

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 105

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Збірник розраховано на наукових працівників, викладачів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і практичних працівників органів державної влади й місцевого самоврядування.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. Г. І. Чанишева (головний редактор), д-р юрид. наук М. Р. Аракелян (заступник головного редактора), канд. юрид. наук О. В. Дикий (відповідальний секретар), д-р юрид. наук, проф. С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, проф. Л. Р. Біла-Тіунова, канд. юрид. наук В. А. Динту, д-р юрид. наук В. В. Дудченко, д-р юрид. наук, проф. Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф. В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф. Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф. В. І. Фелик, професор права George A. Bermann (США), д-р юрид. наук, проф. Bernd Wieser (Австрія).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія»,
протокол № 5 від 10 лютого 2025 року.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року.

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р.
(додаток 1) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність», 293 «Міжнародне право»).

Сайт видання: www.apdp.in.ua

УДК 341.456:341.174(4ЄС):004.056

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.1>*М. Р. Аракелян, Р. М. Бірюков*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПРОМОЖНОСТЕЙ ЄВРОПОЛА В БОРОТЬБІ З КІБЕРЗАГРОЗАМИ

Постановка проблеми. Створення Європейського поліцейського управління (Європолу) збіглося у часі з вибухоподібним розвитком мережевих технологій обміну інформацією, з яких не могли не скористатися злочинні структури. Виникає цілий новий вид злочинності – кіберзлочинність. Особливістю цього виду злочинності є те, що вона, за визначенням, є транскордонною і такою, що зачіпає громадян в багатьох державах. Відповідно, реагування на таку злочинність повинне бути також транскордонним. Це призвело європейські держави до переконання, що деякі функції боротьби з кіберзлочинністю повинні бути передані Європолу, і з тих пір ці повноваження тільки розширювалися, намагаючись встигнути за розвитком мережевих технологій.

Метою дослідження є виявлення спроможностей Європолу в сфері боротьби з кіберзлочинністю, встановлення правових основ боротьби з таким видом злочинності, окреслення взаємовідносин Європолу з окремими державам та органами ЄС в питаннях боротьби з кіберзлочинністю.

Стан опрацювання проблематики формування та розвитку спроможностей Європолу в боротьбі з кіберзлочинністю складно назвати задовільним. В сучасній літературі відсутні дослідження вказаної проблематики. В зарубіжній літературі є ряд окремих несистемних розвідок, наприклад, Р. Оттіса, Г. Шпонгенберга, П. Шакинян. Водночас, комплексні дослідження вказаної проблематики відсутні, що робить вказану проблематику актуальною.

Виклад основного матеріалу. В 2016 році був укладений Регламент про Європол [1]. Ухвалення регламенту означало подальшу передачу повноважень на рівень ЄС в декількох аспектах. Так, було змінено порядок голосування в правлінні Європолу з голосування двома третинами до голосування простою більшістю. Регламент також посилив позиції Європолу щодо держав, розширивши аналітичні повноваження та дозволивши йому надсилати запити державам-учасникам щодо початку кримінальних проваджень та операційного співробітництва. Крім того, Регламентом було запроваджено формальні мандати Спільної групи парламентського контролю та Європейської наглядової групи з захисту даних. Таким чином, ухвалення Регламенту знаменувало собою пік інтеграційної динаміки в поліцейському співробітництві ЄС.

Період після ухвалення рішення про Європол показує континуїтет окремих трендів та рухів поліцейської інтеграції, що тягнуться з початку 2000-х років. Зокрема, це стосується наростання взаємозалежностей, що продовжувалося проявлятися в 2010-х роках. Внутрішні та зовнішні взаємозалежності між європейськими поліцейськими органами поглиблювалися, зокрема в боротьбі зі спільними

загрозами, окремими видами злочинності та тероризмом. Завдяки новому статусу Європолу як агенції ЄС, організація отримала сильні позиції як актор в міжнародному поліцейському співробітництві в рамках ЄС. Вона продовжувала отримувати вигоду від процесів, що були запущені в 2000-х роках, зокрема при підписанні Лісабонського договору. Зросла і роль наднаціонального політичного підприємництва.

Рішення Ради про Європол формально підтвердило його статус як центрального хабу поліцейського співробітництва та обміну інформацією. Після трансформації організації в агенцію ЄС в 2010 році, Європол швидко перетворився на центр правозастосування, що концентрувався на аналізі злочинності та підтримці держав-учасниць. В його рамках було створено три центри, а саме Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю (ЄЦК), Європейський контр-терористичний центр (ЄКЦ) та Європейський центр з боротьби з нелегальною міграцією (ЄЦБНМ). Всі вони представляли собою реакцію на зростання взаємозалежності в цих сферах, а також демонстрували вплив наднаціонального політичного підприємництва.

В цьому контексті основними рушіями рішень урядів стали глобалізація та діджиталізація. Однак, ступінь в якому вони впливали на інтеграцію в рамках Європолу відрізнявся в різних сферах. Так, функціональний тиск від зростаючої взаємозалежності був достатньо високим лише в сфері кібербезпеки, натомість рішення про створення ЄКЦ та ЄЦБНМ були викликані громадським тиском та політизацією. Створення цих операційних центрів та ухвалення Регламенту про Європол демонструють, що висока взаємозалежність може виступати достатньою передумовою для проінтеграційних преференцій, в той час як політизація посилює такі тиски, створюючи належні умови для утворення відповідних структурних підрозділів.

ЄКЦ розпочав свою роботу в січні 2013 року на виконання пріоритетів цілі 3 Стратегії внутрішньої безпеки ЄС, відповідно до якої «безпека IT-мереж є важливим фактором добре функціонуючого інформаційного суспільства...швидкий розвиток і застосування нових інформаційних технологій створив нові форми злочинної діяльності. Кіберзлочинність є глобальним феноменом, що наносить суттєву шкоду внутрішньому ринку ЄС. В той час як сама структура Інтернету не знає кордонів, юрисдикція для засудження кіберзлочинів зупиняється на національних кордонах. Держави-учасниці мають об'єднати свої зусилля на рівні ЄС. Центр по боротьбі з високотехнологічною злочинністю ЄС вже грає важливу координуючу роль в правозастосуванні, однак існує потреба в подальших діях» [2]. ЄЦК офіційно перетворив Європол на центральний хаб ЄС з боротьби з кіберзлочинністю та суттєво розширив його мандат, що покривав кіберзлочинність з боку організованих злочинних груп, торгівлю дитячою порнографією та інші посягання на дітей в комп'ютерних мережах та кібератаки [3]. Слід відзначити, що розвиток спроможностей Європолу в боротьбі з кіберзлочинністю розпочався задовго до початку роботи ЄЦК. Так, в 2002 році розпочав свою роботу Центр боротьби з високотехнологічною злочинністю (ЦБВЗ), хоча його штати залишалися досить скромними (4 службовця станом на 2010 рік) [4].

Зростаючі внутрішні та зовнішні взаємозалежності в кіберпросторі стали основними драйверами, що призвели до створення ЄЦК. Відповідне міжнародне

поліцейське співробітництво ставало все більш важливим в світлі глобалізації та діджиталізації. Ці феномени все більше пов'язували між собою реальний та віртуальний світ, трансформуючи характер соціальних взаємодій. Спостерігалось зростання взаємозв'язку між фізичними особами, фізичними комп'ютерними системами, технологіями та кіберпростором, що призводило до інтенсифікації та професіоналізації нових мере. Внаслідок цього, територіальні обмеження ставали все більш ілюзорними. Виникали нові форми злочинності в мережі, що користувалися з відсутності належного управління Інтернетом. Бізнес-модель злочинної діяльності повністю змінилася, перевівши в онлайн тероризм, торгівлю наркотиками, відмивання грошей та інші види злочинності.

Таким чином, зростаючі взаємозалежності мали суттєвий вплив на роботу поліції. Старі моделі, що покладалися на односторонню чи неформальну багатосторонню взаємодію не могли ефективно боротися з новими формами злочинності, яких не існувало двадцять років тому. Злочинці становили таку саму загрозу в кіберсфері, як і в фізичній реальності, причому складність їхніх злочинних операцій зростала. Транснаціональна організована злочинність отримувала шалені переваги від появи Інтернету та мобільних комунікаційних технологій. Якщо наприкінці 1990-х років злочинну діяльність проводили ієрархічні злочинні групи, що були прив'язані до території та покладалися на традиційні засоби зв'язку, то напочатку нового тисячоліття вони ставали все більш інтернаціоналізованими.

Інтернет постійно розширював обсяги злочинної діяльності онлайн. Для його злочинного використання потребувалися відносно дешеві та низькотехнологічні засоби, що дозволяло практично будь-якій особі бути залученою до такої злочинної діяльності в будь-який час. Недивно, що така злочинність ставала все більш помітною в повсякденній поліцейській діяльності. Управління новими загрозами безпеці ставало неможливим на національному рівні, що створювало функціональний тиск на держави-учасниці ЄС щодо розширення міжнародного поліцейського співробітництва, особливо в боротьбі зі злочинністю, ціллю якої стали самі по собі структури співробітництва в сфері безпеки та структури Союзу в цілому.

Посиленню поліцейського співробітництва в кіберсфері сприяли наростаючий функціональний тиск та політизація. Ряд подій, таких як кібератаки в Естонії [5] в 2007 році та Грузії [6] в 2008 році показали всю вразливість комп'ютерних мереж для злочинної діяльності. Вони підвищили рівень усвідомлення кіберзагроз поліцейськими чиновниками та створили можливості для взаємодії між ними. Це стосувалося не тільки боротьби з кібератаками, але й іншими проявами злочинності, наприклад, поширенням екстремістських матеріалів.

Терористична загроза в Європі демонструвала взаємозв'язок в сфері боротьби з тероризмом та організованою злочинністю в кіберпросторі [7, с. 148], зокрема те, що боротьба з тероризмом та організованою злочинністю була б неможливою без боротьби з кіберзлочинністю. Усвідомлення цього дозволило визначити цю сферу як пріоритетну для ЄС, що видно з декількох міжурядових інтеграційних ініціатив початку 2000-х років. Так, після терористичних нападів в Мадриді в 2004 році європейські голови держав та урядів погодилися на розробку стратегії та плану дій по боротьбі з радикалізацією та залученням до терористичних груп

[8]. Відповідна стратегія була розроблена роком пізніше та включала в себе заходи з боротьби з терористичною активністю в Інтернеті [9]. В ній особливо підкреслювалася важливість колективних дій на рівні ЄС та висвітлювалася роль Європейської Комісії в цьому контексті.

Так, через рік після нападів в Лондоні, Комісія за запитом Ради оголосила про свій намір дослідити можливості боротьби з контентом, що використовувався для радикалізації осіб та тероризму в Інтернеті [10]. На національному рівні держави-учасниці запустили проект з перевірки глобальних мереж в 2007 році. Передбачалося створення центрального інформаційного порталу та технічної платформи для збору та зберігання даних, пов'язаних з терористичною пропагандою та екстремістськими матеріалами онлайн [11].

Пропозицію щодо створення такого порталу подала Німеччина, і проект спочатку обговорювався поза межами ЄС [12]. Німеччина навмисно обрала варіант запуску платформи як невеликого пілотного проекту за участі лише кількох держав, оскільки можливості по боротьбі з кіберзлочинністю суттєво відрізнялися від держави до держави. Отже для авторів проекту простішим було застосувати гнучкий підхід за участі групи держав, ніж формальні канали ЄС. Запуск проекту, таким чином, виходив з тих самих передумов, що й EUCARIS, тобто його запуск визначався практичними потребами на внутрішньодержавному рівні, які вимагали швидкого просування проекту для досягнення операційних результатів.

Таким чином, асиметрія існуючих спроможностей та внутрішньодержавне політичне підприємництво відіграли важливу роль у визначенні преференцій держав на користь диференціації проекту перевірки мережі. Успіх проекту дозволив його формальну передачу під егіду Європола, внаслідок чого він поширився на всі держави-учасниці ЄС, що відбулося в 2007 році. Ця передача не тільки розширила формальні повноваження Європолу на кіберпростір та сприяла горизонтальній інтеграції, розширивши проект на нові держави, вона також посилила вертикальну інтеграцію, надавши Європолу ключову роль в координації цієї діяльності.

Інтеграційні преференції держав-учасниць ЄС визначалися високим та постійно зростаючим рівнем взаємозалежності в кіберсфері. Так, на зборах Ради 22-23 травня 2007 року обговорювався запуск проекту та заходи для боротьби з використанням Інтернету в терористичних цілях. Держави-учасниці підкреслили, що «навіть чи можливо, аби одна держава-учасниця змогла покрити всі підозрілі активності, пов'язані з тероризмом в Інтернеті...В цій діяльності слід цілеспрямовано координувати діяльність різних акторів (держав-учасниць, Комісії, Європолу) [13].

Подальші події продемонстрували зростання функціонального тиску до співробітництва та вплинули на інтеграційні преференції держав. Йдеться про кібератаки в Естонії та Грузії в 2007 та 2008 роках відповідно. Так, 27 квітня 2007 року Естонія зазнала серії DDoS атак, що були спрямовані на критичну інфраструктуру. Нові напади відбулися 18 травня того ж року, причому їхніми цілями стали сайти державних установ, два великих банки та декілька політичних партій, а також сервер парламенту країни [14, с. 49]. Як і в більшості держав-учасниць ЄС, критична інфраструктура Естонії все більше покладалася на Інтернет та електронні форми

комунікації та обробки інформації. Відповідно, кібератаки вивели з ладу значну частину онлайн сервісів, в такий спосіб суттєво підірвавши повсякденні операції державних чиновників та простих громадян.

Ці безпрецедентні за масштабами атаки продемонстрували недоліки діджиталізації, адже хакери змогли скористатися кіберпростором для того, аби проникнути в систему управління внутрішньодержавною інфраструктурою цілої держави. Вони стали одним з перших помітних випадків кібертероризму, тобто використання комп'ютерних мереж для нападу на критичну інфраструктуру, зокрема енергетичну, транспорту та урядову, для того, аби примусити уряд та цивільне населення до певних дій. Щодо кібератак в Естонії С. Герцог зауважує, що вони розглядалися як знаряддя помсти з боку певних груп (в даному випадку – російської меншини в Естонії) шляхом загрози суверенному кіберпростору держав [14, с. 49]. Ці атаки на практиці продемонстрували потенціал злочинного та терористичного використання кіберпростору.

Ще одним прикладом стали кібератаки проти Грузії в серпня 2008 року. Так, починаючи з 20 липня 2008 року грузинські сервери були переповнені злочинним трафіком [15, с. 60]. Наступний, значно більш сильний раунд DDoS атак відбувся напочатку серпня 2008 року. Вони були спрямовані, переважно, проти вебсайтів грузинського уряду та засобів масової інформації, а також банків та громадських інституцій [16, с. 23]. Ці напади вивели з ладу значну частину серверів та підірвали діяльність та комунікації уряду, паралізували банківську систему на декілька днів, внаслідок чого країна була відрізана від інформації з зовнішнього світу. Однак, слід відзначити, що грузинський уряд протидіяв цим атакам, що дозволило коментаторам говорити про те, що російський напад на Грузію в серпні 2008 році створив перший прецедент кібервійни [16], оскільки ці кібернапади збіглися у часі з російською агресією проти Грузії і більшість злочинного трафіку надходила з росії [17, с. 24].

Ці кібератаки розглядалися як частина цілеспрямованої кібероперації як частини російської інформаційної війни проти Грузії в ширшому контексті російсько-грузинської війни. Як такі, вони стали першим прикладом гібридної війни, на якій були використані як звичайні методи ведення кібероперацій, так і методи кібернападу. Кібератаки 2008 року, без сумніву, мали сильний психологічний вплив на уряди по всьому світу, і особливо в Європі та США. Вони продемонстрували як взаємозалежність в кіберсфері може загрожувати безпеці цілих держав, і наскільки вразливим для нападів різних акторів, від окремих злочинних груп до держав, є Інтернет. Як пише С.П. Уайт, «кібератаки під час російсько-грузинської війни надають емпіричне підтвердження того, силу якого масштабу отримали недержавні актори в сучасному конфлікті» [16, с. 5].

Хоча ці напади не вдалося поставити в провину російському уряду, наявна інформація явно вказувала на залученість недержавних акторів, що були розташовані в російській федерації [18]. Йдеться про злочинні групи, професійних хакерів та звичайних громадян. Зокрема, інформація про кібератаки широко розповсюджувалася в соціальних мережах, а злочинне програмне забезпечення було доступне онлайн, що дозволяло приватним особам взяти участь у нападі [15, с. 62].

Крім того, слід враховувати, що хоча зловмисне програмне забезпечення було спрямоване проти Грузії, потенційною його жертвою могла стати будь-яка держава, чий кіберпростір був пов'язаний з грузинським.

Зокрема, недоліки в системах кібербезпеки приватних компаній, що були пов'язані з Грузією, могли вплинути на кіберпростір держав, в яких розташовані ці компанії. Так, термінове перенесення урядових вебсайтів Грузії на хостінги, розташовані в США, що мало на меті уникнути DDoS атак, могло вплинути на самі Сполучені Штати [15, с. 64]. Таким чином, кібернапади на Грузію в 2008 році продемонстрували взаємозв'язок раніше не пов'язаних акторів по всій Земній кулі та загрозу, що може надходити до них з кіберпростору.

Кібератаки на Естонію та Грузію різко підвищили усвідомлення кіберпростору як питання, що потребує регулювання, та підкреслили необхідність міжнародного співробітництва в часи глобалізації та цифрової взаємопов'язаності. Ці події підвищили політичний тиск в середині ЄС та на міжнародному рівні щодо здійснення зусиль з попередження подібних нападів у майбутньому. Особливий вплив ці події мали на посадових осіб сфери безпеки, які могли оцінити потенційний згубний вплив кібератак, що створювали загрозу, порівняну з загрозою бомбового тероризму. Ці напади суттєво вплинули на преференції держав в бік глибшої інтеграції в боротьбі з кіберзлочинністю.

Висновки. Надання Європолу спроможностей з боротьби з кіберзлочинністю було необхідним кроком через бурхливий розвиток кіберзагроз європейській безпеці наприкінці 1990-х та в 2000-х роках. Особливу роль в цьому зіграли яскраві політизуючі події, такі як напади на кіберсистеми окремих держав, таких як Грузія та Естонія, які, очевидно, носили системний та організований характер і були спрямовані третьою державою. Перші успіхи Європолу в боротьбі з кіберзлочинністю, поряд із зростанням кіберзагроз, змусили держави передавати Європолу все більше повноважень в даній сфері.

Література

1. Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and replacing and repealing Council Decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/794/oj> (дата звернення: 24.09.2024).
2. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52010DC0673> (дата звернення: 25.09.2024).
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Tackling Crime in our Digital Age: Establishing a European Cybercrime Centre. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2012:140:FIN> (дата звернення: 25.09.2024).
4. Protecting Europe against large-scale cyber-attacks report with evidence : 5th report of Session 2009-10. URL: <https://catalogue.sipri.org/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=74902> (дата звернення: 25.09.2024).
5. Ottis R. Analysis of the 2007 Cyber Attacks Against Estonia from the Information Warfare Perspective. URL: https://cdcoe.org/uploads/2018/10/Ottis2008_AnalysisOf2007FromTheInformationWarfarePerspective.pdf (дата звернення: 25.09.2024).
6. Russian Cyber Attacks Against Georgia, Public Attributions and Sovereignty in Cyberspace. URL: <https://www.justsecurity.org/69019/russian-cyber-attacks-against-georgia-public-attributions-and-sovereignty-in-cyberspace> (дата звернення: 25.09.2024).

7. Carrapiço, H., & Farrand, B. Cyber crime as a fragmented policy field in the context of area of freedom, security and justice. *Routledge Handbook of Justice and Home Affairs*. Servent A.R., Trauner F. (eds.). Abingdon: Routledge, 2018. P. 146–156.
8. Press Release: 'The European Union Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism'—Justice and Home Affairs Council meeting, Brussels 1 December 2005. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_05_296 (дата звернення: 27.09.2024).
9. The European Union Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism, 2005. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
10. Council meeting of 22-23 May: Council Conclusions (8457/3/07) on cooperation to combat terrorist use of the Internet, 2007. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%208457%202007%20REV%203/EN/pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
11. The EU Internet Referral Unit (IRU): Addressing terrorist content online. URL: <https://voxpol.eu/the-eu-internet-referral-unit-iru-addressing-terrorist-content-online> (дата звернення: 27.09.2024).
12. H. Spongenberg. EU to strengthen surveillance of terrorist websites. URL: <https://euobserver.com/justice/24162> (дата звернення: 27.09.2024).
13. Council meeting of 22–23 May: Council Conclusions (8457/3/07) on cooperation to combat terrorist use of the Internet, 2007. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%208457%202007%20REV%203/EN/pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
14. Herzog S. Revisiting the Estonian Cyber Attacks: Digital Threats and Multinational Responses. *Journal of Strategic Security*. 2011. No. 4(2). P. 49–60.
15. Korn S.W., Kasten J.E. Georgia's cyber left hook. *Parameters*. 2009, No 38(4). P. 60–76.
16. White S.P. Understanding Cyberwarfare: Lessons from the Russia-Georgia War. Modern War Institute at West Point, 2018. URL: <https://mwi.westpoint.edu/understanding-cyberwarfare-lessons-russia-georgia-war/> (дата звернення: 27.09.2024).
17. Shakarian P., Sharakian J. Ruef A. How Cyber Attacks Augmented Russian Military Operations. *Introduction to Cyber-Warfare: A Multidisciplinary Approach*. Waltham: Elsevier Inc., 2013. P. 23–32.
18. Nazario J. Politically Motivated Denial of Service Attacks. URL: https://ccdcoc.org/uploads/2018/10/12_NAZARIO-Politically-Motivated-DDoS.pdf (дата звернення: 03.10.2024).

Анотація

Аракелян М. Р., Бірюков Р. М. Становлення та розвиток спроможностей Європола в боротьбі з кіберзагрозами. – Стаття.

В статті розглядається поява, становлення та розвиток спроможностей Європейського поліцейського управління в боротьбі з кіберзагрозами. Досліджуються події, що спонукали до включення повноважень боротьби з кіберзагрозами до Регламенту Європолу. Наголошується на тому, що кіберзагрози створювали взаємозалежності між європейськими державами, спонукаючи їх до активнішої передачі певних повноважень на користь Європолу. Наголошується на нових позиціях Європолу, що він отримав завдяки визнанню себе в якості актора ЄС, а також центрального хабу поліцейського співробітництва та обміну інформації з питань безпеки в Європі.

Рішучі кроки в боротьбі з кіберзлочинністю були зроблені із створенням Європейського центру боротьби з кіберзлочинністю, Європейського центру боротьби з тероризмом та Європейського центру боротьби з нелегальною міграцією. Ці органи повинні були реагувати на нові виклики, спричинені глобалізацією та діджиталізацією. Підкреслюються пріоритети ЄС в кіберсфері, що полягали в гарантуванні безпеки для інформаційного суспільства. В статті звертається увага на неможливість подолання нових загроз із застосуванням старих методів, що полягали в відповідних загрозах виключно всередині держав та неформальній двосторонній взаємодії. Нова епоха викликала до життя формалізоване співробітництво поліцейських структур, покликаних боротися з кіберзлочинністю.

В статті окремо розглядається порядок та особливості боротьби з небезпечним онлайн-контентом, наприклад, таким, що спонукав вчинення терористичних актів. Перевірки мереж всередині держав показала потребу також в наддержавному реагуванні, в результаті чого проект було передано на рівень Європолу. Підкреслюється, що ця діяльність дозволила виявляти авторів кібератак та їхній взаємозв'язок із злочинними структурами, а в деяких випадках – державами. Завдяки цьому з'являється можливість в боротьбі з кіберзагрозами, наприклад, шляхом перенесення серверів. Робиться висновок, що кібернапади змінили сприйняття кіберпростору державами, та змусили їх розглядати ймо-

вірні загрози, що походять з цього простору так само як ті – що походять з реального простору, а отже здійснювати заходи міжнародного поліцейського співробітництва для боротьби з цими загрозами.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, Європол, кіберзагрози, кіберзлочинність.

Summary

Arakelian M. R., Biriukov R. M. The development of the Europol capacities in combatting cyber threats. – Article.

The article examines the emergence, formation and development of the capabilities of the European Police Office in combating cyber threats. The events that prompted the inclusion of the powers to combat cyber threats in the Europol Regulation are investigated. It is emphasized that cyber threats created interdependencies between European states, prompting them to more actively transfer certain powers in favor of Europol. It emphasizes the new positions of Europol, which it received due to the recognition of itself as an EU actor, as well as the central hub of police cooperation and information exchange on security issues in Europe.

Decisive steps in the fight against cybercrime were taken with the creation of the European Cybercrime Center, the European Counter-Terrorism Center and the European Center for Combating Illegal Migration. These bodies had to respond to new challenges caused by globalization and digitalization. The EU's priorities in cyberspace are emphasized, which were to ensure security for the information society. The article draws attention to the impossibility of overcoming new threats using old methods, which consisted in combating the corresponding threats exclusively within states and informal bilateral interaction. The new era gave rise to formalized cooperation between police structures designed to combat cybercrime.

The article separately examines the procedure and features of combating dangerous online content, for example, such as that which incited terrorist acts. Checks of networks within states also showed the need for a supranational response, as a result of which the project was transferred to the Europol level. It is emphasized that this activity made it possible to identify the authors of cyberattacks and their relationship with criminal structures, and in some cases, states. Thanks to this, an opportunity arises in combating cyber threats, for example, by transferring servers. It is concluded that cyberattacks have changed the perception of cyberspace by states, forcing them to consider potential threats emanating from this space in the same way as those emanating from real space, and therefore to implement international police cooperation measures to combat these threats.

Key words: international police cooperation, police integration in Europe, Europol, cybercrime, combatting cybercrime.

УДК (341.01+340.141):340.132.6:341.645
DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.2>

М. Р. Аракелян, А. Е. Мایلунц

РОЛЬ ДОГОВІРНИХ НОРМ ТА НОРМ-ПРИНЦИПІВ У ТЛУМАЧЕННІ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДАМИ

Постановка проблеми. Одним з основних завдань діяльності міжнародних судових та квазісудових органів є тлумачення міжнародного права. Таке тлумачення може стосуватися як договірних, так і звичаєвих норм. При цьому, норми міжнародних договорів нерідко використовуються для тлумачення міжнародних звичаїв, а тлумачення норм-принципів почасти неможна відрізнити від тлумачення міжнародних звичаїв. Вони існують в органічному взаємозв'язку і тлумачаться в світлі одне одного. Встановлення характеру і особливостей такого тлумачення становить велику і багатогранну тему для наукового дослідження.

Метою дослідження є встановлення ролі міжнародних договірних норм та норм-принципів при тлумаченні міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими органами.

Стан опрацювання проблематики. Техніки тлумачення міжнародних звичаєвих норм міжнародними судами доволі добре досліджені в іноземній юридичній науці. Можна виділити роботи Й. Дінштейна, П.Г. Штаубаха, В. Цевеклоса. Водночас, тематика тлумачення міжнародних звичаїв за допомогою норм міжнародних договорів та норм-принципів ще не була предметом безпосереднього дослідження у вітчизняній юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. В практиці міжнародні судові та квазісудові інституції почасти звертаються до тлумачення звичаєвих норм за аналогією з договірними нормами та нормами-принципами. Так, відповідно до висновків Комісії міжнародного права ООН (далі – КМП ООН) щодо ідентифікації міжнародного звичаєвого права, норми, що містяться в договорах, можуть сприяти визначенню існування звичаєвих норм [1]. Однак, судячи з судової практики, норми, що не є нормами міжнародного звичаєвого права, також застосовуються для тлумачення норм звичаєвого права.

Використання звичаєвих норм для тлумачення договорів є звичайною справою для міжнародних судів. Наприклад, в справі щодо острова Ян-Маєн Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй (далі – МС ООН) висловив думку, що стаття Конвенції про континентальний шельф 1958 року повинна тлумачитися з посиланням на звичаєве право [2]. Для здійснення такого тлумачення, вони, зазвичай, покладаються на третю частину статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, відповідно до якої, поряд з контекстом враховуються «будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між учасниками». В більшості випадків, це правило застосовується для посилання на практику міжнародних та внутрішньодержавних судів, юридичну літературу та принципи міжнародного права [3].

Виходячи з текстуального аналізу положень статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, слід вважати, що вона є частиною центрального правила щодо тлумачення договірних положень відповідно до звичайного значення слів в їхньому контексті та в світлі об'єкта та цілей. Окрім того, контекст пункту (с) частини третьої статті 31 дозволяє визначити, що саме для визначення звичайного значення термінів і слід брати до уваги будь-які відповідні норми міжнародного права, що застосовуються у відносинах між сторонами. Як відзначає В. Цеквелос, «стаття 31(3)(с) розширює семантичне поле положень Конвенції» [5, с. 651]. Прикладом цього може бути звернення суб'єкта тлумачення до використання того ж самого терміну в іншому договорі між сторонами та виведення з цього конкретного розуміння цього терміну.

По-друге, систематичне тлумачення може застосовуватися в значенні тлумачення норми на тлі системи права, частиною якої вона є. Як відзначав МС ООН, «норма міжнародного права, як звичаєва, так і конвенційна, не існує у вакуумі, вона діє у зв'язку з фактами та в контексті ширшої мережі правових норм, частину яких вона становить» [6]. В залежності від порядку його застосування, за допомогою систематичного тлумачення можна або прийти до основного значення слова, або вивести це тлумачення з інших принципів чи норм, які можуть виходити за межі результату. Друге значення суттєво відрізняється від змісту статті 31(3)(с), що посилається на використання відповідних норм щодо тлумачення в звичайному значенні контексту, об'єкта та цілей. Важливо відзначити, що ця стаття згадує «будь-які», але не всі релевантні норми, що діють між сторонами, тобто для цілей тлумачення слід посилаватися на норми в цілому. При такому підході застосуванню підлягають систематичні аргументи, що полягають в розміщенні норми в ширшій системі та контексті міжнародного права [7, с. 156].

Інше значення систематичного тлумачення можна знайти в практиці міжнародного арбітражу у справі Джорджа Пінсона, де арбітражна палата відзначила, що кожний договір може вважатися таким, що відображає загальні принципи міжнародного права в усіх тих питаннях, де не використовуються ясно виражені терміни [8]. Це суттєво відрізняється від позиції, відповідно до якої для встановлення значення термінів використовуються інші норми. Натомість, пропонується певна форма подолання прогалин. І хоча позиція міжнародного арбітражу у справі Пінсона, ставить звернення до загальних принципів права в залежність від ясного вираження питання в конвенційних нормах, систематичне тлумачення або інтеграція також підтримують інкорпорацію зовнішніх норм та їхнє застосування до справи, навіть за відсутності безпосередньої відсилки. Тут питання полягає в тому, що застосування систематичного тлумачення може становити порушення зобов'язання з добросовісного тлумачення. Як вірно зазначає Дж. Морено-Лакс, «стаття 31(3)(с) Віденської конвенції повинна розглядатися як правило тлумачення, а не як джерело права, що застосовується» [9, с. 922].

Нарешті, систематичне тлумачення чи інтеграція також розглядаються як такі, що прирівнює тлумачення до подолання конфліктів між правовими нормами [10, с. 208]. Прикладом такого підходу є практика ЄСПЛ, що посилається на гармонізацію, хоча, строго кажучи, холістичне тлумачення частини третьої

статті 31 виходить за межі того, що прямо приписується цієї статтею. Як пише В. Цевелкос, Конвенція отримує переваги міжнародного права шляхом поглинання нормативних елементів, які, хоча і відсутні в недосконалому тексті, є компліментарними та необхідними для ефективного застосування її норм [5, с. 650].

Це означає, що застосування договірних норм для тлумачення звичаєвих може виконувати чотири основних функції, всі з яких можуть бути описані в термінах систематичного тлумачення, а саме:

- вони можуть допомогти у визначенні звичайного значення термінів;
- їх можна використовувати як знаряддя для побудови систематичних аргументів;
- інші норми можуть застосовуватися для подолання прогалин;
- інші норми можуть використовуватися як знаряддя для вирішення нормативних конфліктів.

Хоча міжнародний звичай, відповідно до статті 38 Статуту МС ООН, є окремим джерелом міжнародного права, він існує в тісному взаємозв'язку з іншими джерелами. Це очевидно випливає з висновків КМП ООН з визначення міжнародного звичаєвого права, відповідно до яких «різні матеріали, інші, ніж першочергові свідчення існування практики, що визнається в якості права (та підтриманої *opinio juris*), можуть розглядатися в процесі визначення існування та змісту норм міжнародного звичаєвого права»...» наприклад, договори, резолюції міжнародних організацій та міжурядових конференцій, судові рішення (як національних так і міжнародних судів), дослідження вчених [1].

До цього Комісія додає, що такі тексти можуть сприяти збору, синтезу та тлумаченню практики, що є релевантною для ідентифікації міжнародного звичаєвого права, та яка може надати точні формулювання для дослідження її елементів. Так, відповідно до емпіричного дослідження С.М. Чоя та М. Гулаті, договори найчастіше використовуються як матеріали для ідентифікації звичаєвих норм, які здатні кристалізувати чи навіть створювати звичаєві норми [11, с. 17]. Договори, що кодифікують звичай, який вже існував, позначають як декларативні, а той факт, чи декларативні договори визначають звичаєве право визначається аналізом преамбули договору та дослідження його *travaux preparatoires* щодо наміру сторін [12, с. 360–363]. Більшість договорів, однак, потрапляють в категорію частково декларативних договорів, що означає, що частина їх положень є відображенням звичаїв, а частина – ні.

Водночас, враховуючи те, що договори та звичаї походять від двох різних процесів правотворчості, договори не поглинають міжнародне звичаєве право навіть коли кодифікують його [13, с. 92]. Це означає, що при кодифікації звичай нікуди не зникає та продовжує існувати паралельно з договором. Це підкреслив, в тому числі, МС ООН у справі Нікарагуа, коли відзначив, що «навіть якщо норма договору та звичаєва норма, що є застосовними в даному спорі, мали б абсолютно ідентичний зміст, це не створювало б для суду причини вважати, що застосування договірної процедури обов'язково позбавляє окремої застосовності звичаєву норму» [14]. МС ООН також відзначив, що звичай продовжує застосовуватися навіть між державами, що є сторонами договору. Це означає, що хоча ці два поняття є різними за природою, вони можуть бути ідентичними по суті.

Можна говорити і про те, що договори можуть допомогти кристалізуватися звичаям, що виникають, де кристалізація означає, що звичай перебував у стадії формування станом на момент підписання договору, але пізніше все ж набув обов'язкової сили. Також договори можуть створювати звичаї у випадках, коли положення було створено в процесі розробки договору, а пізніше його стали дотримуватися навіть держави, що не є сторонами відповідного договору [15, с. 100].

Відповідно до висновків КМП ООН, всі три типи договорів можуть застосовуватися для цілей ідентифікації міжнародного звичаєвого права. Однак, як вказує та ж таки Комісія, слід проводити розрізнення між застосуванням поведінки держав щодо договорів як практики держав, та застосуванням договорів як відображення міжнародного звичаєвого права, де фактичне положення договору розглядається як таке, що містить звичаєву норму [1].

Використання договорів до того, що можна визначити як тлумачення норм міжнародного звичаєвого права, можна поділити на дві категорії:

- 1) використання положень договору для тлумачення міжнародного звичаєвого права;
- 2) використання елементів договору для тлумачення міжнародного звичаєвого права.

В справі Нікарагуа МС ООН встановив зв'язок між договорами та звичаєм, та відзначив, що «хоча суд не має юрисдикції для розгляду документу, який застосовується до спору, він, тим не менш, може розглянути те яке світло він проливає на міжнародне звичаєве право» [14]. Це твердження було зроблене в контексті оцінки питання про те, чи може правомірна реалізація третьою державою права на самооборону залежати від запиту держави, що зазнала нападу. Розглянувши положення Статуту Організації Американських Держав та Договору про взаємодопомогу між ними, Суд зробив висновок, що не існує норми, яка б дозволяла здійснення колективної самооборони без попереднього запиту від атакованої держави. В цій справі міркування Суду стали формою тлумачення. Суд дійшов висновку, що «в міжнародному звичаєвому праві як в цілому, так і зокрема в міжамериканській правовій системі, відсутня норма, що дозволяла б здійснення колективної самооборони за відсутності запиту від держави, що розглядає себе як жертву нападу» [14]. Іншими словами, суд тут вдався до систематичного тлумачення з метою подолання прогалини в праві.

Інший приклад такого підходу дає консультативний висновок МС ООН щодо ядерної зброї, в якому було підняте питання про припустимість застосування чи погрози застосування ядерної зброї. Спірність питання пояснювалася відсутністю в міжнародному гуманітарному праві, в тому числі, в звичаєвому, норм, що стосувалися б ядерної зброї. Щодо цього суддя Ж. Гійом вказав у своїй особливій думці, що правила щодо *jus ad bellum*, зокрема ті, що містяться в статті 51 Статуту ООН, можуть слугувати для роз'яснення *jus in bello* в конкретній справі [16]. Відповідаючи на питання про ступінь, в якому застосування чи погроза застосуванням ядерної зброї були дозволені в міжнародному праві, суддя Гійом, роз'яснюючи позиції, що були викладені в основному тексті консультативного висновку, підкреслив, що з урахуванням змісту статті 51 Статуту ООН, відповідно до якої ніщо

не повинно підривати право держав на самооборону, застосування ядерної зброї дозволяється. Суддя Гійом також висловив думку, що звичаєві норми міжнародного гуманітарного права доповнюються з посиланням на норми щодо супутньої шкоди, яку можуть спричинити напади на військові цілі, що викладені в Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій. З цього випливало, що єдиною заборонаю в міжнародному звичаєвому праві була заборона застосування зброї, що не розрізняє між цивільними та військовими цілями, що, як вважав Гійом, не обов'язково стосувалося ядерної зброї.

В обох розглянутих справах можна помітити прогалину в праві, для подолання якої застосовувалися техніки тлумачення. В першій справі звичаєві норми щодо самооборони доповнювалися вимогами щодо запиту відповідно до документів Організації Американських держав, а в другій справі йшлося про те, що міжнародне звичаєве право не забороняє застосування чи погрози застосуванням ядерної зброї. В обох випадках відповідь шукали за межами міжнародного звичаєвого права як такого чи його елементів. Були відсутні згадки практики держав та *opinio juris*, натомість міркування концентрувалися на спробі уточнення чи роз'яснення, що полягали більше в тлумаченні, ніж в простому прочитанні звичаєвих норм.

Звернемося тепер до можливості застосування загальних принципів права для тлумачення норм звичаєвого права. Може здатися, що загальні принципи не відіграють жодної ролі в ідентифікації міжнародного звичаєвого права, однак фактично посилання на них доволі часто зустрічаються на практиці. Однак, слід проводити різницю між загальними принципами та звичаєм. Посилання на принципи в практиці міжнародних судів подекуди створює плутанину, адже неясним залишається чи йдеться до основоположні принципи міжнародного права, або ті, що належать до конкретної галузі міжнародного права, або про загальні принципи права, що визнаються цивілізованими народами (як це зазначено в статті 38 Статуту МС ООН). Останні в свою чергу визначаються або з посиланням на принципи внутрішньодержавного права, наприклад, щодо міркувань гуманності чи принципи, які походять з міжнародних відносин, або загальні передумови, що лежать в основі різних норм права, які виражають основні якості правової матерії самої по собі [17, с. 139].

Слід зважати на відсутність загальновизнаного визначення принципів, через що їхній аналіз часто проводиться через призму звичая [18, с. 54]. Це особливо помітно у випадку судів *ad hoc*, які проголошують своєю метою виявлення міжнародного звичаєвого права станом на певний період часу. Однак, фактично таке виявлення відбувається шляхом оцінки внутрішнього законодавства держав, а не практики держав, з метою виявлення спільного знаменника у визначенні певних термінів, понять та норм.

Зв'язок між загальними принципами та звичаїв впливає не тільки з практики судів, але й активно дебатується в літературі, в якій пропонується широке розуміння міжнародного звичаєвого права [19, с. 23]. Змішання цих двох категорій походить, як уявляється, з ранньої практики ППМП. Наприклад, в справі паро-плава «Лотус» Палата відзначила, що «правила обов'язкові для держав походять з їхньої власної свободної волі так, як вона виражена в конвенціях чи звичаях, що загалом визнаються такими, що виражають принципи права» [20].

Відсутність чіткого розрізнення простежується і в недавній практиці МС ООН, який, як уявляється, переглянув зміст деяких загальних принципів міжнародного права як проявів звичаєвого права [21, с. 105–108]. Відсутність чіткого розрізнення можна побачити навіть в деяких висновках КМП ООН, яка вказувала, що «норми звичаєвого міжнародного права...можуть позначатися як принципи через їхній більш загальний та більш фундаментальний характер» [1]. Іншими словами, визнається, що загальні принципи можуть мати звичаєве походження (навіть враховуючи те, що міжнародне звичаєве право є частиною загального міжнародного права), що відрізняється від звичайних звичаєвих норм вищим рівнем абстракції [22, с. 13].

Виходячи з розглянутих справ, можна зробити висновок, що загальні принципи права застосовуються переважно в напрацюванні систематичних аргументів щодо того, що становить звичаєву норму. Наведемо ще один приклад того як застосовується систематичне тлумачення. У справі Чеа та Сампана Палата НПСК вказала, що загальні принципи права можуть допомогти у визначенні елементів міжнародного злочину коли цей злочин визнається таким, що врегульований звичаєвим правом [23]. Розглянувши законодавство різних держав, Палата дійшла висновку, що суб'єктивна сторона вбивства як злочину проти людяності включає в себе непрямий умисел. Оголосивши про це, і таким чином здійснивши системне тлумачення елементів складу злочину, Палата також розглянула законодавство держав та дійшла висновку, що в більшості випадків непрямий умисел розглядається як різновид суб'єктивної сторони та виявила, що для вбивства як злочину проти людяності непрямий умисел міг розглядатися як елемент складу злочину до 1975 року.

Отже, судді можуть покладатися на систему норм в цілому для встановлення звичаю. Наприклад, у справі Тадіча, розглядаючи питання присвоєння поведінки держави, та досліджуючи відповідний стандарт, встановлений у справі щодо Нікарагуа (тобто тест ефективного контролю), Апеляційна палата відзначила, що «перша підстава, з якої тест справи Нікарагуа як такий може вважатися непереконливим, ґрунтується на самій лозіці всієї системи міжнародного права щодо відповідальності держав» [24]. Також палата відзначила, що «весь корпус міжнародного права щодо відповідальності держав базується на реалістичній концепції підлеглості, що не зважає на правові формальності та спрямовується на забезпечення того, аби держави, які передають деякі свої функції фізичним особам чи групам фізичних осіб, відповідали за їхні дії, навіть якщо ці дії суперечать раніше наданим інструкціям» [24]. Така ж сама логіка застосовується до питання тесту належного контролю. В цілому, аргумент, що навела Апеляційна палата, як уявляється, збігається з телеологічними міркуваннями, спрямованими на демонстрацію того що тест ефективного контролю відповідає цілій системі міжнародної відповідальності. Також Апеляційна палата дослідила практику держав та *opinio juris* для того, аби продемонструвати, що тест ефективного контролю не є укорієним в практиці. Однак, це було зроблено лише в подальшому шляхом наведення додаткових аргументів.

Таким чином, систематичне тлумачення може застосовуватися для визначення значення термінів, для розбудови систематичних аргументів, для подолання прога-

лин у праві та розв'язання конфліктів між правовими нормами. Договори можуть розглядатися як кодифікація чи вираження звичаю, однак вони також можуть допомагати у визначенні норм звичаєвого права. В деяких справах вони використовувалися у спосіб, що виходив за межі простого тлумачення, зокрема для формування змісту звичаєвих норм.

Висновки. Міжнародні судові та квазісудові органи активно застосовують норми міжнародних договорів та норми-принципи для тлумачення міжнародних звичаїв. Зокрема, вони застосовуються для тлумачення окремих термінів та для подолання прогалин в міжнародних звичаїв. Хоча договори почасти кодифікують звичаї, вони не поглинають їх, і можуть застосовуватися для тлумачення подібних звичаєвих норм. Норми міжнародних договорів та норми принципи слугують напрацюванню систематичних аргументів щодо того що становить собою звичаєву норму. Найбільш поширеним методом, що дозволяє дійти до таких висновків, є метод системного тлумачення, коли норми-звичаї тлумачаться як частина системи міжнародного права, що складається також з договірних норм та норм принципів.

Література

1. ILC. UN Doc A/73/10. Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, with Commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf (дата звернення: 20.10.2024).
2. Maritime Delimitation in the Area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v Norway) (Merits). URL: <https://www.icj-cij.org/case/78> (дата звернення: 10.11.2024).
3. ICJ Rep 38. URL: <https://www.icj-cij.org/case/78> (дата звернення: 10.11.2024).
4. ILC. Report of the Study Group, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Conclusions' UN Doc A/CN. 4/L. 702 (18 July 2006). URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_l702.pdf (дата звернення: 10.11.2024).
5. Tsekvelos V. The Use of Article 31(3)(c) of the VCLT in the Case Law of the ECtHR: An Effective Anti-Fragmentation Tool or a Selective Loophole for the Reinforcement of Human Rights Teleology? Between Evolution and Systemic Integration. *Michigan Journal of International Law*. 2010. No 31. P. 621–690.
6. Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 Between the WHO and Egypt (Advisory Opinion) (1980) ICJ Rep 73. URL: <https://www.icj-cij.org/case/65> (дата звернення: 10.11.2024).
7. Staubach P.G. The Rule of Unwritten International Law. Customary Law, General Principles and World Order. London: Routledge, 2018. 234 p.
8. Georges Pinson (France) v United Mexican States (1928) 5 RIAA 327, 422. https://legal.un.org/riaa/cases/vol_V/327-466.pdf (дата звернення: 10.11.2024).
9. Moreno-Lax V. Systematising Systemic Integration. *Journal of Interantional Criminal Justice*. 1914. No 12. P. 907–931.
10. De Wet E., Vidmar J. Conflicts between International Paradigms: Hierarchy versus Systemic Integration. *Global Conference*. 2013. No 2. P. 196–211.
11. Choi S.M., Gulati M. Customary International Law: How Do Courts Do it? *Custom's Future: International Law in a Changing World*. C. Bradley (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 101–124.
12. Dinstein Y. The Interaction Between Customary International Law and Treaties. *Recueil des Cours de L'Academie de Droit International*. 2007. P. 322–885.
13. Jia B.B. The Relations Between Treaties and Custom. *Chinese Journal of International Law*. 2010. No 9. Vol. 1. P. 81–109.
14. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States), 1986 ICJ 14. URL: <https://www.icj-cij.org/case/70> (дата звернення: 08.11.2024).
15. Villiger M.E. Customary International Law and Treaties. A Manual on the Theory and Practice of the Interrelation of Soucres. Leiden: Brill, 1997. 245 p.

16. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. Separate Opinion of Judge Guillaume. URL: <https://www.icj-cij.org/case/95> (дата звернення: 08.11.2024).

17. Kleinen T. Customary International Law and General Principles: Rethinking Their Relationship. *Reexamining Customary International Law*. T Kleinen (ed). Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 133–148.

18. Dordeska M. General Principles of Law Recognized by Civilized Nations (1922-2018). The Evolution of the Third Source of International Law through the Jurisprudence of the Permanent Court of International Justice and the International Court of Justice. Leiden: Brill, 2020. 684 p.

19. Cheng B. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 490 p.

20. The Case of S.S. Lotus (Judgment) (1927) PCIJ Series A No. 10. URL: https://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1927.09.07_lotus.htm (дата звернення: 12.11.2024).

21. Wofke K. Custom in Present International Law, 2nd Ed. Leiden: Martinus Nijhof, 1993. 208 p.

22. Wolfke K. Some persistent controversies concerning customary international law. *Netherlands International Law Review*. 1993. No 24. Vol. 1. P. 12–41.

23. Prosecutor v Nuon Chea and Khieu Samphan (Judgment of 7 August 2014) ECCC Trial Chamber, Case no. 002/19-09-2007/ECCC/TC. URL: https://www.unakrt-online.org/sites/default/files/E313_Trial%20Chamber%20Judgement%20Case%20002_01_ENG.pdf.

24. Prosecutor v Tadić (Appeal Judgment of 15 July 1999) ICTY Appeals Chamber, Case no. IT-94-1-A. URL: <https://www.icty.org/en/case/tadic> (дата звернення: 13.11.2024).

Анотація

Аракелян М. Р., Мایلунц А. Е. Роль договірних норм та норм-принципів у тлумаченні міжнародного звичаєвого права міжнародними судами. – Стаття.

В статті розглядається роль договірних норм та норм принципів в тлумаченні міжнародного звичаєвого права міжнародними судами. Розглядаються висновки Комісії міжнародного права ООН щодо ідентифікації міжнародного звичаєвого права та зазначається які договірні норми та норми-принципи застосовуються для їх тлумачення. Наголошується, що практика міжнародних судових та квазісудових органів надає багатий емпіричний матеріал щодо тлумачення ними міжнародних звичаїв в світлі договірних норм та норм-принципів. Розглядаються правові підстави такого тлумачення, що ґрунтуються на статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Зазначається, що цією статтею створюється ключове правило для тлумачення міжнародними судами звичаєвих норм.

Розглядаються методики систематичного тлумачення міжнародних звичаєвих норм міжнародними судами. На конкретних прикладах демонструється яким чином міжнародні суди тлумачать зміст міжнародних звичаєвих норм та окремих понять за допомогою договірних норм та норм-принципів. Досліджуються функції договірних норм при тлумаченні звичаєвих норм. Простежується взаємозв'язок між міжнародними звичаями та іншими джерелами міжнародного права при тлумаченні міжнародними судами міжнародних звичаєвих норм. Наголошується, що при тлумаченні норми міжнародних договорів не поглинають, а доповнюють норми міжнародних звичаїв, оскільки вони походять з різних джерел.

Простежується взаємозв'язок між звичаєвими нормами та нормами принципами при тлумаченні міжнародного права міжнародними судами. Відзначається, що аналіз норм-принципів міжнародного права часто проводиться через призму міжнародних звичаїв. Даний зв'язок впливає як з практики міжнародних судів, так і з доктринальних напрацювань, і подекуди між звичаєвими нормами та нормами-принципами важко провести розрізнення. Визначається, що загальні принципи права застосовуються в формуванні аргументів щодо того, що становить собою звичаєву норму. Робиться висновок про те, що для тлумачення норм міжнародного звичаєвого права і подолання прогалів в практиці міжнародних судів між ними може застосовуватися семантичне та інші техніки тлумачення міжнародного звичая.

Ключові слова: тлумачення міжнародного права, способи тлумачення, міжнародне звичаєве право, міжнародний звичай, міжнародні суди.

Summary

Arakelian M. R., Mailunts A. E. The legal basis of interpretation of customary international law by international courts. – Article.

The article examines the role of treaty norms and norms of principles in the interpretation of customary international law by international courts. The conclusions of the UN International Law Commission on

the identification of customary international law are considered and it is noted which treaty norms and norms-principles are used for their interpretation. It is emphasized that the practice of international judicial and quasi-judicial bodies provides rich empirical material on their interpretation of international customs in the light of treaty norms and norms-principles. The legal grounds for such interpretation, based on Article 31 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, are considered. It is noted that this article creates a key rule for the interpretation of customary norms by international courts.

The methods of systematic interpretation of customary international norms by international courts are considered. Specific examples demonstrate how international courts interpret the content of customary international norms and individual concepts using treaty norms and norms-principles. The functions of treaty norms in the interpretation of customary norms are investigated. The relationship between international customs and other sources of international law is traced in the interpretation of international customary norms by international courts. It is emphasized that when interpreting the norms of international treaties, they do not absorb, but supplement the norms of international customs, since they come from different sources.

The relationship between customary norms and norms of principles is traced in the interpretation of international law by international courts. It is noted that the analysis of norms-principles of international law is often carried out through the prism of international customs. This relationship follows from both the practice of international courts and doctrinal developments, and in some places it is difficult to distinguish between customary norms and norms-principles. It is determined that general principles of law are used in the formation of arguments regarding what constitutes a customary norm. It is concluded that semantic and other techniques of interpretation of international custom can be used to interpret the norms of customary international law and bridge the gaps in the practice of international courts between them.

Key words: interpretation of international law, methods of interpretation, international customary law, international custom, international courts.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.3>*М. О. Бібікова*

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Постановка проблеми. Сучасні підходи до розуміння ролі прокурора у кримінальному провадженні, свідчать про наявність нагальних проблем, що стосуються регламентації функцій, які на нього покладаються Конституцією України. Між задекларованими функціями та їх тлумаченням у науковому середовищі, а також фактичним станом їх реалізації склався значний розрив, причини якого пояснюються стрімким реформуванням органів прокуратури з метою забезпечення відповідності їхнього статусу європейським стандартам; розбіжностями у формулюванні функцій у нормативно-правових актах, пошуками у визначенні місця прокурора у змагальному кримінальному процесі, неоднозначною інтерпретацією функції прокурора в частині організації досудового розслідування тощо.

До масштабної реформи кримінального процесуального законодавства роль прокурора була пасивною (порівняно з роллю слідчого, який оформлював матеріали кримінальної справи та забезпечував разом з оперативними підрозділами збирання доказів) та зводилась до нагляду за дотриманням прав учасників, які залучались до сфери кримінального судочинства. Кардинальна зміна функціональної спрямованості була зумовлена прийняттям чинного КПК України. З огляду на ст. 36 та інші положення КПК України можна стверджувати, що прокурор наразі є активною стороною у кримінальному провадженні, адже поруч із наглядовою діяльністю, він тепер виконує функцію організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Невідповідність положень ст. 36 КПК України (де законодавець розглядає процесуальне керівництво як одну із форм прокурорського нагляду) та ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» положенням ст. 131-1 Конституції України в частині функціональної спрямованості діяльності прокурора у кримінальному судочинстві зумовлює аналіз низки концептуальних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацюванню проблематики діяльності прокурора в кримінальному провадженні під час досудового розслідування присвячені наукові здобутки таких авторів як: Я. А. Бурлака, А. Ф. Волобуєв, І. В. Гловюк, І. В. Канфуй, А. А. Колода, А. М. Меденцев, М. В. Руденко, В. М. Сущенко, О. М. Толочко, Д. М. Чорний, М. В. Черноусько, І. І. Шульган, В. М. Юрчишин та ін. Праці цих науковців безумовно становлять значущий для теорії кримінального процесу комплекс уявлень про поняття, зміст та сутність діяльності прокурора у кримінальному провадженні. Проте проблемні питання щодо визначення функцій, які реалізує прокурор під час досудового розслідування, залишаються відкритими та невирішеними.

Мета статті. З огляду на те, що функції прокурора у кримінальному провадженні обумовлюють як повноваження вказаного учасника процесу, так і мету його діяльності, аналіз цього питання є завданням дослідження в рамках наукової статті.

Виклад основного матеріалу. По-перше, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що у спеціальній літературі не вщухає дискусія щодо співвідношення функцій процесуального керівництва досудовим розслідуванням та нагляду за додержанням законів у діяльності правоохоронних органів.

Звертаючись до такого складного і дискусійного у наукових колах питання, відмітимо, що у юридичній доктрині існують різноманітні тлумачення прокурорського нагляду. Передусім, це обумовлено відсутністю нормативного закріплення поняття «прокурорський нагляд» в чинному законодавстві України. Так, відповідно до бачення В. В. Липівського прокурорський нагляд це самостійний, специфічний вид державної діяльності, який полягає у перевірці уповноваженим суб'єктом конкретного об'єкта, суворого дотримання ним законів для попередження та виявлення порушень чинного законодавства, прав і свобод людини та громадянина. При цьому науковець виокремлював державне та соціальне призначення прокурора [1, с. 167–168]. О. П. Кучинська розглядає прокурорський нагляд як засіб охорони та захисту прав учасників кримінального провадження, що полягає у попередженні будь-якого можливого їх порушення, контролі за їх дотриманням, а також готовності оперативно реагувати на порушення, що забезпечується широким переліком повноважень та обов'язків прокурора [2, с. 288].

Більшість сучасних вчених-процесуалістів розуміють прокурорський нагляд як публічно-правову діяльність прокурора, яка: полягає у виконанні ним факультативних функцій щодо моніторингу діяльності правоохоронних та пенітенціарних органів на предмет дотримання норм законів під час виконання ними службових обов'язків [3, с. 135]; виступає механізмом дотримання положень чинного кримінального процесуального законодавства слідчим органом досудового розслідування, який має право в рамках кримінального провадження приймати відповідні процесуальні рішення, проводити процесуальні дії чи утримуватися від вчинення останніх [4, с. 103]; є гарантією дотримання слідчим законів під час формування системи доказів обвинувачення, з огляду на те, що недотримання законів слідчим матиме наслідком неможливість для прокурора підтримувати обвинувачення в суді [5, с. 69].

Відтак, В. В. Липівський, досліджуючи більшість наукових підходів виокремлює декілька основних напрямів (позицій) з приводу взаємозв'язку понять «прокурорський нагляд» та «процесуальне керівництво»: процесуальне керівництво і нагляд є самостійними функціями прокуратури; прокурорський нагляд є основною функцією діяльності прокуратури, а процесуальне керівництво – допоміжною; процесуальне керівництво несумісне з прокурорським наглядом; процесуальне керівництво являє собою форму прокурорського нагляду [1].

Активна дискусія щодо функціональної спрямованості діяльності прокурора під час досудового розслідування, а також відсутність єдності у поглядах науковців не виключає той факт, що сучасне українське кримінальне процесуальне законодавство (зокрема КПК України, адже саме він виступає в якості провідного

нормативного джерела відповідної процесуальної діяльності) переорієнтувало роль прокурора (процесуального керівника) з епізодичного нагляду на безперервне керівництво ходом досудового розслідування конкретного кримінального провадження [6, с. 519] та визначило процесуальне керівництво формою нагляду прокурора за досудовим розслідуванням.

У цьому контексті привертають увагу міркування О. Пашиніна, який пояснює таку трансформацію функції нагляду тим, що в умовах, коли у теорії, законодавстві та у практиці кримінальної процесуальної діяльності все ширше визнається цінність змагальної побудови кримінального процесу взагалі і розширення змагальних елементів у досудовому провадженні зокрема, не можна вести мову про нагляд прокурора за законністю досудової діяльності у тому розумінні, як це було за радянських часів. Безумовно наглядова діяльність у досудовому провадженні має зберігатися, але лише у тій частині, що забезпечує якісну і ефективну підготовку обвинувачення і обґрунтування його доказами для порушення державного обвинувачення і перевodu його до суду [7, с. 56].

Резюмуючи вищевикладене зауважимо, що у сучасній доктрині кримінального процесу процесуальне керівництво розглядають як організацію процесу досудового розслідування, визначення його спрямування, координацію процесуальних дій слідчих та оперативних підрозділів, а також забезпечення дотримання вимог законів України під час отримання доказів та винесення процесуальних рішень в ході проведення досудового розслідування конкретного, окремо взятого кримінального провадження [6, с. 519].

Наступним питанням, що потребує вирішення передусім на законодавчому рівні, є покладення Конституцією України на прокурора функції організації досудового розслідування. При цьому законодавець у жодному нормативно-правовому акті не передбачив її зміст. На переконання М. В. Черноусько покладання на прокуратуру «організації досудового розслідування» є, швидше, необачним калькуванням, аніж обдуманим та обґрунтованим кроком до оновлення Конституції [8, с. 19].

Прагнення вирішити анонсовану проблему віднайшли своє втілення у законопроектних напрацюваннях. Так, зокрема Комітетом Верховної Ради з питань правоохоронної діяльності у 2020 році було запропоновано зміни до КПК України, що серед іншого обумовлені приведенням процесуальних повноважень прокурора визначених у КПК України у відповідність до положень Конституції України для забезпечення належного виконання завдань органів прокуратури [9]. Адже, як зазначається у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у частині забезпечення реалізації функцій прокуратури» без ухвалення відповідних змін діяльність прокуратури з реалізації функцій, зміст яких не визначено, межуватиме з порушенням приписів ч. 2 ст. 19 Конституції України (органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України). У вказаному законопроекті зроблено спробу розмежування функції організації та процесуального керівництва. Під організацією досудового розслідування пропонувалось розуміти процесуальну

діяльність прокурора, пов'язану із виконанням ним як керівником органу прокуратури та прокурором вищого рівня передбачених КПК України повноважень, а під процесуальним керівництвом досудовим розслідуванням – процесуальна діяльність прокурора, пов'язана із виконанням ним повноважень процесуального керівника, передбачених КПК України, у конкретному кримінальному провадженні, спрямована на забезпечення ефективного досудового розслідування [10]. Відповідно до такого розуміння процесуальне керівництво має процесуальний характер, а організація досудового розслідування – адміністративний. Поруч з цим визначено способи реалізації відповідних функцій.

І хоча наведена спроба виявилася невдалою (адже 3 вересня 2024 законопроект було знято з розгляду) таке бачення видається нам логічним з огляду на необхідність розподілу функцій організації та процесуального керівництва між різними прокурорами з метою уникнення конфліктів між самими прокуратурами. В цілому позитивно оцінюємо визначення такого учасника кримінального провадження як керівник органу прокуратури, прокурор вищого рівня та процесуального закріплення за ними організаційних повноважень. Проте повністю розділити такий підхід не можемо, адже на прокурора вищого рівня, поруч з цим, чинним КПК покладені і наглядові повноваження (ст. ст. 294, 308, 312), що суперечить змісту функції організації досудового розслідування. Як справедливо зауважує М. Руденко, функція прокурорського нагляду за додержанням законів у досудовому розслідуванні реалізується здебільшого прокурором вищого рівня [11, с. 163].

Інший погляд щодо закріплення у Конституції аналізованої функції відображено в доктрині кримінального процесу серед робіт науковців, які вже вивчали це питання. Так, А. Михайлюк висловлює думку про необхідність ліквідації конституційного положення нормативної конструкції ст.133-1 Конституції України в контексті повноваження прокурора з організації досудового розслідування, оскільки вносить у побудову кримінального процесу деструкційний дисбаланс і не відповідає логічним засадам розподілу кримінально-процесуальних функцій між учасниками кримінального процесу, зокрема між керівником органу досудового розслідування. За таких обставин прокурор має виступити як процесуальний директор, який мусить мати виключно наглядові повноваження за законністю проведення досудового розслідування з позбавленням права організаційних повноважень. Звідси випливає, що організаторська діяльність прокурора досудовим розслідуванням маю бути виключена з його повноважень і передана виключно керівникові органу досудового розслідування [12, с. 285].

На думку В. М. Суценка, слід розмежувати функції керівника органу досудового розслідування та процесуального керівника в частині організації досудового розслідування й відповідальності за його результати. Керівника органу досудового розслідування треба наділити виключно організаційними (управлінськими) повноваженнями там, де йдеться про розподіл навантаження на підпорядкованих йому слідчих (детективів), аналіз результатів їх діяльності та надання методичної допомоги в підвищенні їхньої професійної кваліфікації [13].

Більш детальне бачення окресленої проблеми запропонували А. Ф. Волобуєв, А. М. Меденцев. Так, науковці, констатуючи конкуренцію повноважень прокурора

з організації досудового розслідування з відповідними повноваженнями керівника органу досудового розслідування, запропонували розмежовувати організаційні повноваження цих суб'єктів на підставі визначення різних предметів їхнього організаційного впливу. Зокрема, якщо прокурор здійснює організацію досудового розслідування в конкретному кримінальному провадженні, виступаючи його процесуальним керівником, то керівник органу досудового розслідування (слідчого підрозділу) здійснює організаційну функцію саме стосовно слідчого підрозділу як колективного органу. На його керівника (і заступника) покладається насамперед виконання організаційно-розпорядчих обов'язків, як-от: розподілення між слідчими кримінальних проваджень з урахуванням їхньої кваліфікації та навантаження; забезпечення дотримання службової дисципліни, організації навчання та підвищення кваліфікації; аналіз роботи слідчого підрозділу за певний період, забезпечення його науково-технічними засобами, методичними посібниками, а також ефективності їхнього використання тощо [14, с. 180–181].

Вважаємо слушними пропозиції науковців. Водночас відмітимо про наявність такого учасника кримінального провадження як керівник органу розслідування у кримінальному процесуальному законодавстві небагатьох європейських країн. Зокрема повноваження зазначеного суб'єкта передбачені у положеннях КПК Молдови (ст. 56), відповідно до яких керівник органу кримінального переслідування здійснює контроль за своєчасним проведенням заходів щодо розкриття та попередження злочинів, вживає заходів для всебічного, повного та об'єктивного здійснення кримінального переслідування та забезпечує реєстрацію в установленому порядку повідомлень про скоєні злочини. Подібне закріплення процесуального статусу досліджуваного учасника міститься у КПК Латвії, де у ст. 31 [15] визначено повноваження керівника та заступника керівника слідчої установи або його структурного підрозділу, якому згідно розподілу обов'язків чи індивідуальному розпорядженню доручено контролювати ведення конкретного кримінального процесу під час слідства. Правами та обов'язками вказаного учасника провадження є: забезпечення своєчасного початку кримінального провадження; організацію роботи виконавців процесуальних доручень; забезпечення цілеспрямованого ведення кримінального провадження і без невинуватної тяганини; надання вказівок про проведення слідчих дій тощо.

Разом з тим законодавством переважної більшості країн Європейського співтовариства такого суб'єкта не передбачено. Зокрема ст. 311 КПК Польщі [16] передбачає обов'язок прокурора вести слідство. Поруч з цим останній може доручити поліції проведення розслідування в повному або в певному обсязі, або проведення окремих дій у розслідуванні. При цьому доручення не може включати діяльність, пов'язану з пред'явленням обвинувачення, зміною чи доповненням рішення про пред'явлення обвинувачення чи закриттям розслідування. КПК Естонії у § 16 серед інших учасників, що здійснюють провадження передбачає орган слідства та у § 31 розмежовує слідчі установи, що вчиняють процесуальні дії самостійно, за винятком процесуальних дій, для здійснення яких потрібен дозвіл суду або дозвіл чи розпорядження прокуратури [17]. Натомість Закон Федерації Боснії та Герцеговини «Про кримінальний процес» [18] передбачає такого учасника кри-

мінального провадження як «уповноважена посадова особа» (особа, яка має відповідні повноваження в державній прикордонній службі, поліції Федерації, судовій поліції, а також митних органах, органах фінансової поліції, органах податкової служби та органах військової поліції), яка разом з прокурором здійснює розслідування, включаючи збір і збереження заяв і доказів (ст. 21).

Відсутність однозначного чіткого визначення терміну «процесуальне керівництво» в законодавстві призводить до певної невизначеності й ролі процесуального керівника у кримінальному провадженні. Тобто не зрозуміло: чи виконує прокурор власне роль керівника у розслідуванні, беручи на себе всю відповідальність за його ефективність та результати, чи він лише здійснює нагляд за дотриманням законності в діях інших процесуальних осіб (оперативного працівника, слідчого), залишаючись при цьому до певного часу стороннім спостерігачем [19].

Наведена точка зору заслуговує на увагу, адже підтвердженням нерозуміння ролей у забезпеченні ефективності розслідування відображено певною мірою у правозастосовчій практиці. Зокрема, як зазначається у рішенні Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, прокурор (стосовно якого надійшла дисциплінарна скарга про вчинення дисциплінарного проступку) повідомив, що ним як прокурором – процесуальним керівником у кримінальних провадженнях в межах компетенції, визначеної законодавством, вживались необхідні заходи для ефективного процесуального керівництва. В той же час, на думку останнього, відповідальність за ефективність досудового розслідування згідно з КПК України покладена не на прокурорів, а на орган досудового розслідування. Бездіяльність у цих кримінальних провадженнях допущена саме з вини відповідних працівників поліції, проте за чинним законодавством прокурор позбавлений права ініціювати питання про їх дисциплінарну відповідальність. На що дисциплінарна комісія зауважила, що враховуючи обсяг повноважень, наданих ч. 2 ст. 36 КПК України процесуальному прокурору під час проведення досудового розслідування, відсутність будь-яких заходів реагування на затягування досудового розслідування з боку органів прокуратури не може розглядатись як процесуальний контроль за додержанням законів під час проведення досудового розслідування і містить ознаки невиконання з боку групи процесуальних прокурорів вимог КПК України щодо процесуального керівництва по кримінальному провадженню (Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів № 131дп-19 від 17 квітня 2019 року).

Ще одним підтвердженням такого стану речей можна вважати рішення слідчого судді, із змісту якого вбачається, що представником потерпілого у зв'язку з тим, що довгий час у кримінальному провадженні не проводилися процесуальні дії, було направлено заяву про надання інформації щодо результатів досудового розслідування на адресу керівника окружної прокуратури. На заяву представника надійшли відповідь прокурора у кримінальному провадженні, згідно з якою заяву переадресовано слідчому, який здійснював розслідування у кримінальному провадженні (ухвала слідчого судді Києво-Святошинського районного суду Київської області від 21 вересня 2023 року справі № 369/13648). Тобто, на нашу думку, прокурор, який відповідає за результати розслідування та зобов'язаний забезпечити у кримінальному провадженні права, свободи та інтереси його учасників,

в тому числі потерпілого, проігнорував звернення останнього переадресувавши його слідчому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна констатувати, що інституційні повноваження прокуратури у кримінальному судочинстві є значними та багаторівневими, навіть з огляду на те, що він реалізує свої функції фактично тільки у сфері кримінальної юстиції. Поруч з цим вищенаведений аналіз функцій та повноважень прокурора в тому числі під час досудового розслідування свідчить про необхідність на законодавчому рівні розмежування повноважень прокурора та керівника досудового розслідування в частині реалізації конституційної функції прокурора щодо організації досудового розслідування, прокурора та слідчого (дів'яача, детектива), прокурора як процесуального керівника та прокурора вищого рівня.

Література

1. Липівський В. В. Поняття та правова природа прокурорського нагляду. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 165–169.
2. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
3. Драч Д. Прокурорський нагляд: український та європейський досвід. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 20. С. 132–136.
4. Колода А. А. Прокурорський нагляд, як механізм виявлення усунення та превенції процесуальних помилок слідчого на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 101–106.
5. Ломакін А. Напрями кримінально-процесуальної діяльності прокурора району в досудовому провадженні. *Вісник прокуратури*. 2009. № 3. С. 66–72.
6. Шульган І. І. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням як окрема функція органів прокуратури. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 516–520.
7. Пашинін О. Порушення державного обвинувачення у системі досудового провадження. *Вісник прокуратури*. 2008. № 9. С. 52–59.
8. Черноусько М. В. Здійснення прокурором процесуального керівництва досудовим розслідуванням: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 259 с.
9. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у частині забезпечення реалізації функцій прокуратури від 26 серпня 2020 року № 3009а. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69713
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у частині забезпечення реалізації функцій прокуратури» від 26 серпня 2020 року № 3009а. *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69713
11. Руденко М. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням як нова функція прокуратури України: поняття, зміст і структура. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 160–168.
12. Михайлюк А. Організаційно-правові засади процесуального нагляду за дотриманням законності на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 281–286.
13. Сущенко В. Прокуратура у пошуках себе: нагляд чи процесуальне керівництво? *Експертний центр з прав людини*. URL: <https://ecpl.com.ua/comments/prokuratúra-u-poshukah-sebe-nahlyad-chy-protseualne-kerivnytstvo/>
14. Волобуєв А. Ф., Меденцев А. М. Слідчо-оперативна група як суб'єкт досудового розслідування. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 177–183.
15. Latvijas Republikas Kriminālprocesa kodekss: apstiprināts. Ar 2002.gada 14.marta likumu № IX-785. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.163482/asr>
16. Kodekspostępowaniakarnego: Ustawazdnia6czerwca1997r.Dz.U.1997Nr89poz.555. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970890555>

17. Eesti kriminaalmenetluse seadustik 12.02.2003. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/543365>

18. Про кримінальний процес: Закон Федерації Боснії та Герцеговини. URL: <https://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/zakoni/46hrv.htm>

19. Сущенко В. М. Інститут процесуального керівництва досудовим розслідуванням у системі органів прокуратури. *Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя та статусу Конституційного Суду України*. Київ. 2017. С. 134–143.

Анотація

Бібікова М. О. Функціональна спрямованість діяльності прокурора у кримінальному провадженні під час досудового розслідування. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню змісту конституційних функцій прокурора у кримінальному провадженні під час здійснення досудового розслідування. Констатовано, що між задекларованими функціями та їх тлумаченням у науковому середовищі, а також фактичним станом їх реалізації склався значний розрив, причини якого пояснюються стрімким реформуванням органів прокуратури з метою забезпечення відповідності їхнього статусу європейським стандартам; розбіжностями у формулюванні функцій у нормативно-правових актах, неоднозначним тлумаченням функції прокурора в частині організації досудового розслідування тощо.

На підставі опрацювання концептуальних питань у цій сфері виокремлено найбільш дискусійні та суперечливі. По-перше, наведене стосується співвідношення функцій процесуального керівництва досудовим розслідуванням та нагляду за додержанням законів у діяльності правоохоронних органів. По-друге, на сьогодні у КПК України не відображено зміст конституційної функції прокурора, що полягає в організації досудового розслідування.

З урахуванням аналізу юридичної літератури робиться висновок про конкуренцію повноважень прокурора з організації досудового розслідування з відповідними повноваженнями керівника органу досудового розслідування. В цьому контексті відмічено про наявність такого учасника кримінального провадження як керівник органу розслідування у кримінальному процесуальному законодавстві багатьох європейських країн.

Позитивно оцінено спроби законодавця визначити такого учасника кримінального провадження як керівник органу прокуратури, прокурор вищого рівня та процесуального закріплення за ними організаційних повноважень. Проте повністю розділити такий підхід не можемо, адже на прокурора вищого рівня, поруч з цим, чинним КПК покладені і наглядові повноваження (ст. ст. 294, 308, 312), що суперечить змісту функції організації досудового розслідування.

Акцентовано увагу на необхідності на законодавчому рівні розмежувати повноваження прокурора та керівника досудового розслідування в частині реалізації конституційної функції прокурора щодо організації досудового розслідування, прокурора та слідчого, прокурора як процесуального керівника та прокурора вищого рівня.

Ключові слова: досудове розслідування, керівник органу досудового розслідування, організація, прокурорський нагляд, процесуальне керівництво, слідчий.

Summary

Bibikova M. O. Functional orientation of the prosecutor's activity in criminal proceedings during the pre-trial investigation. – Article.

The article is devoted to highlighting the content of the constitutional functions of the prosecutor in criminal proceedings during the pre-trial investigation. It is stated that there is a significant gap between the declared functions and their interpretation in the scientific community, as well as the actual state of their implementation, the reasons for which are explained by the rapid reform of the prosecutor's office in order to ensure that their status complies with European standards; discrepancies in the formulation of functions in regulatory legal acts, ambiguous interpretation of the prosecutor's function in terms of organizing the pre-trial investigation, etc.

Based on the elaboration of conceptual issues in this area, the most debatable and controversial ones have been identified. First, the above concerns the correlation of the functions of procedural management of pre-trial investigation and supervision of compliance with laws in the activities of law enforcement agencies. Second, at present, the CPC of Ukraine does not reflect the content of the constitutional function of the prosecutor, which is to organize a pre-trial investigation.

Taking into account the analysis of legal literature, a conclusion is made about the competition of the prosecutor's powers to organize a pre-trial investigation with the corresponding powers of the head of the pre-trial investigation body. In this context, the presence of such a participant in criminal proceedings as

the head of the investigative body in the criminal procedural legislation of a few European countries was noted.

The legislator's attempts to define such a participant in criminal proceedings as the head of the prosecutor's office, a higher-level prosecutor, and to assign them procedural organizational powers were positively assessed. However, we cannot completely separate this approach, because the higher-level prosecutor, along with this, is also assigned supervisory powers by the current CPC (Articles 294, 308, 312), which contradicts the content of the function of organizing a pre-trial investigation.

Attention is focused on the need to delimit the powers of the prosecutor and the head of the pre-trial investigation at the legislative level in terms of implementing the constitutional function of the prosecutor regarding the organization of the pre-trial investigation, the prosecutor and the investigator, the prosecutor as a procedural leader and a higher-level prosecutor.

Key words: pre-trial investigation, head of the pre-trial investigation body, organization, prosecutorial supervision, procedural leadership, investigator.

УДК 343.97:343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.4>*А. В. Боровик*

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРІВ ВЧИНЕННЯ САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

Постановка проблеми. Відповідно до положень ст. 407 Кримінального кодексу України самовільне залишення військової частини або місця служби (далі – СЗЧ) це «самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез’явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез’явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу» [1]. Самовільне залишення військової частини або місця служби є серйозним військовим правопорушенням, що впливає на боєздатність та дисципліну збройних сил. Дослідження факторів вчинення СЗЧ є необхідним для зміцнення військової дисципліни, підвищення боєздатності армії та усунення причин самовільного залишення частини або місця служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження здійснювалося на основі дослідження наукових публікацій в сфері кримінологічної характеристики факторів вчинення кримінальних правопорушень, в т.ч. військових правопорушень та СЗЧ (Т.О. Борець [2], П.Г. Висоцький [3], Н.А. Дмитренко [4], О.Ж. Женьжеруха [5], К.Ю. Сікач [6] та ін.), судових рішень, статистичних даних, положень нормативно-правових актів.

Мета статті полягає у дослідженні кримінологічної характеристики факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби.

Виклад основного матеріалу. Аналіз статистичних даних щодо СЗЧ дозволяє виявити динаміку цього явища, встановити можливі причини його зростання або зниження, а також оцінити ефективність заходів із запобігання таким правопорушенням [14, 44]. Зокрема, у межах даного дослідження проведено аналіз кількісних показників СЗЧ за останні роки, їхнього співвідношення із загальною кількістю військових кримінальних правопорушень (таб. 1).

Узагальнюючи статистичні показники облікованих кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби та СЗЧ зауважимо, що динаміка загальної кількості військових кримінальних правопорушень у 2022 р. у порівнянні із 2021 р. («довоєнним» роком) зросла у 4,5 рази, у 2023 р. в 9,5 разів, а в 2024 р. у 30,9 разів, що свідчить про «вибухові» темпи зростання кількості військових кримінальних правопорушень та вказує на критичне загострення проблеми запобігання і профілактики даної категорії злочинів. Загалом тенденція військових кримінальних правопорушень свідчить про те, що проблема самовільного залишення частин стає дедалі гострішою і становить основну частину військових кримінальних правопорушень, темпи

Таблиця 1

**Кількість кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення
військової служби (військових кримінальних правопорушень)
та кількість СЗЧ у період 2021–2024 рр.
(за статистичними показниками Офісу генерального прокурора [7])**

Рік	К-ть облікованих військових кримінальних правопорушень	К-ть облікованого самовільного залишення військової частини або місця служби
2021	3037	2 028
2022	13 766	6 183
2023	28 666	16 515
2024	93 900	66 240

його зростання перевищують загальні темпи зростання злочинності у військовій сфері. Так, кількість облікованих СЗЧ у 2021 р. склала 66,8% від загальної кількості облікованих військових злочинів, у 2022 р. – 44,9%, у 2023 р. – 57,6% та 70,5% у 2024 р. [13, 134].

Фактори вчинення кримінального правопорушення – це загальний термін всього спектру впливів на злочинність, який включає в себе причини (глибинні соціальні, економічні, психологічні та інші об'єктивні і суб'єктивні явища, які безпосередньо зумовлюють виникнення злочинності, визначають її сутність і закономірність існування) та умови/передумови вчинення кримінальних правопорушень (обставини, які сприяють реалізації злочинних намірів або полегшують їх вчинення, але самі по собі не є першопричинами злочинності) [11, 113].

У кримінологічній науці загальноприйнятою класифікацією різновидами факторів вчинення кримінального правопорушення є:

- 1) соціально-психологічні фактори;
- 2) організаційно-управлінські фактори;
- 3) соціально-економічні фактори;
- 4) нормативно-правові фактори.

Керуючись даною класифікацією факторів вчинення кримінальних правопорушень охарактеризуємо фактори СЗЧ в умовах російсько-української війни та наведемо приклади відповідних кейсів судових справ:

1. Соціально-психологічні фактори вчинення СЗЧ включають індивідуальні особливості військовослужбовців, їхню психологічну стійкість, мотивацію до служби, рівень адаптації до стресових умов війни, а також міжособистісні конфлікти [15, 188]. Як зауважує П.Г. Висоцький «соціально-психологічні фактори самовільного залишення військової частини або місця служби є найважливішими, оскільки саме вони здатні викривити ставлення солдатів та військовослужбовців до військової дисципліни, військового порядку, обов'язків несення військової служби, наданої військової присяги, конституційних обов'язків, пов'язаних із захистом Вітчизни, наказів командирів і начальників тощо» [3, с. 37]. Серед таких факторів можна виділити наступні: посттравматичний стресовий розлад

(ПТСР) (військовослужбовці, які зазнали сильного шоку під час бойових дій, можуть втрачати контроль над поведінкою та ухилятися від виконання обов'язків), психологічне виснаження через тривалі бойові дії (тривале перебування в зоні активних бойових дій без ротації може призвести до емоційного вигорання та втрати мотивації), страх за власне життя (у ситуаціях, коли військовослужбовець бачить великі втрати серед побратимів, може виникнути панічний страх, що спонукає його залишити місце служби), конфлікти у підрозділі (зокрема, неприязні відносини з командирами або колегами можуть підштовхнути до втечі зі служби), низький рівень військової дисципліни, патріотизму, моральних та професійних якостей, поваги до вищого командування ЗСУ, політичні переконання та антигромадські установки, психічна деформація, алкоголізм, наркоманія, вплив інформаційної війни (поширення фейкових новин або ворожої пропаганди, що деморалізує військових, сприяє ухиленню від служби). Наприклад, у вироку Шепетівський міськрайонний суд Хмельницької області у справі 688/448/23/№ 1-кп/688/73/23 визначено, що одним із факторів СЗЧ стали погані відносини із командуванням [8].

2. Організаційно-управлінські фактори пов'язані із недоліками у військовому управлінні, проблемами командування, порушенням військових статутів та невиконанням обов'язків керівництвом [16, 76]. Серед таких факторів можна виділити наступні: недоліки реформування ЗСУ та військової юстиції (зокрема, ліквідація військових суддів та військової прокуратури), бюрократизація військової сфери, прорахунки в кадровій політиці, неадекватне управління підрозділом (командири можуть неефективно організовувати службу, що призводить до хаосу, непорозумінь і втрати дисципліни), недостатній контроль за особовим складом (відсутність ефективного механізму перевірки присутності військових у частинах сприяє їхньому безкарному залишенню місця служби), брак чітких наказів у критичних ситуаціях (якщо командування не забезпечує зрозумілі вказівки під час бою, це може викликати паніку і самовільне покидання позицій), корупція у військових структурах (випадки хабарництва за уникнення бойових завдань або приховування фактів дезертирства, вимагання хабара за надання підлеглим чергової відпустки), відсутність ефективної ротації та відпочинку (тривале перебування військовослужбовців у зоні бойових дій без можливості відпочинку підвищує ймовірність ухилення від служби), недоліки у військово-ідеологічній підготовці та психологічній роботі із військовослужбовцями, неякісний рівень контролю громадських інституцій за діяльністю Збройних Сил України. Наприклад, у вироку Шевченківському районний суд м. Києва у справі № 761/23908/23/№1-кп/761/3217/2023 визначено, що факторами СЗЧ стали обіцянка надати відпустку з боку командування без подальшого її фактичного оформлення та недостатній контроль за особовим складом [9].

3. Соціально-економічні фактори включають матеріальні умови військової служби, забезпеченість особового складу, а також загальний соціально-економічний стан країни [17, 114]. Серед таких факторів можна виділити наступні: низьке грошове забезпечення, особливо в перші місяці повномасштабного вторгнення, коли були проблеми з виплатами (якщо військовослужбовець відчуває,

що держава не виконує свої фінансові зобов'язання, його мотивація до служби знижується), невідповідні умови проживання та забезпечення (брак теплого одягу, харчування, медичного обслуговування на передовій може викликати бажання залишити службу), втрата житла чи наявність інших сімейних проблем через війну (військовослужбовці, які залишили рідних у небезпечних регіонах, можуть самовільно покинути службу, щоб їх урятувати), зовнішній економічний тиск (зростання рівня безробіття та інфляції можуть викликати у військових сумніви щодо стабільності державної підтримки). Наприклад, у вироку Шишацького районного суду Полтавської області у справі № 551/1275/23 визначено, що одним із факторів СЗЧ стало бажання засудженого перевестися до військової частини де він раніше проходив строкову службу з кращими матеріально-технічними умовами [10].

4. Нормативно-правові фактори включають особливості законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за СЗЧ, проблеми правозастосування та судової практики. Серед таких факторів можна виділити наступні: недоліки у нормативно-правовому забезпеченні функціонування військової сфери (зокрема, можна відмітити фрагментарність та суперечливість законодавства, недостатню деталізацію окремих положень, низьку адаптивність законодавства до реалій воєнного стану, недостатній рівень захисту військовослужбовців, застарілі нормативні механізми мобілізації, відсутність чіткої законодавчої бази щодо добровольчих формувань), недосконалість кримінально-правових норм (існуюча редакція ст. 407 КК України містить прогалини у визначенні окремих аспектів відповідальності за СЗЧ), пом'якшення покарання або відсутність реального механізму притягнення до відповідальності (в умовах масової мобілізації деякі правопорушники можуть уникати покарання, що демотивує інших військових), відсутність спеціальних процедур реабілітації (військовослужбовці, які повернулися до служби після самовільного залишення, не завжди проходять належні психологічні тренінги чи ресоціалізацію), низький рівень правової обізнаності (частина мобілізованих військових може не розуміти наслідків своїх дій, вважаючи, що самовільне залишення служби не тягне за собою серйозної відповідальності), відсутність чітких механізмів відновлення довіри до особи, яка вчинила СЗЧ (навіть після відбуття покарання за самовільне залишення служби військовослужбовці можуть стигматизуватися у суспільстві та серед військовослужбовців, що ускладнює їхню подальшу службу) [12, 143].

Аналізуючи статистичні дані щодо осіб, які вчинили СЗЧ у 2024 р., у відповідності до даних статистики Офісу Генерального прокурора [7], ми можемо зробити припущення щодо факторів вчинення даного виду кримінального правопорушення окремими категоріями правопорушників (таб. 2). Оскільки суб'єктом СЗЧ є спеціальний суб'єкт (осудний військовослужбовець строкової служби та/або окрім строкової служби закріплений за конкретною військовою частиною чи місцем служби, де він виконує свої службові обов'язки), то у нашій аналітичній таблиці ми зауважимо окремі категорії військовослужбовців:

Таблиця 2

**Розподіл за категоріями військовослужбовців та можливі фактори,
що вплинули на СЗЧ**

Категорія військовослужбовців	Кількість осіб, які вчинили СЗЧ	Можливі причини самовільного залишення частини або місця служби
Офіцерський склад	78	- надмірне психологічне навантаження через керівництво особовим складом; - дефіцит ресурсів для виконання бойових завдань; - втрата віри у вище командування або військові рішення
Сержантський (старшинський) склад	322	- високе навантаження через організацію роботи підрозділів; - відсутність належного відпочинку та ротації; - проблеми з мотивацією
Військова служба за контрактом (загалом)	488	- виснаження через тривале перебування в зоні бойових дій; - незадоволеність умовами контракту (зарплата, соціальні гарантії); - вплив бойового стресу та ПТСР; - відсутність належного командування та підтримки
Військова служба за призовом під час мобілізації	4053	- недостатній рівень підготовки та адаптації до військових умов; - висока напруга та психологічний тиск через бойові дії; - відсутність бойового досвіду
Строкова військова служба	17	- молодий вік та брак військового досвіду; - відсутність стійкої мотивації до служби; - важкі побутові умови та складнощі адаптації
Учасники АТО, ООС, бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України, бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України	581	- виснаження через тривалі бойові дії; - посттравматичний стресовий розлад (ПТСР); - розчарування у військовій політиці або командуванні; - відсутність належної підтримки після ротацій або поранень.

Слід зауважити, що фактори що сприяють СЗЧ, є різноманітними, виходять за межі окремих випадків, відображають системні виклики у військовій, соціальній і правовій сферах в державі та характеризуються такими особливостями:

1) носять комплексний характер, адже, військовослужбовці, які вчиняють СЗЧ, роблять це не тільки через особисті мотиви, а й у зв'язку із сукупністю зовнішніх умов, що впливають на їхню психологічну та фізичну витривалість; проблема має

структурний характер – її не можна подолати, застосовуючи лише правові санкції без вирішення глибших соціальних, економічних та управлінських проблем; окремі фактори є взаємопов'язаними, наприклад, недостатня матеріальна підтримка може призводити до психологічного виснаження, а неефективне управління – до втрати довіри до командування;

2) відмічаються глобальністю масштабу та наслідками для обороноздатності держави, оскільки СЗЧ підриває стабільність військових підрозділів та зменшує їхню здатність виконувати бойові завдання; масові випадки дезертирства послаблюють фронт, що критично небезпечно в умовах збройної агресії РФ; у випадку значного зростання кількості випадків СЗЧ Україна стикається із кризою мобілізаційної системи та необхідністю посилювати примусові заходи, що, у свою чергу, може викликати ще більшу деморалізацію військових;

3) впливають на правову та соціальну стабільність, оскільки збільшення випадків СЗЧ, ускладнює підтримку дисципліни у військах та авторитет командування; якщо фактори, що сприяють СЗЧ, залишатимуться невирішеними, то збільшиться кількість злочинів у військових частинах, включно з груповими порушеннями дисципліни, відмова виконувати накази та випадками насильства; масові випадки СЗЧ можуть створювати негативний інформаційний фон – ворог використовує такі випадки у своїй пропаганді для дискредитації української армії; соціальне напруження зростає, коли військовослужбовці, які самовільно залишили частину, стикаються з правовими переслідуваннями, але не отримують належної допомоги у подоланні першопричин своєї демотивації та ін [18, 16].

Отже, подолання факторів, що сприяють СЗЧ, є стратегічним завданням не лише для військового командування, а й для держави загалом. Для цього необхідно діяти комплексно – зміцнювати психологічну підтримку, покращувати умови служби, вдосконалювати військове управління та підвищувати соціальні гарантії для військових, оскільки, тільки поєднання соціально-психологічних, організаційних, економічних та правових заходів дозволить мінімізувати ризики СЗЧ та зміцнити обороноздатність України.

Висновки. Аналізуючи статистичні дані щодо самовільного залишення військової частини або місця служби (СЗЧ), можна зробити низку важливих висновків щодо тенденцій, причин та можливих шляхів запобігання цьому явищу. Зокрема, кількість випадків СЗЧ у період 2021-2024 рр. демонструє стійке зростання, що корелює із загальним збільшенням військових кримінальних правопорушень, особливо значний стрибок спостерігається у 2024 році, коли кількість облікованих випадків СЗЧ досягла 66 240, що складає 70,5% від загальної кількості військових злочинів. Такі показники свідчать про критичне загострення проблеми військової дисципліни та необхідність розробки ефективних механізмів профілактики військових кримінальних правопорушень, в т.ч. СЗЧ.

Основними факторами вчинення СЗЧ є соціально-психологічні, організаційно-управлінські, соціально-економічні та нормативно-правові аспекти. Серед соціально-психологічних факторів слід виокремити посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), психологічне виснаження, страх за власне життя, конфлікти в підрозділах та вплив інформаційної війни. Організаційно-управлінські фактори вчи-

нення СЗЧ включають недоліки у військовому керівництві, неефективну кадрову політику, відсутність належного контролю за особовим складом, бюрократизацію військової сфери та корупційні прояви. Соціально-економічні чинники суттєво впливають на рівень військової дисципліни, зокрема, незадовільні умови проживання, недостатнє матеріальне забезпечення, фінансові труднощі та сімейні проблеми. Нормативно-правові фактори відіграють важливу роль у зростанні рівня СЗЧ, зокрема, проблеми у правозастосуванні, недостатня деталізація законодавчих норм, слабкі механізми покарання та реабілітації осіб, що вчинили СЗЧ, можуть сприяти зростанню даного явища.

Загалом, проблема самовільного залишення військової частини або місця служби є комплексною та вимагає системного підходу до її вирішення, включаючи правові, управлінські, соціально-економічні та психологічні заходи, оскільки тільки інтегрований підхід дозволить мінімізувати кількість таких правопорушень та забезпечити належний рівень військової дисципліни у Збройних Силах України. Для подолання СЗЧ необхідно вживати комплексні заходи для покращення психологічної підготовки військовослужбовців, створення ефективних програм підтримки для осіб, що зазнали бойового стресу; удосконалення кадрової політики та управлінських підходів у ЗСУ, підвищення контролю за особовим складом; поліпшення матеріального забезпечення військовослужбовців, створення належних умов для проходження служби; реформування нормативно-правової бази, усунення прогалин у законодавстві щодо військових злочинів, в т.ч. і за вчинення СЗЧ; посилення заходів щодо інформаційної безпеки та протидії ворожій пропаганді.

Література

1. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875> (дата звернення: 11.12.2024)
2. Борець Т.О. Фактори, що впливають на формування криміногенної ситуації. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3-4, 2016. С. 14–16.
3. Висоцький П.Г. Кримінологічна характеристика факторів вчинення військовослужбовцем самовільного залишення військової частини або місця служби. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4(39), 2021. С. 37–40. http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4_2021/9.pdf (дата звернення: 19.11.2024)
4. Дмитренко Н.А. Особливості прояву злочинності серед військовослужбовців. *Юридичний бюлетень*. Випуск 23. 2021. С. 206–210. <http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/23/26.pdf> (дата звернення: 19.11.2024)
5. Женжеруха О.Ж. Поняття причин та умов злочинності. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. *Юридичні науки*, (1(17), 279–281. вилучено із <https://journals.maup.com.ua/index.php/law/article/view/3920> (дата звернення: 13.11.2024)
6. Сікач К.Ю. Фактори формування і поширення злочинності: теоретичний аспект. *Економічна та соціальна географія*. Вип. 65. 2021. С. 80–88. <https://bulletin-esgeograph.org.ua/images/docs/Volume-65/11%20Sikach.pdf> (дата звернення: 09.11.2024)
7. Статистика. Офіс генерального прокурора. <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 17.11.2024)
8. Вирок Шепетівський міськрайонний суд Хмельницької області, 23.06.2023 р., справа 688/448/23/ № 1-кп/688/73/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111759740> (дата звернення: 09.12.2024)
9. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва, 06.09.2023 р, справа № 761/23908/23/. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113298770> (дата звернення: 11.11.2024)

10. Вирок Шишацького районного суду Полтавської області, 01.02.2024 р, справа № 551/1275/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116701986> (дата звернення: 19.11.2024)
11. Дмитренко Н.А., Шкута О.О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 186 с. <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/db467388-632a-4f75-9874-753c9a465f31/download>
12. Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект : монографія / А.О. Кавунська, М.В. Корнієнко, О. О. Шкута. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 212 с. <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/709dee25-1201-4e68-ab35-9a1a07514d1e/download>
13. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Правові новели № 22. Т. 3/2024. С. 131–136. http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf
14. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Особливості взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2024 р., № 1 (83) том 2. С. 42–46. http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/9.pdf
15. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, (2022). P. 185–190. <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>
16. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions *European Reforms Bulletin* №2, 2020. с. 74–77. <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>
17. Shkuta, O., Leheza, Y., Telelym, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. *Al-Ahkam*, 34(1), 99–120. <https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413>
18. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. 6–21. DOI: 10.5335/rjd.v38i2.15920

Анотація

Боровик А. В. Кримінологічна характеристика факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. – Стаття.

У статті здійснено дослідження кримінологічної характеристики факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. Зауважено, що аналіз статистичних даних щодо СЗЧ дозволяє зробити низку важливих висновків щодо тенденцій, причин та можливих шляхів запобігання цьому явищу, зокрема, показники СЗЧ 2022–2024 рр. свідчать про критичне загострення проблеми військової дисципліни та необхідність розробки ефективних механізмів профілактики військових кримінальних правопорушень, в т.ч. СЗЧ. Підкреслено, що основними факторами вчинення СЗЧ є соціально-психологічні, організаційно-управлінські, соціально-економічні та нормативно-правові аспекти. Визначено, що фактори, які сприяють СЗЧ, є різноманітними, виходять за межі окремих випадків, відображають системні виклики у військовій, соціальній і правовій сферах в державі мають комплексний характер, відмічається глобальністю масштабів вчинення та наслідками для обороноздатності держави. Узагальнено, що проблема СЗЧ є комплексною та вимагає системного підходу до її вирішення, включаючи правові, управлінські, соціально-економічні та психологічні заходи, оскільки тільки інтегрований підхід дозволить мінімізувати кількість таких правопорушень та забезпечити належний рівень військової дисципліни у Збройних Силах України. Зауважено, що для подолання СЗЧ необхідно вживати комплексні заходи для покращення психологічної підготовки військовослужбовців, створити ефективні програм підтримки для осіб, що зазнали бойового стресу, удосконалювати кадрову політику та управлінські підходи у ЗСУ, підвищити контроль за особовим складом, поліпшити матеріальне забезпечення військовослужбовців, створити належні умови для проходження служби, реформувати нормативно-правову базу, з метою усунення прогалин у законодавстві щодо військових злочинів, посилити заходи щодо інформаційної безпеки та протидії ворожій пропаганді.

Ключові слова: самовільне залишення військової частини або місця служби, військові злочини, злочинність в армії, військова злочинність, злочинність в умовах воєнного стану, злочинність у військовій сфері, запобігання злочинності.

Summary

Borovyk A. V. Criminal characteristics of the factors of authorized leaving of a military unit or place of service. – Article.

The article studies the criminological characteristics of the factors of committing unauthorized leaving of a military unit or place of service. It is noted that the analysis of statistical data on desertion allows us to draw a number of important conclusions regarding trends, causes and possible ways to prevent this phenomenon, in particular, the indicators of desertion for 2022–2024 indicate a critical aggravation of the problem of military discipline and the need to develop effective mechanisms for the prevention of military criminal offenses, including desertion. It is emphasized that the main factors of desertion are socio-psychological, organizational-managerial, socio-economic and regulatory aspects. It was determined that the factors contributing to the SZCH are diverse, go beyond individual cases, reflect systemic challenges in the military, social and legal spheres in the state, are complex in nature, are marked by the global scale of the commission and the consequences for the defense capability of the state. It was generalized that the problem of SZCH is complex and requires a systemic approach to its solution, including legal, managerial, socio-economic and psychological measures, since only an integrated approach will minimize the number of such offenses and ensure the proper level of military discipline in the Armed Forces of Ukraine. It was noted that to overcome the SZCH, it is necessary to take comprehensive measures to improve the psychological training of military personnel, create effective support programs for persons who have experienced combat stress, improve personnel policy and management approaches in the Armed Forces of Ukraine, increase control over personnel, improve the material support of military personnel, create appropriate conditions for service, reform the regulatory and legal framework in order to eliminate gaps in the legislation on war crimes, strengthen measures for information security and countering enemy propaganda.

Key words: State Bureau of Investigation, war crimes, crime in the army, military crime, crime under martial law, crime in the military sphere, crime prevention.

УДК 347.78

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.5>*І. О. Вальчук*

КІНЕМАТОГРАФІЧНІ ТВОРИ ЯК ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. В Україні в останні роки спостерігається стрімкий розвиток кіноіндустрії, що певною мірою обумовлено підтримкою цієї галузі з боку держави. У 2017 році було прийнято Закон України «Про державну підтримку кінематографії в Україні» від 23.03.2017 № 1977-VIII [1], який направлений на підтримку кіновиробництва та забезпечення розповсюдження стрічок, які створені в Україні. Визначена цим Законом підтримка передбачає сприяння захисту прав інтелектуальної власності в цій сфері, зокрема авторському праву.

Кінематографічні твори є основою галузі кіновиробництва і захист прав інтелектуальної власності направлений на них. Подальший розвиток кіноіндустрії, ефективність правового регулювання в цій сфері, підвищення рівня правової охорони об'єктів, які створюються в кіноіндустрії України повинні бути забезпечені в розрізі дотримання необхідного рівня охорони і захисту авторського права на усіх рівнях виробництва кінематографічних творів.

Створення кінематографічних творів має значення не тільки для забезпечення економічної ефективності, але й для культурної спадщини українського народу. Кінематографічні твори також займають важливе місце серед елементів, які формують імідж України у світі, створюють певне бачення України для іноземних країн та на міжнародній арені в цілому.

З огляду на це дослідження проблематики кінематографічних творів як об'єктів авторського права за законодавством України є актуальним. Вивчення та аналіз законодавства України у сфері охорони кінематографічних творів направлені на пошук нових підходів до правового регулювання в цій сфері, а також розробку пропозиції щодо удосконалення авторського права в цих питаннях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кінематографічний твір як об'єкт авторського права та питання його правової охорони в Україні досліджувалися в працях О. Лубчук, С. Бурлакова, К. Потурай, В. Троцької. Крім того, дослідження О. Яблокової, А. Смирнова, О. Семенюк присвячені окремим питанням пов'язаним з правовою охороною кінематографічних творів, таких як визначення сценарію як об'єкта авторського права, правовим статусом продюсера як суб'єкта прав на аудіовізуальних твір, визначення кінематографічного твору, як складного об'єкта права інтелектуальної власності.

Питання правової охорони аудіовізуальних творів, що певним чином пересікається з питаннями правової охорони кінематографічних творів, розглядалися в працях таких вітчизняних вчених як Р. Шишка, Н. Федорова, А. Штефан.

Незважаючи на досить широке коло досліджень у цій сфері, чимало важливих питань залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, проблеми, пов'язані з зако-

подавчим визначенням кінематографічних творів; загальним підходом до правового регулювання кінематографічних творів як основи кіноіндустрії та ін.

Метою дослідження є визначення місця кінематографічних творів в системі правової охорони об'єктів авторського права в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кінематографічний твір як окреме поняття не визначений на рівні закону в Україні. Натомість законодавець оперує поняттями фільм, аудіовізуальний твір та відеограма.

Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX [2] визначене поняття аудіовізуальний твір – твір у вигляді послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього, поєднаних між собою цілісним творчим задумом, доступний для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана (кіно-, телеекрана тощо), на якому така послідовність кадрів утворює рухоме зображення. Виходячи з положень статті 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX, аудіовізуальний твір є широким поняттям, оскільки до нього входять музичні кліпи. За визначенням, що закріплене в цій статті, музичний кліп – це аудіовізуальний твір, у якому втілена візуальна інтерпретація музичного твору з текстом або без тексту, звуковий ряд якого містить запис виконання зазначеного музичного твору. Можна зробити висновок, що поняттям аудіовізуального твору охоплюються як музичні кліпи та інші твори, які підпадають під загальні ознаки аудіовізуального твору.

Для того, щоб визначити співвідношення кінематографічного твору та відеограми, необхідно звернути увагу на визначення, яке містить в Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX. Відеограма – вироблений (кінцевий) відеозапис виконання або інших зображень (із звуковим супроводом або без нього), крім відеозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору. Тобто законодавець чітко розмежовує аудіовізуальний твір та відеограму, оскільки «в наведеному визначенні акцентовано увагу на тому, що аудіовізуальним твором буде не будь-яке рухоме зображення, а лише те, яке відповідає сутності твору» [3, с. 61]. Тобто за законодавством України аудіовізуальний твір є результатом творчої діяльності людини, що є основною ознакою твору. В той же час, «діяльність із вироблення відеограми не має ознак творчості, вона полягає у виконанні суто технічних функцій, метою яких є відео фіксація виконання твору, яких-небудь дій чи подій, при цьому виробник відеограми не керує цими діями, не впливає на них, а лише створює їх відеозапис» [3, с. 62].

Закон України «Про кінематографію» від 13.01.1998 № 9/98-ВР [4] містить поняття фільм, який визначається як аудіовізуальний твір (у тому числі телевізійні серіали та їх окремі серії), що складається з епізодів, поєднаних між собою творчим задумом і зображувальними засобами, та є результатом спільної діяльності його авторів, виконавців і виробників. Визначення фільму в цьому Законі співпадає з визначенням аудіовізуального твору в Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX, однак аудіовізуальний твір в трактовці законодавства України є ширшим поняттям, що було обґрунтовано вище. Схожої думки дотримуються вчені, які досліджують проблематику правової охорони аудіовізуальних творів. В. Троцька зазначає, що «термін «аудіовізу-

альний твір» є родовим поняттям. Видами цього твору є фільми, які поділяються на підвиди: кінофільми, телефільми, відеофільми тощо» [5, с. 65]. Отже визначення поняття фільм, яке закріплено Законом України «Про кінематографію» від 13.01.1998 № 9/98-ВР, потребує перегляду та внесення змін для відокремлення понять фільм і аудіовізуальний твір на законодавчому рівні, оскільки така ситуація призводить до змішування та можливості різного трактування цих норм.

Аналізуючи міжнародні нормативно-правові акти в цій сфері, доходимо до висновка, що з питань термінології тут також немає одностайності. У статті 2 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів [6] «термін «літературні і художні твори» охоплює, зокрема «кінематографічні твори, до яких прирівнюються твори, виражені способом, аналогічним кінематографії» [5]. Визначення поняття кінематографічного твору у Бернській конвенції відсутнє, однак питанню правової охорони кінематографічних творів присвячено окрему статтю (14 bis).

Директиви Європейського Союзу, зокрема Директива 2006/115/ЄС від 12 грудня 2006 року про право на надання в прокат і право на надання в позиčku та про деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності [7], Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку [8], оперують одночасно поняттями «фільм», «аудіовізуальний твір» та «кінематографічний твір». Наприклад, Директива 2006/115/ЄС від 12 грудня 2006 року про право на надання в прокат і право на надання в позиčku та про деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності вказує, що фільм означає кінематографічний чи аудіовізуальний твір або рухомі зображення зі звуковим супроводом або без нього.

Стаття 164 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [9] надає визначення поняття фільм – це кінематографічний або аудіовізуальний твір чи рухомі зображення, як із звуковим супроводом, так і без нього.

Аналіз Директив Європейського Союзу свідчить про те, що поняття фільм найчастіше європейський законодавець намагається використовувати як ще більш загальне поняття, включаючи в нього як власне твори, так і суто технічні об'єкти, як от рухомі зображення.

Введення на законодавчому рівні поняття кінематографічний твір вбачається нами доцільним з декількох причин. По-перше, використання поняття «кінематографічний твір» замість «фільм» підкреслює правову природу цього об'єкта, вказує, що це саме твір та пов'язує його з об'єктами авторського права. Такий підхід до понятійного апарату у сфері авторського права спростить розуміння кінематографічного твору як твору авторського права, охоплюючи усі ознаки твору, визначені законодавством України.

По-друге, визначення поняття «фільм» в Законі України «Про кінематографію» від 13.01.1998 № 9/98-ВР охоплює також телевізійні серіали та їх окремі серії, однак в побутовому сприйнятті зазвичай фільм є одиночним. Тлумачення серіалу як фільму протирічить усталеному в побуті використанню слова «фільм».

Натомість кінематографічний твір підходить значно краще, оскільки включення в нього серіалів і їх окремих серій є цілком логічним.

Визначення місця кінематографічних творів в системі правової охорони об'єктів авторського права в Україні потребує виокремлення ключових ознак кінематографічного твору як об'єкта авторського права. Стаття 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX визначає, що об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки. Виходячи з цього, кінематографічний твір відноситься до творів мистецтва в розумінні цього Закону.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX твір – це оригінальне інтелектуальне творіння автора (спів-авторів) у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, виражене в об'єктивній формі. Отже основними ознаками кінематографічного твору як твору у сфері авторського права є те, що він має бути оригінальним та інтелектуальним творінням співавторів та повинен бути виражений в об'єктивній формі. Це загальні ознаки, які притаманні усім творам.

Виходячи з того, що кінематографічний твір охоплюється поняттям «аудіовізуальний твір» як більш широким, необхідно визначити, які ознаки кінематографічний твір має як такий, що входить до поняття аудіовізуальний твір. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX визначає аудіовізуальний твір, як твір у вигляді послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього, поєднаних між собою цілісним творчим задумом, доступний для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана (кіно-, телеекрана тощо), на якому така послідовність кадрів утворює рухоме зображення. Отже, маємо змогу виокремити більш специфічні ознаки кінематографічного твору:

- 1) це послідовність епізодів або кадрів зі звуком або без нього;
- 2) ця послідовність має утворювати рухоме зображення;
- 3) за внутрішньої структурою кінематографічний твір повинен бути поєднаний цілісним творчим задумом;
- 4) кінематографічний твір повинен бути доступний для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана.

Це специфічні ознаки кінематографічного твору як аудіовізуального твору.

Кінематографічний твір є складеним твором за рахунок того, яким саме чином він створюється. Законодавство України не містить окремого визначення складених творів, проте виходячи з норм статей Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX, які регулюють це питання (п. 14 ст. 6; ст. 12; ст. 18), вважаємо, що складеним є твір, який поєднує в собі різні елементи, серед яких можуть бути і окремі об'єкти авторського права.

Питання місця кінематографічних творів в системі об'єктів авторського права частково знайшло своє відображення в законодавстві України. Проте воно потребує подальшого удосконалення шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX та Закону України «Про кінематографію» від 13.01.1998 № 9/98-ВР.

Висновки. В законодавстві України немає чіткого підходу щодо використання термінології, яка стосується кінематографічних творів. Законодавець одночасно використовує поняття «аудіовізуальний твір» та «фільм», змішуючи та розмиваючи відмінності між цими поняттями. Аналогічна ситуація склалася на міжнародному рівні та в законодавстві Європейського Союзу. Законодавство ЄС оперує одночасно поняттями «фільм», «кінематографічний твір» та «аудіовізуальний твір», підміняючи їх одне одним в різних актах.

З огляду на це доцільним є введення на законодавчому рівні поняття «кінематографічний твір», оскільки це позитивно вплине на розуміння сутності кінематографічного твору як твору авторського права та охопить усі ознаки твору, які закріплені законодавством України. Крім того, тлумачення Закону України «Про кінематографію» від 13.01.1998 № 9/98-ВР фільму, як такого, що охоплює також телевізійні серіали та їх окремі серії, протирічить широкому та загальному сприйняттю поняття «фільм». Натомість кінематографічний твір в цьому контексті є більш влучним, оскільки включення в нього серіалів і їх окремих серій є цілком логічним.

Кінематографічний твір є об'єктом авторського права. Аудіовізуальний твір є більш широким поняттям, яке охоплює як кінематографічні твори, так і інші подібні твори, зокрема музичні кліпи.

До основних ознак кінематографічного твору як об'єкта авторського права відноситься 1) оригінальність; 2) вираження в об'єктивній формі; 3) вираження суті кінематографічного твору в послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього, яка утворює рухоме зображення; 4) об'єднаність внутрішньої структури кінематографічного твору цілісним творчим задумом; 5) доступність для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана; 6) поєднання в собі різних елементів, серед яких можуть бути окремі об'єкти авторського права.

Література

1. Про державну підтримку кінематографії в Україні : Закон України від 23.03.2017 № 1977-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-19#Text>
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. Дата оновлення: 15.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
3. Авторське право і суміжні права в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / А. С. Штефан, В. С. Дроб'язко, А. В. Шабалін, та ін.; за ред. Н. М. Мироненко; НДІ інтелектуальної власності. К.: Інтерсервіс, 2018. 204 с.
4. Про кінематографію : Закон України від 13.01.1998 № 9/98-ВР. Дата оновлення: 02.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр#Text>
5. Інтелектуальна власність у креативних індустріях: монографія / за ред. д.ю.н. А. С. Штефан; Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України. К., Інтерсервіс, 2024. 232 с.
6. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24 липня 1971 року, змінений 2 жовтня 1979 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text
7. Директива 2006/115/ЄС від 12 грудня 2006 року про право на надання в прокат і право на надання в позичку та про деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-06#Text
8. Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до Директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text

9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Анотація

Вальчук І. О. Кінематографічні твори як об'єкти авторського права. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню місця кінематографічних творів в системі правової охорони об'єктів авторського права в Україні. Окреслена проблематика використання на законодавчому рівні понять «кінематографічний твір», «аудіовізуальний твір» та «фільм». Запропоновано закріплення на законодавчому рівні в Україні поняття «кінематографічний твір» замість поняття «фільм», оскільки кінематографічний твір як об'єкт авторського права за своєю суттю містить усі ознаки твору, які закріплені законодавством України. В той час як «фільм» на законодавчому рівні не визначений як твір. Підхід законодавця до тлумачення поняття «фільм», як такого, що охоплює також телевізійні серіали та їх окремі серії, протирічить широкому та загальному сприйняттю поняття «фільм». В цьому контексті поняття «кінематографічний твір» є більш доречним, оскільки охоплення ним серіалів відповідає загальній логіці норм авторського права.

Крім того, в статті окреслений підхід щодо розмежування понять «кінематографічний твір», «аудіовізуальний твір», «фільм» та «відеограма». Автор визначив співвідношення кінематографічного твору та відеограми на основі норм законодавства у сфері авторського права, які регулюють ці питання.

Встановлено, що відповідно до чинного законодавства України кінематографічний твір є об'єктом авторського права. Визначено, що аудіовізуальний твір є більш широким поняттям, яке охоплює як кінематографічні твори, так і інші подібні твори, зокрема музичні кліпи.

На підставі аналізу норм законодавства України, які регулюють питання правової охорони кінематографічних творів, виокремлені основні ознаки кінематографічного твору, як об'єкта авторського права. До них відносяться оригінальність; вираження в об'єктивній формі; вираження суті кінематографічного твору в послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього, яка утворює рухоме зображення; об'єднаність внутрішньої структури кінематографічного твору цілісним творчим задумом; доступність для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана; поєднання в собі різних елементів, серед яких можуть бути окремі об'єкти авторського права.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, авторське право, кінематографічний твір, аудіовізуальний твір, фільм, ознаки кінематографічного твору, правова охорона кінематографічних творів.

Summary

Valchuk I. O. Cinematographic works as copyright objects. – Article.

The article is focused on determining the place of cinematographic works in the system of legal protection of copyright objects in Ukraine. The author outlines the problems of using the terms “cinematographic work”, “audiovisual work” and “film” in the legislation. It is proposed that the term “cinematographic work” should be established at the legislative level in Ukraine instead of the term “film”, since a cinematographic work as an object of copyright inherently contains all the features of a work established by Ukrainian legislation. At the same time, “film” is not defined as a work at the legislative level. The legislator’s approach to the interpretation of the concept of “film” as covering also television series and their individual episodes contradicts the broad and general perception of the concept of “film”. In this context, the concept of “cinematographic work” is more appropriate, since its coverage of TV series is compatible with the general logic of copyright law.

In addition, the article outlines an approach to the distinction between the terms “cinematographic work”, “audiovisual work”, “film” and “videogram”. The author defines the correlation between a cinematic work and a videogram based on the copyright law provisions which regulate these issues.

It is stated that according to the current Ukrainian legislation, a cinematographic work is an object of copyright. It is proved that an audiovisual work is a wider term which covers both cinematographic works and other similar works, including music videos.

Based on the analysis of the Ukrainian legislation regulating the legal protection of cinematographic works, the author identifies the main features of a cinematographic work as an object of copyright. These include originality; objective form of expression; expression of the core of a cinematic work in a sequence of episodes or frames with or without sound, which forms a motion picture; unity of the internal structure of a cinematic work with a holistic creative idea; accessibility for perception with the help of appropriate technical means on a certain type of screen; combination of various elements, which may include other copyright objects.

Key words: intellectual property, copyright, cinematographic work, audiovisual work, film, features of a cinematographic work, legal protection of cinematographic work.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.6>*Л. І. Вдовічена, Н. С. Федорук*

МЕДІАЦІЯ ЯК ДОПОМІЖНИЙ ІНСТРУМЕНТ АДМІНІСТРАТИВОЇ ПРОЦЕДУРИ: МЕЖІ ТА ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ

Постановка проблеми. Зростання популярності медіації як додаткового інструменту вирішення конфліктів в публічно-правовій сфері сприяє побудові конструктивного діалогу між особою та публічною владою. Застосування медіації в публічно-правових спорах повинно допомогти зберегти довіру громадян до влади, оскільки дозволяє врахувати індивідуальні обставини кожної справи, забезпечуючи гнучкість і досягнення взаємовигідних рішень. Такий метод відповідає сучасним тенденціям демократизації та гуманізації адміністративних відносин. Застосування медіації для вирішення адміністративно-правових спорів вперше згадується у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами та сторонами-особами від 05.09.2001 року [1]. Ця Рекомендація стосується альтернативних засобів для врегулювання спорів (медіація, арбітраж, переговори) між адміністративними органами і приватними особами і має на меті наблизити адміністративні органи до громадськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно медіація публічно-правових спорів розглядається як альтернатива адміністративному судочинству, оскільки вона забезпечує швидке та ефективне вирішення таких спорів без тривалих судових процедур і допомагає досягти взаємовигідного рішення, зберігаючи довіру між сторонами конфлікту (і саме таке її призначення обґрунтовується у згаданій вище Рекомендації Комітету Міністрів РЄ). Межі та підстави застосування медіації як способу розвантаження адміністративних судів на сьогодні є одним із популярних напрямків адміністративно-правової науки і практики. Проте питання підстав та меж застосування медіації в адміністративній процедурі досі залишається мало дослідженим у вітчизняній науці. Так, питаннями імплементації законодавства про медіацію в адміністративну процедуру займалась О.Маркова; окремі питання поєднання медіації та адміністративної процедури досліджувались Я.Горбуновою. В цій статті ми використовуємо дослідження вчених Східної Європи, присвячені окремим аспектам імплементації медіації в межах адміністративної процедури, таких, як: Katarzyna Kułak-Krzysiak та Anna Kalisz (Польща), Angelica Rosu (Румунія), Csilla Mizser (Угорщина). Дослідження цих авторів нам здалися особливо цікавими в контексті висвітлення проблемних питань використання медіації в публічно-правових спорах за умов переходу цих країн від соціалістичної моделі централізованої бюрократії до європейських стандартів публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. На відміну від адміністративного судочинства, медіація не може розглядатися в якості альтернативи адміністративної про-

цедури, адже більшість адміністративних процедур здійснюються за умови відсутності спору або конфлікту. Так, у ч. 1 ст. 36 Закону «Про адміністративну процедуру» зазначено, що адміністративне провадження розпочинається: 1) за заявою особи щодо забезпечення реалізації її права, свободи чи законного інтересу або виконання нею визначеного законом обов'язку, у тому числі щодо отримання адміністративної послуги; 2) за ініціативою адміністративного органу, у тому числі у порядку здійснення ним інспекційного (контрольного, наглядового) повноваження [2]. Подання заяви для фізичної особи є реалізацією її суб'єктивного права чи обов'язку. Ініціатива адміністративного органу як друга підстава початку адміністративного провадження має бути спрямована на: здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, насамперед для захисту публічних інтересів та забезпечення правопорядку, або ж на реалізацію прав та законних інтересів особи [3, с. 207-208]. Тобто адміністративне провадження в межах адміністративної процедури в більшості випадків не пов'язане з конфліктом, наявність якого є обов'язковою підставою для застосування медіації – така адміністративна процедура по суті є набуттям прав та виконанням обов'язків фізичними і юридичними особами, результатом якого є прийняття відповідного адміністративного акта.

Конфлікти, які можуть виникати між фізичною чи юридичною особою із суб'єктом публічної влади в результаті прийняття адміністративного акта, Закон «Про адміністративну процедуру» пропонує вирішувати через інститут адміністративного оскарження, закріпленого в розділі VI відповідного Закону. Адміністративним оскарженням є можливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністративного органу в адміністративному (позасудовому) порядку як альтернатива адміністративному судовому позову. Його перевагами, порівняно із судовим порядком перегляду адміністративного акту, вважаються оперативність, менша формалізованість та економічність і для скажника, і для держави [3, с. 426]. Отже, інститут оскарження, так само як і медіація, є альтернативним (позасудовим) способом вирішення спорів, який, до того ж, має ті самі переваги – оперативність та меншу формалізованість. Тому виникає питання про необхідність додаткового застосування медіації на цьому етапі адміністративної процедури за умови, коли Закон передбачає аналогічну, на перший погляд, процедуру оскарження. Проте, якщо проаналізувати та порівняти не лише зовнішні ознаки, а суть, мету та особливості медіації та адміністративного оскарження, можна прийти до висновку про принципову відмінність цих способів вирішення публічно-правових конфліктів.

Відмінність між медіацією та адміністративним оскарженням здебільшого знаходить прояв в особливостях їх процесуальних правил, цілей та наслідків застосування. Мета адміністративного оскарження визначена пунктом 6 частини 2 статті 78 Закону «Про адміністративну процедуру» і передбачає право особи вимагати вчинення адміністративним органом необхідних дій з метою відновлення порушеного права, свободи чи законного інтересу особи, а також усунення негативних наслідків, відшкодування матеріальної шкоди. Тобто має місце класична «юрисдикційна» процедура, метою якої є юридична оцінка дій суб'єкта публічної адміністрації з метою визнання його винним в порушенні прав особи та подальшим їх відновленням. Суб'єктом, що розглядає адмі-

ністративну скаргу є адміністративний орган вищого рівня або комісія з розгляду скарг, яка також не менше ніж на 2/3 складається з посадових осіб адміністративного органу (ст. 78 Закону).

Вирішення конфліктів шляхом медіації передбачає залучення неупередженого і нейтрального «третього органу», медіатора, щоб допомогти сторонам конфлікту досягти згоди. Це означає, що сам процес, як і результат (рішення), контролюється або створюється самими сторонами. Процедура медіації від початку до кінця базується на принципі самовизначеності сторін, який відображає її консенсусну природу. Від традиційного юрисдикційного процесу, який базується на принципах змагальності та встановлення об'єктивної істини, медіацію принципово відрізняє те, що, по-перше, сторони переорієнтовуються із захисту прав на захист інтересів. По-друге, в процесі медіації правові норми визначають межі врегулювання, а не його зміст. По-третє, угода, укладена за результатами медіації, не потребує викладення причин або правових підстав її прийняття, оскільки в результаті медіації сторони мають не «досягти справедливості» з метою поновлення порушеного права, а знайти прийнятне для сторін рішення для конкретної ситуації. «Справедливість» у таких випадках замінюється на «прийняття стороною певних обставин», що принципово відрізняє мету і результати медіації від тих, що притаманні традиційній судовій парадигмі [4, с. 93], на якій базується інститут адміністративного оскарження.

Отже, парадигма медіації суттєво відрізняється від засад на яких базується традиційний юрисдикційний процес, а саме: 1) замість встановлення фактів медіація фокусується на визначенні інтересів, потреб і цінностей залучених сторін («діагноз конфлікту»); 2) замість досягнення справедливості в процесі медіації відбувається пошук «спільної точки зору» для найкращого варіанту вирішення конфлікту, що діагностується; 3) результатом медіації є застосування прийнятного варіанту для вирішення конкретного спору з метою задоволення очікувань сторін замість пошуку в конфлікті винної особи та встановлення міри її відповідальності. Особливої уваги заслуговує відмінність процесуальної ролі медіатора та суб'єкта, що розглядає адміністративну скаргу: медіатор не ухвалює рішень, не оцінює правильність позицій сторін і не надає переваги жодній з них. Він є нейтральним посередником, який сприяє діалогу та допомагає сторонам дійти до спільного рішення. Суб'єкт, що розглядає адміністративну скаргу, навпаки, є активним учасником провадження, який контролює дотримання процесуальних норм і виносить обґрунтоване рішення. Більше того, суб'єкт, що розглядає адміністративну скаргу, системно належить до органу влади, акт якого підлягає оскарженню – це або орган вищого рівня, або комісія, яка на дві третини складається із посадових осіб такого органу. За таких умов важко говорити про повну нейтральність суб'єкта розгляду скарги, оскільки оскарження по суті стає процедурою внутрішнього контролю за законністю прийнятого рішення з боку вищестоящего органу. Брак неупередженості та корпоративна (відомча) солідарність, нажаль, продовжують залишатися вадами адміністративного оскарження [3, с. 426].

Звичайно, ми не стверджуємо, що медіація є кращим за оскарження способом захисту прав особи в адміністративній процедурі. Якщо в процесі оскарження

адміністративного акту є потреба у встановленні та правовій оцінці фактичних обставин, а сам спір стосується перевірки законності адміністративних рішень або дій, застосування адміністративного оскарження є більш доцільним. Медіація ж є доцільною у випадках, коли конфлікт можна вирішити шляхом компромісу, орієнтованого на інтереси сторін, та коли нейтральність і гнучкість сторін адміністративної процедури є ключовими факторами прийняття ефективного рішення. Медіацію як спосіб перегляду змісту уже прийнятого адміністративного акту краще використовувати у тих випадках, коли зміст акту, що переглядається, повинен задовольнити інтереси обох сторін (наприклад, перегляд актів щодо землекористування, екологічних питань, узгодження громадських проектів, а також, якщо існує підозра щодо корпоративної солідарності чи необ'єктивності органу, що розглядає скаргу, а звернення до суду загрожує небажаними матеріальними та часовими витратами).

Оскарження адміністративного акта не єдина стадія адміністративної процедури, на якій може виникнути ситуація конфлікту або яка потребує додаткового узгодження інтересів сторін. На нашу думку, елементи медіації можуть бути застосовані в адміністративній процедурі також на етапах виконання статті 91 (Повернення, відшкодування шкоди у зв'язку з відкликанням або визнанням недійсним чи протиправним адміністративного акта), або окремих положень розділу VIII (Виконання адміністративного акта) Закону «Про адміністративну процедуру».

Чому саме ці етапи адміністративної процедури вважаються найбільш прийнятними для застосування медіації? Проведення медіації в публічно-правових відносинах вважається найбільш доцільним, коли необхідно визначити зміст правової норми в процесі її тлумачення, тобто коли правова норма не вимагає чіткого юридичного обґрунтування її застосування, або коли норма обмежується визначенням загальних принципів та понять, що мають широке тлумачення [5, с.2 80]. Стосовно характеру конфлікту, медіація може застосовуватися щодо прийняття таких рішень, де адміністративний орган повинен діяти на свій розсуд, маючи при цьому широкі дискреційні повноваження. Класичними видами таких повноважень є ті, які передбачають певні умови, за яких рішення може бути прийняте або не прийняте (наприклад, надати чи відмовити у наданні субсидії, дозволу, ліцензії та ін.). Іншою великою групою дискреційних повноважень є перелік різних варіантів прийняття рішень, з яких орган влади може вибирати. Третій важливий напрямок регулювання – це коли закон визначає лише рамки рішення. В основному це стосується штрафів або інших стягнень матеріального характеру, як правило, шляхом встановлення верхньої та нижньої межі. Медіація доцільна в таких випадках саме тому, що тут має місце не стільки правова оцінка ситуації, скільки досягнення компромісу, який би максимально забезпечував інтереси сторін [6, с. 93–94]. Наприклад, практичне виконання ст. 91 Закону «Про адміністративну процедуру» – повернення, відшкодування шкоди у зв'язку з відкликанням або визнанням недійсним чи протиправним адміністративного акта – хоча і проводиться у порядку, визначеному нормами цивільного права, проте може супроводжуватися конфліктними ситуаціями між органами влади та фізичними чи юридичними особами, які потребують застосування медіації для ефектив-

ного врегулювання – наприклад, якщо відкликання чи визнання акта недійсним додатково призвело до репутаційних втрат особи або моральної шкоди, що потребує компенсації, або ж орган влади встановлює розмір, порядок або строки повернення майна, що не задовольняють особу (повернення частинами або зі значною затримкою). Також стаття 92 Закону «Про адміністративну процедуру», а саме її частина 2, закріплює за адміністративним органом право на управлінський розсуд під час визначення порядку і строків виконання адміністративного акта, звісно із дотриманням тих меж, які окреслені принципами адміністративної процедури та іншими нормами законодавства [3, с. 508]. Отже, в даному випадку має місце згадувана вище підстава застосування медіації в публічно-правових відносинах, пов'язана із необхідністю широкого тлумачення змісту норми або закріплених в ній принципів. Прикладом можливої підстави застосування медіації може бути також зазначена в частині 3 статті 92 Закону «Про адміністративну процедуру» вимога є про те, що захід впливу повинен відповідати меті виконання та здійснюватись із дотриманням вимог пропорційності. Тобто орган виконання повинен обирати саме той захід впливу та саме ту інтенсивність його застосування, які дозволяють досягти виконання покладених на особу зобов'язань із мінімальною шкодою для зобов'язаної особи та суспільства. Підставою для застосування медіації тут виступає потреба у збалансованому підході до визначення розміру і порядку виконання накладеного стягнення, який би максимально захистив як публічний інтерес, так і інтереси особи.

Отже, медіація може застосовуватись як допоміжний інструмент адміністративної процедури. Проте Закон «Про адміністративну процедуру» не передбачає такий спосіб вирішення конфліктів, і тому потребує доповнення та вдосконалення. Яким чином слід впровадити в чинне законодавство юридичні механізми застосування медіації в адміністративній процедурі? Важливою умовою нормативного регулювання застосування медіації в адміністративних процедурах, на думку, К. Кулак-Кжисяк, є визначення в законі засад використання медіації, а саме: 1) проведення медіації не перешкоджає закону, 2) характер спору дозволяє досягти згоди; 3) угода може бути досягнута протягом розумного часу [6, с. 93]. За пропозицією О.Маркової, запровадження медіації в адміністративну процедуру необхідно починати із доповнення переліку принципів адміністративної процедури в Законі України «Про адміністративну процедуру». На її думку було б доцільним передбачити принцип «гарантування альтернативних засобів захисту», оскільки наявність альтернативної можливості в питанні вибору засобів захисту є логічною і відповідає європейським стандартам захисту прав та інтересів приватних осіб у відносинах з адміністративними органами [7, с. 204]. Крім того, адміністративний орган зобов'язаний повідомити особу про можливості врегулювання спору шляхом медіації [7, с. 205]. На нашу думку, така пропозиція є цілком прийнятною, оскільки подібна новела Закону забезпечила би юридичну визначеність у можливості застосування медіації в адміністративній процедурі. О. Маркова також пропонує передбачити та закріпити в Законі України «Про адміністративну процедуру» окреме положення про медіацію: умови та підстави проведення медіації в адміністративному провадженні, права та обов'язки

медіатора, порядок проведення медіації та порядок виконання умов медіаційної угоди. На нашу думку, такі положення в законі «Про адміністративну процедуру» є зайвими, оскільки це буде дублювання існуючого закону «Про медіацію», яким ці моменти уже врегульовано [8]. В законі «Про адміністративну процедуру» достатньо закріпити відсильну норму, в якій би зазначалося, що процедура медіації відбуватиметься у відповідності із положенням Закону «Про медіацію» (за аналогією із відсильними нормами до Цивільного кодексу на етапі відшкодування шкоди, заподіяної адміністративним актом).

Більш ефективному застосуванню медіації в адміністративній процедурі, на нашу думку, повинні сприяти такі механізми її правового регулювання, як чітке закріплення в Законі «Про адміністративну процедуру» підстав та стадій, на яких доцільно застосовувати медіацію, а також закріплення можливості звернення до постійно діючих інституцій при органах публічної адміністрації, які би здійснювали медіацію на постійній основі (запровадження так званої «адміністрованої медіації»). Застосування подібних правових інструментів позитивно зарекомендувало себе у сфері міжнародної комерційної медіації – завдяки їх впровадженню медіацію стали набагато частіше використовувати для вирішення міжнародних комерційних спорів.

Адміністрована медіація характеризується тим, що вона забезпечується нейтральною організацією або постачальником медіаційних послуг. У випадку вирішення публічно-правових конфліктів в межах адміністративної процедури такими постійно діючими медіаційними установами можуть бути або спеціально утворені підрозділи при органах публічної влади, або незалежні організації, які надають медіаційні послуги на постійній основі. Вони здійснюють нагляд за проходженням медіації, виконують адміністративні функції, призначають медіаторів, встановлюють медіаційні правила та процедури і можуть навіть допомагати у виборі медіаторів на основі їх досвіду та кваліфікації. Сторони, залучені до конфлікту, делегують обов'язки з управління справою медіаційному підрозділу органу або іншому постачальнику послуг медіації, звільняючи себе від тягаря вирішення всіх практичних аспектів медіації самостійно. Можливість створення таких підрозділів або звернення до постійно діючої медіаційної установи повинно бути передбачено як рекомендаційна норма Закону «Про адміністративну процедуру» з можливістю подальшої реалізації її положень в статутах органів публічної влади.

Надзвичайно важливе значення має нормативне закріплення в законі «Про адміністративну процедуру» чітких критеріїв та підстав застосування медіації на певних її стадіях та етапах, оскільки, як уже було зазначено вище, не всі публічно-правові конфлікти, що виникають в межах адміністративної процедури є «медіабельними» (наприклад ті, що вимагають реалізації від органу влади контролюючо-наглядової чи юрисдикційної функції). Тому в законі слід обов'язково прописати, на яких саме стадіях процедури і у яких випадках доцільно застосовувати медіацію і яким чином початок медіації вплине на хід власне адміністративної процедури. За загальними правилами комбінованих медіаційних процедур, (які, наприклад, вже отримали нормативне закріплення та активно застосовуються у вирішенні міжнародних комерційних спорів) у випадку початку медіації, прова-

дження по «основній» адміністративній процедурі призупиняється до досягнення результатів медіації та продовжується в залежності від її результатів.

Проте найважливішою засадою правового регулювання медіації в адміністративній процедурі, на нашу думку, є закріплення медіації виключно як її факультативної (добровільної) стадії. Нормативне регулювання медіації як обов'язкового етапу адміністративної процедури може звести нанівець шанси на успішне її проведення, оскільки сторони фактично позбавлені вільно обирати такий спосіб вирішення свого спору. Якщо медіація нав'язана, навіть через вимоги правового регулювання, вона може призвести до угод, які не завжди будуть результатом консенсусного рішення. Такі домовленості або триватимуть протягом короткого часу, або не будуть виконуватись взагалі (наприклад, закріплення обов'язковості медіації для окремих категорій спорів в законодавстві Румунії призвело саме до такого ефекту [8, с. 124]). Обов'язковим елементом правового регулювання у такому випадку може бути лише необхідність повідомлення сторін про можливість медіації на певному етапі адміністративної процедури – тобто закріплення згадуваного вище принципу гарантування альтернативних засобів захисту. Інші механізми правового регулювання, запропоновані в цій статті, повинні задіюватися виключно після отримання взаємної згоди сторін конфлікту на проведення медіації.

Висновки. Медіація як допоміжний інструмент у публічно-правових відносинах є перспективним шляхом для підвищення ефективності адміністративних процедур. Вона сприяє конструктивному діалогу між громадянами та органами влади, забезпечуючи гнучкість і можливість врахування індивідуальних обставин справи. На відміну від адміністративного оскарження, яке має юрисдикційний характер і зосереджується на відновленні порушених прав, медіація орієнтована на пошук взаємовигідних рішень та компромісів, що відповідають інтересам обох сторін. Однак для повноцінної реалізації медіації в адміністративних процедурах необхідні відповідні зміни до законодавства. Важливо забезпечити нормативне закріплення принципів добровільності медіації, гарантування альтернативних способів захисту та нейтральності медіатора. Також доцільно створити постійно діючі медіаційні інституції при органах публічної влади, що сприятиме ефективному врегулюванню конфліктів на різних етапах адміністративної процедури. Впровадження цих механізмів дозволить оптимізувати процес вирішення публічно-правових спорів, забезпечуючи баланс між інтересами громадян і держави.

Література

1. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 5 вересня 2001 року // URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf
2. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
3. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру». За заг. ред. В.П. Тимощука. Київ, 2023, 545 с.

4. Anna Kalisz. Mediation and the European Legal Culture. The Common European Constitutional Culture-Its Sources, Limits and Identity. R. Hauser, M. Zirk-Sadowski, B. Wojciechowski (red.), Peter Lang, 2016. Pp. 91–98.
5. Katarzyna Kulak-Krzysiak. Mediation as Means of Communication for Public Administration in Settling Administrative Disputes. *Review of European and Comparative Law*, 2023, Vol. 54. №. 3. Pp. 279–301.
6. Csilla Mizser. Public Administration and Mediation. Conflict Management of Public Legal Relationships. FIKUSZ 2020, XV International Conference. Keleti Faculty of Business and Management buda University, 2020, pp. 89–97.
7. Маркова О.О. Запровадження медіації в адміністративну процедуру: трансформація відносин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022, № 4, Ч. 2. С. 202–206.
8. Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р. // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
9. Angelica Rosu. Mediation – Voluntary or Mandatory Procedure. *Acta Universitatis Danubius. Juridica*. 2010. № 1. Pp. 121–126.

Анотація

Вдовічена Л. І., Федорук Н. С. Медіація як допоміжний інструмент адміністративної процедури: межі і підстави застосування. – Стаття.

Стаття досліджує зростаючу роль медіації як допоміжного інструменту в адміністративних процедурах, підкреслюючи її потенціал для налагодження конструктивного діалогу між громадянами та органами державної влади. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям демократизації та гуманізації адміністративних відносин, а також дозволить швидше та ефективніше вирішувати спори, підтримуючи довіру громадян до державних інституцій.

Медіацію доцільно використовувати як альтернативний адміністративному оскарженню спосіб перегляду змісту уже прийнятого адміністративного акту у тих випадках, коли важливо знайти рішення, що задовольняє інтереси обох сторін. На відміну від адміністративних скарг, які спрямовані на оцінку законності рішень державних органів, медіація орієнтована на досягнення компромісу за участі нейтрального медіатора. Адміністративні скарги є юрисдикційними процедурами, що мають на меті відновлення порушених прав, тоді як медіація захищає інтереси обох сторін шляхом консенсусу. Медіація не обмежується лише врегулюванням конфліктів під час оскарження адміністративного акту, а і на інших етапах адміністративної процедури, наприклад, при виконанні адміністративних актів або під час реалізації дискреційних повноважень органів влади. Ефективність медіації забезпечується виключно її добровільністю – обов'язкова медіація може знизити її ефективність, оскільки успіх процесу залежить від готовності сторін до діалогу. В статті пропонується внести відповідні зміни в законодавство про адміністративну процедуру, які, зокрема, повинні включати положення щодо гарантування альтернативних методів захисту прав та можливості застосування медіації у випадках прийняття рішень на виконання дискреційних повноважень або широкого тлумачення правових норм. Крім того, стаття пропонує надання можливості сторонам звертатися до постійно діючих медіаційних установ або створити подібні установи при органах державної влади. Такі інституції здійснюватимуть нагляд за процесами медіації, призначатимуть медіаторів і забезпечуватимуть контроль її якості. Ця система допоможе оптимізувати врегулювання публічно-правових спорів, балансуючи інтереси громадян і держави.

Ключові слова: адміністративна процедура, медіація, публічно-правовий конфлікт, адміністративне оскарження, адміністративний акт, принцип гарантування альтернативних засобів захисту, принцип добровільності медіації.

Summary

Vdovichena L. I., Fedoruk N. S. Mediation as an auxiliary tool in administrative procedure: scope and grounds for application. – Article.

The article explores mediation as an auxiliary tool in administrative procedures, defining the scope and grounds for its application in public-law relations. Traditionally, mediation is viewed as an alternative to judicial proceedings in administrative disputes, as it enables swift and flexible mutually beneficial resolutions. However, the authors argue that mediation can be effectively applied at various stages of administrative procedures, such as the execution of administrative acts or resolving issues related to the discretionary powers of authorities.

Special attention is given to comparing mediation with the institution of administrative claims. Administrative claims are rooted in jurisdictional processes aimed at assessing the legality of government decisions and restoring violated rights. In contrast, mediation focuses on reaching a compromise and protecting the interests of the parties through a neutral mediator.

The article emphasizes the importance of introducing mediation as an optional stage in administrative procedures. Mandating mediation could undermine its effectiveness, as successful mediation relies on the voluntary participation and willingness of the parties to engage in dialogue. Therefore, it is proposed to amend the Ukrainian law regulating administrative procedure to include provisions guaranteeing alternative methods of protecting human rights and interests. Specifically, it is advisable to allow mediation in cases where an administrative authority's decision involves discretionary powers or requires broad interpretation of legal norms.

The full implementation of mediation in administrative processes requires appropriate legislative changes. It is essential to ensure the statutory establishment of the principles of voluntary mediation, the guarantee of alternative means of protection, and mediator neutrality. It is also advisable to create permanent mediation institutions within public authorities, which will facilitate the effective resolution of conflicts at various stages of administrative procedures. Implementing these mechanisms will optimize the process of resolving public-law disputes, ensuring a balance between the interests of citizens and the state.

Key words: administrative procedure, mediation, public-law conflict, administrative claim, administrative act, the principle of guaranteeing alternative means of protection, the principle of voluntariness in mediation.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.7>*О. І. Воронкова*

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЮ СФЕРОЮ УКРАЇНИ: КОНЦЕПЦІЯ ТА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Відповідно до положень документів Всесвітнього саміту з інформаційного суспільства (WSIS) 2023 р. [1], необхідно активізувати впровадження інструментів інформаційного суспільства для підвищення ефективності досягнення Цілей сталого розвитку. Водночас, національна інформаційна сфера є основою розвитку інформаційного суспільства в Україні [2]. Цілком зрозуміло, що виникає об'єктивна потреба у виробленні відповідної державної політики у інформаційній сфері, а також у її якісній реалізації. Це, у свою чергу, зумовлює використання різноманітних інструментів публічного управління (правові, організаційні, фінансові, інформаційні, мотиваційні, матеріально-технічні). Таким чином, тема статті постає актуальною у зв'язку з необхідністю забезпечувати досягнення Цілей сталого розвитку України [3].

Мета дослідження. Ґрунтуючись на нормативно-правовій базі, результатах існуючих доктринальних досліджень, системному світорозумінні, визначити концепцію та модель правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України в умовах сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз доктринальних досліджень дозволяє стверджувати, що опрацюванню різноманітних питань, пов'язаних із проблематикою правового забезпечення (у тому числі, його видів та особливостей у різних сферах суспільних відносин, зокрема, інформаційній) присвячували свою увагу науковці: В. Б. Авер'янов, І.В. Арістова, О.А. Баранов, К.В. Барсуков, К.І. Беляков, В.В. Галунько, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, Т.Г. Корж-Ікаєва, В. С. Куйбіда, М.Ю. Кузнецова, Я.В. Лазур, Н.А. Литвин, Б.Б. Мельниченко, О.В. Негодченко, В.Г. Пилипчук, О.І. Романовська, Г.С. Римарчук, Р.С. Свистович, Р.І. Стадник, В.В. Ткаченко.

Усвідомлюючи значний внесок цих вчених у розвиток юридичної науки (зокрема, наук адміністративного та інформаційного права), водночас, вважаємо підкреслити наступне. На сьогодні переважна кількість досліджень в основному акцентує увагу на певних аспектах правового забезпечення (наприклад, визначення поняття, функції, структура). У даній статті буде здійснена спроба формування цілісного бачення правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України в умовах сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. У статті відстоюється позиція, що для досягнення поставленої мети, необхідно передусім визначитися із теоретико-правовим та методологічним підґрунтям дослідження, а саме, з'ясувати: 1) етимологію правового забезпечення; 2) законодавче та доктринальне розуміння правового забезпечення, його сутності та змісту; 3) структуру правового забезпечення, його цілі та функції.

Аналіз джерел [4, с. 281; 5, с. 684] дозволив встановити, що значення терміну «забезпечення» полягає у необхідності «створення умов» як необхідної умови гарантій здійснення будь-чого (у тому числі, захисту та охорони). Очевидно, що термін «правове забезпечення», постаючи видовим по відношенню до терміну «забезпечення», має лише уточнити особливості змісту та обсягу поняття «забезпечення». Отже, з'ясуємо це надалі. Проведене дослідження дозволило виявити нормативне визначення «видових понять», зокрема: 1) науково-технічне забезпечення – «комплекс науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт, робіт з освоєння виробництва, випробувань та пропаганди нових технічних засобів для агропромислового комплексу» [6]; 2) кадрове забезпечення – «комплекс заходів, спрямованих на забезпечення ЗС України кадрами відповідно до потреб мирного і воєнного часу» [7]. Таким чином, слід дійти висновку, що «забезпечення» розуміється законодавцем у контексті «забезпечення виконання зобов'язань». При цьому, необхідною умовою постає «комплекс заходів».

У свою чергу, проведений доктринальний аналіз доводить, що у юридичних джерелах термін «забезпечення» вживається достатньо часто та у різних контекстах. До речі, І. О. Іерусалимова (2006 р.) відмічала, що, незважаючи на активне використання терміну «забезпечення», тим не менш, «визначення щодо нього в правових та літературних юридичних джерелах ми поки що не маємо» [8, с. 81–82]. Водночас, висновок, отриманий В. Д. Пчолкіним та О. В. Федосовою може слугувати прикладом розуміння змісту поняття «забезпечення» у юридичних дослідженнях. Дослідники вказують, що забезпечення тлумачать як «механізм дії загальних і спеціальних (правових, психологічних та управлінських) гарантій, які виступають як умови і засоби досягнення поставленої мети» [9, с. 9]. Важливим уточненням з боку авторів є те, що усвідомленню змісту поняття «забезпечення» також сприяє мета, яка стоїть перед суб'єктами права. Наприклад, у контексті забезпечення прав і свобод метою постає створення сприятливих умов для їх реалізації та охорони [9, с. 10]. Водночас, з'ясовано розуміння поняття «забезпечення» у контексті і як діяльність, і як результат цієї діяльності [10, с. 38].

Переходячи до визначення змісту і обсягу поняття «правове забезпечення», зазначимо наступне. Проведений аналіз термінології законодавства на сайті Верховної Ради України доводить, що безпосереднього визначення цього поняття не існує. Законодавець пропонує його визначення лише у контекстах, зокрема: 1) правове забезпечення системи – це сукупність норм, що регламентують правові відносини та юридичний статус при функціонуванні системи [11]. У іншому нормативно-правовому акті [12] цей термін визначає і «сукупність норм», і «комплекс заходів». Отже, обсяг нормативно визначеного поняття «правове забезпечення» включає в себе і сукупність норм, і комплекс заходів. Стосовно доктринального визначення поняття, Л.І. Приймак вказувала, що існують певні труднощі щодо його розуміння, оскільки «теорія держави і права не надає визначення цього поняття» [13, с. 115].

Намагаючись дійти згоди щодо розуміння поняття «правове забезпечення» та водночас прагнучи цілісно представити «правове забезпечення», сформулася точка зору, згідно з якою дане поняття слід розглядати у різних значеннях, наприк-

лад, у широкому та вузькому [14]. Зокрема, О. І. Романовська пропонує розуміти правове забезпечення у широкому значенні, яке «становить зміст однієї з функцій правової держави – підтримання правопорядку, а також є системою юридичних, організаційних, ідеологічних, економічних заходів щодо впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування» [15, с. 22].

Прикладом вузького розуміння правового забезпечення є позиція певної групи дослідників, які пропонують розуміти зміст «правового забезпечення» майже тотожним до змісту іншого поняття – «нормативно-правова база». Наприклад, І.В. Арістова та С. Ю. Белявська правове забезпечення розглядають як «сукупність правових норм, які містяться в різних джерелах права та регулюють певні суспільні відносини» [16, с. 118]. Водночас зазначимо, що пріоритетною є позиція, згідно з якою правове забезпечення постає не просто «сукупністю», а «системою» [17, с. 87]. Ще одним прикладом вузького розуміння може слугувати позиція О.І. Романовської – «у вузькому сенсі під правовим забезпеченням найчастіше розуміється власне правова процедура» [15, с. 22].

Разом з тим, комплексне розуміння правового забезпечення пропонує В.В. Галунько, на думку якого, передусім, необхідно визначити його характерні ознаки: 1) цілеспрямованість та регулятивність (регулятор суспільних відносин); 2) організаційність та упорядкованість (здійснюється за допомогою певних засобів, упорядковуючи суспільні відносини); 3) має певний предмет і сферу правового впливу; 4) здійснюється певними методами, які координують діяльність суб'єктів права або реалізуються за допомогою їх субординаційної підлеглості у процесі виконання або використання норм права; 5) має визначені стадії, які передбачають правову регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та їх реалізацію [18, с. 116–118]. На нашу думку, такий підхід до визначення правового забезпечення демонструє намагання автора надати цілісне уявлення щодо даного феномену, тому, щонайменше, заслуговує на увагу та потребує додаткового дослідження.

Вважаємо за важливе звернути увагу на ті дослідження, у яких розглядається безпосередньо правове забезпечення публічного управління. Наприклад, Б.Б. Мельниченко вказує, що «повне та всебічне наукове пізнання поняття «адміністративно-правове забезпечення публічного управління», як і будь-якого іншого правового явища, передбачає з'ясування його сутності, структури і елементів» [19, с. 122]. А на підставі проведеного дослідження Б.Б. Мельниченко пропонує наступне визначення поняття адміністративно-правове забезпечення публічного управління – це «регламентована адміністративно-правовими нормами системна діяльність суб'єктів публічного управління щодо реалізації (захисту) публічних інтересів» [19, с. 124].

Необхідно зазначити, що усвідомленню сутності поняття «правове забезпечення», його змістовних характеристик сприяє розуміння його місця серед низки інших понять, які безпосередньо з ним пов'язані, зокрема: «сфера правового забезпечення», «правове регулювання», «правовий вплив», «механізм правового забезпечення», правовий механізм», «механізм забезпечення прав», «юридичний механізм», «механізм правового регулювання», «механізм адміністративно-пра-

вового регулювання», «механізм організаційно-правового забезпечення» тощо. Проведений аналіз зазначених понять, які досліджувалися різними вченими, дозволив переконатися, що існує низка юридичних (правових) понять, які пов'язані із «правовим забезпеченням». Намагання отримати цілісне уявлення щодо правового забезпечення вимагає, принаймні, усвідомлення сутності зазначених «суміжних понять», характеру, рівня (ступеня) взаємозв'язку з правовим забезпеченням, усвідомленню того, як ці поняття доповнюють один одного, а іноді – «повторіть їх зміст».

Варто підкреслити, що було проведено дослідження позицій науковців щодо розуміння структури правового забезпечення, наприклад, роботи [19, с. 130; 20, с. 47; 21, с. 28]. Проведене дослідження дозволило дійти наступного висновку: у залежності від того, як саме розуміється правове забезпечення (у широкому чи вузькому значенні), відповідно, змінюється і склад елементів структури. У широкому розумінні до структури завжди включають: суб'єкт та об'єкт забезпечення, норми та виникаючі на їх підставі правовідносини, система гарантій (засоби, способи захисту та охорони прав). У вузькому розумінні (правове забезпечення як нормативно-правова база) основна увага приділяється критеріям, за якими ця база поділяється на складові та елементи.

Продовжуючи дослідження, з'ясуємо існуючі наукові позиції щодо розуміння цілей та функцій правового забезпечення. Необхідно зазначити, що правове забезпечення, передусім, спрямоване на досягнення цілей, які, вочевидь, визначаються потребами суспільства та держави і можуть бути різними в залежності від сфери регулювання. Серед основних цілей правового забезпечення (узагальнюючи існуючі дослідження) можна визначити: 1) забезпечення законності та правопорядку (встановлення чітких правил поведінки та відповідальності за порушення); 2) захист прав та свобод людини і громадянина (створення механізмів реалізації та захисту основних прав та свобод); 3) забезпечення соціальної стабільності (регулювання соціальних відносин, запобігання конфліктам та забезпечення соціального захисту); 4) захист національної безпеки, інформаційного суверенітету (створення правових основ для діяльності органів державної влади у сфері оборони та безпеки).

Слід зазначити, що функції правового забезпечення, передусім відображають його роль у суспільстві та державі. Виходячи із розуміння їх ролі у процесі правового забезпечення та регулювання суспільних відносин, присвячено значну увагу дослідженню їх змісту, особливостей застосування у певних сферах та галузях. У результаті, дослідники отримують різноманітні висновки, які дозволяють з'ясувати роль та значення функцій правового забезпечення більш комплексно та цілісно.

Варто підкреслити, що серед основних функцій правового забезпечення загальноприйнятими вважають: 1) нормативну (встановлення загальнообов'язкових правил поведінки); 2) регулятивну (впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів); 3) охоронну (захист правопорядку, прав та свобод громадян шляхом застосування санкцій за порушення правових норм); 4) виховну (формування правової культури та свідомості громадян); 5) контрольну

(забезпечення виконання правових норм шляхом здійснення контролю за діяльністю суб'єктів).

Узагальнюючи результати аналізу доктринальних досліджень та відповідних положень законодавства України, пропонуємо власну позицію щодо визначення поняття «правове забезпечення», його сутності, цілей, функцій та структури. У роботі відстоюється власна концепція дослідження правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, яка передусім акцентує увагу на розумінні поняття «правове забезпечення».

1. Вважаємо за доцільне підкреслити, що визначення поняття «правове забезпечення» значною мірою залежить від вибору аспекту розгляду (системний, інституціональний, нормативний, функціональний, управлінський, соціологічний, економічний, цифровий), який зумовлений предметом дослідження. Наприклад: 1) з точки зору системного підходу, основна ідея полягає у тому, що правове забезпечення є частиною цілісної системи, у якій взаємодіють норми права, різноманітні інститути та механізми (представники – Л.Ф. Берталанфі [22], Н.Р. Нижник [23]); 2) основна ідея нормативного підходу – акцентується увага на нормах права, які є основою регулювання суспільних відносин, а також забезпечення належного виконання функцій держави [24]; 3) з позиції управлінського підходу, правове забезпечення постає інструментом державного та публічного управління для досягнення суспільних цілей; регулювання управлінських процесів відбувається через закони, інші нормативно-правові акти та правові процедури [24]; 4) у межах соціологічного підходу, правове забезпечення розглядається як процес взаємодії між державою та суспільством, де право виступає інструментом соціальної інтеграції та стабілізації (представники – Е. Дюркгейм, Т. Парсонс [22]).

Зважаючи на предмет дослідження «Правове забезпечення публічного управління інформаційною сферою України», пропонуємо використовувати комплексний підхід до визначення поняття «правове забезпечення». Невід'ємними складовими цього підходу, передусім, є управлінський, нормативний та соціологічний підходи. На нашу думку, правове забезпечення є правовим інструментом публічного управління та ключовим елементом регулювання суспільних відносин у процесі публічного управління різноманітними сферами (зокрема, інформаційною) і уявляє собою сукупність взаємопов'язаних елементів (норми права, інституційні механізми, правові засоби та інструменти) та комплекс нормативних, організаційних та процедурних заходів, спрямованих на створення ефективних правових умов щодо формування та реалізації управлінських рішень суспільного значення, політики розвитку держави та різноманітних сфер суспільного життя (зокрема, інформаційної), а також стабільності, ефективності й прозорості суспільних відносин задля досягнення Цілей сталого розвитку в Україні. Таким чином, аналіз запропонованого визначення поняття правового забезпечення дозволяє переконатися, що йдеться про широке тлумачення даного поняття. Тобто, правове забезпечення розглядається комплексно, враховуючи статичний та динамічний аспекти.

2. У роботі поділяється позиція науковців [9, с. 9], що усвідомленню змісту поняття «правове забезпечення» сприяє коректно поставлена мета, яка і сформульована у запропонованому вище визначенні «правове забезпечення». Вважаємо

за важливе підкреслити, що у рамках нашого дослідження запропоновано (для цілісного бачення мети правового забезпечення) використовувати підхід щодо розбудови «дерева цілей», які знаходяться на різних ієрархічних рівнях, а в межах кожного рівня можуть встановлюватися декілька цілей. Зокрема, найвищий рівень пов'язаний із створенням правових умов для досягнення Цілей сталого розвитку в Україні, що стає можливим завдяки активізації комплексного використання управлінських, правових та технологічних інструментів інформаційного суспільства. Що стосується інших рівнів «дерева цілей», то, наприклад, ціль – «формування та реалізація управлінських рішень суспільного значення, політики розвитку держави та різноманітних сфер суспільного життя» – передбачає досягнення наступних цілей: гарантування законності та правопорядку; захист прав і свобод громадян та інших суб'єктів правовідносин; підтримка ефективного публічного управління за допомогою новітніх ІКТ; сприяння соціальній стабільності та розвитку суспільства; забезпечення національної безпеки та інформаційного суверенітету.

Таким чином, розбудова «дерева цілей» правового забезпечення сприятиме виробленню пропозицій щодо: підвищення ефективності нормотворчого процесу, зокрема, через усвідомлення значущості цілі та використання досвіду Європейського Союзу (адаптація українського законодавства); стабільності, прозорості суспільних відносин, наприклад, за допомогою зваженого використання способів правового регулювання, впровадження новітніх ІКТ на базі опрацювання особливостей інформаційних правовідносин і т. ін.

3. На нашу думку, особливого значення у нашій концепції набуває питання визначення функцій правового забезпечення. У статті поділяється наступна позиція щодо функцій: правове забезпечення (у межах функціонального підходу) розглядається через призму функцій, які виконують норми в конкретних управлінських процесах (регулятивна, контрольна, охоронна функції); акцент робиться на ефективності виконання норм, на їх відповідність потребам суспільства. Водночас, корисною також постає класифікація функцій правового забезпечення через призму розгляду права як інструменту соціальної інтеграції та стабілізації: а) регулятивна функція – встановлення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин; врегулювання суспільних відносин для підтримки стабільності та правопорядку; б) охоронна функція – захист прав та інтересів громадян та суб'єктів господарювання; застосування санкцій у разі порушення правових норм; в) прогностична функція – розробка нормативно-правових актів з урахуванням майбутніх соціальних та економічних змін; моделювання ризиків та запобігання конфліктам; г) комунікативна функція – забезпечення прозорості та доступу до публічної інформації; взаємодія держави з громадянським суспільством і бізнесом. Очевидно, що така класифікація функцій притаманна соціологічному підходу щодо розуміння правового забезпечення. Слід зазначити, що встановлені функції правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України мають бути реалізовані відповідними суб'єктами, визначенню яких сприятиме аналіз структури правового забезпечення та кожного її елемента.

4. Аналіз позицій науковців щодо структури правового забезпечення дозволив дійти до наступного висновку. Вважаємо, що визначенню структури пра-

вового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України сприятимуть відповіді на наступні питання: 1) хто впливає? 2) на що впливає? 3) за допомогою чого впливає? 4) як буде впливати? На нашу думку, відповіді на поставлені питання: 1) суб'єкти правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України; 2) публічне управління інформаційною сферою України; 3) норми права та юридичні джерела права; 4) правові інструменти.

Слід звернути увагу, що будь-яка модель ґрунтується на відповідній концепції. Значення концепції – «формувати цілісні уявлення про об'єкт вивчення і розкрити смисли природно-технічних та гуманітарних знань» [25]. Водночас, значення моделювання для дослідження будь-якого явища важко переоцінити: «моделювання – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що заміщає оригінал із певних сторін, що цікавлять пізнання» [26, с. 19]. При цьому, задача моделювання процесів правового регулювання – це «виділення та максимальне урахування специфіки керування і регулювання в соціальній і правовій сферах» [26, с. 20].

У роботі відстоюється позиція щодо доцільності визначення необхідних умов для формування моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України; сформулюємо ці умови.

1. Розуміння управління з позиції кібернетики (як науки про загальні закони управління), що дозволяє розглядати його із загальних позицій, а не акцентувати увагу на певні аспекти чи контексти. Погоджуємося з думкою Н.О. Держака, що, саме ґрунтуючись на позиціях кібернетики, можна з'ясувати типовий або універсальний контур управління для об'єктів різної природи [27, с. 11]. При цьому, загальна схема управління містить в собі: 1) об'єкт управління – це те, на що спрямована управляюча дія; 2) суб'єкт управління – це той, хто впливає на об'єкт управління; 3) зв'язки між суб'єктом та об'єктом управління (прямі та зворотні): прямий зв'язок вказує на підлеглість об'єкта суб'єктові управління, тоді як зворотній зв'язок представляє потік інформації про характер змін об'єкта під впливом управляючих дій суб'єкта [27, с. 11].

Важливо звертати увагу на те, що будь-яке управління – цілеспрямоване. При цьому, цілеспрямована дія – це і мета, і результат управління. Мета – передбачення результату, на досягнення якого спрямовується дія. Зворотній зв'язок – той механізм, що враховує і зводить до мінімуму різницю між метою дій та її результатом [28, с. 663]. Водночас, саме мета постає системоутворюючим чинником і необхідно розглядати компоненти загальної схеми управління як невід'ємні складові системи управління. Разом із тим, і об'єкт, і суб'єкт управління розглядаються як системні утворення та досліджуються із системних позицій.

2. Визнання динамічності змін, що відбуваються та знаходять своє відображення у змісті поняття «сфера публічного», а також «використання зовсім різних теоретичних підходів (у галузі економіки, соціології та права), що унеможливило уніфікацію змісту цього поняття» [29, с. 17]. Усвідомлення використання різних аспектів під час визначення поняття «публічне управління» (системний, цільовий, управлінський, діяльнісний), а також їх доктринальний аналіз має зумовити вибір

дослідником визначення даного поняття. У межах даної статті, на нашу думку, доцільно виходити із наступного.

1) Публічне управління: а) є системним та інституціональним; б) спрямоване на забезпечення загального блага, суспільних цінностей, цілей, інтересів, потреб; в) виступає як цілісність управлінського процесу; г) є засобом консолідації громади та суспільства навколо бачення майбутнього громади та суспільства, національної ідеї тощо; д) надає сутності управлінській діяльності через її спрямування на цінності, цілі та потреби громади і за безпосередньої причетності особи до вирішення проблем громади [30, с. 80].

2) Під публічним управлінням розуміють діяльність органів державного управління, органів місцевого самоврядування, представників приватного сектору та інститутів громадянського суспільства в межах визначених законом повноважень і функціональних обов'язків (планування, організації, керівництва, координації та контролю) щодо формування та реалізації управлінських рішень суспільного значення, політики розвитку держави та її адміністративно-територіальних одиниць [31, с. 144].

Зважаючи на перелік суб'єктів публічного управління, є усі підстави вважати, що ефективність управлінської діяльності в межах публічного управління якісно зростає внаслідок високого рівня громадської підтримки та консолідації суспільства навколо спільних цілей [32, с. 36]. Це дозволяє звернути увагу на розуміння сутності публічного управління як моделі управління суспільними справами [32, с. 36], яке набуває усе більшої «публічності» за рахунок залучення широких верств населення, громадян, громадських, самоврядних організацій тощо [33, с. 145–146]. Отже, сутнісними ознаками публічного управління постають наступні: спрямованість на публічний інтерес; існування інституційної основи, системи законів та процедур; реалізація організаційної функції (координація, забезпечення, оптимізація); налаштування на адаптацію до динамічних змін у суспільстві.

3) Розуміння публічного управління як «public governance» (урядування): 1) більш широке поняття за змістом, ніж публічне адміністрування («public governance»), що включає організацію і реалізацію владних функцій із залученням державних органів, громадянського суспільства та бізнесу; 2) спрямоване на розробку стратегій, політик; 3) охоплює як формальні (законодавчі), так і неформальні (партнерства, консультації) механізми прийняття рішень. У свою чергу, публічне адміністрування (public administration): 1) вужче поняття, яке стосується операційного управління та виконання політичних рішень через адміністративний апарат; 2) має переважно технократичний характер і зосереджується на процедурах і регламентах. При цьому, публічне управління та адміністрування – взаємодоповнюючі процеси (управлінські рішення формуються на основі політики, а адміністрування забезпечує їх реалізацію та контроль).

4) Публічне управління – це різновид соціального управління, яке доцільно уявляти (описувати) із системних позицій (наднаціональний, національний та місцевий рівні), ґрунтуючись на узагальненій «кібернетичній схемі управління» (вплив суб'єкта управління на об'єкт управління), водночас, враховуючи

різні аспекти (цільовий, діяльнісний, управлінський). Також публічне управління можна уявляти і як «модель управління суспільними справами».

5) У сучасних умовах цифровізації та глобалізації публічне управління постає інструментом інноваційного розвитку суспільства, досягнення Цілей сталого розвитку.

3. Усвідомлення ролі інформаційної сфери України як об'єкта публічного управління. Проведене дослідження [34] дозволило переконатися, що вирішення проблеми сталого розвитку України вимагає трансформації та інтеграції існуючих наукових підходів щодо розвитку інформаційної сфери як самостійної сфери суспільного життя, так і забезпечувальної, зокрема діяльності суб'єктів публічного управління, які здійснюють управлінський вплив на відповідних суб'єктів під час виконання завдань для досягнення Цілей сталого розвитку [34, с. 578]. Запропоновані критерії класифікації інформаційної сфери як об'єкта публічного управління («за напрямками державної інформаційної політики», «за сутністю суспільних відносин в інформаційній сфері», «за змістовними ознаками поняття інформаційної сфери») сприяли встановленню сутності, змісту та структури інформаційної сфери, зважаючи на потребу у комплексному врахуванні різних аспектів: широкий, вузький, матеріальний, процесуальний [34, с. 578]. Встановлено, що багатоаспектний комплексний підхід щодо дослідження структури інформаційної сфери дозволяє виявити правові проблеми (виклики) інформаційної сфери, які слід вирішувати під час формування моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України. Наголошено на важливості реалізації публічного управління у правовій формі [34, с. 578].

Після визначення необхідних умов для формування правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на встановленні достатніх умов. Ґрунтуючись на результатах аналізу доктринальних досліджень щодо розуміння правового забезпечення, його мети, функцій та структури, запропоновано наступне.

1. Модель правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України ґрунтується не лише на запропонованій концепції правового забезпечення, але й виходить із доцільності розробки й застосування конкретної моделі під конкретний публічно-правовий вимір. У роботі поділяється позиція, що в умовах децентралізованих публічно-владних відносин саме сітьова (мережева) модель взаємодії суб'єктів влади та суспільства формує довіру між інституціональними суб'єктами та корпоративний інтерес всіх учасників [35]. До того ж, варто нагадати, що запропонована концепція правового забезпечення враховує Концепцію сталого розвитку [36], що впливає і на розробку моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України. У роботі також відстоюється позиція, що під час розробки моделі правового забезпечення необхідно враховувати особливу роль інформаційної сфери України в умовах сталого розвитку.

2. Під час розробки моделі використовується системна форма організації правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, невід'ємними складовими якої є зазначені вище структурні елементи, між якими існують прямі та зворотні зв'язки, а системоутворюючим чинником постає мета правового забезпечення.

3. Структурні елементи моделі: суб'єкти правового забезпечення; норми права та юридичні джерела права; об'єкт правового забезпечення; правові інструменти.

4. Суб'єкти правового забезпечення – це системне утворення, структурними компонентами якого постають: 1) національна складова суб'єктів: а) органи публічного управління загальної компетенції (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України); б) органи публічного управління спеціальної компетенції (наприклад, Міністерство цифрової трансформації України, органи місцевого самоврядування України); в) інші суб'єкти публічного управління (інститути громадянського суспільства, приватні структури); 2) міжнародна складова суб'єктів: а) ООН та її інституції (зокрема, ЮНЕСКО); б) ЄС та його інституції.

5. Норми права та юридичні джерела права як сукупність окремих норм та нормативно-правових актів (національних та ратифікованих міжнародних), які регулюють суспільні відносини, що виникають під час публічного управління інформаційною сферою (її окремими складовими, у залежності від критерію класифікації), а також постають правоустановчими актами органів публічного управління інформаційною сферою України.

6. Об'єкт правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України – це системне утворення, структурними елементами якого постають: 1) суб'єкти публічного управління: органи публічного управління спеціальної компетенції (наприклад, Міністерство цифрової трансформації України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації (надалі – Держспецзв'язку) України, органи місцевого самоврядування України); 2) інформаційна сфера України, яка має за одним із критеріїв класифікації наступні структурні елементи: а) суб'єкти інформаційної діяльності (наприклад, державні та приватні установи); б) об'єкти інформаційної сфери (залежать від критеріїв класифікації інформаційної сфери).

7. Правові інструменти правового забезпечення як сукупність нормативних та процедурних засобів (наприклад, нормативно-правові акти, регламенти та інструкції, адміністративні процедури, контрольно-наглядові інструменти, інструменти відповідальності, інформаційно-адміністративні інструменти).

Висновки. Визначено теоретико-правове та методологічне підґрунтя для формування цілісного бачення шляхів дослідження правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України. Запропоновано концепцію дослідження правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, яка базується на наступних положеннях: 1) під час визначенні поняття «правове забезпечення» доцільно зважати на особливості предмету дослідження та використовувати комплексний підхід, невід'ємними складовими якого є управлінський, нормативний та соціологічний підходи до розуміння правового забезпечення; 2) правове забезпечення є правовим інструментом публічного управління та досліджується з позицій статичності та динаміки; 3) цілісному баченню мети правового забезпечення сприяє використання підходу щодо розбудови «дерева цілей», які знаходяться на різних ієрархічних рівнях. Передусім досягнення найвищого рівня цілей – створення правових умов для досягнення Цілей сталого розвитку – стає можливим завдяки активізації комплексного використання управлінських,

правових та технологічних інструментів інформаційного суспільства; 4) класифікація функцій правового забезпечення через призму розгляду права як інструменту соціальної інтеграції та стабілізації забезпечує активізацію діяльності інституцій громадянського суспільства як суб'єктів публічного управління інформаційною сферою України; 5) склад основних елементів структури правового забезпечення визначається у залежності від внеску, який робиться потенційними елементами у досягнення мети правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України. Визначено елементи структури, які будуть перевірятися на «внесок» під час реалізації моделі правового забезпечення.

Розроблено модель правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, яка ґрунтується на запропонованій концепції, є системним утворенням, а також враховує необхідні та достатні умови формування моделі. Сформульовано необхідні умови, а саме: 1) розуміння управління з позиції кібернетики як науки про загальні закони управління. Управління є цілеспрямованим, а мета постає системоутворюючим чинником, що зумовлює розгляд компонентів загальної схеми управління (об'єкт управління, суб'єкт управління, прямі та зворотні зв'язки між ними) як невід'ємних складових системи управління; 2) розуміння публічного управління як урядування, а публічне управління та адміністрування – взаємодоповнюючі процеси; 3) в умовах цифровізації публічне управління є інструментом інноваційного розвитку суспільства, а також досягнення Цілей сталого розвитку; 4) трансформація та інтеграція існуючих підходів щодо ролі інформаційної сфери, встановлення її сутності, змісту та структури. Виявлені правові проблеми інформаційної сфери вирішуються під час формування моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України.

Визначено достатні умови формування моделі: 1) модель розробляється під конкретний публічно-правовий вимір та враховує Концепцію сталого розвитку й особливу роль інформаційної сфери України; 2) системна форма організації правового забезпечення, структурні елементи моделі – суб'єкти правового забезпечення, об'єкт правового забезпечення, норми та юридичні джерела права, правові інструменти; 3) встановлення переліку суб'єктів правового забезпечення; 4) ідентифікація переліку юридичних джерел права; 5) встановлення структурних елементів об'єкта правового забезпечення; 6) вибір правових інструментів правового забезпечення.

Подальші наукові дослідження будуть пов'язані із комплексним дослідженням кожного структурного елементу моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України.

Література

1. World Summit on the Information Society Forum 2023. URL: <https://goo.su/W1nHF> (дата звернення 16.01.2025).
2. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80> (дата звернення 24.01.2025).
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/722/2019> (дата звернення: 25.01.2025)

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Аконіт, 1999. 941 с.
6. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України: Закон України від 05.10.2006 № 229-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/229-16> (дата звернення: 15.01.2025).
7. Про затвердження Концепції військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року : Наказ Міноборони України від 27.10.2023 № 637 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0637322-23> (дата звернення: 15.01.2025).
8. Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ. 2006. 205 с.
9. Пчолкін В. Д., Федосова О. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності правоохоронних органів. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 8–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_1_4.
10. Ігонін Р. В. Поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції. *Адвокат*. 2011. № 1. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_1_5.
11. Облік та контроль ядерного матеріалу, фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок. Тлумачний словник українських термінів. Словники термінів: українсько-англо-російський, русско-украинско-английський, english-russian-ukrainian НП 306.7.086-2004: Наказ Держатомрегулювання України від 08.06.2004 № 101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0101578-04> (дата звернення: 15.01.2025).
12. Про затвердження Положення про порядок здійснення організаційного та матеріально-технічного забезпечення роботи примирних органів (примирної комісії, примирної комісії за участю незалежного посередника, трудового арбітражу): Наказ НСПП від 09.08.2004 № 115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0115299-04> (дата звернення: 15.01.2025).
13. Приймак Л. І. Публічні послуги в діяльності державної податкової служби України: організаційно-правові засади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. НУБіП, Київ. 2012. 242 с.
14. Сидоренко О.П. Правове забезпечення: до питання інтеграції поняття. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 39–46. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/12.pdf.
15. Романовська О. І. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів державної виконавчої служби України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07 (081 – Право). Київ. 2020. 196 с.
16. Арістова І. В., Белявська С. Ю. Удосконалення судового управління в Україні: організаційно-правові засади впровадження інновацій: монографія / За заг. ред. І.В. Арістової. К.: НУБіП України, 2016. 194 с.
17. Арістова І.В., Курило В. І., Крегул І. Ю. Проблеми правового регулювання співробітництва України з міжнародною організацією ЮНЕСКО у сфері правового забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: монографія / За заг. ред. І. В. Арістової, К.: Центр учбової літератури, 2013. 216 с.
18. Галунько В. В., Пономаренко Г. О., Шкарупа В.К. Теорія держави та права: конспект лекцій / За заг. ред. В. К. Шкарупи. Херсон: ВАТ «ХМД», 2008. 280 с.
19. Мельниченко Б. Б. Зміст та структура адміністративно-правового забезпечення публічного управління. *Вісник Нац-го унів-ту «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. Львів. 2019. № 24. С. 122–133. URL: <https://goo.su/Dapfb>.
20. Гумін О. М., Пряхін С. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2014_4_9.
21. Баранов О.А. Теоретико-методологічні основи правового забезпечення інформаційної сфери України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. НДІ інформатики і права НАПрН України, Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 479 с.
22. Фоміцька Н. В. Специфіка застосування системного підходу в державному управлінні. *Державне будівництво*. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_2_7.
23. Нижник Н. Р, Машков О. А. Системний підхід в організації державного управління: навчальний посібник / За заг. ред. Н. Р. Нижник. К.: УАДУ, 1998. 160 с.

24. Ситник Г. П., Зубчик О. А., Орел М. Г., Штельмашенко М. Г. Політико-правове забезпечення публічного управління та адміністрування: підручник / За ред. Г. П. Ситника. Вінниця: ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 504 с.
25. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-3256>.
26. Лопатін С.І. Адміністративно-правові відносини у сфері забезпечення права громадян на інформацію: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Державний НДІ МВС України. К., 2010. 196 с.
27. Держак Н.О. Техніка адміністративної діяльності: навчальний посібник. Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. 144 с.
28. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 742 с.
29. Стасишин А.В., Капленко Г.В., Комарницька Г.О. Публічне управління = Public Administration : навч. посібник / За заг. ред. А.В. Стасишина. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 460 с.
30. Мельниченко Б.Б. Адміністративно-правове забезпечення публічного управління: європейські стандарти та їхня адаптація в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.07. Київ. 2020. 473 с.
31. Публічне управління: термінологічний словник / Уклад.: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петров та ін. Київ: НАДУ, 2018. 224 с.
32. Аль-Атті І. В. Публічне управління: сутність і визначення. Аспекти публічного управління, 2018. Т. 6, № 8. С. 35–41. DOI: 10.15421/151844.
33. Гончарук Н. Т., Сурай І. Г. Вплив розвитку громадянського суспільства на публічне управління. Галузь науки «Державне управління» історія, теорія, впровадження: матеріали наук.-практ. конф. Київ, 28 травня 2010 р. : у 2 т. Київ: НАДУ, 2010. Т. 1. С. 145–14.
34. Воронкова О.І. Інформаційна сфера України в умовах сталого розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 574–579. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/135>.
35. Тодорова О. Л. Кластерний підхід як публічний інструмент реалізації державної політики регіонального розвитку: автореф. дис. ... канд. наук держ. управ. 25.00.02. Одеса. 2016. 20 с.
36. Our Common Future : Report of the World Commission on Environment and Development / World Commission on Environment and Development. Oxford, New York : Oxford University Press, 1987. 400 p. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987>.

Анотація

Воронкова О. І. Правове забезпечення публічного управління інформаційною сферою України: концепція та модель дослідження. – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню формування концепції та моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України в умовах сталого розвитку. Проаналізовано та узагальнено результати доктринальних досліджень та положень нормативно-правових актів України щодо розуміння поняття правового забезпечення, його сутності, змісту, структури, мети та функцій. Отримані результати сприяли визначенню теоретико-правового та методологічного підґрунтя для розробки зазначеної концепції. Обґрунтовано основні положення концепції: 1) особливості предмета дослідження впливають на розуміння правового забезпечення з точки зору використання методів аналізу; 2) правове забезпечення є правовим інструментом публічного управління та досліджується з позицій статичної та динамічної; 3) цілісному баченню мети правового забезпечення сприяє використання підходу щодо розбудови «дерева цілей», які знаходяться на різних ієрархічних рівнях. Створення правових умов для досягнення Цілей сталого розвитку стає можливим завдяки активізації комплексного використання управлінських, правових та технологічних інструментів інформаційного суспільства; 4) склад основних елементів структури правового забезпечення визначається у залежності від внеску, який робиться потенційними елементами у досягнення мети правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України.

Розроблено модель правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України, яка ґрунтується на запропонованій концепції, є системним утворенням, а також враховує необхідні та достатні умови формування моделі. Сформульовано необхідні умови, які стосуються: 1) розуміння управління з позиції кібернетики; 2) цілеспрямованості та системності управління; 3) розуміння публічного управління як публічного урядування, співвідношення публічного управління та публічного адміністрування; 4) ролі публічного управління у досягненні Цілей сталого розвитку; 5) трансформації існуючих підходів щодо ролі інформаційної сфери в умовах цифровізації та сталого розвитку.

Визначено достатні умови формування моделі: 1) модель розробляється під конкретний публічно-правовий вимір та враховує Концепцію сталого розвитку й особливу роль інформаційної сфери

України; 2) системна форма організації правового забезпечення, структурні елементи моделі – суб'єкти правового забезпечення, об'єкт правового забезпечення, норми та юридичні джерела права, правові інструменти; 3) встановлення переліку суб'єктів правового забезпечення; 4) ідентифікація переліку юридичних джерел права; 5) встановлення структурних елементів об'єкта правового забезпечення; 6) вибір правових інструментів правового забезпечення.

Подальші наукові дослідження будуть пов'язані із комплексним дослідженням кожного структурного елементу моделі правового забезпечення публічного управління інформаційною сферою України.

Ключові слова: правове забезпечення, публічне управління, інформаційна сфера України, суб'єкти правового забезпечення, об'єкт правового забезпечення, норми права, юридичні джерела права, правові інструменти, інформаційне суспільство, Цілі сталого розвитку.

Summary

Voronkova O. I. Legal support of public administration of the information sphere of Ukraine: concept and research model. – Article.

The article is aimed at studying the formation of the concept and model of legal support for public administration of the information sphere of Ukraine in the context of sustainable development. The author analyzes and summarizes the results of doctrinal studies and provisions of legal acts of Ukraine regarding the understanding of the concept of legal support, its essence, content, structure, purpose and functions. The results obtained helped to determine the theoretical, legal and methodological basis for the development of this concept. The main provisions of the concept are substantiated: 1) the peculiarities of the subject matter of the study affect the understanding of legal support in terms of the use of analysis methods; 2) legal support is a legal instrument of public administration and is studied from the standpoint of statics and dynamics; 3) a holistic vision of the purpose of legal support is facilitated by the use of the approach to building a «tree of goals» which are located at different hierarchical levels. Creation of legal conditions for achieving the Sustainable Development Goals is made possible by intensifying the integrated use of managerial, legal and technological tools of the information society; 4) the composition of the main elements of the legal support structure is determined depending on the contribution made by potential elements to achieving the goal of legal support for public administration of the information sphere of Ukraine.

The author develops a model of legal support for public administration of the information sphere of Ukraine, which is based on the proposed concept, is a systemic formation, and also takes into account the necessary and sufficient conditions for the formation of the model.

The author formulates the necessary conditions which relate to: 1) understanding of management from the standpoint of cybernetics; 2) purposefulness and systematicity of management; 3) understanding of public administration as public governance, the relationship between public management and public administration; 4) the role of public administration in achieving the Sustainable Development Goals; 5) transformation of existing approaches to the role of the information sphere in the context of digitalization and sustainable development.

Sufficient conditions for the model formation are determined: 1) the model is developed for a specific public legal dimension and takes into account the Concept of Sustainable Development and the special role of the information sphere of Ukraine; 2) a systemic form of organization of legal support, the structural elements of the model – legal support subjects, legal support object, norms and legal sources of law, legal instruments; 3) establishment of the list of legal support subjects; 4) identification of the list of legal sources of law; 5) establishment of the structural elements of the legal support object; 6) selection of legal instruments.

Further scientific research will be associated with a comprehensive study of each structural element of the model of legal support for public administration of the information sphere of Ukraine.

Key words: legal support, public administration, information sphere of Ukraine, subjects of legal support, object of legal support, legal norms, legal sources of law, legal instruments, information society, Sustainable Development Goals.

УДК 346.1+330.13

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.8>*О. О. Гаврилюк*

ПРОБЛЕМА СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВА І ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Актуальність проблеми ефективності права та правового регулювання має практично невичерпний характер, що визначається у першу чергу інструментальною природою правових норм. З цією проблемою більш тісно зіштовхуватимуться суб'єкти правотворчості, яких пункт 4 частини четвертої статті 27 Закону України «Про правотворчу діяльність» після набрання ним чинності зобов'язуватиме перед прийняттям кодексу або первинного закону визначати мету проекту нормативно-правового акту, а також основні правові механізми його реалізації з обґрунтуванням його ефективності [1, ст. 27]. Проте навіть сьогодні це питання має нагальний характер і активно підіймається у ході правотворчого процесу, який орієнтований не просто на створення нормативно-правового акту, а на досягнення певної мети.

Водночас аналіз наукових досліджень, присвячених піднятій проблемі, дозволяє з одного боку окреслити загальноприйняте на сьогоднішній день юридичне розуміння ефективності правового регулювання, а з іншого боку при його накладенні на сучасні реалії і тенденції розвитку суспільства і права визначити необхідний подальший вектор еволюції відповідної доктрини, так би мовити, наступну закономірну і необхідну сходинку або ж гілку її розвитку.

Рівень піднятої проблеми особливо чітко демонструється при зверненні до її галузевого, зокрема господарсько-правового розрізу, який повністю переймає загальні риси її теоретичної наукової розробки і у загальному плані не відривається занадто від неї, тобто не поглиблюється у напрямку її спеціалізованого розгляду.

За таких обставин створюється загроза зниження на рівні наукового розгляду конкретної проблеми методологічної ролі господарсько-правової доктрини відносно практики, зокрема практики правотворчого процесу, внаслідок чого юридична наука не забезпечуватиме практику необхідним матеріалом для найбільш ефективної реалізації.

У зв'язку з цим, питання ефективності правового регулювання і, зокрема господарсько-правового регулювання суспільних відносин, перетворюється на практичну проблему, яка підлягає всебічному розгляду у доктринальному ключі у поєднанні її теоретичних та практичних аспектів. Важливим кроком на шляху забезпечення такого розгляду виступає виявлення дійсного стану наукової розробленості піднятої проблеми через визначення усталеного наразі розуміння ефективності права та правового регулювання суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ефективності права і правового регулювання суспільних відносин, включаючи відносини, що складаються

у сфері господарювання, ставала предметом наукового розгляду таких вчених правників як О. В. Білоус, О. А. Воловик, О. С. Волохов, Р. О. Гаврилюк, Є. В. Годованик, П. Д. Гуйван, С. А. Дроботов, В. В. Завальнюк, Д. В. Задихайло, І. А. Іщенко, І. А. Іщенко, Р. М. Кельман, Л. Ф. Купіна, Л. Л. Лепех, І. Ю. Настасяк, Н. М. Оніщенко, І. В. Руденко, І. В. Стаднік, Т. І. Тарахонич, Г. В. Тимченко та ін.

Мета статті полягає у визначенні особливостей усталеного наразі вітчизняного теоретико-правового та господарсько-правового підходу до розуміння природи ефективності права та правового регулювання як необхідної умови окреслення вектору його подальшого поглиблення у господарсько-правовому ключі для формування науково обґрунтованих пропозицій з вдосконалення правотворчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду проблеми наукового розуміння ефективності права і правового регулювання необхідно підкреслити семантичну близькість обох термінологічних конструкцій в аспекті якої і розглядатиметься піднята проблема.

Сучасні вчені-правники активно вживають як словосполучення «ефективність права» [2, с. 39; 3, с. 54; 4, с. 105; 5, с. 12], так і «ефективність правового регулювання» [6, с. 59; 7, с. 262]. Іноді також вживається термінологічна конструкція «ефективність законодавства» [8, с. 36; 9, с. 41; 10, с. 25].

Проте річ у тім, що право, як зазначається у сучасних дослідженнях, виступає соціальним регулятором і часто розглядається як сукупність норм. Однак у будь-якому разі воно виконує інструментальну роль, оскільки, будучи продуктом людської діяльності, як зазначає М. А. Самбор, переслідує мету у формі впорядкування відносин між членам суспільства [11, с. 62–63].

У такому сенсі право можна розглядати у статичному аспекті, тобто як сукупність елементів, або ж у динамічному, тобто як взаємодію відповідних елементів, спрямовану на досягнення визначеної мети. При цьому, як стверджує Т. І. Тарахонич, динаміка права, його сила та енергія втілюється у «правовому регулюванні», спрямованому на досягнення правового результату [12, с. 10]. Крім того, регулятивна функція, що виступає основною функцією права, розкривається саме в аспекті його цілеспрямованого правового впливу [13, с. 51] на значущі для держави і суспільства суспільні відносини [14, с. 320].

У зв'язку з цим у такому ключі з семантичної точки зору термінологічні конструкції «ефективність права» та «ефективність правового регулювання» набувають синонімічного значення. Адже при розгляді права у статичному розумінні неможливо стверджувати про його ефективність у той час як у динамічному аспекті право втілюється у правовому регулюванні у зв'язку з чим ефективність останнього означає одночасно ефективність права.

Своєю чергою аналіз сучасних наукових поглядів, які відображають розуміння ефективності права, дозволяє умовно розмежувати три основні групи підходів до теоретичного розв'язання піднятої проблеми, які умовно можна назвати: 1) інструментальні; 2) телеологічні; 3) комбіновані.

Інструментальні підходи характеризуються переважно зосередженням уваги на характеристиці ефективності засобів правового регулювання, при цьому, відводячи його меті певною мірою другорядне значення посередництвом її абстрагу-

вання. Хоча при цьому повного теоретичного відриву засобу від результату при розгляді ефективності права не відбувається, у першу чергу у силу очевидної логічної недовершеності такого підходу.

Для прикладу, І. А. Іщенко у ході розгляду ефективності правового регулювання хоча і звертає увагу на результативність, проте розкриває останню через застосування таких норм права, що визначають модель поведінки, яка нормально сприйматиметься як суспільством у цілому, так і окремою особою зокрема [15, с. 97]. За таких умов мета правового регулювання у межах визначення набуває досить абстрактного та умовного характеру. Також, наприклад, розглядаючи ефективність конституційно-правових норм, Є. В. Годованик звертається до необхідності її осмислення через якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах як кінцевий результат їх реалізації [16, с. 32]. Тобто ефективність права за такого підходу розглядається фактично через можливість реалізації в умовах практики моделей поведінки, закріплених у самих же нормах права.

Подібним чином І. Ю. Настасяк стверджує, що ефективність впливу права являє собою здатність права забезпечувати за мінімальних витрат досягнення закладених у ньому соціально-правових цілей, що полягають у запрограмованих позитивних змінах регульованих сфер суспільних відносин за допомогою формування подібних (бажаних) для цього моделей поведінки їх учасників [17, с. 22–23]. Очевидним є розгляд ефективності права через саму інструментальну природу права і при цьому з точки зору самої моделі поведінки, закріпленої у нормі безвідносно її співвідношення з обставинами, які виходять за межі концепції засобів правового регулювання і на які при цьому право впливає або повинно впливати. Подібним чином Р. М. Кельман розглядає ефективність норми права, зокрема через таку її реалізацію, яка відповідає вимогам правового забезпечення для яких ця норма була прийнята [18, с. 40].

Телеологічні погляди на ефективність правового регулювання зосереджують увагу у тому числі на меті його здійснення, проте ця мета розглядається, по-перше, у загальних ознаках, а, по-друге, не заглиблюється у галузеві аспекти регулювання суспільних відносин.

Одним з прикладів такого підходу виступає ще один висновок І. А. Іщенко у межах якого ефективність правового регулювання розглядається в якості характеристики останнього, зокрема через єдність юридичних і фактичних наслідків відповідного процесу [6, с. 66].

Водночас здебільшого підходи до визначення ефективності права, які акцентують увагу на результатах його реалізації, осмислюють проблему забезпечення правом інтересу, а також балансу інтересів окремих суб'єктів, зокрема приватних та публічних.

Наприклад, розглядаючи цю проблему з антропологічних позицій, В. В. Завальнюк визначає ефективність права через ступінь духовної і матеріальної реалізації індивіда [2, с. 48].

Більш близьким до цього юридичним підходом виступає позиція Г. В. Тимченко згідно з якою ефективне законодавство позначає систему якісних законів посередництвом яких учасники правовідносин можуть задовольнити свої інтереси згідно із загальними принципами права та правової держави [9, с. 43]. Також, наприклад, О. В. Білоус осмислюючи ефективність права як досягнення ним визначеної мети у її конкретних об'єктивно вимірюваних критеріях, водночас констатує, що право є ефективним настільки, наскільки виважено воно визначає межі прав, свобод і законних інтересів людини із максимальним сприянням їх реалізації у практичній площині [5, с. 14].

Більш широко ця проблема розглянута Л. Ф. Купіною, у тому числі через ступінь збалансованості групових та індивідуальних інтересів [3, с. 54].

Також, наприклад, Н. М. Оніщенко розглядає якість закону, *яка виступає одним з відгалужень теорії ефективності права* (курсив наш. – О. Г.), через сукупність сутнісних характеристик і його здатність реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси [8, с. 36].

Комбіновані підходи характеризуються спробами розглянути ефективність права у контексті більш тісного і зв'язку інструменту (засобу) та мети з певною конкретизацією останньої.

Наприклад, А. Ю. Чемодурова, осмислюючи ефективність правового регулювання у тому числі через досконалість юридичної норми, процедурно-процесуального механізму її реалізації і водночас її застосування та реалізації, одночасно пов'язує ефективність із задоволенням інтересів суспільства, незадоволення яких, своєю чергою, має конкретні соціальні прояви [7, с. 265–266]. Також, наприклад, Т. І. Тарахонич, в одній зі своїх праць, аналізуючи теоретичні підходи до розв'язання піднятої проблеми, звертається до таких ознак ефективності як відповідність норми права об'єктивним законам, закріплення домінуючих потреб суспільства та якість законодавства [19, с. 83–84].

У цілому ж, пропоноване вище групування наукових підходів до визначення ефективності правового регулювання має певною мірою умовний і ґносеологічний характер й спрямовується на більш глибоке виявлення дивергентних ознак між ними для більш контрастного наукового осмислення.

Що ж стосується власне господарсько-правових підходів до теоретичного розв'язання піднятої проблеми, то одним з його прикладів виступає наукова робота піднятого питання, здійснена І. В. Стаднік, у межах якої ефективність господарсько-правового регулювання суспільних відносин розглядається, зокрема через ефективність відповідного механізму, яка являє собою певну міру корисності господарсько-правового регулювання з урахуванням досягнення соціально-корисних цілей і отриманих результатів.

При цьому водночас ефективність дії механізму господарсько-правового регулювання пов'язується зі ступенем збалансованості публічних та приватних інтересів й розривається у тому числі через здатність господарсько-правових норм дієво вирішувати назріваючі конфлікти й тим самим знижувати рівень соціальної напруги у сфері господарювання. Проте найбільше привертає до себе увагу розгляд ефективності у тому числі через тріаду можливих цілей господарсько-правового

регулювання суспільних відносин яку складають економічний, соціальний та юридичний аспекти [4, с. 105–106].

Цей підхід вирізняється своєю комплексністю і водночас певним заглибленням порівняно з раніше проаналізованими висновками. Крім того, він зачіпає окремі важливі, на нашу думку, методологічні аспекти ефективності господарського права, які, однак будуть більш ретельно розглянуті нами у подальших наукових пошуках.

Поряд із цим у цілому окреслені вище підходи до осмислення ефективності права і правового регулювання суспільних відносин загалом та господарських відносин зокрема, є закономірним і природним результатом розвитку суспільства, права і юридичної доктрини, черговим і необхідним етапом еволюції людства.

Для усвідомлення цього необхідно згадати основні етапи і тенденції розвитку права європейського континенту яке незалежно від якості впливу права Стародавнього Риму на окремі локальні правові системи розвивалося за схожими закономірностями у межах єдиного вектору еволюції.

У першу чергу необхідно відмітити, що саме економічний компонент суспільних відносин, тобто особливості економічних зв'язків, що складалися між особами у рамках системи господарювання, відіграли ключову роль у еволюції усього людства, а тому і створюваних ним правових норм. Адже саме прагнення задовольнити свої майнові потреби виступало основним каталізатором і економічного і суспільного розвитку. Звідси окреслюються і фундаментальні основи для розгляду ефективності правового регулювання суспільних відносин саме у господарсько-правовому ключі.

Право виникло внаслідок природного розвитку суспільства як інструмент упорядкування відносин всередині суспільства. Проте з розвитком останнього змінювалося й інструментальне значення права, адже суспільні відносини, які ним регулювалися, також ставали складнішими. У зв'язку з цим обсяг і грані проблеми ефективності права на ранніх стадіях розвитку людства, а також сьогодні, і навіть сьогодні у порівнянні з минулим століттям є абсолютно різними.

У цьому ключі необхідно пригадати історичні особливості диференціації галузей права. Адже, наприклад, на певних етапах розвитку Стародавнього Риму термін *jus civile* за твердженням Р. А. Майданика застосовувався для позначення права, створеного народом певної країни, тобто це було право, яке застосовувалося до громадян відповідної держави у зв'язку з цим називалося громадянським (цивільним) [20, с. 65–66] і лише у ході еволюції було диференційовано *jus privatum*, що охоплюючи *jus civile* та *jus gentium* разом з *jus publicum* утворювало *jus Romanum* [21, с. 94].

Проте важливим є те, що диференціація галузей права не змінювала його інструментальної природи, а лише «спеціалізувала» право відповідно до сфер регульованих ним суспільних відносин. Це природно піднімає питання «галузевої ефективності» права, яке, на жаль, у такому контексті не піднімалося у юридичній літературі і повинно стати предметом окремого глобального розгляду.

Тим не менше, принаймні у контексті вітчизняної юридичної доктрини неможна не звернути увагу на два аспекти розвитку уявлень про ефективність права.

Першою є те, що, незважаючи на галузеву диференціацію права, яка, як ми зазначили, безпосередньо відображає характер розвитку суспільства і підкреслює інструментальний характер правових норм, ефективність права майже ніколи не розглядалася на рівні поширеного і підтримуваного підходу з «зовнішніх» відносно права або, принаймні, межових, так би мовити, «міждисциплінарних» позицій. Незважаючи на те, що, скажімо, господарське право має тісний зв'язок з економічними відносинами, у межах традиційного і найбільш поширеного підходу його ефективність розглядається виключно у інструментальному ключі, тобто як сукупності певних правових засобів, проте водночас, як правило, у певному відриві (у межах теоретичного аналізу) від мети (результату), якого відповідні засоби повинні досягти. Ця мета ніби ставиться у межах самого інструментарію, а не за ним, з чого у більш масштабному розумінні постає закономірна проблема оцінки ефективності. Адже якщо результат, якого планується досягти, перебуває у межах засобу його досягнення, тоді цілком закономірно, що ефективним буде вважатися сам факт використання такого засобу, оскільки формула причина-наслідок перебуває у межах конструкції «право – регулювання», а не «право – результат регулювання». Ця проблема має чіткий практичний прояв, яким є те, що навіть на рівні правової системи України переважна більшість нормативно-правових актів немає ані чітко визначених вимірювальних цілей, ані строків їх досягнення [22].

Звісно, контраргументом цьому може виступати неспроможність гносеологічного інструментарію права досягти відповідної мети. Однак ця теза не витримує критики ані у контексті юридичної доктрини, ані у контексті практики нормотворчості.

Інструментарій юридичної науки дозволяє не лише концентруватися на власне інструментальній природі засобів правового регулювання (при цьому явно неповний без наслідків для суто «позаяридичних» характеристик), а й вийти за її межі у тому числі з підкріпленням міжгалузевим та спеціалізованим неюридичним гносеологічним інструментарієм.

З токи зору досвіду правотворчості можливість виходу в оцінці ефективності права за межі суто інструментального підходу у самому собі підтверджується законодавчими актами бюджетної та податкової спрямованості [Див.: 23, с. 93–95] у ході проектування яких чітко у грошовому еквіваленті і навіть у динаміці визначаються фінансові наслідки вступу у силу відповідного нормативно-правового акту. Проте, на жаль, бюджетні та фіскальні нормативно-правові акти є чи не єдиними прикладами чіткої комплексної (необмеженої лише юридичними інструментальними аспектами) оцінки наслідків правового регулювання.

Другою особливістю розвитку уявлень про ефективність права, що певною мірою пов'язана з першою, є лише переважно узагальнене універсальне юридичне негалузеве визначення ефективності права відносно існуючої правової парадигми, тобто пануючої правової ідеї у контексті співвідношення юснатуралістичного та позитивістського підходів до визначення природи права.

Інакше кажучи, зв'язок ефективності правового регулювання з конкретними сферами суспільних відносин визначається переважно у загальному розрізі, проте не у контексті наслідків для сфер суспільні відносини, що регулюються галузевими нормативними положеннями. Виключення складають хіба що, як ми зазначили, нормативно-правові акти, що регулювали відносини, у сфері бюджетного процесу та оподаткування.

У зв'язку з цим цілком закономірно, що в умовах панування етатизму ефективність права розглядається у контексті забезпечення інтересів держави, що може прикриватися у тому числі навіть категорією «верховенство права», що, однак, не відображатиме реального стану речей. При цьому можуть існувати і різного роду «унікальні» в термінологічному ключі конструкції прикладом чого виступає «соціалістична законність» радянської епохи, за якою приховувався все той же етатизм.

Своєю чергою у межах людиноцентристського підходу, характерного для сучасної правової парадигми, ефективність права розглядається, зокрема у контексті забезпечення прав особи.

Однак у будь-якому разі йдеться про певний соціальний або соціально-правовий ефект правового регулювання [17, с. 22; 24, с. 228].

Інакше кажучи, розвиток наукової думки про ефективність права забезпечувався переважно лише розглядом балансу вимог закону та інтересів особи. При цьому самі конкретні прояви інтересів дуже часто не окреслюються. У такий спосіб забезпечується лише концептуальний, так би мовити, загальний розгляд ефективності поза конкретними вимірюваним критеріями.

Більше того, панування такого підходу і й ухилення ним від конкретних чітких вимірюваних критеріїв ефективності здатне завести у глухий кут навіть спроби галузевого осмислення піднятої проблеми. У контексті господарського права, керуючись окресленим вище підходом, а тому і дедуктивним методом, можна дійти висновку, що спрямованість господарського права на забезпечення правового господарського порядку, який, як справедливо зазначає О. А. Беляневич, виступає ключовою смислоутворюючою категорією господарського права [25, с. 19], закономірно визначає критерій відносно забезпечення якого, власне, і визначається ефективність господарсько-правового регулювання. Інакше кажучи, господарське право є ефективним настільки, наскільки воно забезпечує правовий господарський порядок.

Однак очевидно, що у даному випадку йдеться про традиційно надзвичайно широке розуміння ефективності господарського права, не підкріплене будь-якими чіткими вимірюваним критеріями, яким, у зв'язку з цим, неможливо повністю задовольнитися в сучасних умовах.

Піддані нами критичному осмисленню наукові підходи, які набули критичних ознак лише на цьому етапі розвитку правової доктрини і суспільства, проте ознаменували закономірний та необхідний попередній етап еволюції уявлень про підняту проблему і у зв'язку з цим сьогодні відіграють надзвичайно важливу роль у переході до нового етапу її осмислення, у сукупності дозволяють визначити сучасний стан розвитку інструментальної теорії права як «інструментальний ізо-

ляціонізм», який характеризує здійснення правового регулювання суспільних відносин з метою їх упорядкування відповідно до визначеної моделі, що, однак, не пов'язується з окресленням чітких вимірjuвальних цілей правового регулювання для сфери суспільних відносин, що потрапляє у предмет регулювання.

Одним зі свідчень цього виступає і вектор поглиблення доктрини ефективності не у галузевому напрямку з одночасним виходом у міждисциплінарний ракурс, а саме в інструментальному ключі. Це особливо чітко демонструється у контексті одного з відгалужень теорії якості закону, як частини доктрини ефективності права, у межах якого ефективність регулятивного інструменту пов'язується з проявом принципу правової визначеності [26, с. 133, 135] або ж здатністю законодавчого акту вірно відтворювати особливості регульованих його положеннями відносин, запобігаючи у такий спосіб негативним поведінковим проявам учасників правовідносин [27, с. 26]. Подальшим поглибленням цієї теорії є розгляд ефективності використання законодавчої техніки [28, с. 464].

Про ступінь проблеми свідчить і активізація спроб вийти з кута традиційної юридичної методології визначення ефективності права, які з одного боку проявляються у прямих твердженнях про необхідність вдосконалення існуючої методології, а з іншого – у спробах пошуку критеріїв ефективності права [Див.: 24, с. 228; 29, с. 115]. Крім того, ще на початку 2000-х років, наприклад О. В. Петришин, відмічав дедалі більше орієнтацію процесу правового регулювання на соціальні критерії ефективності. При цьому, на переконання вченого, важливим напрямком адаптації вітчизняного правознавства до викликів сьогодення повинна стати соціалізація юридичних знань, яка передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті, який охоплює у тому числі суспільство, а не лише його державну організацію [30, с. 73, 78].

Водночас в якості спроб виходу на новий етап наукового осмислення ефективності господарського права, яке, як ми зазначали, міцно пов'язане з економічними процесами, слід розглядати поглиблення аналізу економічної теорії права [31, с. 17] у напрямку «правової економіки» [32, с. 23–26].

Важливий внесок у розвиток цього напрямку науки господарського права здійснено О. А. Воловик на рівні монографічної праці «Погляд на право і розвиток економіко-правового дискурсу» (Київ, 2014) [33].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, необхідно констатувати, що окреслені особливості розвитку уявлень про ефективність права мають закономірний характер. Будучи інструментом регулювання суспільних зв'язків, право має переважно реактивний характер, тобто воно, як правило, реагує на розвиток суспільних відносин, а не випереджає його.

У зв'язку з цим з моменту утвердження позитивістської парадигми нормативні положення почали поступово покривати суспільні відносини, не охоплені правом. При цьому обсяг останніх стрімко зростає. Це, своєю чергою, сприяло диференціації і розвитку галузей права.

Однак, вважаємо, що значною мірою саме ця «технічна» мета в результаті і сприяла формуванню інструментального ізоляціонізму. Намагання охопити регулюванням нові суспільні відносини для забезпечення і гармонізації інтересів при-

ватних осіб, суспільства та держави сприяло, по-перше, поглибленню «реактивізації» правового регулювання, а, по-друге, обмежувало його призначення виключно відповідною метою, тобто не дозволяло йому розвинути за галузевими напрямками в сторону позаюридичних цілей впливу, а тому відривало його від кінцевого результату впливу і не вводило останній у конструкцію «засіб – мета». Як наслідок, ефективність права постала у самому факті регулювання, тобто її визначення передбачало аналіз права саме через себе, що проявилось у використанні для позначення ефективності таких категорій як «справедливість», «правовий закон» та інші, що не наповнені чіткими вимірювальними критеріями.

Поряд із цим, закономірно, що усталення системи галузей права призвело до подальшого поглибленого осмислення галузевих юридичних проблем. Адже в умовах, коли на рівні правового поля майже не залишилося неохоплених правом суспільних відносин, а усі галузі чітко «приткнулися» (наблизилися) одна до одної, що майже виключило існування «сірих зон», енергія еволюції спрямувалася вглиб галузевих проблем. У цьому аспекті, власне і виявилися екстенсивні особливості першого глобального етапу розвитку права, а також спільні для усіх галузей проблеми правового регулювання, однією з яких виступали проблема ефективності останнього. У таких умовах відносно чітко окреслюється наступний закономірний глобальний етап розвитку права, яким виступає поглиблення його інструментальної спрямованості в напрямку визначення галузевих критеріїв ефективності правового впливу у контексті більш тісного зв'язку права як інструмента та переслідуваної мети для сфери суспільних відносин як результатів його застосування, у тому числі, можливо, і в міждисциплінарному осмисленні відповідної проблеми.

Ураховуючи окреслені раніше особливості першого етапу, однією з яких виступила диференціація галузей права, закономірно, що специфікою нової ітерації поступу уявлень про ефективність правового регулювання повинно виступити галузеве осмислення цієї проблеми.

Для господарського права, що тісно пов'язане з економічними процесами, які відбуваються у державі, це визначає необхідність розгляду ефективності правового регулювання у відповідному ключі, а тому, у сутності, передбачає аналіз «економічної» ефективності права у тому числі в аспекті різних методологічних комбінаторик.

Саме на цьому аспекті піднятої проблеми слід зосередити подальшу увагу.

Література

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 88. Ст. 5121 (із змінами).
2. Завальнюк В. В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *Lex Portus*. 2017. № 1 (3). С. 39–49.
3. Купіна Л. Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Право*. 2017. Вип. 32. С. 51–57.
4. Стаднік І. В. Ефективність механізму господарсько-правового регулювання. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 104–108.
5. Вілоус О. В. Ефективність права у світлі концепції людиноцентризму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 12–14.
6. Іщенко І. А. Поняття ефективності правового регулювання: теоретичні і методологічні аспекти аналізу. *Держава і право*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 59–66.

7. Чемодурова А. Правове регулювання та його ефективність у сучасному світі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 262–267.
8. Оніщенко Н. М. Підвищення ефективності законодавства як передумова запобігання соціальним конфліктам. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 41. С. 36–44.
9. Тимченко Г. В. Розмежування понять «ефективність законодавства» та «ефективне законодавство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9–2, т. 1. С. 41–44.
10. Волохов О. С. До питання визначення поняття «ефективність законодавства» та його використання. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 25–30.
11. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2011. № 87. С. 59–63.
12. Тарахонич Т. І. Правове регулювання та правотворчість: співвідношення понять. *Держава і право*. Київ, 2010. Вип. 49. С. 9–16.
13. Дроботов С. А. Регулятивна функція права у правовій державі: поняття і ознаки. *Держава і право*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 48–53.
14. Лепех Л. Л. Зміст та особливості «правове регулювання». *Митна справа*. 2013. № 5 (89). Ч. 2, кн. 2. С. 314–321.
15. Іщенко І. А. Спеціальні ознаки правового регулювання: проблеми визначення поняття, сутності та їх співвідношення. *Держава і право*. Київ, 2011. Вип. 53. С. 92–98.
16. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: проблеми визначення та інтерпретації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 30–32.
17. Настасяк І. Ю. Загальна характеристика ефективності правового впливу. *Митна справа*. 2012. № 4 (82). Ч. 2, кн. 1. С. 20–25.
18. Кельман Р. М. Поняття правових норм і методи оцінювання їхньої ефективності. *Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів: тези доповідей і повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21–22 черв. 2024 р.)*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2024. С. 39–43.
19. Тарахонич Т. І. Ефективність правового регулювання. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2004. Т. 26. С. 82–84.
20. Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 65–80.
21. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Філософія римського права (філософське підґрунтя римського права). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Історія. Філософія. Політологія*. 2011. № 3. С. 90–95.
22. Гаврилюк О. Як підвищити ефективність державного управління. *Економічна правда* (8 травня 2024 року). URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/05/08/713351/> (дата звернення: 20.01.2025).
23. Гаврилюк Р. О. Ефективність дії норм податкового права України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2001. Вип. 121. Правознавство. С. 92–99.
24. Наконечна А. Ефективність впливу правового регулювання на задоволення людських потреб та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 227–231.
25. Беляневич О. Мета сучасного господарського процесуального права: доктринальний погляд. *Право України*. 2020. № 7. С. 13–31.
26. Гуйван П. Д. Якість закону як елемент визначеності правової норми. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 28. С. 132–136.
27. Стащенко А. Про науково-теоретичні проблеми якості закону як основи його ефективності. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 23–27.
28. Руденко І. В. Законодавча техніка як елемент ефективності законотворчості. *Митна справа*. 2013. № 1 (85), ч. 2, кн. 1. С. 459–466.
29. Волохов О. Окремі підходи до визначення поняття ефективності правових норм. *Публічне право*. 2023. № 2 (50). С. 109–116.
30. Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 73–83.

31. Гриценко О. А. Економічна теорія права: проблеми та перспективи розвитку. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 1. С. 17–30.

32. Овсієнко О. В. Правова економіка та її роль у формуванні ефективних норм господарської поведінки. *Економічний простір*. 2017. № 122. С. 18–27.

33. Воловик О. А. Погляд на право і розвиток економіко-правового дискурсу : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 272 с.

Анотація

Гаврилюк О. О. Проблема сучасних теоретичних та господарсько-правових підходів до розуміння ефективності права і правового регулювання. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню особливостей усталених наразі вітчизняних теоретико-правових та господарсько-правових підходів до розуміння природи ефективності права та правового регулювання як необхідної умови окреслення вектору їх подальшого поглиблення у господарсько-правовому ключі для формування науково обґрунтованих пропозицій з вдосконалення правотворчого процесу.

У ході аналізу відповідних підходів автором здійснено їх умовне групування у гносеологічних цілях на інструментальні, телеологічні та комбіновані з подальшим більш ретельним розглядом їх специфіки. Окрема увага присвячена сучасним господарсько-правовим підходам до визначення природи ефективності правового регулювання суспільних відносин.

Встановлюється, що з моменту утвердження позитивістської парадигми нормативні положення почали поступово покривати суспільні відносини, не охоплені правом. При цьому обсяг останніх стрімко зростає. Це, своєю чергою, сприяло диференціації і розвитку галузей права, однак при цьому спричинило перехід до інструментального ізоляціонізму, який характеризує здійснення правового регулювання суспільних відносин з метою їх упорядкування відповідно до визначеної моделі, що, однак, не пов'язується з окресленням чітких вимірювальних цілей правового регулювання для сфери суспільних відносин, що потрапляє у предмет регулювання. У цьому аспекті, власне і виявилися екстенсивні особливості першого глобального етапу розвитку права, а також спільні для усіх галузей проблеми правового регулювання, однією з яких виступали проблема ефективності останнього.

Окреслене характеризує перший етап у межах якого усі галузі права «приткнулися» (наблизилися) одна до одної, що майже повністю виключило існування «сірих зон» – відносин, не покритих правом.

Це заклало основу для нової ітерації поступу уявлень про ефективність правового регулювання в напрямку глибокого галузевого осмислення цієї проблеми.

Для господарського права, що тісно пов'язане з економічними процесами, які відбуваються у державі, це визначає необхідність розгляду ефективності правового регулювання у відповідному ключі, а тому, у сутності, передбачає аналіз «економічної» ефективності права у тому числі в аспекті різних методологічних комбінаторик.

Ключові слова: господарське право, господарсько-правові відносини, ефективність права, ефективність правового регулювання, ефективність юридичної діяльності, методологія, економіка права, економічна ефективність, оцінка ефективності, результативність.

Summary

Gavryliuk O. O. Problem of modern theoretical, economic and legal approaches for understanding the efficiency of law and legal regulation. – Article.

The article deals with the determination of the features of modern domestic theoretic legal as well as economic legal approaches for understanding the nature of the efficiency of law and legal regulation as a necessary condition for outlining the vector of their future evolution in economic legal sense for the formation of scientifically based proposals to improve the law-making process.

Analyzing the appropriate approaches the author divides them for gnoseological purposes into groups: instrumental, teleological and combined ones and considers them closely to reveal their specificity. Particular attention is paid to modern economic legal approaches for determination of the nature of efficiency of social relations legal regulation.

It is determined that from the very beginning of the formation of positivism paradigm the legislative provision began to cover gradually the non-covered by law relations the volume of which was constantly growing. This process resulted in differentiation and further development of the fields of law but at the same time has led to the “instrumental isolationism” according to which legal regulation is carrying be establishing the model of behavior but however doesn't deal with clear measuring aims of legal influence that spreads over the social relations. This approach demonstrates extensional character of the first global

phase of law evolution as well as common for all fields of law problems one of which is problem of legal regulation efficiency.

Abovementioned characterizes the first stage of law evolution within which all the fields of law touched each other (got closer to each other) almost completely excluding in this way “gray area” namely the relation non covered by law (avoid the law).

This laid the foundation for new phase of evolution of the ideas of legal regulation efficiency in the direction of legal branch comprehension of the problem.

For economic law strongly tied with economic processes within the state this determines the necessity of consideration the efficiency of legal regulation in appropriate direction and therefore in essence outlines the “economic” aspect of the regulation efficiency that can be analyzed in variety of methodological combinations.

Key words: economic law, economic legal relations, efficiency of law, efficiency of legal regulation, efficiency of juridical activity, methodology, law economy, economic efficiency, evaluation of efficiency.

УДК 346:347

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.9>

Є. О. Зайцев

КОНЦЕСІЯ ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЕНЕЗИС НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності перед Україною було поставлено завдання щодо забезпечення ефективності державно-владних інститутів та створення умов для економічного зростання держави та приватного бізнес-сектору. Реалізація цього завдання ускладняється через низку об'єктивних чинників, зокрема, світову економічну кризу. Складним викликом для економіки України стала економічна криза, викликана збройною агресією щодо України. В таких складних геополітичних умовах Україна вимушена шукати чинники підвищення ефективності економіки.

Досвід багатьох країн з різними економічними системами, рівнем розвитку ринкових відносин свідчить про те, що одним з найбільш ефективних шляхів покращення кількісних і якісних характеристик діяльності об'єктів державної та комунальної власності є залучення до фінансування і управління цими об'єктами приватного капіталу на умовах ДПП. Разом з цим, найбільш поширеною у світі формою здійснення державно-приватного партнерства є концесія.

Механізм концесії дозволяє державі покласти на приватний сектор інвестиційні, соціальні, екологічні та інші зобов'язання на весь період концесії, при цьому, зберігаючи у державній власності як існуюче, так і новостворене майно. Водночас, державний бюджет отримуватиме частку доходів від діяльності приватного інвестора у вигляді концесійних платежів.

За таких умов важливого значення набуває дослідження механізму реалізації концесійних відносин та їх правового регулювання в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження концесії як форми ДП партнерства було присвячено чимало наукових праць вітчизняних вчених, зокрема таких, як Гончарук Л. М., Дубок І. П., Кабачек В. В., Малін О.Л., Мілаш В.С., Терещенко С.В. та інші.

Метою статті є здійснення ґрунтовного аналізу нормативного регулювання концесії як форми державно-приватного партнерства в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. Державно-приватне партнерство як особлива форма співробітництва між державою та приватним сектором має глибоке коріння. Перші відомі протоформи державно-приватного партнерства (далі по тексті – ДП партнерства, ДПП) функціонували ще до VI ст. до нашої ери (далі по тексті – до н.е.).

Найпершою відомою людству протоформою ДП партнерства є відкуп, який, як зазначає О.Л. Марін, існував у Персії (559–330 рр. до н.е.), Єгипті (з VI ст. до н.е.), Греції (VI ст. до н.е.). У середні віки (з XIII ст.) існували відкупи у Франції, Голандії,

Іспанії, Англії. У США на стику XIX–XX століть існували відкупи для стягнення податкових недоїмок. Відомо про митні, соляні, винні відкупи на території нинішньої України, які виникли у XVI ст. та зросли в XVIII–XIX ст., забезпечивши надходження в казну від питного податку на рівні 40% всіх податків [1].

Загалом відкуп став одним із перших способів безпосередньої взаємодії держави (або державоподібних утворень, що існували до нашої ери) та приватних суб'єктів з метою задоволення потре держави та суспільства. Економічною основою відкупів є спільна реалізація економічного інтересу у вигляді одержання прибутку приватним сектором та реалізація потреби держави у вигляді наповнення бюджету за рахунок залучення ресурсів обох сторін. Держава, маючи ресурс у вигляді об'єкта відкупу, передає його в управління (користування або розпорядження) приватному суб'єкту, який має ресурси у вигляді часу, персоналу, інфраструктури. Як наслідок, держава, не здійснюючи жодних дій з об'єктом відкупу, одержує фінансову вигоду за рахунок залучення приватної сторони, а приватна сторона одержує можливість розвитку фінансової діяльності та прибуток, частина з якого відходить державі.

Не зважаючи на плин часу, модель та основна ідея ДП партнерства залишилися незмінними – одержання спільної вигоди державою та приватним сектором за допомогою спільних зусиль.

Особливою, незвичною протоформою ДП партнерства є концесія, яка і сьогодні є популярним способом взаємодії держави та приватних суб'єктів. Як відмічає О.Л. Марін, вперше концесії виникли в XVII ст. в Англії, США, Франції [1].

Економічною основою концесійних відносин є спільне втілення економічного інтересу представників приватного сектору (концесіонерів) та потреби держави у галузі будівництва виробничої інфраструктури шляхом поєднання зусиль держави та приватного сектору. Економічна модель взаємодії сторін концесійних відносин полягає в наступному. Держава, маючи у володінні об'єкт концесії, та не маючи ресурсів для самостійної його побудови, вдосконалення, функціонування тощо, залучає представника приватного сектору, який має фінансову та управлінську спроможність забезпечити будівництво, реконструкцію та/або стає функціонування об'єкта концесії. Об'єкт концесії за рахунок залучення фінансових інвестицій концесіонера починає та/або вдосконалює надання послуг, здійснення робіт або товарів споживачу, який сплачує концесіонеру плату за товари, роботи, послуги, за рахунок яких концесіонер здійснює компенсаційні та концесійні виплати державі, у володінні якої знаходиться об'єкт концесії.

Загалом, вчені визначають три етапи становлення концесії у Європі:

- 1) феодалний, під час якого запровадили механізм передання земель монархами (імператорами, королями тощо) своїм васалам;
- 2) колоніальний, під час якого здійснювалася діяльність Вест-Індської та Ост-Індської торгових кампаній, яким держава передала частину урядових повноважень щодо здійснення управління колоніями;
- 3) сучасний, під час якого концесія набула характеру індустріальності та отримала форму привілею.

Першими відомими концесіями стали освоєння корисних копалин в Іспанії в 1256 році, видобуття нафти в Італії в 1400 році та будівництво каналу у Франції

в 1554 році. Окреслені проекти виникли у формі договору між державою та приватними інвесторами для залучення їх фінансових ресурсів у розвиток економіки держави, при якому інвесторам надавалось довгострокове користування майном, що належало до державної або муніципальної власності, або надавалось монопольне право на здійснення певного виду діяльності.

Концесія як форма співробітництва набула поширення на теренах Європи на початку XIX ст. у галузі міського та муніципального господарств, а також у сфері монопольної власності держави. Особливої популярності набули концесійні договори щодо будівництва та реконструкції у галузі транспорту. Кожна країна Європи мала власну специфіку розвитку концесії. Територія України також не залишилася осторонь всесвітньої тенденції, націленої на залучення приватних суб'єктів на концесійній основі до реалізації різноманітних проектів.

Наприклад, у Києві в приватні руки було передано будівництво центрального водогону, яке тривало з 1870 по 1872 рр. (договір між Міською Думою та А.Є.Струве), а у 1917 р. концесія була викуплена міською адміністрацією [2]. Разом з тим, не лише у Києві концесія набула популярності. Приміром, у Харкові бельгійські підприємці отримали в концесію будівництво та експлуатацію кінної залізниці. Вона була запущена у 1882 р., але конфлікт між концесіонером та міською владою призвів до закриття проекту [3]. Також у Харкові на концесійній основі у 1881 р. було побудовано водогін, але завершилась ця концесійна історія судовим процесом [4, с. 66]. Надалі, вдалим прикладом співпраці концесіонерів з радянським урядом в Україні стало змішане товариство «Нова Баварія» у Харкові. Засновниками стали Харківська губернська рада та естонський громадянин І. Окман [4, с. 66]. У 1923 р. на підприємствах товариства працювало більше 400 робітників, а продуктивність праці була вищою за продуктивність на державних підприємствах [4, с. 67]. Але концесія була ліквідована вже у 1924 р., приводом стали проблеми на ленінградських підприємствах І. Окмана [4, с. 68].

Окреслене свідчить про те, що концесія як форма взаємодії держави та суспільства не стала новітнім засобом співробітництва із прийняттям в 1999 році Закону України «Про концесії», а має на території України глибоке коріння. Для забезпечення повного та всебічного аналізу історико-правового розвитку нормативно-правового регулювання концесії доцільним є здійснення періодизації становлення відносин концесії на території України.

Так, підставі ретроспективного дослідження розвитку ДПП взагалі та концесійних відносин зокрема на теренах України, можна виділити такі етапи становлення концесії:

1) феодалний, який охоплює період існування Київської Русі (України-Русі). В окреслений історичний період влада була зосереджена в руках великого князя київського, який мав виключне право розпорядження власністю Київської Русі, зокрема землею як основним багатством, та мав виключне право передавати землі у власність підданим та призначати князів-васалів, які правили на місцях. Загалом, можливо за юридичною формою окреслені відносини не можна вважати концесією в сучасному розумінні, проте, феодалний період заклав підвалини

для подальшого розвитку концесійної взаємодії між державою та приватними суб'єктами.

2) середньовіччя. Для окресленого періоду характерними є концесії у галузі надровикористання, які мали односторонній характер та являли собою прояв волі голови держави – монарха. Концесія виступала не двостороннім правочином, а мала юридичну силу акта законодавчої влади, носила індивідуальний характер. Зважаючи на те, що підставою для виникнення концесії в середні віки був акт публічної влади (приміром, жалувальна грамота), відносини концесіодавця (держави в особі монарха) та концесіонера (підданого, якому передавався в управління об'єкт концесії) мали характер влади-підпорядкування та будувалися на основі суворої субординації. Відповідно, волевиявлення концесіонера обмежувалося незначною дискрецією – погодитись на запропоновані умови концесії (прийняти), або не погодитись із запропонованими умовами (відмовитись).

3) дореволюційний. Особливістю зазначеного етапу розвитку на теренах України концесії є реалізація діяльності на концесійній основі як на загальнодержавному рівні, та і на муніципальному. Найбільше поширення мали концесії щодо природо-ресурсних об'єктів, але згодом концесії починають здійснювати і відносно об'єктів інфраструктури. Щодо правових підстав здійснення концесії, підхід, що полягав в односторонньому волевиявленні монарха, втратив привабливість для правового регулювання, адже виявився неефективним – нерідко волею монарха обирався представник приватного сектора, не здатний ані відмовитися від прийняття умов концесії, щоб не втратити місце поряд із монархом, ані ефективно виконувати умови концесії з метою отримання спільної вигоди у вигляді прибутку. На перший план вийшло договірне право, а правовою основою концесії стали двосторонні договори, які будувалися на спільному волевиявленні держави в особі монарха та приватного сектору.

4) радянський. Окреслений період характеризувався певною стагнацією у розвитку концесії та інших форм ДП партнерства, що пов'язано насамперед із неадекватністю радянської політики в галузі економіки. Концесії як форми співробітництва допускалися лише на початкових етапах становлення радянської держави у період з 1917 по 1937 роки, а самі концесії мали загальнодержавний характер. Головною метою залучення на концесійній основі інвесторів було подолання кризи економіки та розвиток виробничих потужностей. Концесіонери допускалися до сфер виключної монополії держави, а безпосередньо концесіонерами виступали іноземні інвестори. При впровадженні нової економічної політики також існувала можливість залучення на концесійній основі вітчизняних суб'єктів. Разом з тим, варто підкреслити, що в радянський період органами влади відкидалася сама ідея приватної власності, а тому сама взаємодія держави та приватного сектору в межах концесійних відносин не могла реалізовуватись із залученням суб'єктів господарської діяльності з числа громадян радянського союзу.

Період стагнації у питанні розвитку інститутів приватного права припинився із прийняттям Акта проголошення незалежності України [5], яким ознаменувався початок наступного етапу розвитку концесії на теренах України.

5) сучасний. Україну 24 серпня 1991 року було проголошено незалежною демократичною державою [5]. Із прийняттям цього надважливого для всього Укра-

їнського народу рішення розпочався процес ціннісних перетворень української держави та суспільства, що поєднувався із впровадженням нових механізмів господарювання та розвитку економічної спроможності країни.

У 1992 році був прийнятий Закон України «Про іноземні інвестиції» [6], яким було унормовано порядок дій іноземних інвесторів щодо здійснення інвестування на території України, окреслено форми здійснення іноземних інвестицій тощо.

Наступним важливим кроком щодо унормування концесійної діяльності стало прийняття Законів України «Про концесії» [7], «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг» [8], «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» [9], «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності» [10] та Господарського кодексу України [11], в якому глава 40 була присвячена концесії. Кожен із окреслених нормативно-правових актів закріплював визначення понять «концесія» та «концесійний договір».

Разом з тим, зважаючи на переривання практики реалізації концесійних договорів під час входження території України до складу СРСР, Україна з проголошення незалежності була вимушена наново проходити шлях до розробки, вдосконалення та популяризації механізмів залучення приватного сектору до розбудови економіки держави.

Як підкреслює С.В. Терещенко, «попри визнання у світі високого потенціалу концесії в Україні жодного масштабного проекту на умовах концесії не було реалізовано. Внаслідок аналізу відомостей центральних та місцевих органів виконавчої влади в нашій країні укладається обмаль договорів концесії (станом на кінець 2018 року – близько 200). Перевага віддається сфері житлово-комунального господарства» [12, с. 95–96].

Законодавство України у галузі регулювання відносин концесії, прийняте наприкінці ХХ століття залишалося чинним до 2019 року, та, не зважаючи на поступове оновлення через внесення змін, не відповідало сучасному світовому рівню розвитку нормативного регулювання у цій галузі, здобуткам країн Європейського Союзу та інших партнерів України в частині регулювання відносин концесії, та не відповідало потребам України в сфері розвитку економіки.

Вказані обставини призвели до актуалізації питання оновлення законодавства у сфері нормативно-правового регулювання відносин концесії. Очевидною стала невідповідність чинного законодавства ступеню розвитку економічних відносин та громадянського суспільства, внаслідок чого актуалізувалася потреба у розробці нових механізмів співробітництва держави та приватного сектору.

З метою визначення організаційно-правових засад взаємодії державних партнерів з приватними партнерами та основні принципи державно-приватного партнерства на договірній основі було прийнято Закон України «Про державно-приватне партнерство» [13].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство» в редакції від 01.07.2010 року, «у рамках здійснення державно-приватного партнерства відповідно до цього Закону та інших законодавчих актів України можуть

укладатися договори про: концесію; спільну діяльність; розподіл продукції; інші договори» [13].

Згідно з ч. 1 ст. 406 ГК України в редакції від 27.07.2010 року, концесія визначалася як «надання з метою задоволення суспільних потреб уповноваженим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі вітчизняним або іноземним суб'єктам господарювання (концесіонерам) права на створення (будівництво) та/або управління (експлуатацію) об'єктом концесії за умови взяття концесіонером на себе відповідних зобов'язань, майнової відповідальності і підприємницького ризику» [11].

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесії» в редакції від 01.01.2010 року, термін «концесія» тлумачився як «надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та (або) управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику» [8].

Наведені положення законодавства, чинного станом день прийняття Закону України «Про державно-приватне партнерство», та положення власне цього нормативно-правового акту, є недосконалими, не відповідають одне одному, чим порушують принцип юридичної визначеності, та ускладнюють правозастосування.

Колізійність та зарегульованість правовідносин концесії також створювали перепони для наукового дослідження та удосконалення існуючого на той період механізму співробітництва, не сприяли дослідженню правової природи договору концесії. Окремо варто звернути увагу на той факт, що ГК України в редакції від 27.07.2010 року, Закони України «Про концесії» в редакції від 01.01.2010 року, «Про державно-приватне партнерство» в редакції від 01.07.2010 року не визначали договір концесії як форму ДП партнерства.

Л.М. Гончарук, досліджуючи правову природу договору концесії, обґрунтовував підхід, за яким зарегульованість концесійних відносин галузевими актами створює умови, за яких унеможливується вплив учасників договору концесії на ці правові відносини, та стверджує, що «регулювання договору концесії у ЦК України з властивими йому засадами та приватно-правовими принципами (свободи договору, юридичної рівності учасників, добросовісності, розумності та справедливості тощо) могло б забезпечити збалансування інтересів учасників концесійних відносин, перетворити концесію в ефективну форму залучення приватного інвестора у фінансування розбудови вітчизняної економіки» [15, с. 177].

Разом з тим, надання можливості саморегулювання відносинам, стороною яких виступають органи державної влади (суб'єкти владних повноважень), та які виникають з приводу особливого об'єкта, що перебуває у власності держави або територіальної громади, зважаючи на специфіку публічного права є неможливим, адже

створює умови для неправомірних зловживань з боку суб'єктів владних повноважень та може призвести до появи значних корупційних ризиків.

Тому, на наше переконання, найбільш виправданим є врегулювання відносин концесії нормами господарського права, адже «значення господарсько-договірного регулювання полягає в тому, що завдяки господарським договорам вводиться в дію комплекс правових засобів імперативного та диспозитивного характеру, спрямованих на досягнення оптимальних соціально-економічних результатів, що відповідають інтересам як сторін договору, так і суспільства в цілому» [16, с. 380].

Варто визнати, що правові засади особливої форми договору – концесії – мають відповідати стану розвитку підприємницької діяльності в Україні та економічних умов, що склалися.

У лютому 2019 року на конституційному рівні було закріплено незворотність європейського та євроатлантичного курсу держави шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [17], що стало основою для активізації впровадження найкращих європейських практик на теренах України в усіх галузях публічно-правового та приватно-правового буття України.

Україна розпочала тривалий та складний шлях до гармонізації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, і вже у серпні 2019 року у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону про концесію [18], в пояснювальній записці до якого необхідність прийняття закону обґрунтовувалася тим, що «Закон України «Про концесії», який регулює концесійну діяльність і був прийнятий ще у 1999 році, є недосконалим та не відповідає передовим міжнародним практикам» [18], та відмічено, що «законопроект покликаний забезпечити систематизацію чинних нормативно-правових актів, які регулюють здійснення концесійної діяльності, гармонізацію законодавства про концесії із законодавством про ДПП, імплементацію основних принципів здійснення концесій та ДПП відповідно до права ЄС та чітке регулювання всіх аспектів концесійної діяльності» [18].

Передумовою виникнення потреби в оновленні законодавства у галузі ДПП та концесійних відносин можна вважати не лише недосконалість та колізійність нормативного регулювання, а також проблеми у сфері реалізації укладених угод щодо ДП партнерства. Так, станом на 01.01.2019 року на засадах ДПП укладено 187 договорів, з яких реалізується 52 договори (34 – концесії, 16 – про спільну діяльність, 2 інших). При цьому 135 договорів не були виконані, оскільки у 4-х з них закінчився термін дії, 18 – розірвано, а 113 – не виконувалися) [25]. Тобто 61,0% укладених угод ДПП не виконувалися, залишаючись лише декларацією намірів (1% розірваних та 60,4% тих, що не виконуються) [19, с. 10]. При цьому, варто зазначити, що в Україні за період з 1991 року по 2019 рік жодного масштабного проекту на умовах концесії не було реалізовано, що значною мірою зумовлено недосконалістю, застарілістю та неузгодженістю законодавства в сфері застосування концесії та ДПП.

Прийняття нового Закону України «Про концесію» стало новим поштовхом розвитку економіки України, а перші здобутки, пов'язані із прийняттям Закону

України «Про концесію», з'явилися вже в перший рік після набрання ним чинності. Так, 26 червня 2020 року Херсонська обласна державна адміністрація на офіційному веб-порталі повідомила про підписання угоди щодо передачі ДП «Херсонський морський торговельний порт» у концесію грузинсько-швейцарській компанії-консорціуму «Рисоїл-Херсон» [20]. Окрім цього, 20 серпня 2020 року Міністерство економіки України на офіційному веб-порталі повідомило про підписання договору про передачу в концесію спеціалізованого морського порту «Ольвія» між Міністерством інфраструктури України, ДП «Адміністрація морських портів України», компанією «QTERMINALS W.L.L» та ТОВ «Кютерміналз Ольвія» [21]. Це лише поодинокі приклади ефективного залучення інвестицій в розбудову вітчизняної інфраструктури, які стали підставою для залучення інвестицій на загальну суму 3,7 млрд гривень в розбудову інфраструктури морських портів України. Вказане свідчить про ефективність оновленого механізму реалізації концесійних відносин порівняно із попереднім нормативним регулюванням.

Оновлене законодавство у галузі регулювання концесійних відносин передбачає велику кількість позитивних аспектів, зокрема, в Законі України «Про концесію» удосконалення регулювання відносин між контрагентами, які, домовляючись про умови здійснення, економічні наслідки концесії, беруть на себе зобов'язання не лише один перед одним, а й підтверджують свою спільну спроможність реалізовувати соціально-економічні зобов'язання перед державою та кінцевим споживачем. Разом з тим, недоліками Закону України «Про концесію» виступає незавершеність упорядкування вимог щодо угодоспроможності контрагентів та вимог, що висувються до довгострокової стратегії концесійної діяльності. Окреслені недоліки обумовлюють потребу у подальшому дослідженні нормативного регулювання концесії.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що дослідження історико-правового генезису нормативного регулювання відносин концесії має визначний вплив на розвиток та становлення різноманітних напрямків господарської діяльності та підвищення економічної спроможності України в цілому.

Шлях розвитку ДП партнерства на теренах України є доволі складним, що пов'язано із історичним розвитком та становленням української державності.

Із проголошенням незалежності України почався бурхливий розвиток приватно-правових інститутів, що створило підвалини для впровадження механізмів державно-приватного партнерства.

Прийняття у жовтня 2019 року Закону України «Про концесію» ознаменувало початок нового витка розвитку цього господарсько-правового інституту та створило умови для залучення чималих інвестицій у розбудову інфраструктури України та зміцнення економіки.

Разом з тим, не дивлячись на позитивні зрушення в галузі ДП партнерства, введення в Україні воєнного стану внаслідок збройної агресії російської федерації обумовлює пошуки нових шляхів для залучення інвестицій для відбудови інфраструктури держави, яка постійно потерпає від ворожих дій, що ставить нові виклики перед законодавцем та науковою спільнотою. На наше переконання, саме концесія як основна форма державно-приватного партнерства може надати можливість Україні якнайшвидше залучити інвестиції для відбудови та зміцнення України.

Література

1. Малін О. Л. Становлення державно-приватного партнерства як системи організаційно-економічних відносин. *Ефективна економіка*. 2019. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8588> (дата звернення: 27.12.2024).
2. Дубок І. П. Історичний досвід державно-приватного партнерства. *Державне управління: теорія та практика*. 2014, вип. (2). С. 4–11.
3. Боженко А. Рейки, труби, ліхтарі: концесіонери і міська дума у творенні модерної інфраструктури Харкова. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. 2018. URL: <https://uamoderna.com/md/bozhenko/> (дата звернення: 27.12.2024).
4. Кабачек В. В. Товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» як приклад діяльності виробничих підприємств із змішаним (приватно-державним) капіталом за часів непу. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2018. (38(1147)). С. 63–72.
5. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України; Акт від 24.08.1991 № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
6. Про іноземні інвестиції : Закон України від 13.03.1992 № 2198-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-12#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
7. Про концесії : Закон України від 16.07.1999 № 997-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-14#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
8. Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг: Закон України від 14.12.1999 № 1286-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-14#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
9. Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності. : Закон України від 08.07.2011 № 3687-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-17#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
10. Про особливості передачі в оренду об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності : Закон України від 21.10.2010 № 2624-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2624-17#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
11. Господарський кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
12. Терещенко С.В. Вдосконалення законодавства України про концесійну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 1 (37), 2019. С. 95–102.
13. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
14. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI (в редакції від 01.07.2010 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17/ed20100701#Text> (дата звернення: 27.12.2024)
15. Гончарук Л. М. Договір концесії. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2012. 215 с.
16. Мілаш В.С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов : монографія / В.С. Мілаш. Харків: Видавець ФОП Вапнярчук Н.М., 2007. 440 с.
17. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n6> (дата звернення: 27.12.2024)
18. Проект Закону про концесію : 1046 від 29.08.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1046&sk=10 (дата звернення: 27.12.2024)
19. Малін О.Л. Аналіз розвитку державно-приватного партнерства в Україні та світі: якісні зміни та головні тренди 2020 року : Аналітичний звіт. Одеса, 2020. 31 с.
20. Підписано перший договір концесії морського порту в Україні : офіційний веб-порта Херсонської обласної державної адміністрації від 26.06.2020 року. URL: <https://khoda.gov.ua/pidpisano-pershij-dogovir-koncesii-morskogo-portu-v-ukraini> (дата звернення: 27.12.2024)
21. Підписано договір концесії спеціалізованого морського порту «Ольвія». Офіційний веб-портал Міністерства економіки України від 20.08.2020 року. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/631d0d38-5f3c-493a-ab3b-36ef3c5eed14?lang=uk-UA&title=PidpisanoDogovirKontsesiiSpetsializovanogoMorskogoPortuOlviya> (дата звернення: 27.12.2024)

Анотація

Зайцев Є. О. Концесія як форма державно-приватного партнерства: історико-правовий генезис нормативно-правового регулювання. – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню протоформ державно-приватного партнерства як специфічної форми діяльності, пов'язаної із здійсненням співробітництва держави та приватного сектору з метою задоволення спільних інтересів. Проаналізовано один із перших способів безпосередньої взаємодії держави (або державоподібних утворень, що існували до нашої ери) та приватних суб'єктів з метою задоволення потре держави та суспільства, а саме викуп. Встановлено, що концесія як форма взаємодії держави та суспільства виникла ще у в XVII ст. та існує донині. Досліджено особливості концесії як особливої протоформи державно-приватного партнерства, встановлено особливості економічної та правової основи концесії. Здійснено ґрунтовний аналіз становлення концесії як засобу залучення інвестицій приватного сектору в інфраструктуру держави. Обґрунтовано, що концесія як форма взаємодії держави та суспільства не стала новітнім для України засобом співробітництва із прийняттям в 1999 році Закону України «Про концесії», а має на території України глибоке коріння. Здійснено періодизацію становлення концесії як форми співробітництва на теренах України, та виділено та проаналізовано п'ять основних етапів: 1) феодалний; 2) середньовіччя; 3) дореволюційний; 4) радянський; 5) сучасний. Проаналізовано нормативно-правове регулювання концесійних відносин в Україні після проголошення незалежності та встановлено неефективність нормативного регулювання, що існувало до 2019 року. Визначено, що передумовою виникнення потреби в оновленні законодавства у галузі державно-приватного партнерства та концесійних відносин можна вважати не лише недосконалість та колізійність нормативного регулювання, а також проблеми у сфері реалізації укладених угод щодо державно-приватного партнерства. На підставі історико-правового аналізу визначено позитивні та негативні аспекти оновленого законодавства щодо регулювання концесійних відносин в Україні.

Ключові слова: концесія, концесійні відносини, ретроспектива, нормативне регулювання.

Summary

Zaitsev E. O. Concession as a form of public-private partnership: historical and legal genesis of regulatory and legal regulation. – Article.

The article is devoted to the study of the prototypes of public-private partnership as a specific form of activity related to the implementation of cooperation between the state and the private sector in order to meet common interests. One of the first methods of direct interaction between the state (or state-like entities that existed before our era) and private entities in order to meet the needs of the state and society, namely redemption, is analyzed. It is established that the concession as a form of interaction between the state and society arose in the 17th century and exists to this day. The features of the concession as a special prototype of public-private partnership are studied, the features of the economic and legal basis of the concession are established. A thorough analysis of the formation of the concession as a means of attracting private sector investments in the state infrastructure is carried out. It is substantiated that the concession as a form of interaction between the state and society did not become a new means of cooperation for Ukraine with the adoption of the Law of Ukraine "On Concessions" in 1999, but has deep roots in the territory of Ukraine. The periodization of the formation of concession as a form of cooperation in Ukraine was carried out, and five main stages were identified and analyzed: 1) feudal; 2) medieval; 3) pre-revolutionary; 4) Soviet; 5) modern. The regulatory and legal regulation of concession relations in Ukraine after the declaration of independence was analyzed and the ineffectiveness of regulatory regulation that existed until 2019 was established. It was determined that the prerequisite for the need to update legislation in the field of public-private partnership and concession relations can be considered not only the imperfection and conflict of regulatory regulation, but also problems in the implementation of concluded agreements on public-private partnership. Based on the historical and legal analysis, the positive and negative aspects of the updated legislation on the regulation of concession relations in Ukraine were determined.

Key words: concession, concession relations, retrospective, regulatory regulation.

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.10>*А. Ю. Замула*

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РІВНИХ ПРАВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ

Постановка проблеми. У сучасному світі концепція соціальної держави набуває особливого значення, оскільки вона спрямована на забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян, незалежно від статі. Незважаючи на значні зусилля, які були докладені для досягнення гендерної рівності, існує безліч структурних та культурних бар'єрів, що заважають жінкам і чоловікам реалізувати свій потенціал на рівних умовах. У багатьох країнах гендерні стереотипи, соціальні очікування та відсутність належної політики у сфері підтримки сімейних цінностей, освіти та зайнятості продовжують утримувати жінок у ролі другорядних учасників економічного і соціального життя. Це підриває основи соціальної держави, адже її мета полягає в забезпеченні справедливого і рівного доступу до ресурсів і можливостей для всіх громадян. В умовах глобалізації та швидких соціальних змін роль держави в реалізації політики гендерної рівності стає ще більш актуальною.

Проблематика дослідження потребує аналізу питання щодо подолання гендерних диспропорцій, забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, а також створення умов для гармонійного поєднання професійного та сімейного життя. Цей аспект вимагає системного підходу до розробки політик, що враховують потреби і можливості обох статей, а також ґрунтуються на принципах справедливості та рівності. Саме в такому контексті, дослідження ролі соціальної держави у забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків, є надзвичайно важливим для формування ефективних стратегій, що сприятимуть справедливому соціальному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні різних аспектів цієї теми було використано і враховано праці таких вчених, як: Pearce D., Nelson B., Hernes H., Pateman C., Razavi S., Crompton R., Lewis J., Kurowska A. та інші. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, проведених у цій сфері, все ще існують питання, які потребують подальшого вивчення та вирішення.

Метою даної наукової статті є аналіз ролі соціальної держави у забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків.

Виклад основного матеріалу. Соціальна держава виступає своєрідною сполучною ланкою між економічною та політичною системами, а також формами гендерних відносин і влади. Її розвиток базувався на певних формах економіки (індустріальний капіталізм), державного устрою (андрархії, тобто правління чоловіків), сім'ї (гетеросексуальні нуклеарні моделі) та розподілу праці (чоловік-годувальник), що призвело до виключення жінок з повноцінної участі в державному секторі. Держави загального добробуту та пов'язані з ними уявлення про громадянство, засновані на ідеалі чоловіка-працівника, посилили фінансову залежність

жінок від чоловіків, обмеживши їхні соціальні права та можливість претендувати на державні ресурси. Менші соціальні права жінок часто поєднувалися зі слабшими основними політичними правами і становили бар'єр на шляху до їхнього повноцінного громадянства. Зосереджуючись на державно-ринкових відносинах і соціальному забезпеченні, пов'язаному зі сферою виробництва, мейнстрим-аналіз соціальних держав також ґрунтувався на цих маскулінних принципах – хоча й оформлених у формально гендерно нейтральні терміни, – що відкидало жінок і гендер у невідомість.

Феміністичний аналіз соціальних держав вже зарекомендував себе як динамічна галузь досліджень, а гендерні концепції та перспективи все частіше стають частиною повсякденної мови, якою дослідники та політики обговорюють соціальну політику. Зростаюче політичне занепокоєння щодо зайнятості жінок, поєднання роботи та сім'ї, дефіциту догляду, старіння населення та наслідків для дітей також сприяло тому, що гендерна проблематика посіла чільне місце в порядку денному. Дистанція між феміністичними та основними академічними спільнотами зараз, очевидно, зменшилася, а цінність гендерних перспектив чітко визнається основними дослідниками. Тим не менш, поняття турботи, залежності та репродукції все ще займають неоднозначне місце в мейнстрим-аналізі.

Щоб проаналізувати питання гендеру, дослідниці фемінізму спочатку зосередилися на жінках та їхній взаємодії з соціальною державою. Переважала думка, що жінки є об'єктом політики. Відносини жінок з соціальною державою характеризувалися як залежні, а в найбільш екстремальній формі держава була інструментом гноблення жінок. Інші аналітичні джерела, приймаючи за відправну точку «вимоги» та «статуси», перетворювали жінок на акторів – як заявників, бенефіціарів, працівників і громадян. Також досліджувалося ставлення жінок до соціальної держави як матерів. Іншими словами, стратегія фокусування на жінках зробила їх видимими в соціальній державі там, де вони раніше були невидимими. Визнання жінок дозволило порівняти їх із чоловіками, що виявило гендерний розподіл добробуту та диференціацію в соціальних правах. Розподіл бідних за статтю виявив фемінізацію бідності [1]. Це явище відображало подвійність системи соціального забезпечення, яка диференціювала жінок і чоловіків з точки зору типу соціальних прав, рівня виплат, політичної легітимності, соціальних прав та адміністративного втручання у приватне життя [2]. Нарешті, стратегія залучення жінок до аналізу викрила чоловічу упередженість у припущеннях, концепціях і теоріях. Прикладом може слугувати соціальне громадянство Т.Г. Маршалла, одна з найважливіших концепцій у літературі про державу загального добробуту. Концепція соціального громадянства ставить соціальні права нарівні з громадянськими та політичними правами у досягненні повноцінного громадянства, і Маршалл підкреслював, що соціальні права мають потенціал для посилення спроможності користуватися політичними правами. Феміністки критикували опис Маршаллом еволюції громадянських, політичних і соціальних прав на тій підставі, що він не відповідає історичному досвіду жінок [3]. Особливо шкідливим для соціального громадянства жінок було те, що концепція Маршалла підтримувала поділ між публічною та приватною сферами [4]. Оскільки перебування в публічній сфері було для Маршалла передумо-

мовою соціальних прав, жінкам у приватній сфері було відмовлено в рівних правах, а їхні права були похідними від прав і діяльності їхніх чоловіків у публічній сфері.

Підсумовуючи, можна сказати, що в дискусії про відносини жінок із соціальною державою спочатку домінувало сприйняття жінок як безправних, але поступово вони були наділені різним ступенем політичної активності. Дискусія також підкреслила важливість держави як арени жіночої активності, і, як відомо, Хельга Гернес привітала можливість створення «держави, дружньої до жінок». Це кинуло виклик відразу багатьох феміністок до держави та думці про те, що соціальна держава неминує є патріархальною. Універсальна спрямованість теоретичних розробок також послабилася, оскільки феміністки з різних національних контекстів критикували ідеї та твердження одна одної, звертаючи увагу на відмінності між соціальними державами. Зміна сприйняття зв'язків жінок із соціальною державою створили підґрунтя для переосмислення аналізу ґендеру та соціальної держави [3].

У той час як феміністичне теоретизування про соціальну державу мало універсальний характер, у 1980-х роках дослідження держави загального добробуту набули порівняльного характеру, але жінки та ґендерні відносини були помітно відсутні в аналізі. У цьому контексті кілька феміністичних дослідниць незалежно одна від одної виявили значну прогалину в науковій літературі, що спричинило важливу переорієнтацію – порівняльний аналіз ґендерних відносин у державі загального добробуту. Основним фокусом нового порядку денного стала взаємобумовленість ґендерних відносин і соціальної держави. Серед ключових питань були такі: Яким чином ґендерні відносини закріплені в політиці держави загального добробуту? Чи зміцнює ця політика існуючі ґендерні відносини, чи відкриває можливості для змін? Якою є природа ґендерного розподілу соціальної допомоги?

Розуміння динаміки між ґендером і соціальною державою вимагає уваги як до відмінностей, так і до подібностей у тому, як різні політики соціальної держави формують ґендерні відносини та політику, що стоїть за ними. Починаючи з 1990-х років, концепція режимів добробуту домінувала у вивченні соціальних держав. Якщо ранні дослідження ґрунтувалися на загальних уявленнях про соціальну державу, підкреслюючи спільність національного досвіду, то аналіз режимів добробуту висунув на перший план важливість міжнаціональних відмінностей та ідею різних типів соціальної держави, які характеризуються різними принципами та нормами, що забезпечують специфічну логіку політики та закономірності у результатах політики. Особливо впливовою була типологія Ґюста Еспінґ-Андерсена, побудована на основі трьох вимірів: 1) державно-ринкові відносини; 2) стратифікаційні ефекти політики держави загального добробуту; 3) декомунізація, або – здатність «підтримувати соціально прийнятний рівень життя незалежно від участі в ринкових відносинах» [2, с. 37]. Робота Еспінґ-Андерсена дала початок бурхливому розвитку індустрії типологій, але також викликала гостру феміністичну критику за те, що він не врахував роль сім'ї як постачальника добробуту, а також нерівноправний ґендерний розподіл праці та його вплив на здатність жінок претендувати на багато декомодифікуючих пільг (наприклад, на допомогу з безробіття та пенсійне страхування). Зосередившись на соціальних положеннях, най-

більш важливих для громадян-працівників (чоловіків), Еспінг-Андерсен проігнорував соціальні права громадян, які були фінансово залежні від інших членів сім'ї, а це в переважній більшості жінки [5]. Ця критика заклала підвалини феміністичної теорії про якісні відмінності в тому, як гендерна нерівність була інституціоналізована в національних системах соціального забезпечення. Першим завданням було переосмислення фундаментальних властивостей соціальної держави шляхом формулювання ключових гендерно чутливих вимірів варіацій. По-перше, включення сім'ї, а згодом і громадянського суспільства, поряд з державою та ринком праці, у сферу соціального забезпечення підкреслило необхідність звернути увагу на нерівний гендерний розподіл оплачуваної та неоплачуваної праці. Другий вимір розглядав ступінь, до якого стратифікаційні ефекти соціального забезпечення посилювали гендерну ієрархію, створюючи рівні більш високооплачуваних пільг, що надавали перевагу оплачуваній праці на умовах повної зайнятості. Третій вимір формували принципи надання прав, тобто, чи соціальні права були прив'язані до особистості, чи ґрунтувалися на сімейних відносинах і сімейному стані. Застосування гендерного підходу до цього виміру також привернуло увагу до принципів утримання та догляду – і їхнього впливу на соціальні права жінок. Четвертим виміром є доступ до оплачуваної роботи, що забезпечує жінкам як засоби економічної незалежності, так і право на отримання пільг, пов'язаних з роботою. Іншими аспектами, які слід розглянути, є ступінь зусиль держави у вирішенні проблеми вертикальної та горизонтальної сегрегації та диференціації в оплаті праці.

Поєднуючи ці виміри в нових аналітичних рамках, феміністичні дослідження застосовують два широкі підходи: 1) вбудовування гендеру в існуючі конструкти, або 2) виокремлення гендеру шляхом конструювання нових фреймворків. Найвпливовішим прикладом першого підходу стала концепція Енн Шола Орлофф, яка вбудувала гендер у типологію Еспінг-Андерсена. Два основні виміри цієї типології були переосмислені, включивши в себе 1) зв'язок між сім'єю, державою та ринком праці, і 2) гендерну стратифікацію в типах і рівнях благ. Однак проблематичність декомунізації щодо жінок і гендерного розподілу праці зумовила необхідність додати ще два виміри для відображення емансипативного потенціалу соціального забезпечення у сфері гендерних відносин: доступ до оплачуваної праці та здатність формувати й утримувати домогосподарство. Основна перевага цього підходу полягає в тому, що завдяки безпосередній взаємодії з основними теоріями він сприяв діалогу між феміністичними та основними дослідниками [6, с. 405–412].

Відправною точкою другого підходу була побудова моделей або режимів гендерної політики на основі гендерного розподілу праці [7]. Джейн Льюїс стверджувала, що ідея сім'ї з чоловіком-годувальником пронизує всі сучасні держави загального добробуту, але згодом ця модель була по-різному модифікована в різних країнах. В основі її аналізу лежала структура прав жінок – як дружин/матерів або працівниць – яка була використана для виявлення різноманітності гендерних ідеологій і моделей розподілу праці, закладених у національних державах загального добробуту [8]. Іншим важливим прикладом такого підходу є концепція дефамілізації. Р. Лістер сформулював дефамілізацію у відповідь на неадекватність декомунізації, щоб привернути увагу до важливості відносин залежності в сім'ї, тобто залежності

індивідів від турботи, яку надають члени сім'ї, та фінансової залежності в сім'ї. Соціальні держави впорядковують ці відносини, забезпечуючи певний набір соціальних прав та обов'язків, пов'язаних з певним статусом у сім'ї [9].

Таким чином, ця концепція також зосереджується на структурі прав, але звертає увагу на різницю між індивідуалізованими та фамілізованими правами. Це визначення залишало простір для аналізу всіх форм сімейної залежності, включаючи між поколіннями [10].

На основі цього дослідження з'явився чималий матеріал для досліджень. Сфера аналізу, проведеного в рамках цієї традиції, зазвичай була широкою і охоплювала всі сектори соціальної держави, включаючи ті, які були базою мейнстрим-аналізу (соціальна допомога, пенсійне забезпечення та страхування на випадок безробіття). Дослідники, які працювали в цій традиції, розширили аналітичні рамки та географічне охоплення попередніх типових робіт на регіони за межами західного світу [11]. Розквіт досліджень нових соціальних держав спричинив появу ідей, які часто мають спільні риси з усталеними соціальними державами, створюючи нову динаміку в обміні ідеями та результатами досліджень. Тим не менш, завдання інтеграції ґендеру в аналіз держави загального добробуту ще далеке від виконання. Якщо зараз мейнстрім пронизаний ґендерною свідомістю, то опіка все ще часто розглядається лише інструментально, з точки зору її значення для економічної системи та її внеску в розвиток людського капіталу.

У подальшому аналізі дефамілізацію використовували менше для дослідження становища жінок у державі загального добробуту, а більше для аналізу сімейної політики. Тим не менш, концептуалізація та вимірювання демілітаризації дуже різняться в різних дослідженнях, і нещодавно кілька авторів підкреслили необхідність переоцінки того, наскільки дефамілізація все ще є корисною для аналізу ґендерних відносин у державі загального добробуту [12].

В останні роки ми стали свідками поживлення зусиль, спрямованих на визначення ідеалів ґендерної рівності, які б узгоджували суперечності між бажанням цінувати догляд та іншу неоплачувану працю і важливістю участі жінок на ринку праці. Цей поділ сягає корінням у давні феміністичні дебати про однаковість чи відмінність моделей жіночого громадянства, тобто про те, чи є ґендерна рівність щодо громадянства, відтак чи вимагає ґендерна рівність, щоб до жінок ставилися так само, як до чоловіків, чи щоб їхні відмінності були визнані та враховані.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зусилля феміністок включити ґендер у порівняльний аналіз соціальної держави дали результати в вигляді важливих концептуально-теоретичних новацій і докорінно змінили як феміністичну, так і основні концепції соціальної держави. Феміністичний наголос на піклуванні врівноважив його ігнорування в основному аналізі соціальної держави, але також посилив розбіжності серед феміністів. Зокрема, феміністки, які наголошували на незалежності, вважали ключовим моментом доступ жінок до оплачуваної роботи. Для них догляд був проблематичним; це загальмувало участь жінок у процесах на ринку праці та зміцнило традиційний розподіл ролей у сім'ї. Нинішній політичний акцент у багатьох західних країнах на оплачуваній роботі як на обов'язку громадян також міг сприяти зміні балансу цієї дискусії, але він також

збагатив феміністичну теорію соціального громадянства та спонукав феміністок до розробки нормативних бачень, що поєднують догляд та оплачувану роботу. Однак ці бачення можуть сприяти гендерній рівності лише в тій мірі, в якій вони включають відмінності в самих жінках і між ними, а також перетин із класовою, етнічною приналежністю, міграційним статусом, віком та іншими соціальними відносинами нерівності.

Всеосяжне значення, яке надається гендерним поділам у суспільстві, мало тенденцію до придушення відмінностей у категорії жінок у порівняльному феміністичному аналізі соціальної держави. Тим не менш, міркування про інтерсекціональність присутні у феміністичних теоретизаціях про державу добробуту та соціальне громадянство, незважаючи на невелику (але зростаючу) кількість емпіричних аналізів взаємодії між гендером і множинною нерівністю у розподілі добробуту. Емпіричні дослідження надають перевагу окремим тематичним дослідженням конкретних перетинів – стать, клас, раса/етнічна приналежність – і сфер – домашня робота та догляд, тоді як інші важливі розділи – зокрема, інвалідність, вік і сексуальність – рідко включаються в гендерний аналіз соціальної політики. Більше того, порівняльний аналіз був рідкісним і обмеженим фокусом на результатах перехресть, тобто диференціальне становище окремих груп жінок. У цьому контексті застосування порівняльних підходів було б особливо цінним для роз'єднання контекстуальних і перехресних ефектів нерівності у формуванні розподілу рівня добробуту. Також важливо, щоб майбутні дослідження не обмежувалися окремими місцями/доменами чи результатами перехрещень, а також досліджували зв'язки між соціальними процесами, системами влади та колективної мобілізації навколо багатьох пересічних нерівностей, що визначають ці диференційовані результати. Щоб досягти цього, дуже важливо, аби аналіз включав політику інтерсекціональності, тобто аналіз того, як політичні стратегії подолають нерівність.

Література

1. Pearce D.M. The feminization of poverty: women, work and welfare. Urban and social change review. 1978. vol 11, no 1-2, pp. 28–36.
2. Nelson B. The origins of the two-channel welfare state: workman's compensation and mothers' aid', in L. Gordon (ed.). Women, the state, and welfare, Madison: University of Wisconsin Press. 1990. Pp. 123–151.
3. Hernes H. Welfare state and women power: Essays in state feminism, Oslo: Norwegian University Press. URL: https://tidsskrift.dk/scandinavian_political_studies/article/view/32609/30667.
4. Pateman C. The patriarchal welfare state, in A. Gutmann (ed.) Democracy and the welfare state, Princeton: Princeton University Press, 1988. P. 231.
5. Razavi S. The Political and Social Economy of Care in a Development Context, Geneva: UNSRID. URL: <https://cdn.unrisd.org/assets/library/papers/pdf-files/razavi-paper.pdf>.
6. Orloff A.S. and Palier B. The power of gender perspectives: Feminist influence on policy paradigms, social science, and social politics, Social politics, vol 16, no 4, 2009. pp. 405–412.
7. Crompton R. Restructuring gender relations and employment: The decline of the male breadwinner, Oxford: Oxford University Press. URL: <https://global.oup.com/academic/product/restructuring-gender-relations-and-employment-9780198296089>.
8. Lewis J. Gender and the development of welfare regimes, Journal of European social policy, vol 2, no 3, 1992. pp. 159–173.
9. Lister R. Citizenship: feminist perspectives. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-230-80253-7>.

10. Leitner S. and Lessenich S. (In) dependence as dependent variable: conceptualizing and measuring defamilialization. URL: https://www.researchgate.net/publication/298513633_InDependence_as_dependent_variable_Conceptualizing_and_measuring_'de-familization'.

11. An M.Y. and Peng, I. Diverging Paths A Comparative Look at Childcare Policies in Japan, South Korea and Taiwan, Social Policy & Administration, 2016. vol 50, no 5, pp. 540–558.

12. Kurowska A. (De)familialization and (de)genderization – Competing or complementary perspectives in comparative policy analysis, Social policy & administration. URL: https://www.researchgate.net/publication/309487590_Defamilialization_and_Degenderization_-_Competing_or_Complementary_Perspectives_in_Comparative_Policy_Analysis.

Анотація

Замула А. Ю. Роль держави у забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків. – Стаття.

Забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків є надзвичайно важливим досягненням, адже впливає на добробут і соціальну справедливість у всьому світі, і за останні роки відбулося багато позитивних зрушень, які дають надію на просування гендерної рівності. Гендерна рівність лежить в основі прав людини та цінностей ООН. За даними Організації Об'єднаних Націй, понад 140 країн здійснили правові реформи для сприяння гендерній рівності, а багато організацій і урядів запровадили ефективні програми для посилення лідерства жінок, розширення економічних можливостей і соціального захисту. Крім того, зростає визнання важливості усунення основних причин гендерної нерівності, таких як гендерні стереотипи, а також сприяння зміні поведінки через інформаційні кампанії та освіту. Ці позитивні тенденції призвели до покращення економічного та соціального становища жінок. Крім того, за останні 25 років кількість жінок у парламенті подвоїлася, а деякі країни досягли гендерного паритету в політичному представництві. Ці позитивні зміни свідчать про прогрес у створенні більш рівноправного та справедливого світу, де всі люди можуть повною мірою брати участь у житті суспільства та повністю реалізувати свій потенціал, незалежно від статі. Проте, незважаючи на значний прогрес, досягнутий у забезпеченні прав жінок у всьому світі, мільйони жінок і дівчат продовжують зазнавати дискримінації та насильства, їм відмовляють у рівності, незалежності, працевлаштуванні, розвитку. За останні роки стався рецидив у скептичному ставленні до міжнародних стандартів щодо прав людини, гендерної рівності та гендерно зумовленого насильства та їх заперечення, тоді як жінки та дівчата дедалі частіше вимагають рівності, зокрема через феміністичні рухи. Відтак, жінки є невід'ємною частиною соціального сектору, вони сприяють змінам у суспільстві та просувають соціальну справедливість. Незважаючи на труднощі, їх наполегливість, воля та відданість до розбудови соціального сектору у світі є прикладом для всіх. Долаючи системні перешкоди, підтримуючи гендерну рівність та інвестуючи в освіту жінок і розвиток лідерства, соціальні держави можуть створити більш справедливий та інклюзивний соціальний простір, де внесок жінок буде оцінено на належному рівні.

Ключові слова: права жінок, соціальна держава, гендерна рівність, соціальна справедливість, гендерні стереотипи, гендерно зумовлене насильство.

Summary

Zamula A. Yu. The role of the state in ensuring equal rights and opportunities for women and men. – Article.

Ensuring equal rights and opportunities for women and men is a crucial achievement, as it affects well-being and social justice around the world, and there have been many positive developments in recent years that offer hope for advancing gender equality. Gender equality is at the heart of human rights and UN values. According to the United Nations, more than 140 countries have implemented legal reforms to promote gender equality, and many organizations and governments have implemented effective programs to strengthen women's leadership, economic empowerment and social protection. In addition, there is growing recognition of the importance of addressing the underlying causes of gender inequality, such as gender stereotypes, and of promoting behavior change through awareness campaigns and education. These positive trends have led to improvements in the economic and social status of women. In addition, the number of women in parliament has doubled over the past 25 years, and some countries have achieved gender parity in political representation. These positive developments demonstrate progress toward a more equal and just world where all people can fully participate in society and realize their full potential, regardless of gender. However, despite the significant progress made in securing women's rights around the world,

millions of women and girls continue to experience discrimination and violence, and are denied equality, independence, employment, and development. In recent years, there has been a relapse in skepticism and denial of international standards on human rights, gender equality and gender-based violence, while women and girls are increasingly demanding equality, including through feminist movements. Thus, women are an integral part of the social sector, contributing to social change and promoting social justice. Despite the difficulties, their perseverance, will and commitment to building the social sector in the world is an example for all. By overcoming systemic obstacles, promoting gender equality, and investing in women's education and leadership development, welfare states can create a more equitable and inclusive social space where women's contributions are valued.

Key words: women's rights, welfare state, gender equality, social justice, gender stereotypes, gender-based violence.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.11>*С. О. Заянчуковський*

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ НА ПРАКТИЦІ У СПРАВАХ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Внаслідок повномасштабного вторгнення умови праці державних службовців зазнали кардинальних змін, що вимагало швидкої адаптації до роботи в умовах війни. Застосування довоєнних нормативно-правових актів стало надзвичайно складним через появу нових викликів: зміни в організації робочого процесу, необхідність дистанційної роботи, вимушені переміщення та евакуації. Нові нормативно-правові акти, покликані врегулювати ці питання, були прийняті державою, однак єдина практика їх застосування ще проходить процес формування.

Метою статті є: проаналізувати особливості правового регулювання трудових відносин державних службовців в умовах воєнного стану, зокрема через призму практичного застосування Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та відповідної судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням такої юридичної категорії як присяга державного службовця вже займалися науковці: О. А. Абрамова, В. О. Андрєєв, О. Т. Барабаш, Л. Р. Біла-Тіунова, Ю. П. Битяк, Н. М. Вапнярчук, Л. Ю. Величко, В. С. Венедіктов, Л. О. Воронько, В. В. Голобородько, В. М. Горшенюв, К. М. Гусов, С. В. Данилів, О. М. Домбровська, С. І. Кожушко, С. М. Козін, О. О. Кравченко, О. Л. Кравчук, Д. С. Кремова, О. Е. Лейст, О. Є. Луценко, М. М. Маськовіта, О. С. Пашков, С. В. Подкопаєв, Ю. М. Полетаєв, О. І. Процевський, К. В. Радіонова, О. І. Радченко, В. М. Смирнов, Л. О. Сироватська, А. Є. Шевченко, М. І. Цуркан, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогоднішній день умови праці значної кількості працівників різних сфер діяльності зазнали кардинальних змін. Особливо відчутними ці зміни стали для державних службовців, які мусили адаптуватися до нових реалій роботи в умовах війни.

Застосування чинних нормативно-правових актів у незмінному вигляді виявилося надзвичайно складним, а подекуди й неможливим, через виникнення цілої низки нових обставин та викликів: суттєві зміни в організації робочого процесу, необхідність впровадження дистанційної роботи, поява нових підстав для відсутності працівника на робочому місці, зокрема через повітряні тривоги, вимушені переміщення чи евакуацію, тощо. Всі ці важливі аспекти трудових відносин об'єктивно не могли бути передбачені та враховані під час розробки проектів відповідних нормативно-правових актів у довоєнний період, до запровадження воєнного стану в країні.

Однак вже 15.03.2022 було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1]; 17.03.2022 – наказ Національного агент-

ства України з питань державної служби «Про внесення зміни до Типових правил внутрішнього службового розпорядку» [2], який 12.04.2022 був скасований постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану» [3].

Швидке скасування наказу, який намагався запровадити регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану, було обумовлено тим, що державним службовцям дозволили працювати за межами адміністративної будівлі державного органу в тому числі за кордоном на весь період дії воєнного стану в Україні чи в її окремих регіонах, та протягом 10 днів після припинення або скасування такого стану. У березні 2022 року такий підхід видавався вдалим, однак вже у квітні 2022 року запровадили правила, які діють і станом на сьогоднішній день: відсутність державного службовця на робочому місці можлива тільки з дозволу керівника; дистанційна робота поза межами України дозволяється тільки у службовому відрядженні, оформленого в установленому порядку.

Закон, більш детально унормував взаємовідносини працівників та роботодавців на період дії воєнного стану. Зокрема, передбачив різні варіанти обґрунтування відсутності працівника на робочому місці шляхом оформлення відпусток. У період дії воєнного стану роботодавець за заявою працівника, який виїхав за межі території України або набув статусу внутрішньо переміщеної особи, в обов'язковому порядку надає йому відпустку без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у заяві, але не більше 90 календарних днів, без зарахування часу перебування у відпустці до стажу роботи, що дає право на щорічну основну відпустку, передбаченого пунктом 4 частини першої статті 9 Закону України «Про відпустки» (ч. 4 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»).

Крім того, протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, встановленого частиною першою статті 26 Закону України «Про відпустки», без зарахування часу перебування у такій відпустці до стажу роботи, що дає право на щорічну основну відпустку, передбаченого пунктом 4 частини першої статті 9 Закону України «Про відпустки» (ч. 3 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»).

Наслідком різних підходів щодо застосування цих нових норм права на практиці з точки зору роботодавця та працівника стала поява судової практики, в якій судам вже довелося надати оцінку сучасного нормативного регулювання та його застосування на практиці у справах про забезпечення права на працю державних службовців в умовах воєнного стану.

Станом на сьогоднішній день для аналізу доступна практика судів апеляційної інстанції: ці рішення набрали законної сили, однак ще можуть бути переглянуті і змінені за результатом перегляду справ Верховним Судом.

Розглянемо декілька прикладів.

У справі № 640/21655/22 працівнику відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 27.05.2022 було надано відпустку без збереження заробітної плати з 28.05.2022 на весь період дії воєнного стану. Такий спосіб дій передбачений

ч. 3 ст. 12 Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

Однак у подальшому роботодавець вирішив скоротити посаду державного службовця, якому було надано відпустку, і 09.11.2022 звільнив працівника також посилаючись на Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», ч. 1 ст. 5 якого дозволяє у період дії воєнного стану звільнення працівника з ініціативи роботодавця навіть у період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) із зазначенням дати звільнення, яка є першим робочим днем, наступним за днем закінчення тимчасової непрацездатності, зазначеним у документі про тимчасову непрацездатність, або першим робочим днем після закінчення відпустки.

При цьому виникла ситуація, у якій сторони в обґрунтування своїх вимог посилались на різні положення вказаного закону.

Звільнений державний службовець посилався на ч. 3 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», оскільки саме на підставі цієї норми звернувся до роботодавця і отримав з 28.05.2022 відпустку без збереження заробітної плати на весь період дії воєнного стану.

Роботодавець посилався на ч. 1 ст. 5 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яка дозволяє звільняти працівників навіть під час їхнього перебування у відпустках, однак у такому випадку днем звільнення має бути зазначений перший робочий день після закінчення відпустки.

Оцінивши доводи сторін, суд зазначив наступне:

«У контексті наведеного суд зазначає, що особливості трудових відносин працівників у період дії воєнного стану, запровадженого відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», регулюються нормами Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX.

Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 12 зазначеного Закону протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, встановленого частиною першою статті 26 Закону України «Про відпустки».

Відповідно до норм ст. 5 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» у період дії воєнного стану допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця у період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) із зазначенням дати звільнення, яка є першим робочим днем, наступним за днем закінчення тимчасової непрацездатності, зазначеним у документі про тимчасову непрацездатність, або першим робочим днем після закінчення відпустки. У період дії воєнного стану норми статті 43 Кодексу законів про працю України не застосовуються, крім випадків звільнення працівників підприємств, установ або організацій, обраних до профспілкових органів.

Аналіз наведених вище норм дає підстави для висновку, що роботодавець у період дії воєнного стану може за власною ініціативою звільнити працівника,

який перебуває у відпустці, але саме першим робочим днем після закінчення відповідної відпустки.

Таким чином, виходячи з положень ч. 1 ст. 5 вказаного першим робочим днем для працівника (позивачки), який у період дії воєнного стану перебував у відпустці без збереження заробітної плати на період дії воєнного стану в Україні, є перший день після закінчення дії воєнного стану в Україні» [4].

У зв'язку з чим дії роботодавця були визнані протиправними, а державного службовця поновлено на посаді.

Позивачем також було заявлено вимогу про відшкодування моральної шкоди у розмірі трьох посадових окладів, що становить 44 070 грн. Щодо цього аргументу позивача судом було встановлено наступне:

«Однак, як встановлено судом, позивачем не доведено, що зазначеними вище діями та рішенням відповідача їй заподіяно моральну шкоду, а саме не надано жодних належних доказів того, в чому полягає моральна шкода, якими обставинами вона підтверджується (наявність душевних переживань, погіршення стану здоров'я тощо), наявності причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та заподіянням їй шкоди, з яких міркувань вона виходить, визначаючи розмір моральної шкоди тощо.

Водночас, з врахуванням викладеного, суд зазначає, що сам по собі факт протиправної поведінки відповідача не свідчить про завдання позивачу моральної шкоди».

Таким чином навіть доведений факт протиправної поведінки роботодавця – незаконного звільнення і порушення права на працю державного службовця – не є підставою для відшкодування моральної шкоди, компенсації моральних страждань, який зазнав державний службовець перебуваючи у незаконному звільненні.

У другій справі № 420/3982/23 суд розглядав обставини, в яких працівник Одеського апеляційного суду виїхав за кордон і просив зберегти за ним робоче місце. Певний час роботодавець ішов на зустріч і надав відпустку без збереження заробітної плати тривалістю 90 календарних днів з 24 серпня по 21 листопада 2022 року у порядку, передбаченому ч. 4 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Після спливу цього строку працівник просив надати безстрокову відпустку на весь період дії воєнного стану вже у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Однак оскільки на відміну від 90-денної відпустки, надання такої відпустки є правом, а не обов'язком роботодавця, державному службовцю було відмовлено у наданні нової відпустки і запропоновано стати до роботи. Після відмови державного службовця повернутись на робоче місце дисциплінарною комісією було зафіксовано відповідні факти відсутності працівника на робочому місці та звільнено з займаної посади 06 лютого 2023 року за вчинення дисциплінарного проступку, а саме систематичний прогул державного службовця без поважних причин.

Крім того, роботодавець посилався на ту обставину, що відноситься до об'єктів критичної інфраструктури. У свою чергу ч. 2 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» визначає, що у період дії воєн-

ного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури, робіт з виробництва товарів оборонного призначення або до виконання мобілізаційного завдання (замовлення).

У зв'язку з чим перед судом були поставлені питання застосування одразу декількох положень Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

Постановою П'ятого апеляційного адміністративного суду від 05.07.2023 у справі № 420/3982/23 було визнано правомірними дії роботодавця в цій справі.

Основною підставою відмови у задоволенні вимог звільненого державного службовця суд вказав ч. 2 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»:

«При цьому, віднесення об'єктів до критичної інфраструктури здійснюється за сукупністю критеріїв, що визначають їх соціальну, політичну, економічну, екологічну значущість для забезпечення оборони країни, безпеки громадян, суспільства, держави і правопорядку (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про критичну інфраструктуру»).

За таких обставин, колегія суддів погоджується із висновками суду першої інстанції, що оскільки здійснення правосуддя є невід'ємним елементом національної безпеки, усі суди, зокрема і Одеський апеляційний суд, є об'єктами критичної інфраструктури в силу вимог чинного законодавства.

На переконання апеляційного суду, апелянт помилково тлумачить положення ч.1 ст. 8 Закону України «Про критичну інфраструктуру», згідно яких віднесення об'єктів до критичної інфраструктури здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. На переконання суду, вказана норма визначає право Кабінету Міністрів України на розробку порядку віднесення та категоризації об'єктів критичної інфраструктури, який є суто процедурним, натомість належність певної категорії об'єктів до критичної інфраструктури визначається не Кабінетом Міністрів України, а положеннями Законів України та з урахуванням встановлених ч. 2 ст. 8 Закону України «Про критичну інфраструктуру» критеріїв.

Таким чином, Одеський апеляційний суд відноситься до об'єктів критичної інфраструктури в силу Закону, у той час як Державна судова адміністрація України здійснює категоризацію об'єктів критичної інфраструктури, а Кабінету Міністрів визначає порядок такої категоризації, що не може позбавити статусу об'єкта критичної інфраструктури, визначеного Законом.

Враховуючи викладене, колегія суддів погоджується із висновками суду першої інстанції, що категоризація об'єктів критичної інфраструктури, формування реєстру об'єктів критичної інфраструктури та їх паспортизація, здійснюється саме з метою визначення рівня вимог щодо забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури відповідно до рівня їх важливості для забезпечення окремих життєво важливих функцій у межах секторів критичної інфраструктури та для цілей узгодження дій суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури

формується Реєстр об'єктів критичної інфраструктури, позаяк суди, у т.ч. Одеський апеляційний суд, є об'єктом критичної інфраструктури відповідно до наведених вище норм Закону України «Про критичну інфраструктуру» та Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Як вже було зазначено, положеннями ч. 2 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», чітко визначено, що у період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури.

Колегія суддів вважає, що в умовах воєнного стану таке обмеження є розумним та пропорційним, оскільки ґрунтується на нормах закону в інтересах національної безпеки, країни, а публічний інтерес у даному випадку переважає приватний інтерес позивача.

За таких обставин, оскільки головний спеціаліст відділу діловодства та обліку звернень Одеського апеляційного суду є працівником, що залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури, правильними є висновки суду першої інстанції, що відмова у наданні ОСОБА_1 відпустки одинокій матері за 2019, 2020, 2021 роки у період дії воєнного стану на території України, із посиланням на приписи частини 2 статті 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», не може вважатись протиправною» [5].

Обставини відсутності державного службовця на робочому місці в умовах воєнного стану також досліджувалась у справі № 520/16400/23, в якій серед іншого було вказано на необхідність дотримання державним службовцем присяги навіть в умовах воєнного стану:

«Колегія суддів вважає, що позивачка мала усвідомлювати, що вона перебуває у триваючих трудових відносинах з Державною екологічною інспекцією у Харківській області та займаючи посаду державної служби, склавши присягу державного службовця, повинна була неухильно виконувати обов'язки державного службовця, а як наслідок має виконувати свої посадові обов'язки, дотримуватись правил трудового розпорядку та виконувати розпорядження керівництва» [6]. За таких умов державному службовцю було відмовлено у поновленні на роботі.

Цікавими є ситуації, в яких роботодавці намагались виправдати порушення права державних службовців на працю в умовах воєнного стану шляхом маскування реорганізації підприємства ліквідацією. У таких випадках суди зазвичай чітко встановлюють факт порушення прав працівників [7–9].

Висновки. Вибірковий аналіз понад 20 постанов судів апеляційних інстанцій дозволяє зробити наступні висновки.

1. Неналежне виконання роботодавцем своїх обов'язків під час реорганізації підприємства, маскування реорганізації під ліквідацію тощо – залишаються суттєвими порушеннями права на працю державних службовців та є підставою для поновлення на роботі навіть під час воєнного стану.

2. Відсутність на робочому місці в умовах воєнного стану має бути узгоджена з керівником, зокрема шляхом оформлення відпустки без збереження заробітної

плати. Така відпустка в обов'язковому порядку надається працівнику на строк до 90 календарних днів, більш тривалий строк може бути наданий тільки за згодою керівника.

3. Складання присяги державного службовця тягне за собою підвищений рівень відповідальності порівняно з іншими працівниками; складаючи Присягу, державний службовець покладає на себе не тільки певні службові зобов'язання, але й моральну відповідальність за їх виконання. Присяга має правову природу одностороннього, індивідуального, публічно-правового характеру, конституційного зобов'язання державного службовця.

4. Навіть встановлений факт незаконного звільнення не є безумовною підставою для відшкодування моральної шкоди.

Аналіз наведених постанов свідчить, що суди намагаються дотримуватись гарантій права на працю для державних службовців і під час воєнного стану. Роботодавець не може виправдовувати порушення трудових прав під час реорганізації установи умовами воєнного стану, однак і працівник не може безпідставно ухилятися від виконання своїх робочих обов'язків з посиланнями на воєнний стан.

Цікавим є звернення судів до тексту присяги державного службовця під час дії воєнного стану. З одного боку, текст присяги, визначений ч. 1 ст. 36 Закону України «Про державну службу» [10], був сформований задовго до початку повномасштабного вторгнення і державні службовці у переважній більшості приймали його саме з міркувань сумлінного виконання обов'язків «мирних часів». З іншого боку, розмитість формулювань присяги дозволяє судам застосовувати її і до правовідносин, що виникають під час запровадження воєнного стану. Зазначені питання вже були окремо досліджені автором у статті «Присяга державного службовця як обставина, що підлягає врахуванню у спорах про захист права на працю в умовах воєнного стану» [11].

Щодо відшкодування моральної шкоди, на жаль, практика залишається незмінною – стягнути компенсацію моральних страждань за незаконне звільнення було складно і до повномасштабного вторгнення.

Як вже було зазначено, поки що проаналізовані рішення судів апеляційної інстанції, які ще можуть бути переглянуті за результатами розгляду відповідних касаційних скарг. Тому роботу з аналізу судової практики доцільно продовжити з метою дослідження остаточних висновків Верховного Суду щодо застосування наведених норм права в умовах воєнного стану.

Література

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення 14.01.2025).

2. Про внесення зміни до Типових правил внутрішнього службового розпорядку : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 17.03.2022 № 20-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0339-22#Text> (дата звернення 14.01.2025).

3. Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.01.2025).

4. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 23.09.2024 у справі № 640/21655/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121802691> (дата звернення 14.01.2025).

5. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 05.07.2023 у справі № 420/3982/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112007946> (дата звернення 14.01.2025).
6. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 11.04.2024 у справі № 520/16400/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118492426> (дата звернення 14.01.2025).
7. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 12.12.2023 у справі № 640/15737/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115720785> (дата звернення 14.01.2025).
8. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 23.01.2024 у справі № 320/13326/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116519610> (дата звернення 14.01.2025).
9. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 12.09.2024 у справі № 160/14072/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122065846> (дата звернення 14.01.2025).
10. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 14.01.2025).
11. Заянчукський С.О. Присяга державного службовця як обставина, що підлягає врахуванню у спорах про захист права на працю в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 5. С. 62–66.

Анотація

Заянчукський С. О. Особливості сучасного нормативного регулювання та його застосування на практиці у справах про забезпечення права на працю державних службовців в умовах воєнного стану. – Стаття.

У статті досліджуються особливості правового регулювання трудових відносин державних службовців в умовах воєнного стану. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який запроваджує спеціальні правила та обмеження, спрямовані на забезпечення ефективного функціонування державних органів у складних обставинах. Проаналізовано актуальну судову практику щодо застосування положень цього закону та інших актів, що регулюють трудові відносини під час воєнного стану.

Розглянуто специфіку надання різних видів відпусток, зокрема відпусток без збереження заробітної плати. Висвітлено проблемні аспекти звільнення державних службовців у період їх перебування у відпустці, а також правові наслідки таких дій, зокрема у контексті захисту права на працю в умовах воєнного стану.

Окрему увагу приділено питанню роботи державних службовців на об'єктах критичної інфраструктури, що мають важливе значення для національної безпеки. Досліджено можливості обмеження права таких працівників на відпустку з урахуванням вимог воєнного часу та забезпечення безперервної роботи ключових об'єктів. Проаналізовано значення присяги державного службовця як важливого фактору, що підвищує рівень їх відповідальності за виконання посадових обов'язків у надзвичайних умовах.

Досліджено практику судів щодо розгляду справ про незаконне звільнення державних службовців та відшкодування моральної шкоди. Виокремлено основні тенденції у застосуванні судами норм трудового права, зокрема щодо забезпечення гарантій права на працю навіть у складних умовах воєнного стану.

Зроблено акцент на необхідності подальшого дослідження судової практики у справах, що стосуються застосування трудового законодавства в умовах воєнного стану. Це дозволить сформулювати чіткі рекомендації для забезпечення балансу між інтересами держави та правами державних службовців, створивши правову основу для ефективного регулювання трудових відносин у період надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: державна служба, право на працю, судовий захист, порушення права, законотворча діяльність.

Summary

Zaianchukovskiy S. O. Peculiarities of modern regulatory framework and its application in practice in cases of ensuring the right to work of civil servants under martial law. – Article.

The article examines the peculiarities of legal regulation of labour relations of civil servants under martial law. Particular attention is paid to the analysis of legal acts, in particular, the Law of Ukraine 'On the Organisation of Labour Relations under Martial Law', which introduces special rules and restrictions aimed at ensuring the effective functioning of state bodies in difficult circumstances. The author analyses

the current judicial practice regarding the application of the provisions of this law and other acts regulating labour relations during martial law.

The specifics of granting various types of leave, including unpaid leave, are considered. The author highlights the problematic aspects of dismissal of civil servants during their leave, as well as the legal consequences of such actions, in particular in the context of protection of the right to work under martial law.

Particular attention is paid to the issue of work of civil servants at critical infrastructure facilities which are important for national security. The author examines the possibilities of restricting the right of such employees to leave in view of the requirements of wartime and ensuring the continuous operation of key facilities. The author analyses the significance of the oath of a civil servant as an important factor that increases the level of their responsibility for performing their duties in emergency conditions.

The author examines the court practice of considering cases of unlawful dismissal of civil servants and compensation for non-pecuniary damage. The author identifies the main trends in the application of labour law by courts, in particular, with regard to ensuring guarantees of the right to work even under difficult martial law conditions.

The author emphasises the need for further study of court practice in cases involving application of labour law under martial law. This will allow formulating clear recommendations to ensure a balance between the interests of the State and the rights of civil servants, creating a legal basis for effective regulation of labour relations during emergencies.

Key words: civil service, right to work, judicial protection, violation of rights, lawmaking.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.12>*З. А. Іванцова*

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЄСПЛ: КЕЙСОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Ключовим аспектом дослідження визначено питання оцінки дій органів державної влади в Україні стосовно втручання у право власності громадян у контексті принципу пропорційності в межах конкретного випадку. Зокрема, проблемним питанням, яке необхідно дослідити є факт того, чи відповідає втручання держави законним суспільним інтересам, чи було воно ефективним, необхідним і доцільним, а також чи дотримано балансу між суспільними потребами та правами власників. Особливим аспектом дослідження виокремлюються можливості захисту конституційного права власності з використанням наднаціональних механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Захист конституційного права власності неодноразово ставав предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених конституціоналістів. Зважаючи на більшу практичну цінність даної статті, а використання більшою мірою нормативних джерел та судової практики, – коло відповідних науковців є дещо обмеженим. Тим не менш варто виокремити вагомі внески таких дослідників, як Погребняк С. П., Ціппеліус Р., Дегенгарт Х. та ін.

Метою наукової публікації є визначення недоліків національної судової практики та перспектив захисту порушених прав власності у конкретній справі на рівні ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Стаття 41 Конституції України гарантує, що «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» [1], такі конституційні засади права власності, будучи фундаментальним елементом правової системи, гармонійно закріплюються і в рамках інших галузей права, а особливо цивільного права та його підгалузей. Конституційні положення щодо права власності знаходять своє відображення і у міжнародному праві. Зокрема, на рівні регіональних правових інструментів, таких як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), також встановлюються гарантії права власності.

У відповідності до ст. 1 Протоколу до Конвенції ратифікованого Законом №475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.97 (далі – Протокол 1) «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [2].

Судовим органом Ради Європи, який забезпечує виконання Конвенції та її протоколів (зокрема Протоколу 1) шляхом розгляду індивідуальних або міждержавних скарг на порушення прав, гарантованих цими документами є ЄСПЛ.

Розробники Онлайн-курсу Ради Європи HELP з Права власності та ЄСПЛ відмічають, що «у кожній справі Суд проходить шести ступеневу процедуру, щоб визначити, чи мало місце порушення П1-1» [3]. Зокрема до п. 5 та п. 6 відносять вирішення таких питань, як: «Чи обґрунтоване втручання переслідуванням законного інтересу? ... чи відповідає мета заходу суспільним інтересам ... Встановити пропорційність втручання» [3].

Такий підхід ЄСПЛ до оцінки порушення права власності дозволяє систематизувати критерії аналізу втручання держави у право власності, що важливо для розуміння перспектив конкретних справ. Саме тому в цьому контексті цікавою для порівняння видається практика національних судів адже не знайшовши захисту в національній правовій системі досить тривалий час громадяни України залишаються лідерами за кількістю звернень до ЄСПЛ.

На сьогоднішній день особливий науковий інтерес для аналізу перспектив ще одного потенційного звернення українців до ЄСПЛ в розрізі шестиступеневої процедури визначення чи має місце порушення ст.1 Протоколу 1 становить факт визнання незаконним та скасування рішенням від 15 лютого 2017 року по справі № 916/1900/16 «Рішення Молодіжненської сільської ради Овідіопольського району Одеської області від 17.07.2007 р. № 774-V «Про вилучення із земель Міністерства оборони України КЕВ м. Одеси земельної ділянки, загальною площею 7,7330 га, та зарахування цієї земельної ділянки до земель запасу Молодіжненської сільської ради в межах с. Молодіжного» [4], який відповідно має наслідком скасування конституційного права власності ряду фізичних осіб.

Так, з рішення суду від 15 лютого 2017 року по справі № 916/1900/16 вбачається, що частина земельної ділянки із вищевказаних 7,7330 га в розмірі 1,440 га була передана у власність фізичних осіб по 0,02 га кожному (одній 0,04). Значна частина земельних ділянок вже забудована дачними будинками з відповідним оформленням фізичними особами права власності на такі будинки. В той же час згідно реєстру судових рішень наявна численна кількість задоволених судами позовів до зазначених фізичних осіб щодо визнання недійсними державних актів на право власності на земельні ділянки (наприклад справи № 509/3818/19, № 509/3800/19, № 509/3810/19 та ін.).

Незважаючи на фактичне скасування права власності фізичних осіб національними судами, вважаю, що наявні перспективи наднаціонального захисту, які полягають в наступному.

Передусім, національні суди проігнорували тест на пропорційність (принцип пропорційності).

Хоча принцип пропорційності напряду не закріплений ні в Конституції України, ні в Конвенції, тим не менш і Конституційний суд України і ЄСПЛ його активно застосовують, а відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [5].

Зважаючи, що «за поширеною версією пропорційність як принцип бере початок у праві Німеччини» [6, с. 6] для його правильного застосування раціональним є дослідити розуміння вказаного принципу саме німецькими вченими-конституціоналістами у теорії права, а також у судовій практиці.

Зокрема згідно з твердженням проф. Ціппеліус Р.: «Конфліктуючі інтереси, свободи чи правові принципи приводяться до належного співвідношення між собою лише тоді, коли й оскільки інтерес, свобода чи правовий принцип, що підлягають захисту, мають більшу вагу, ніж те, що їм приноситься в жертву» [7, с. 85].

До елементів тесту на пропорційність за проф. Дегенгартом Х. слід відносити такі складові, які: «легітимна мета, ефективність, необхідність, доцільність» [8].

Рішенням від 18 липня 2019 року Федеральний конституційний суд вказував, що «Згідно з принципом пропорційності, втручання повинно бути придатним для досягнення законної мети втручання і не може перевищувати межі, необхідні для захисту суспільних інтересів» [9].

У відміченому рішенні, з метою визначення пропорційності вжитого державою заходу, суд фактично застосовував тест на пропорційність визначавши такі його аспекти, як: легітимність (визначення питання того чи переслідується легітимна мета у п. (а) § 60); ефективність (визначення чи належним чином буде досягнута мета заходу, достатність заходу у п. (b) § 61), що також означає, що «З конституційно-правової точки зору для відповідності принципу ефективності достатньо, щоб бажаний результат міг бути досягнутий, тобто щоб існувала можливість досягнення мети» [9]; необхідність (можливості застосування альтернатив, які однаково підходять і менш порушують права п. (с) § 66) зокрема суд відмічає: «Необхідність може бути заперечена лише в тому випадку, якщо для досягнення мети, переслідуваної законом, є об'єктивно еквівалентний, безсумнівно однаково ефективний засіб, який менше порушує основні права» [9]; доцільність (розуміння того, що постраждалі не повинні зазнавати надмірного або неприйнятного тягаря, п. (d) § 67 – «Норма повинна дотримуватися меж прийнятності та не створювати надмірного тягаря для постраждалих власників» [9]).

За таким самим принципом в частині тесту на пропорційність можна відслідкувати відповідну структуру і в Рішенні Федерального конституційного суду від 6 грудня 2016 року, яким зокрема у п. (а) § 59 наведено тезу про те, що «Не було виявлено ні надзвичайної ваги, ні обставин, що вказують на юридично значущу, актуальну загрозу, яка могла б легітимізувати безперервне та безвідшкодувальне позбавлення прав...» [10].

Як підкреслював проф. Погребняк С.П., «Для правильного застосування принципу пропорційності важливе значення має тест на пропорційність. Він має одну і ту ж основну двоетапну структуру. На першому етапі слід установити, що владними діями виявилось обмежене певне право. На другому етапі влада повинна продемонструвати, що вона переслідувала певну легітимну мету і що обмеження було пропорційне цій меті» [6, с. 7].

В той же час проф. Дегенгарт Х. ведучи мову про двоетапність перевірки пропорційності зазначає, що: «перш за все закон і передбачені ним правові наслідки повинні відповідати принципу заборони надмірності – перша стадія. На цій стадії

перевірка пропорційності проводиться на узагальненому рівні і не стосується окремого випадку... По-друге, застосування закону в конкретному випадку повинно відбуватися у пропорційний спосіб – друга стадія. Тут здійснюється перевірка, орієнтована на конкретний випадок...» [8].

Таким чином, як у вітчизняній, так і в зарубіжній теорії конституційного права вирізняється стадійність тесту на пропорційність. Судячи із тверджень вищевказаних вчених-конституціоналістів проф. Погребняк С.П. більшою мірою акцентує на загально правовому підході до розуміння вищевказаного тесту, в той час як проф Дегенгарт Х. розмежовує перевірку на загальне та конкретне (кейсове) застосування.

Відтак, виходячи з мети даного дослідження, доречнішим буде використання другого підходу до розуміння стадійності тесту на пропорційність.

В досліджуваній національній практиці тест на пропорційність виглядатиме наступним чином:

1. Легітимність. Легітимна мета не може переважати в ситуації позбавлення права власності добросовісних набувачів маючи відповідно каральний характер.

В такому випадку, цікавою, для порівняння, є висловлена Окрема (збіжна) думка судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму якою, зокрема щодо питання «легітимної мети» зазначено: «в державі, керованій правовладдям, відносини з виконання судового рішення мають бути внормовані в такий спосіб, щоби таке виконання не атакувало фундаментальних конституційних цінностей» [11], «Лазуренко І.О. отримав страхові виплати не внаслідок власних шахрайських або інших протиправних дій, а за рішеннями судів...» [11].

Отже, не зважаючи на те, що метою втручання було повернення земельної ділянки у власність держави (мотивуючи незаконністю початкового вилучення земель у МОУ), на питання чи переслідувало втручання легітимну мету складно відповісти однозначно з огляду на каральний характер щодо фізичних осіб.

2. Ефективність. Питання досягнення мети, як і реальна можливість реалізації рішення суду стосовно повернення державі усіх земель (про які йде мова в рішенні), взагалі не було предметом судового розгляду.

В розрізі даного пункту слід відмітити, що частина земельних ділянок вже забудована (рішень щодо, наприклад, знесення будинків чи приведення земельних ділянок у первісний стан не вдалося віднайти), а тому втручання не забезпечить досягнення загальної мети.

3. Необхідність. Відносно третьої складової (необхідність) тесту на пропорційність Федеральний конституційний суд відмічав: «суд не перевіряє, чи знайшов законодавчий орган найкраще вирішення проблем, що стоять за законом, оскільки законодавчий орган має простір для оцінки та прогнозування в цьому відношенні» [9]. Зокрема, фізичним особам слід було би вказати альтернативи, які однаково підходять і менше порушують їх права (як то компенсації).

4. Доцільність. Вказаний структурний зріз тесту на пропорційність стосується питання визначення надмірності тягаря для постраждалих власників.

ЄСПЛ у § 69 справі Спорронг і Льоннрот проти Швеції, 1982 зазначив: «Поєднання цих двох серій заходів створило ситуацію, яка порушила справедливий баланс між захистом права власності та вимогами загального інтересу: масток Спорронгів та пані Льоннрот зазнали індивідуального та надмірного тягаря, який міг би бути визнаний легітимним лише за умови, якщо б вони мали можливість вимагати скорочення строків або подання вимоги про компенсацію. Однак на відповідний час шведське законодавство виключало такі можливості, і воно досі виключає другу з них. На думку Суду, на цьому етапі недоречно визначати, чи зазнали заявники фактичної шкоди ...: необхідний баланс було втрачено в самій їхній правовій ситуації» [12].

Тобто практика ЄСПЛ свідчить про необхідність уникнення надмірних тягарів для окремих фізичних осіб. Так само і в аналізованій справі сама суть первісного позову у справі № 916/1900/16 заклала основу для подальшого покладення індивідуальних та надмірних тягарів на окремих власників, які були добросовісними набувачами.

На підставі вищевикладеного варто дійти висновку, що втручання у справі з Молодіжненською сільською радою не було пропорційним, адже: легітимність мети сумнівна в контексті добросовісного набуття власності фізичними особами; ефективність заходів не була належним чином доведена, з огляду на їх нездатність забезпечити реальне відновлення справедливості; необхідність втручання необґрунтована через ігнорування менш обмежувальних альтернатив; доцільність заходів викликає сумніви через значний і непропорційний тягар для окремих фізичних осіб.

За таких обставин, дана ситуація (виходячи із принципу пропорційності) створює перспективи звернення до ЄСПЛ, оскільки баланс між правом власності окремих осіб та суспільними інтересами було втрачено.

Повертаючись до шестиступеневої процедури визначення ЄСПЛ чи мало місце порушення ст.1 Протоколу 1 в контексті відповідності мети заходу суспільним інтересам варто звернути увагу на наступні аспекти як самої справи так і прецедентів ЄСПЛ.

Дійсно, зважаючи на наявність суспільної потреби, ст. 149 ЗК України передбачає можливість вилучення земельних ділянок в тому числі і з державної власності. У п. 1.3. Керівництва з обліку земель (земельних ділянок) в органах квартирно-експлуатаційної служби Збройних Сил України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 22 грудня 1997 року № 483 передбачено таку мету обліку, як «доцільністю і ефективністю використання земель» [13].

Із досліджуваної справи вбачається, що з 1986 року до 2007 року (вилучення із земель Міністерства оборони України КЕВ м. Одеси земельної ділянки та зарахування цієї земельної ділянки до земель запасу Молодіжненської сільської ради), тобто близько 20 років, землі не використовувалися і були пустирем, а з 2007 року наявний ландшафт почав покращуватися через дачну забудову.

Показовим є рішення у справі «Вассалло проти Мальти», 2011, де заявники відмічали, що «експропріація не була здійснена для суспільних цілей, оскільки земля залишалася невикористаною протягом двадцяти п'яти років і висунута мета,

а саме будівництво житла для третіх осіб не може вважатися таким, що є суспільним інтересом» [14]. В цій справі у п. 43 рішення ЄСПЛ погодившись із заявниками зазначив, що «закінчення 28 років з дати заволодіння майном без будь якого конкретного його використання відповідно до вимог початкового заволодіння, порушує питання за статтею 1 Протоколу № 1 щодо вимоги наявності суспільних інтересів» [14].

У справі Моте де Нарбонн проти Франції ЄСПЛ вказав, що «утримання майна в резерві протягом тривалого періоду не ґрунтується на причинах, пов'язаних із суспільною користю, і коли протягом цього періоду зазначене майно приносить значне зростання вартості, яке колишні власники втрачають. Стаття 1 Протоколу № 1 дійсно зобов'язує держави-учасниці захищати осіб від ризику використання техніки резервування земель, яка може сприйматися як форма земельної спекуляції на їхню шкоду» [15].

Отже, довготривале невикористання земель вказує на сумнівну суспільну потребу.

Стосовно законного інтересу також доцільним є практичне відображення перспектив захисту ЄСПЛ шляхом дослідження вже винесених рішень у інших справах.

У справі Вістінш та Перепьолкін проти Латвії ЄСПЛ наголосив, що «наявність правової основи у національному законодавстві сама по собі не є достатньою для дотримання принципу законності. Крім того, правова основа повинна мати певну якість, а саме бути сумісною з принципом верховенства права та забезпечувати гарантії проти свавілля. У цьому контексті слід зазначити, що, говорячи про «закон», стаття 1 Протоколу № 1 посилається на той самий концепт, що й Конвенція, коли використовує цей термін в інших частинах» [16].

Отже, ведучи мову про те, що «суд розглядає «якість» національного законодавства, а не його зміст» [3], – втручання у право власності є незаконним оскільки не забезпечує належного балансу.

Схоже рішення винесено ЄСПЛ і у справі Брункрон проти Фінляндії, заявники у якій намагалися в національних судах встановити право власності на землю, однак суди винесли рішення на користь держави. Так, ЄСПЛ постановляючи рішення проти Фінляндії вказував, що «кожна з двох форм втручання має відповідати принципу законності та переслідувати законну мету за допомогою засобів, розумно пропорційних меті, яка має бути досягнута» [17], «у зв'язку з цим заволодіння майном без сплати суми, розумно пов'язаної з його вартістю, зазвичай становитиме непропорційне втручання, яке не може бути виправдане відповідно до статті 1 Першого протоколу» [17].

За таких обставин, варто дійти висновку про те, що в досліджуваній національній судовій практиці, хоча формально переслідувалася законна мета, пов'язана із суспільною необхідністю використання земель для оборонних потреб, однак фактична реалізація цієї мети не була обґрунтована. Відповідно втручання не може вважатися таким, що дійсно переслідує законний інтерес у розумінні стандартів ЄСПЛ.

Розробники Онлайн-курсу Ради Європи HELP з Права власності та ЄСПЛ резюмують, що «встановлені державою обмеження права власності будуть обґрунтова-

ними, якщо вони відповідають трьом критеріям: обмеження має бути законним (передбаченим законом та відповідати стандартам верховенства права); обмеження повинно переслідувати суспільний або загальний інтерес; обмеження має бути пропорційним переслідуваній меті (необхідне в демократичному суспільстві)» [3].

Судячи із приведеного кейсового аналізу, позбавлення права власності не було законним (в частині відповідності стандартам верховенства права), не переслідувало суспільний інтерес та не виявилось пропорційним.

Висновки. Слід резюмувати, що тривала бездіяльність держави стосовно використання вилученої землі, а також відсутність фактичної реалізації задекларованих суспільних інтересів, свідчать про дисбаланс між втручанням у право власності фізичних осіб та суспільними потребами. У справі з Молодіжненською сільською радою ситуація ще більше загострюється, тим фактом, що добросовісні набувачі зазнали значного тягара за відсутності доцільності втручання. Враховуючи принцип пропорційності, недотримання якого встановлюється в цьому випадку, та практику ЄСПЛ, яка наголошує на необхідності забезпечення справедливого балансу між приватними і суспільними інтересами, перспективи звернення до ЄСПЛ є реальними.

Саме тому досліджувана справа може стати ще одним прикладом необхідності ретельнішого врахування принципів верховенства права, захисту основоположних прав людини у національній судовій практиці, особливо в контексті права власності, що є фундаментальним конституційним правом.

Література

1. Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text
3. Property Rights and the ECHR. HELP online course. https://help.elearning.ext.coe.int/pluginfile.php/647322/mod_scorm/content/3/index_lms.html
4. Рішення від 15.02.2017 по справі: №916/1900/16. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64801300>
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
6. Погребняк С. П. Тест на пропорційність. Юрист України. 2013. № 2. С. 5–10. http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2013_2_3
7. Zippelius R. Das Wesen des Rechts: eine Einführung in die Rechtsphilosophie. 1997. С. 132. https://books.google.com.ua/books?redir_esc=y&hl=uk&id=_UovKv8WwnYC&q=Kollidierende+Interessen%2C+Freiheiten#v=snippet&q=Kollidierende%20Interessen%2C%20Freiheiten&f=false
8. Degenhart C. Staatsrecht I. Staatsorganisationsrecht. Mit Bezug zum Europarecht 31. Auflage. Heidelberg, 2015. S. 386. <https://d-nb.info/1075204321>
9. Beschluss vom 18. Juli 2019. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2019/07/lk20190718_1bvl000118.html?nn=68080
10. Urteil vom 6. Dezember 2016. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2016/12/rs20161206_1bvr282111.html
11. Окрема (збіжна) думка судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na03d710-23#Text>
12. Sporrang and Lnnroth v. Sweden, 1982. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57580%22%7D>

13. Положення про порядок надання в користування земель (земельних ділянок) для потреб Збройних Сил України та основні правила користування наданими землями. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0483322-97#Text>

14. Case of Vassallo v. Malta <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-106773%22%5D%7D>

15. Affaire Motais de Narbonne c. France <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-65119%22%5D%7D>

16. Case of Vistiņš and Perepjolkin v. Latvia. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-114277%22%5D%7D>

17. Case of Brunčona v. Finland. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-67454%22%5D%7D>

Анотація

Іванцова З. А. Перспективи захисту конституційного права власності ЄСПЛ: кейсовий аналіз. – Стаття.

У статті розглядається захист конституційного права власності в ЄСПЛ з акцентуванням уваги на судову практику та перспективах для українських громадян.

Відмічено, що ст. 1 Протоколу 1 ЄКПЛ забезпечує основу для оцінки державного втручання у право власності. В свою чергу ЄСПЛ використовує шестиступінчасту процедуру для визначення того, чи втручання держави порушує право власності, включаючи оцінку легітимності мети держави, пропорційності та суспільних інтересів.

Як приклад, наведено конкретну справу про позбавлення права власності на землю в Україні. Так, в 2017 році українські суди визнали недійсними раніше надані фізичним особам права на землю, пославшись на незаконність первинної передачі землі з Міністерства оборони (незважаючи на це, багато ділянок було освоєно та оформлено право власності), залишивши громадян без правового захисту.

Автором висвітлено недоліки у застосуванні українськими судами принципу пропорційності, який є наріжним каменем оцінки майнових спорів відповідно до конституційного та міжнародного права. Виходячи з практики ЄСПЛ та конституційного права і судової практики Німеччини, пропорційність передбачає оцінку легітимності, ефективності, необхідності та пропорційного тягаря, який лягає на осіб.

Стверджується, що національні суди не змогли ефективно збалансувати публічні та приватні інтереси. Цілі держави, а саме: повернення землі для суспільних потреб, - були поставлені під сумнів через каральний характер заходів проти добросовісних набувачів. Крім того, заходи були неефективними для досягнення заявлених цілей, оскільки багато ділянок залишалися забудованими без планів відновлення чи компенсації для постраждалих осіб.

Прецеденти ЄСПЛ, такі як *Спюрронг і Льюнрот проти Швеції* та *Вассалло проти Мальти*, підкреслюють необхідність уникати надмірного тягаря на окремих осіб. Не застосування вищевказаного принципу в українській судовій практиці виявляє втрату справедливого балансу між суспільними інтересами та правами окремої особи.

На завершення автором стверджується, що у наведених як приклад справі українські землевласники мають реальні перспективи звернутись до ЄСПЛ. Процесуальні та матеріальні недоліки в рішеннях національних судів дають підстави стверджувати про порушення статті 1 Протоколу 1 ЄКПЛ, особливо щодо принципу пропорційності та оцінки суспільних інтересів.

Ключові слова: конституційна доктрина, права людини, конституційні права, захист права власності, принцип пропорційності, Європейський суд з прав людини.

Summary

Ivantsova Z. A. Prospects for the protection of the constitutional right to property by the ECtHR: case analysis. – Article.

The article examines the protection of the constitutional right to property in the European Court of Human Rights (ECtHR), focusing on case law and prospects for Ukrainian citizens.

It is noted that Article 1 of Protocol 1 to the European Convention on Human Rights (ECHR) provides the basis for assessing state interference with property rights. The ECHR employs a six-step procedure to determine whether state interference violates property rights, including evaluating the legitimacy of the state's purpose, proportionality, and public interest.

A specific case of land ownership deprivation in Ukraine is provided as an example. In 2017, Ukrainian courts invalidated previously granted land ownership rights to individuals, citing the illegality of the

initial transfer of land from the Ministry of Defense. Despite this, many parcels had been developed and ownership formalized, leaving citizens without legal protection.

The author highlights deficiencies in the application of the principle of proportionality by Ukrainian courts, which is a cornerstone in assessing property disputes under constitutional and international law. Drawing on ECHR case law and German constitutional law and judicial practice, proportionality entails evaluating the legitimacy, effectiveness, necessity, and proportional burden placed on individuals.

It is argued that national courts failed to effectively balance public and private interests. The state's objectives—reclaiming land for public needs—were called into question due to the punitive nature of measures against bona fide acquirers. Moreover, the measures were ineffective in achieving the stated goals, as many plots remained developed without plans for remediation or compensation for affected individuals.

ECHR precedents, such as *Sporrong and Lönroth v. Sweden* and *Vassallo v. Malta*, emphasize the necessity of avoiding excessive burdens on individuals. The failure to apply this principle in Ukrainian judicial practice demonstrates a loss of a fair balance between public interests and individual rights.

In conclusion, the author asserts that, in the cited example, Ukrainian landowners have real prospects for applying to the ECHR. Procedural and substantive shortcomings in national court decisions provide grounds to claim violations of Article 1 of Protocol 1 to the ECHR, particularly regarding the principle of proportionality and the assessment of public interests.

Key words: constitutional doctrine, human rights, constitutional rights, protection of property rights, principle of proportionality, European Court of Human Rights.

УДК 356.2:346.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.13>*Е. П. Іванченко*

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ МИТНОЇ БРОКЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Академік П. В. Пашко доводить, що упродовж віків митна справа була і залишається найсуттєвішим чинником державності і незалежності країни [1, с. 11].

Чисельні історичні джерела та археологічні дослідження свідчать, що митна справа сягає віків [2, с. 6]. Аналізуючи хроніки розвитку людства, вчені наголошують, що першим відомим митником був апостол Матфій, який вважається покровителем митної служби [3, с. 6].

Наведене свідчить про те, що митна справа є одним з найдавніших інститутів людського суспільства, витоки якого сягають перших цивілізацій. Її існування тісно пов'язане з процесами становлення державності та розвитку торгівлі. З появою державних утворень митна справа набула нових функцій, пов'язаних з контролем за переміщенням товарів через державні кордони та забезпеченням фіскальних інтересів держави.

Розвиток митної справи породжує виникнення посередницьких відносин у цій сфері суспільно-економічного буття, які дозволяють зацікавленим особам досягати власного економічного інтересу у найбільш швидкий і зручний спосіб, через задоволення нагальної потреби в упорядкуванні процесу переміщення товарів через кордони. Саме в цьому контексті і зароджується постать митного посередника та формується його функціонал.

Митне посередництво, з огляду на форми його здійснення, види функціонування, багатозадачність мети діяльності, - є явищем багатограним, яке вимагає комплексного дослідження з урахуванням історичних, економічних, правових та соціальних факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження історії становлення та розвитку теорії і практики здійснення митної брокерської діяльності в Україні зробили такі вітчизняні вчені, як: Виноградов Г. М., Гальський К. Є., Колесников К. М., Морозов О. В., Павлов А. П., Пашко П. В., Сандровський К. К., Ченцов В. В. та інші. Окремо слід виділити дисертацію Світлак І. І. на тему: «Організаційно-правові засади провадження посередницької діяльності митного брокера та митного перевізника в Україні» (2006).

Новизна нашого дослідження полягає в об'єктивній необхідності комплексного дослідження процесів становлення і розвитку митної брокерської діяльності, як невід'ємної складової міжнародної торгівлі та різновиду самостійної професійної діяльності, яка має глибокі історичні корені та багатовікову історію еволюції форм здійснення, починаючи від первинних, найпростіших форм допомоги у переміщенні товарів через митний кордон і закінчуючи найсучаснішими формами надання спеціалізованих послуг.

Мета статті. Метою дослідження є реконструкція еволюції митного посередництва в Україні через нормативне регулювання їх правосуб'єктності, виявлення закономірностей його розвитку та визначення перспектив подальших змін. Особливу увагу приділено питанню виявлення взаємозв'язку між процесами поступового оновлення митного законодавства (за хронологією його прийняття) та трансформацією правового статусу митних брокерів.

Виклад основного матеріалу. Слід констатувати, що митна брокерська діяльність, як невід'ємна складова міжнародної торгівлі та різновид самостійної професійної діяльності, має глибокі історичні корені та багатовікову історію становлення і еволюцію форм здійснення, починаючи від первинних, найпростіших форм допомоги у переміщенні товарів через митний кордон і закінчуючи найсучаснішими формами надання спеціалізованих послуг, які охоплюють широкий спектр потреб міжнародних трейдерів, від консультацій з питань митного законодавства, управління логістичними ланцюгами до електронного декларування та використання штучного інтелекту (ШІ) для оптимізації митних процедур.

Для належного відображення сутності та динаміки розвитку митної брокерської діяльності доцільно застосувати системний підхід, що передбачає аналіз як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які впливають на розвиток цього економіко-правового інституту. У статті ми зосередилися на дослідженні історико-правових передумов формування митної брокерської діяльності, ключових тенденцій та основних етапах розвитку митних посередницьких відносин на теренах України, використовуючи широкий спектр джерел.

В межах дослідження ми зосередилися на тих історичних етапах становлення і розвитку митної справи, що виникали, розвивалися і припинялися на теренах сучасної України, і в яких існує можливість спостерігати наявність ознак, що притаманні діяльності митних посередників.

Митна брокерська діяльність у її сучасному розумінні, як особливий вид підприємницького посередництва, з'явилася в Україні після проголошення незалежності. Проте, студіювання історичних джерел доводить, що ознаки квазіпосередницьких митних відносин, що виникали на українських землях у різні епохи їх розвитку, були присутні.

За свідченням дослідників, справжнім розквітом торгівлі і митної справи є період Київської Русі (IX—XIII століття), коли завдяки піднесенню держави, її торговельної сфери і мілітарній могутності з нею були змушені рахуватися провідні тогочасні монархії. Митна справа і зарубіжна торгівля стали важливим джерелом державних доходів [2, с. 6].

Наведений період є точкою відліку у нашому дослідженні, адже розвиток торговельно-митних відносин за часів Київської Русі набуває особливого поширення та характеризується наявністю юридично оформлених документів стосовно торговельних та митних відносин Київської Русі із іноземними державами.

У Києві в період IX-XIX століть зароджується і формується національна економіка, торгівля, культура, які стали досягненням загальносвітової та європейської цивілізації. Протягом віків Київ був і залишається осередком міжнародної тор-

гівлі, важливим транзитним центром. З розвитком торгівлі у Києві тісно пов'язана і організація митної справи [6, с. 3].

Однією з перших на Русі митниця з'явилася у Києві, митні застави або митні комори виставлялися біля в'їзду до міста зазвичай, згодом у XIV-XV століттях їх почали ставити на дорогах, у повітових містечках і селах. Про рівень розвитку митної справи у Києві за часів Княжої держави може свідчити розвинена система пломбування товарів і види мита, які поділялися на дві великі групи: сухе і водяне мито [6, с. 32, 33].

Перші ознаки відносин, які умовно можна віднести до посередницьких у митній справі сягають XV століття, коли набула поширення практика надання митниць в оренду.

Згадка про оренду Київської митниці відноситься до 1486 року, строк дії контракту становив 3 роки, сума орендної плати - 950 копійок грошей на рік. Київська митниця здавалася в оренду і за часів Великого князя Литовського Сигізмунда І. У березні 1507 року великокняжий уряд надав право на стягнення мита Шамаку Даниловичу. За умовами контакту орендар зобов'язувався щорічно сплачувати у вигляді передплати до княжої казни по 200 угорських злотих. Після підписання угоди з королем орендар наймав митників і охоронців, які виставлялися на воротах міста, мостах, переправах, греблях, а також на головних дорогах, що пов'язували між собою основні торговельні центри, і за визначеними ставками збирали мито з купців і перевізників. Вони ж вели облік вантажів, що переміщувалися через кордони князівства та окремих міст, чітко фіксували отримані від перевізника гроші [6, с. 86, 87].

Серйозну увагу проблемам розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі столярного граду надав Богдан Хмельницький. З метою заохочення купецтва до зростання торговельної та митної справи Генеральною військовою канцелярією було видано низку Універсалів про створення сприятливих умов для торгівлі та порядку сплати мита.

Провідне місце серед вказаних нормативно-правових актів займає Універсал Богдана Хмельницького від 28 квітня 1654 року, який визначив порядок і умови діяльності митної служби, структурне положення про неї у складі «Скарбу нашого військового» та встановив, що митна служба і її керівник підпорядковуються особисто гетьманові. Вказаний Універсал став першим загальноукраїнським митним тарифом, тобто відігравав роль нормативно-правового акту, який діяв на всій території, в межах створених гетьманом адміністративно-територіальних одиниць і військових структур - полків і сотень, а також міст, які не входили до цих структур і мали магдебурзький статус [6, с. 102, 103].

Дослідження фахівців доводять, що першими витокami сучасних посередницьких послуг у митній справі стали митні склади, виникнення яких на теренах України також пов'язане з ім'ям Богдана Хмельницького. Саме за часів його гетьманування у митній практиці з'являються інститути вільних портів та митних складів [4, с. 19-20].

Впровадження режиму порто-франко або вільного порту у середньовічних європейських містах, зокрема в ключових портах на міжнародних морських шляхах,

було стратегічним інструментом для стимулювання міжнародної торгівлі. Цей режим передбачав надання значних митних пільг, що контрастувало з загальноєвропейською тенденцією до жорстких митних тарифів. Яскравим прикладом такого порту був Гамбург, який, окрім митних пільг, користувався широкою автономією [5, с. 21].

Зона порто-франко, хоча й була інтегрованою частиною держави, володіла особливим митним статусом. Цей статус передбачав гнучкі умови для міжнародної торгівлі, зокрема, безмитне зберігання товарів, їхню переробку та реалізацію без обмежень у часі та географічних рамках. Водночас, у всіх інших аспектах управління такі території підкорялися загальнодержавному законодавству, оскільки особливий митний режим не впливав на суверенітет держави над даною територією.

Зміна торгових шляхів України активно відбувалася протягом XVII століття. До визвольної війни основними торговими шляхами для українських товарів були річки Дніпро, Буг і Вісла, які забезпечували доступ до портів Балтійського моря. Однак, з початком воєнних дій з Польщею ці шляхи були перекриті. Для подолання цієї проблеми Богдан Хмельницький ініціював створення нового торгового маршруту через територію Білорусі та Пруссії. Важливим транспортним вузлом на цьому шляху став Старий Бихов, розташований у верхній течії Дніпра. З метою стимулювання торгівлі на новому маршруті, у березні 1657 року Універсалом від 15 березня було прийнято рішення про надання Старому Бихову статусу вільного порту [4, с. 20].

Аналіз правових документів, що передували укладенню договору між Військом Запорозьким та Османською імперією 1649 року, свідчить про надання українським купцям широкого спектру торговельних привілеїв на території Османської імперії, зокрема, звільнення від митних платежів протягом тривалого періоду. Крім того, передбачалось надання українським купцям права власності та використання складів у портах і містах Османської імперії, розташованих як на Чорному, так і на Білому морях, а також гарантії безпеки та свободи пересування для українських купців на території Османської держави протягом ста років [4, с. 22].

Студіювання наукової літератури [1; 2; 3; 4; 5; 6] доводить, що на теренах сучасної України протягом багатовікової історії її становлення функціонували різні князівства, які мали власні торговельні шляхи та митні пункти. Посередники, як правило, були купцями, які добре знали місцеві ринки та мови, і допомагали іншим купцям у реалізації укладених угод та сплаті мит.

Після монгольської навали на Русь, митна система зазнала значних змін. Золота Орда встановила жорсткий контроль над торгівлею і збирала значні мита. Купці, які бажали здійснювати торгівлю на території Орди, були змушені користуватися послугами місцевих посередників.

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського вкотре активізувало розвиток торгівлі, що створювало сприятливі умови для купців. Посередницька діяльність продовжувала розвиватися, особливо у великих містах, таких як Київ, Львів та Луцьк.

Після укладення Люблінської унії, українські землі увійшли до складу Речі Посполитої. Польська шляхта мала значний вплив на торгівлю і часто використовувала посередників для захисту своїх економічних інтересів.

За часів козацької держави, митна система вкотре зазнала значущих змін. Козаки контролювали важливі торговельні шляхи і збирали мита. Посередники допомагали козакам у здійсненні торговельних операцій і забезпечували захист караванів від розбійників.

З приходом на російський престол імператриці Єлизавети Петрівни Київська митниця, як і всі внутрішні митниці в Україні, була ліквідована. Але царський уряд, продовжуючи політику на остаточну ліквідацію залишків української державності, добре зрозумів, що митний бар'єр між Росією та Україною серйозно гальмував їх подальше економічне зближення, зокрема у галузі торгівлі. У зв'язку з цим 15 липня 1754 року вийшов указ Єлизавети Петрівни про скасування мита на товари, котрі надходили з Росії до України і навпаки, та про заборону мита на території Лівобережжя. Отже, незважаючи на слабкі заперечення Кирила Розумовського, митний кордон між Україною та Росією був скасований і Україна втратила свій митний суверенітет. З тих пір і аж до 1991 року (понад 240 років) Україна митного суверенітету більше не мала, – звичайно, якщо не брати до уваги порівняно невеликий проміжок часу з 1918 по 1919 рік [7, с. 14].

9 січня 1918 року IV Універсал Центральної Ради Української Народної Республіки відновив митні органи України де-юре. В Універсалі зазначалося, що УНР бере у свої руки найважливіші галузі торгівлі, а всі доходи від неї відаються на користь народу. Торгівля товарами, що ввозилися із-за кордону, або вивозилися за кордон – здійснювала держава. Пізніше, за рішенням гетьмана Павла Скоропадського було організовано Корпус прикордонної варти, якому було доручено здійснення окремих митних функцій і охорону державного кордону між Україною і РРФСР [7, 20].

Зрозуміло, що відносини, які виникали на території сучасної України на різних етапах формування її національної державності, мали лише ознаки тих посередницьких відносин, які ми маємо змогу спостерігати в митному просторі сучасної України.

Розглянувши перші витoki формування відносин, що мають подібність та ознаки, які притаманні митній брокерській діяльності, слід зауважити, що еволюція митної брокерської діяльності в Україні тісно пов'язана з процесами становлення національної економіки та реформування митної системи.

Організаційно-правові засади функціонування митних брокерів були визначені законодавством про підприємництво, що сприяло інтеграції митної брокерської діяльності в загальну систему новітнього ринкового господарювання країни та визначило їх правовий статус і сферу діяльності.

Фактично, інститут митного брокерства в Україні є продуктом законодавчих новацій, які пов'язані з активним розвитком ринкових відносин на початку 1990-х років.

25 червня 1991 року Верховною Радою приймається Закон України «Про митну справу в Україні» № 1262-ХІІ (Закон) [8] (втратив чинність у зв'язку із набуттям чинності Митним кодексом України від 11 липня 2002 року), який визначав правові основи організації митної справи в Україні, орієнтованої на формування спільного ринкового простору і митних союзів з іншими державами. Закон було спрямо-

вано на формування Україною як суверенною державою самостійно власної митної системи і митної справи, як складової зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності України.

Згідно Закону, митна справа в Україні включала в себе встановлення порядку та організацію переміщення через митний кордон України товарів і предметів, обкладення митом, оформлення, здійснення контролю та інших заходів щодо реалізації митної політики в Україні (ст. 1).

Незважаючи на те, що вказаний Закон прямо не врегульовував відносини у сфері здійснення митної брокерської діяльності, він заклав основу для формування чітких правових механізмів її здійснення та взаємодії митних брокерів з іншими учасниками зовнішньоекономічної діяльності.

Перші підвалини правового регулювання митної брокерської діяльності в незалежній Україні заклав Митний кодекс України від 12 грудня 1991 року (МК України 1991 року) [9].

Варто відзначити, що прямої вказівки на такий вид посередницької діяльності Кодекс не містив. Статті 46 та 47 МК України 1991 року вказували на осіб, які «допущені митницею до декларування», що мали надавати такі послуги на підставі договору. Згідно ст. 47 МК України 1991 року допущення митницею підприємства до декларування на підставі договору здійснювалося шляхом видачі такому підприємству свідоцтва, що визначало його статус декларанта.

Таке допущення здійснювалося за заявою підприємства тією митницею, в зоні діяльності якої воно знаходилося. При цьому, МК України 1991 року визначав процедури розгляду такої заяви і видачі свідоцтва та підстави його скасування, порядок подання повторної заяви у разі скасування попереднього свідоцтва. Держмитслужба забезпечувала офіційну публікацію переліку підприємств, допущених до декларування.

В розвиток означених норм МК України 1991 року було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, які визначали правовий статус підприємств, що допущені митницею до декларування і порядок такого декларування.

Так, Наказом Державного митного комітету України від 12 лютого 1992 року № 28 «Про декларування експорту послуг матеріального характеру підприємствами з території України», було затверджено Інструкцію про порядок декларування експорту послуг матеріального характеру (Інструкція) [10]. Розділ 3 Інструкції визначив процедуру декларування, в п. 3.1. якого зазначалося, що декларування транспортних послуг по переміщенню через митний кордон України вантажів, багажу та пасажирів здійснюється безпосередньо цими підприємствами чи на підставі договору іншими підприємствами, які допущені митницею до декларування.

Необхідність належного врегулювання правового становища осіб, що допущені митницею до декларування, з огляду на їх функціональне призначення та специфічну роль у митному просторі України, спонукали уповноважений орган до прийняття спеціального нормативно-правового акту, який мав закріпити їх особливий правовий статус та визначити межі їх правосуб'єктності.

4 вересня 1992 року Державний митний комітет України приймає Наказ № 173, яким затверджує «Положення про діяльність митних брокерів на території України»

(Наказ № 173) [11]. Наказ № 173 *вперше* визначив, що митним брокером може бути будь-яка українська чи іноземна особа, зареєстрована як суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності на території України. Можна стверджувати, що зазначена дата – 4 вересня 1992 року ознаменувала собою інституціоналізацію національного ринку митних брокерських послуг та вказує на фактичний початок його структурування та подальшого розвитку.

Діяльність таких суб'єктів підлягала ліцензуванню. При цьому, ліцензія надавала право на здійснення діяльності як у митному просторі України, так і поза його межами, в таких випадках право здійснення митної брокерської діяльності, а також порядок розрахунків між брокером і Державним митним комітетом України, який виступав органом ліцензування, визначався окремим протоколом чи іншим документом. Для здійснення діяльності особа зобов'язана була мати в своєму штаті митного брокера (спеціаліста по митному оформленню), якому видавалося кваліфікаційне свідоцтво Державного митного комітету України.

Наказ № 173 визначав, що митний брокер мав право самостійно здійснювати будь-які операції по митному оформленню, виконувати посередницькі функції за рахунок і за дорученням особи, яку представляє. При цьому, митний брокер мав бути уповноважений особою, яку представляє, на здійснення митного оформлення відповідною угодою, дорученням або іншим актом цієї особи.

В доповнення до Наказу № 173 Державним митним комітетом України було видано Лист № 01/3020 від 24 листопада 1992 року [12], яким встановлювався перелік документів та порядок їх подання до Державного митного комітету України для отримання ліцензії на здійснення митної брокерської діяльності.

З метою приведення правового становища осіб, що здійснювали посередницьку діяльність у митному просторі України до вимог оновленого законодавства, 10 грудня 1992 року Державним митним комітетом України було прийнято Наказ № 241 [13], яким вносилися зміни до п. 4 Наказу № 173, згідно якого: діяльність осіб декларантів, зареєстрованих колишніми органами СРСР, які не пройшли реєстрацію як суб'єкти митного брокерства до 1 березня 1993 року, вважалася недійсною.

22 липня 1997 року Державна митна служба України (Держмитслужба) приймає Наказ № 340 «Про затвердження Положення про діяльність підприємств, що здійснюють декларування на підставі договору» (Наказ № 340) [14], яким скасовує Наказ № 173 і, фактично, по відношенню до суб'єктів митної брокерської діяльності застосовує поняття «декларант». Такі зміни були обумовлені необхідністю приведення підзаконного нормативного регулювання до вимог МК України 1991 року, який категорією митного брокера не містив.

Наказ № 340 поширювався на усі підприємства в Україні, що були допущені митницею до декларування і здійснювали його на підставі договору. При цьому, підприємством, що здійснює декларування вантажів на підставі договору визнавалося підприємство, яке зареєстроване на території України і здійснює свою діяльність відповідно до чинного законодавства України.

До основних ознак легітимзації таких підприємств Наказ № 340 відносив: наявність свідоцтва про визнання підприємства декларантом; наявність у штаті під-

приємства осіб, уповноважених на декларування, які отримали відповідні кваліфікаційні свідоцтва; дані про підприємство-декларанта мали міститися у реєстрі підприємств, ведення якого забезпечувала Держмитслужба; підприємство мало право здійснювати декларування на підставі договору і доручення власника (володільця) вантажу.

При цьому, перереєстрація свідоцтв про визнання підприємства декларантом провадилася щорічно з 1 листопада по 31 грудня, що вказувало на обов'язкову періодичність підтвердження підприємством статусу декларанта.

Розвиток митної справи та необхідність її приведення до вимог Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [15], підписану 14 червня 1994 року та ратифіковану Законом України від 10 листопада 1994 року № 237/94-ВР «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами» [16] в частині Розділу VII «Економічне співробітництво» (ст. 76 «Митниця»), призвели до прийняття 11 липня 2002 року Митного кодексу України (МК України 2002 року) [17], який набув чинності з 1 січня 2004 року.

МК України 2002 року містив окремий розділ VII «Підприємницька діяльність із надання послуг з декларування товарів і транспортних засобів та перевезення товарів, що переміщуються через митний кордон України або перебувають під митним контролем», Глава 26 якого було присвячена митним брокерам і чітко визначала основні засади їх правового становища.

Згідно ст. 176 МК України 2002 року митним брокером (посередником) визнавалося підприємство, що здійснює декларування товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України, і має ліцензію на право здійснення митної брокерської діяльності, видану спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи. Виключно підприємство-резидент могло надавати митні посередницькі послуги. Від імені цього підприємства декларування товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України, мав право здійснювати його відокремлений структурний підрозділ (філія, представництво тощо).

Статті 176–181 МК України 2002 року до суб'єктів митної брокерської діяльності висували наступні вимоги: 1) діяльність митних брокерів підлягає ліцензуванню, у відповідності до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [18]; 2) взаємовідносини митного брокера з особою, яку він представляє, визначаються договором доручення; 3) митний брокер виконує повноваження в обсязі, встановленому дорученням особи, яку він представляє, здійснювати будь-які операції, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, транспортних засобів та документів на них до митного оформлення; 4) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі митної справи веде реєстр митних брокерів і забезпечує його періодичну публікацію.

Приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур (Киотська конвенція) від 18 травня 1973 року [19], згідно із Законом України від 5 жовтня 2006 № 227-V «Про приєднання України до Міжна-

родної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур у змінений редакції згідно з Додатком I до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур» [20], вимагало від законодавця приведення національного нормотворення до міжнародних стандартів, згідно з якими вказані процеси безпосередньо торкнулися змін правового регулювання в частині визначення правового статусу митних посередників.

Так, 26 листопада 2008 року Держмитслужба приймає Наказ № 1334 «Про затвердження тимчасового Порядку діяльності митних брокерів та їх представників» (Наказ № 1334) [21]. Наказом № 1334 було скасовано дію Наказу № 340.

Тимчасовість Наказу № 1334 обумовлювалася нетривалістю його дії, він набрав чинності з 8 грудня 2008 і діяв до 1 березня 2009 року включно, про що прямо було зазначено у його змісті. У вказаний період Наказ № 1334 визначав особливості провадження митними брокерами та їх представниками своєї професійної діяльності у митному просторі України та висував наступні умови до їхнього правового статусу: 1) митним брокером визнавалося виключно підприємство-резидент; 2) для здійснення посередницької діяльності митний брокер та його представникам необхідно було отримати свідоцтво та посвідчення, які надавали право на здійснення декларування товарів у будь-якому митному органі України; 3) для отримання свідоцтва та посвідчення зазначені особи мали пройти навчання у навчальних закладах митної служби України, скласти іспит. Строк дії свідоцтва становив п'ять років від дати видачі; 4) відомості про митного брокера мали міститися у реєстрі митних брокерів; 5) митні брокери зобов'язані були мати у своєму штаті представника митного брокера або укласти з ним відповідну трудову угоду; 6) митний брокер був зобов'язаний укласти письмовий договір про надання послуг з декларування товарів з особою, інтереси якої він представляє у взаємовідносинах з митним органом. Крім того, особа, яка вповноважила митного брокера на представлення її інтересів перед митними органами, повинна надавати митному брокеру доручення на виконання його функцій лише в цілому; 7) при здійсненні декларування товарів митний брокер та його представник несли відповідальність, установлену Митним кодексом України, іншими законами України та нормативно-правовими актами України; 8) митний брокер міг розпочати декларування товарів з наступного дня після дати отримання у Держмитслужбі оформленого свідоцтва. Факт отримання свідоцтва фіксувався в окремому журналі. Наказ № 1334 встановлював вичерпний перелік підстав для анулювання Держмитслужбою свідоцтва.

При цьому, Наказом № 1334 митними брокером визнавалося підприємство, що здійснює декларування товарів, які переміщуються через митний кордон України, має свідоцтво на право здійснення митної брокерської діяльності, видане спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи. В свою чергу, представником митного брокера - фізична особа, що перебуває в трудових відносинах з митним брокером і безпосередньо виконує в інтересах особи, яку представляє митний брокер, дії, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, а також документів, потрібних для їх митного контролю та оформлення, і має кваліфікаційне посвідчення представника митного брокера, видане навчальним закладом митної служби України.

Наказ № 1334 втратив чинність на підставі Наказу Держмитслужби від 27 лютого 2009 року № 161 [22].

Лише 13 травня 2009 року спільним Наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та Державної митної служби України № 89/445 були затверджені Ліцензійні умови провадження посередницької діяльності митного брокера (Ліцензійні умови) [23], якими встановлювалися організаційні та кваліфікаційні вимоги до провадження посередницької діяльності митних брокерів, серед яких визначальними можна вважати наступні:

1) під час здійснення декларування товарів і транспортних засобів митний брокер і його представник мають ті самі права щодо пред'явлення цих товарів і транспортних засобів митним органам, що й особа, яка уповноважує їх представляти свої інтереси у взаємовідносинах з митними органами;

2) митний брокер зобов'язаний мати договір страхування власної діяльності на суму не менш як 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) митний брокер зобов'язаний забезпечити виконання його представником таких вимог: на вимогу митного органу пред'явити товари, транспортні засоби і всі необхідні документи для митного контролю і митного оформлення та бути присутнім під час їх проведення; інформувати в письмовій формі особу, яка передала йому товари та транспортні засоби для пред'явлення митному органу, про виявлені пошкодження тари та упаковки, а також про невідповідність цих товарів, транспортних засобів відомостям про них, зазначеним у комерційних, транспортних та інших супровідних документах;

4) митний брокер або представник митного брокера виконує повноваження в обсязі, встановленому дорученням особи, яку він представляє, здійснювати будь-які операції, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, транспортних засобів та документів на них до митного оформлення;

5) для здійснення декларування товарів і транспортних засобів митний брокер повинен: укласти письмовий договір доручення про надання послуг з декларування товарів і транспортних засобів з особою, інтереси якої він представляє у взаємовідносинах з митним органом; мати у своєму штаті представника митного брокера або укласти з таким представником відповідний трудовий договір;

6) митний брокер не допускається органом ліцензування до участі в митних процедурах у разі набрання законної сили вироком суду щодо притягнення посадових осіб митного брокера та/або представників митного брокера до кримінальної відповідальності та застосування до них покарання у вигляді позбавлення права займатися певною діяльністю. При виявленні митними органами адміністративного порушення митні органи можуть завершити митні процедури з товарами та транспортними засобами, які переміщуються через митний кордон України, за умови, що товари не підлягають конфіскації та не будуть потрібні надалі як речові докази;

7) представник митного брокера повинен відповідати таким кваліфікаційним вимогам: мати або здобувати вищу освіту або мати неповну вищу освіту чи базову вищу освіту; володіти спеціальними знаннями, уміннями та навиками в галузі митної справи.

Ліцензійні умови врегульовували порядок здійснення митної брокерської діяльності та особливості її ліцензування до 8 листопада 2016 року включно, їх скасування пов'язано із прийняттям спільного Наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та Міністерства фінансів України № 1581/829 від 20 вересня 2016 року «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів» [24].

Потреба скасування Ліцензійних умов була пов'язана із прийняттям 13 березня 2012 року Митного кодексу України (МК України 2012 року) [25], який є чинним і на сьогодні та змінив нормативні вимоги до функціонування суб'єктів митної брокерської діяльності у митному просторі України.

Так, главою 59 «Митна брокерська діяльність» МК України 2012 року встановлювалося, що митний брокер - це підприємство, що надає послуги з декларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення, які переміщуються через митний кордон України. Митний брокер провадить митну брокерську діяльність у будь-якому митному органі України. У разі зупинення, скасування або анулювання дозволу на митну брокерську діяльність прийняття митних декларацій, поданих цим митним брокером, забороняється (ст. 416).

Взаємовідносини митного брокера з особою, яку він представляє, визначаються відповідним договором (ст. 417).

Вперше у нормативний масив України ст. 418 МК України 2012 року введено категорію «агента з митного оформлення». Згідно вказаної норми агент з митного оформлення - це фізична особа-резидент, що перебуває в трудових відносинах з митним брокером і безпосередньо виконує в інтересах особи, яку представляє митний брокер, дії, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, транспортних засобів комерційного призначення, а також документів, потрібних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення (ч. 1 ст. 418).

Відповідно до ч. 2 ст. 418 МК України 2012 року агент з митного оформлення має право виконувати свої функції з пред'явлення митному органу товарів, транспортних засобів комерційного призначення, а також документів, потрібних для їх митного контролю та митного оформлення, у будь-якому митному органі України.

В розвиток ст. ст. 416–419 МК України 2012 року було прийнято підзаконні нормативно-правові акти, які визначають у сучасний період особливості правового становища суб'єктів митної брокерської діяльності, зокрема, Наказ Міністерства фінансів України від 27 вересня 2021 року № 517 «Про деякі питання провадження митної брокерської діяльності» [26], яким затверджені: Порядок подання та розгляду заяв, надання, переоформлення, зупинення дії та анулювання дозволів на провадження митної брокерської діяльності; Правила провадження митної брокерської діяльності та порядок контролю за її провадженням; форма заяви про надання дозволу на провадження митної брокерської діяльності; форма заяви про переоформлення дозволу на провадження митної брокерської діяльності; форма заяви про зупинення дії дозволу на провадження митної брокерської діяльності; форма заяви про анулювання дозволу на провадження митної брокерської діяльності; форма витягу з реєстру митних брокерів.

Новою віхою на шляху удосконалення правового становища митних брокерів став Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імпле-

ментації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» від 22 серпня 2024 року № 3926-IX [27], який було прийнято Верховною Радою України з метою впровадження європейських практик у здійснення митної справи в Україні, наближення національного законодавства до законодавства Європейського союзу, на виконання Глави 5 Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угода) [28].

Законом оновленні та доповненні положення МК України 2012 року з урахуванням найкращих європейських практик, зокрема: Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу (Регламент № 952/2013) [29], впровадження положень якого до українського законодавства передбачено Додатком XV до Угоди, а також Делегованого регламенту Комісії (ЄС) № 2015/2446 від 28 липня 2015 року на доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 стосовно детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу [30], Імплементативного регламенту Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементування певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу [31].

З 19 квітня 2025 року дозвільний характер процедури набуття права на провадження митної брокерської діяльності змінюється процедурою авторизації. Для отримання авторизації суб'єкт господарювання, який здійснює зовнішньоекономічну діяльність, зобов'язаний відповідати низці критеріїв, передбачених МК України 2012 року.

Основні вимоги до претендентів на отримання авторизації: 1) бездоганна репутація: відсутність судимості у бенефіціарів та посадових осіб підприємства, а також відсутність систематичних порушень митного та податкового законодавства протягом встановленого періоду; 2) професійна компетентність: наявність у штаті працівника, який володіє необхідними знаннями та досвідом у сфері митного оформлення товарів та здатний забезпечити виконання всіх вимог митного законодавства; 3) дотримання законодавства: суб'єкт господарювання повинен діяти в повній відповідності до вимог митного та податкового законодавства України.

Таким чином, запровадження системи авторизації сприяє підвищенню рівня відповідальності суб'єктів господарювання, які надають послуги з митного оформлення, та забезпечує більш ефективний контроль за дотриманням митного законодавства.

Систематичними порушеннями митних правил вважається сукупність п'яти і більше окремих випадків порушення митних норм, вчинених однією або кількома фізичними особами, що діють від імені підприємства, протягом одного календарного року. При цьому, два і більше порушення, пов'язані з митним оформленням товарів та транспортних засобів, що одночасно переміщуються через митний кордон України в рамках однієї зовнішньоекономічної угоди, розглядаються як одне порушення.

Серйозними порушеннями митних правил вважаються порушення митних правил, за вчинення яких накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу або

у вигляді конфіскації товарів, транспортних засобів комерційного призначення - безпосередніх предметів порушення митних правил, якщо загальний розмір таких накладених штрафів та/або вартість конфіскованих предметів правопорушень протягом календарного року перевищує: 0,5% загальної фактурної вартості товарів, розміщених підприємством через митний кордон України або задекларованих за відповідний рік; або суму в розмірі, визначеному законом для кваліфікації ухилення від сплати податків і зборів як кримінального правопорушення для відповідного року.

Умови 2 і 4 критерію «забезпечення практичних стандартів компетенції або професійної кваліфікації відповідальної посадової особи підприємства» передбачають: наявність в штаті підприємства працівника, відповідального за митні питання (без вимоги мінімального досвіду його роботи за напрямом здійснення митних формальностей), та покладання обов'язків на такого працівника, зокрема взаємодія з митними органами, самостійний контроль за дотриманням відповідності критеріям та/або умовам надання авторизації.

Підприємству, яке отримає авторизацію на провадження митної брокерської діяльності, простіше отримати статус авторизованого економічного оператора (АЕО) або авторизації на будь-які інші види спрощень, оскільки вимоги є взаємозаліковними. Отже, якщо підприємство має авторизацію митного брокера, йому не потрібно повторно підтверджувати умови та критерії, вже перевірені митницею. В свою чергу, підприємству, яке має статус АЕО або авторизації на спрощення, для отримання авторизації на провадження митної брокерської діяльності, також не потрібно повторно підтверджувати відповідні умови та критерії.

Щодо підприємств, які мають дозвіл на провадження митної брокерської діяльності, то вони мають отримати авторизацію замість наявного дозволу до 19 квітня 2026 року. На час перехідного періоду, до 18 квітня 2026 року включно, дія наявного дозволу залишається чинною.

Крім того, оновлене законодавство визначає чіткі терміни отримання авторизації на провадження митної брокерської діяльності – до 15 робочих днів (5 днів – це попередній розгляд заяви підприємства для отримання авторизації та 10 днів – оцінка відповідності підприємства на підставі поданої разом із заявою Анкети самооцінки) [32].

Варто відзначити, що у контексті євроінтеграції України, розробка нового Митного кодексу України, заснованого на принципах Митного кодексу ЄС, набуває стратегічного значення.

Поточні зміни до МК України 2012 року розглядаються як перехідний етап до повної гармонізації національного митного законодавства з європейським *acquis*. Остаточним результатом реформи має стати прийняття оновленого Митного кодексу України, який повністю відповідатиме вимогам ЄС та забезпечить безперебійну інтеграцію України в єдиний митний простір Євросоюзу.

Висновки. Аналіз еволюції митної брокерської діяльності від її витоків до сучасності дозволяє констатувати, що цей інститут завжди відігравав значну роль у соціально-економічному розвитку суспільства.

Митний брокер, як посередник у взаємовідносинах між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та державними органами, сприяв оптимізації міжнародної

торгівлі, забезпечуючи дотримання митного законодавства мінімізуючи ризики для бізнесу. У сучасних умовах глобалізації та інтеграції світової економіки роль митних брокерів стала ще більш актуальною, оскільки вони забезпечують ефективне функціонування логістичних ланцюгів та сприяють підвищенню конкурентоспроможності національної економіки.

Дослідивши основні етапи зародження та розвитку митної брокерської діяльності слід підкреслити важливе соціально-економічне значення цього інституту на будь якому етапі розвитку суспільних відносин.

Література

1. Основи митної справи: навч. посіб. / За ред. П. В. Пашка. К., 2002. 318 с.
2. Гальський К. Є. Торгівля та митна справа в Запорозькій Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). К., 2005. 256 с.
3. Історія митної справи в Україні/ ред.: П. В. Пашко, В. В. Ченцов; авт. кол.: К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін. К., 2006. 606 с.
4. Світлак І. І. Організаційно-правові засади провадження посередницької діяльності митного брокера та митного перевізника в Україні : дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія держ. податкової служби України. - Ірпінь, 2006. 190 с.
5. Сандровський К. К. Таможенное право в Украине: учебное пособие для студентов юрид. вузов и факультетов. К.: Вентури, 2000. 208 с.
6. Павлов А. П., Гальський К. Є. Торговельна і митна справа в Києві у IX–XIX ст. К., 2008. 380 с.
7. Столична митниця. Віхи історії /за редакцією: Бихун Ю. В., Мамаєв С. Г., Неділя О. І., Семенко О. М., Чернов О. В. Київ, 2007. 222 с.
8. Про митну справу в Україні: Закон України від 25 червня 1991 року № 1262-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1262-12#Text>.
9. Митний кодекс України: Закон України від 12 грудня 1991 року № 1970-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1970-12#Text>.
10. Інструкція про порядок декларування експорту послуг матеріального характеру: Наказ Державного митного комітету України від 12 лютого 1992 року № 28. URL: <https://iplex360.com.ua/prp.php?code=v0028342-92>.
11. Положення про діяльність митних брокерів на території України: Наказ Державного митного комітету України від 4 вересня 1992 року № 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0173342-92#Text>.
12. Доповнення до «Положення про діяльність митних брокерів на території України» від 04.09.92 р. № 173: Лист Державного митного комітету України від 24 листопада 1992 року № 01/3020. URL: https://www.mdoffice.com.ua/en/AMDOSForum.GetQst?p_id=1701937&ans_num=6&ans_id=1702517.
13. Про внесення змін до наказу Державного митного комітету України від 04.09.92 р. № 173: Наказ Державного митного комітету України від 29 грудня 1992 року № 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0241342-92#Text>.
14. Про затвердження Положення про діяльність підприємств, що здійснюють декларування на підставі договору: Наказ Державної митної служби України від 22 липня 1997 року № 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0495-97#Text>.
15. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
16. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Закон України від 10 листопада 1994 року № 237/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/237/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
17. Митний кодекс України: Закон України від 11 липня 2002 року № 92-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-15#Text>.
18. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 року № 1775-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1775-14#Text>.

19. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Київська конвенція) від 18 травня 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#0524.

20. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур у змінній редакції згідно з Додатком I до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур: Закон України від 5 жовтня 2006 року № 227-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-16#Text>.

21. Про затвердження тимчасового Порядку діяльності митних брокерів та їх представників: Наказ Державної митної служби України від 26 листопада 2008 року № 1334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1334342-08#Text>.

22. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Держмитслужби від 26.11.2008 № 1334: Наказ Державної митної служби України від 27 лютого 2009 року № 161. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0161342-09#Text>.

23. Про затвердження умов провадження посередницької діяльності митного брокера: Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та Державної митної служби України від 13 травня 2009 року № 89/445. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0469-09#Text>.

24. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та Міністерства фінансів України № 1581/829 від 20 вересня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0194-18#Text>.

25. Митний кодекс України: Закон України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.

26. Про деякі питання провадження митної брокерської діяльності: Наказ Міністерства фінансів України від 27 вересня 2021 року № 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1672-21#Text>.

27. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22 серпня 2024 року № 3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3926-20#Text>.

28. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

29. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text.

30. Делегований регламент Комісії (ЄС) № 2015/2446 від 28 липня 2015 року на доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 стосовно детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/reglament-komisii-es-20152446.pdf>.

31. Імплементативний Регламент Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементації певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-15#Text.

32. Зміни до Митного кодексу України: Авторизація на провадження митної брокерської діяльності. Державна митна служба України. URL: <https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/zmini-do-mitnogo-kodeksu-ukrayini-avtorizatsiia-na-provadhennia-mitnoyi-brokerskoyi-diialnosti-1901#scrollTop=0>

Анотація

Іванченко Е. П. Історико-правовий аналіз передумов виникнення і становлення митної брокерської діяльності. – Стаття.

Стаття присвячена історичному аналізу правових аспектів зародження та розвитку митної брокерської діяльності, починаючи з часів Київської Русі (IX-XIII століття) і до сьогодення.

Для належного відображення сутності та динаміки розвитку митної брокерської діяльності автор застосував системний підхід, що передбачає аналіз як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які впливають на розвиток цього економіко-правового інституту.

У статті автор зосередився на дослідженні історико-правових передумов формування митної брокерської діяльності, ключових тенденцій та основних етапах розвитку митних посередницьких відносин на теренах України, використовуючи широкий спектр джерел.

В межах досліджуваної проблематики автор акцентує увагу на тих історичних етапах становлення і розвитку митної справи, що виникали, розвивалися і припинялися на теренах сучасної України, і в яких існує можливість спостерігати наявність ознак, що притаманні діяльності митних посередників.

Аналіз історичних та юридичних джерел дозволив автору сформулювати висновок відносно того, що перші ознаки відносин, які умовно можна віднести до посередницьких у митній справі сягають XV століття, коли набула поширення практика надання митниць в оренду.

Вивчення історичних джерел дозволило констатувати, що на теренах сучасної України протягом багатовікової історії її становлення функціонували різні князівства, які мали власні торговельні шляхи та митні пункти. Посередники, як правило, були купцями, які добре знали місцеві ринки та мови, і допомагали іншим купцям у реалізації укладених угод та сплаті мит.

Автор відзначає, що відносини, які виникали на території сучасної України на різних етапах формування її національної державності, мали лише ознаки тих посередницьких відносин, які є можливість спостерігати в митному просторі сучасної України.

Організаційно-правові засади функціонування митних брокерів були визначені законодавством про підприємництво, що сприяло інтеграції митної брокерської діяльності в загальну систему новітнього ринкового господарювання країни та визначило їх правовий статус і сферу діяльності. Фактично, інститут митного брокерства в Україні є продуктом законодавчих новацій, які пов'язані з активним розвитком ринкових відносин на початку 1990-х років.

Ключові слова: інститут митного брокерства, митний брокер, митне законодавство, історія становлення та розвитку митної брокерської діяльності, митна брокерська діяльність, митне посередництво, митне представництво, законодавство про митну брокерську діяльність.

Summary

Ivanchenko E. P. Historical and legal analysis of the prerequisites for the emergence and development of customs brokerage activities. – Article.

The article is devoted to the historical analysis of the legal aspects of the origin and development of customs brokerage activities, starting from the times of Kyivan Rus (IX-XIII centuries) and up to the present day.

In order to properly reflect the essence and dynamics of customs brokerage activities, the author used a systematic approach, which involves analysis of both internal and external factors affecting the development of this economic and legal institution.

In the article, the author focuses on the study of historical and legal prerequisites for the formation of customs brokerage, key trends and main stages of development of customs intermediary relations in Ukraine, using a wide range of sources.

Within the framework of the research, the author focuses on those historical stages of formation and development of customs affairs which emerged, developed and ceased in modern Ukraine, and in which it is possible to observe the presence of features inherent in the activities of customs intermediaries.

The analysis of historical and legal sources allowed the author to formulate the conclusion that the first signs of relations which can be conditionally attributed to intermediary relations in customs go back to the fifteenth century, when the practice of leasing customs offices became widespread.

The study of historical sources has made it possible to state that various principalities with their own trade routes and customs points functioned on the territory of modern Ukraine throughout the centuries-long history of its formation. Intermediaries were usually merchants who knew the local markets and languages well and assisted other merchants in implementing the concluded agreements and paying duties.

The author notes that the relations which arose on the territory of modern Ukraine at different stages of formation of its national statehood had only signs of those intermediary relations which can be observed in the customs space of modern Ukraine.

The organizational and legal framework for the functioning of customs brokers was defined by the legislation on entrepreneurship, which facilitated the integration of customs brokerage activities into the general system of the country's modern market economy and determined their legal status and scope of activity. In fact, the institute of customs brokerage in Ukraine is a product of legislative innovations associated with the active development of market relations in the early 1990s.

Key words: institute of customs brokerage, customs broker, customs legislation, history of formation and development of customs brokerage, customs brokerage, customs mediation, customs representation, legislation on customs brokerage.

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.14>*О. В. Калінніков*

СПЕЦІАЛЬНЕ СУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. З метою притягнення до кримінальної відповідальності кожної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, в тому числі, тієї, яка переходується від органів досудового розслідування та суду, у кримінальному процесуальному законодавстві України було запроваджено порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (*in absentia*), який складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження. Вирок за відсутності обвинуваченого за результатами судового провадження може бути винесений лише у порядку спеціального судового провадження, однак практичне правозастосування цього інституту свідчить про наявність проблем, а тому вкрай важливим та актуальним є подальший науковий аналіз для визначення шляхів їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання спеціального судового провадження, як складової кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (*in absentia*) досліджували, зокрема, наступні вітчизняні науковці: Ю.П. Аленін, І.В. Басиста, О.В. Баулін, О.І. Верещак, Г.П. Власова, В.І. Галаган, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.М. Дроздов, О.В. Захарченко, Т.Г. Ільєва, І.З. Калька, Р.Л. Кислюк, В.М. Кіяниця, М.П. Климчук, Д.В. Коперсак, С.І. Кравченко, О.В. Кубарєва, О.П. Кучинська, О.В. Лазукова, М.І. Луцюк, М.В. Мазур, О.В. Мазур, О.В. Маленко, В.Т. Маляренко, В.І. Маринів, Г.В. Матвієвська, О.О. Нагорнюк-Данилюк, О.І. Назарук, М.Я. Никоненко, І.В. Обороньова, В.В. Онопенко, Р.Г. Песцов, Є.М. Пеліхос, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В.В. Рєц, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Татаров, А.С. Трекке, В.М. Трофименко, Л.Д. Удалова, Ж.В. Удовенко, Т.Г. Фоміна, Н.П. Черняк, І.В. Черниченко, С.С. Чернявський, С.Л. Шаренко, А.В. Шевчишен, О.Г. Шило, Д.М. Шишман, Д.О. Шумейко, О.Г. Яновська та інші.

Водночас, динамічна зміна правового регулювання кримінального провадження *in absentia* та проблеми у правозастосуванні зумовлюють подальше наукове дослідження наведеної тематики.

Метою статті є дослідження спеціального судового провадження з точки зору такої філософської категорії, як праксеологія.

Виклад основного матеріалу. Порядок спеціального судового провадження *in absentia* визначений, в тому числі, ч. 2 ст. 314, ч.ч. 3, 4 ст. 323, ч. 5 ст. 374 КПК України.

При цьому, вказані норми не передбачають механізму реалізації безпосередньо самим обвинуваченим своїх прав, в тому числі, давати пояснення з приводу обвинувачення, приймати участь у дослідженні доказів і допиті свідка, а також права на участь у судових дебатах, які передбачені як конституційними приписами так і міжнародними стандартами.

Приписи ч. 3 ст. 323 КПК України встановлюють, що спеціальне судове провадження у кримінальному провадженні щодо злочинів, визначених у ч. 2 ст. 297¹ КПК України здійснюються стосовно:

1) відсутнього повнолітнього обвинуваченого, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та оголошений в міжнародний розшук;

2) обвинуваченого, щодо якого уповноваженим органом прийнято рішення про передачу його для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся [1].

Слід погодитися з позицією О.М. Дроздова, який вважає, що спеціальне судове провадження можливе лише при вичерпанні всіх процесуальних можливостей участі обвинуваченого у кримінальному провадженні, у т. ч. і за допомогою механізмів міжнародного співробітництва [2, с. 99], оскільки, забезпечення присутності обвинуваченого у судовому провадженні відповідає завданням кримінального провадження і законним інтересам безпосередньо самого обвинуваченого.

Суд розглядає питання щодо здійснення спеціального судового провадження на підставі клопотання прокурора (вимоги до якого, на відміну від клопотання про спеціальне досудове провадження, не визначені), до якого в обов'язковому порядку додаються матеріали, які підтверджують, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате щодо нього кримінальне провадження.

Імперативною вимогою здійснення спеціального судового провадження є обов'язкова участь захисника.

Аналіз вищевказаних правових норм свідчить про те, що вони містяться у різних статтях КПК України та не регулюють всі питання, які виникають під час судового провадження за відсутності обвинуваченого, що засвідчує про необхідність запровадження у КПК України окремого розділу, норми якого будуть визначати особливості спеціального судового провадження.

Термін «праксеологія» (від грец. *πράξις* – «дія, діяльність» + *λογία* – «мова, вчення») вперше використав Альфред Еспінас в 1890 році [3].

Основними категоріями праксеології є «ефективність», «оптимальність» і «раціональність». Її тезаурус становлять також поняття «мета», «план», «засіб», «метод», «результат», «якість діяльності», «раціональність», «дієвість», «продуктивність» [4, с. 69].

В подальшому праксеологію в контексті економічної проблематики досліджував Ludwig von Mises в своїй науковій праці «Human Action: A Treatise on Economics» [5].

При цьому, вагомий внесок у дослідження праксеології вніс Тадеуш Котарбінський у своїй роботі «Hasło dobrej roboty» [6].

Сливка С.С. зазначає, що праксеологія (вчення про діяння) у філософії права займається вивченням, дослідженням природних та надприродних законів по частинах для вибору дії, аналізу вчинків, застереження від неприродної поведінки та прийняття природно-справедливого рішення. Практика права відображає практичний бік втілення нормування поведінки людини, його проектування.

Практичність права – це власне його реалізація, яка забезпечується правомірною поведінкою [7, с. 58; 8].

В.М. Брижко вважає праксеологію розділом філософії, в якому досліджуються умови, засоби і принципи ефективної та якісної людської діяльності в реалізації цінностей реального життя. Даний науковець розуміє юридичну праксеологію як науковий напрям про дослідження правових явищ щодо розумової та фізичної діяльності людини з метою забезпечення нормування поведінки людей [9, с. 33].

Бандура О.О. визначає праксеологію права як складник філософської праксеології, яка діалектично пов'язана з іншими субдисциплінами філософії права – правовими гносеологією, аксіологією, антропологією та онтологією, є органічною складовою філософії права як єдиної діалектичної системи [10, с. 45, 50].

Основними принципами праксеології визнано ефективність, корисність, раціональність. Синонімічно розвинувши їх, можна доповнити цей перелік такими поняттями, як результативність, доцільність, практичність та ін. [11].

Праксеологічні принципи формують праксеологічний погляд як методологічний інструмент, орієнтований на реалізацію дій, спрямованих на вирішення нагальних проблем у найбільш ефективний спосіб у різних сферах суспільних відносин [12].

З огляду на розуміння праксеології, порядок спеціального судового провадження розглядається як праксеологічна діяльність наступних суб'єктів:

1) прокурора, який готує клопотанням і подає його до суду, а також приймає участь в судовому розгляді;

2) захисника, якій здійснює захист обвинуваченого під час вирішення питання щодо спеціального судового провадження та в подальшому в залежності від результатів розгляду клопотання;

3) суду, який за результатами розгляду клопотання прокурора про спеціальне судове провадження ухвалює відповідне судове рішення, та при його задоволенні здійснює подальший судовий розгляд у порядку спеціального судового провадження.

Суд за результатами розгляду клопотання прокурора про спеціальне судове провадження постановляє такі ухвали: 1) про задоволення клопотання прокурора та здійснення спеціального судового провадження; 2) про відмову у задоволенні клопотання про здійснення спеціального судового провадження та зупинення судового провадження.

Практика застосування судами правових норм стосовно розгляду клопотання про спеціальне судове провадження виходить з того, що кримінальним процесуальним законодавством України встановлено вичерпний перелік правових підстав, за сукупністю яких можливе здійснення спеціального судового провадження, а саме:

– особі, щодо якої ставиться питання про здійснення спеціального судового провадження, повинно бути висунуто обвинувачення у вчиненні певних видів злочинів;

– обвинувачений має бути оголошеним у міжнародний розшук та/або переховуватися на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної

Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності або уповноваженим органом повинно бути прийнято рішення про передачу обвинуваченого для обміну як військовополоненого, за умови, що такий обмін відбувся;

– підтвердження того факту, що обвинувачений знає або повинен знати про розпочате кримінальне провадження [13, 14].

Відмова суду у задоволенні клопотання прокурора про спеціальне судове провадження свідчить про неможливість подальшого розгляду судом обвинувального акту за відсутності обвинуваченого і призводить до оголошення розшуку обвинуваченого та зупинення судового провадження до його розшуку на підставі ч. 1 ст. 335 КПК України.

Вивчення практики щодо відмови в задоволенні клопотання про спеціальне судове провадження свідчить, що основними підставами відмови є не доведення прокурором того, що обвинувачений переховується на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором та обізнаності про розпочате відносно нього кримінальне провадження [15, 16].

Відтак, прокурор при підготовці клопотання про спеціальне судове провадження повинен приділяти особливу увагу доведенню вказаних обставин.

Рогатюк І.В. зазначає, що згідно з праксеологічними канонами діяльності, прокурор, для отримання позитивного результату детально готується до відстоювання своєї позиції при розгляді клопотання. За потреби до клопотання додаються документи, які, на думку прокурора, підтверджують обставини, викладені у клопотанні [17, с. 404].

На переконання Шумейко Д.О. документами, які підтверджують обізнаність обвинуваченого про кримінальне провадження, можуть бути: заява про допуск захисника до участі у кримінальному провадженні й інші документи, що підтверджують спілкування підозрюваного, обвинуваченого із захисником, слідчим прокурором, показання осіб, які контактують з обвинуваченим щодо кримінального провадження. Відомі також випадки, коли обвинувачений у соціальних мережах заявляє про незаконне переслідування, тиск та погрози з боку уповноважених органів, що здійснюють кримінальне провадження, публікує процесуальні документи. Ці дії підлягають фіксуванню та можуть бути взяті до уваги судом під час з'ясування факту обізнаності обвинуваченого. Докази щодо обізнаності обвинуваченого мають відповідати вимогам ст. 84 КПК України [18, с. 166].

Оскільки, обвинувачений фактично може реалізовувати свої права лише за допомогою захисника, роль захисника під час спеціального судового провадження є дуже важливою, що впливає на справедливість всього судового провадження, а також безпосередньо на судові рішення.

На переконання Верховного Суду пасивна участь захисника у кримінальному провадженні за процедурою «in absentia» є істотним порушенням кримінального процесуального закону, порушенням права на захист, що перешкоджає суду ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення. Пасивною участю захисника, зокрема, може вважатися незаявлення ним жодних заяв чи клопотань, спрямо-

ваних на захист обвинуваченого, згода з усіма клопотаннями сторони обвинувачення, відсутність інформації про зустрічі з обвинуваченим, неузгодження з ним лінії захисту від обвинувачення [19].

В іншій справі Верховний Суд на підставі дослідження звукозапису судових засідань дійшов висновку, що захисник лише формально був присутній в судових засіданнях. Він не заявляв жодних заяв чи клопотань направлених на захист обвинуваченого, погоджувався зі всіма клопотаннями сторони обвинувачення, у зв'язку з чим судовий розгляд був неповним, однобічним та упередженим, що призвело до порушення принципу змагальності. Незважаючи на неналежне повідомлення підзахисного про дату та час судових засідань, захисник не заперечував проти здійснення спеціального судового провадження. Крім того, захисник не зустрічався із обвинуваченим протягом досудового слідства та судового розгляду справи, не узгоджував з ним лінію захисту від обвинувачення, не вживав жодних заходів, направлених на захист обвинуваченого, не заявляв жодного клопотання під час досудового та судового слідства, фактично не здійснював захист від обвинувачення за вчинення, в тому числі і особливо тяжкого злочину. Наведене є істотним порушенням кримінального процесуального закону, порушенням права на захист, що перешкодило суду ухвалити законне і обґрунтоване судові рішення [20].

Під час спеціального судового провадження КПК України встановлює презумпцію обізнаності обвинуваченого зі змістом повісток про виклик з моменту її опублікування у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті суду (ч. 3 ст. 323 КПК України) [1].

Єдиною підставою припинення режиму спеціального судового провадження та проведення подальшого судового розгляду за загальними правилами є явка обвинуваченого або доставка його до суду, водночас суд за клопотанням сторони захисту повторно досліджує окремі докази, які досліджувалися за відсутності обвинуваченого (ч. 4 ст. 323 КПК України) [1].

Праксеологічна діяльність прокурора, захисника та суду щодо спеціального судового провадження може бути систематизована та згрупована на такі етапи:

1) складання та подання прокурором клопотання про спеціальне судове провадження;

2) розгляд судом клопотання про спеціальне судове провадження за участі прокурора та захисника;

3) ухвалення судового рішення за результатами розгляду клопотання: а) задоволення клопотання та здійснення спеціального судового провадження, б) відмова у задоволенні клопотання – оголошення розшуку обвинуваченого та зупинення судового провадження до розшуку обвинуваченого;

4) здійснення судом спеціального судового провадження з урахуванням встановлених особливостей;

5) проведення судом подальшого судового розгляду за загальними правилами при явці обвинуваченого або доставки його до суду;

6) ухвалення судом вироку за результатами спеціального судового провадження.

Висновки. У сфері кримінального процесуального законодавства праксеологія спрямована на дослідження практичної реалізації правових норм у кримінальному провадженні відповідними суб'єктами.

Порядок спеціального судового провадження розглядається як праксеологічна діяльність наступних суб'єктів: суду, прокурора, захисника. Водночас, внаслідок теперішнього правового регулювання обвинувачений фактично позбавлений можливості приймати особисту участь у спеціальному судовому провадженні.

Аналіз правового регулювання спеціального судового провадження свідчить про те, що відповідні правові норми містяться у різних статтях КПК України, що негативно впливає на їх правозастосування та потребує запровадження у КПК України окремого розділу, норми якого будуть визначати особливості спеціального судового провадження.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Дроздов О.М. Наукові підходи щодо перспектив перегляду у екстраординарних судових провадженнях окремих судових рішень, ухвалених у заочному кримінальному провадженні. *Форум права* №1 2015. С. 92–103 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_17.pdf.
3. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Прakseологія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>
4. Малихін А. Сутність і принципи праксеологічного підходу в методичній підготовці майбутнього вчителя технологій. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: педагогіка, (3), 68–73. URL: <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/63766>
5. LUDWIG VON MISES. Human Action: A Treatise on Economics. LUDWIG VON MISES INSTITUTE AUBURN, ALABA, 1998. 952 p. URL: https://cdn.mises.org/Human%20Action_3.pdf
6. Т. Kotarbi ski: Has o dobrej roboty. Wiedza Powszechna, 1984, s. 234.
7. С. С. Сливка. Проблеми реалізації онтологічно-правових догматів. С. 56–63. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2135/vnulpurn201480113.pdf>
8. Сливка С.С. *Філософія права*: навч. посіб. / С. С. Сливка. К., 2012.
9. Брижко В.М. *Філософія права*: праксеологія в сфері інформаційного права. Інформація і право № 3(30) (2019). С. 28–34. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.3\(30\).194777](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.3(30).194777)
10. Бандура О.О. Практика права як складова філософської праксеології (загальні аспекти). *Філософські та методологічні проблеми права* том 19 №1 (2020). С. 44–52. DOI: <https://doi.org/10.33270/02201901.44>
11. Балинська О.М. Практикологічні функції правових знаків. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* № 4 2012. С. 469–479
12. Семіног С.В. Практикологічний погляд на правовий механізм компенсації за пошкоджене або знищене майно внаслідок збройної агресії рф: частина перша. *Київський часопис права*, (3), 115–121. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.16>
13. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15.10.2024 у справі 991/7765/24. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122461466>
14. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22.11.2024 у справі № 991/6811/24. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123300896>
15. Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 14.01.2024 у справі 948/939/23. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116357540>
16. Ухвала Заводського районного суду м. Запоріжжя від 05.06.2024 у справі № 332/3678/23. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119521908>

17. Рогатюк І.В. Теоретичні, правові та праксеологічні основи кримінальної процесуальної діяльності прокурора у досудовому розслідуванні. дис. док. юр. наук. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. С. 604.

18. Шумейко Д.О. Клопотання про здійснення спеціального судового провадження та його розгляд. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 1 (67). Том. 2. С. 161–168.

19. Постанова Верховного Суду від 13.06.2019 у справі № 607/9498/16-к (провадження № 51-2422км18). Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82492181>

20. Постанова Верховного Суду від 13.06.2019 у справі №607/9498/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492181>

Анотація

Калінніков О. В. Спеціальне судове провадження: праксеологічний аспект. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню спеціального судового провадження в аспекті праксеології. Порядок спеціального судового розглядається як праксеологічна діяльність наступних суб'єктів: 1) прокурора, який готує клопотанням і подає його до суду, а також приймає участь в судовому розгляді; 2) захисника, який здійснює захист обвинуваченого під час вирішення питання щодо спеціального судового провадження та в подальшому в залежності від результатів розгляду клопотання; 3) суду, який за результатами розгляду клопотання прокурора про спеціальне судове провадження ухвалює відповідне судове рішення, та при його задоволенні здійснює подальший судовий розгляд у порядку спеціального судового провадження. Теперішнє кримінальне процесуальне законодавство України в частині правового регулювання спеціального судового провадження фактично позбавляє обвинуваченого можливості особисто приймати участь у спеціальному судовому провадженні та особисто реалізовувати свої процесуальні права. Практичне значення діяльності вказаних суб'єктів у спеціальному судовому провадженні є важливою і важливою для досягнення принципу невідворотності покарання, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування з дотриманням прав і законних інтересів всіх учасників кримінального провадження. Досліджувана праксеологічна діяльність суб'єктів у спеціальному судовому провадженні складається з наступних етапів: 1) складання та подання прокурором клопотання про спеціальне судове провадження; 2) розгляд судом клопотання про спеціальне судове провадження за участі прокурора та захисника; 3) ухвалення судового рішення за результатами розгляду клопотання; 4) здійснення судом спеціального судового провадження; 5) проведення судом подальшого судового розгляду за загальними правилами при явці обвинуваченого або доставки його до суду; 6) ухвалення судом вироку за результатами спеціального судового провадження. За результатами проведеного дослідження автор дійшов висновки, що правові норми стосовно спеціального судового провадження містяться у різних статтях КПК України, що негативно впливає на їх правозастосування, а тому існує нагальна потреба у запровадженні у КПК України окремого розділу, норми якого будуть визначати особливості спеціального судового провадження.

Ключові слова: in absentia, правова праксеологія, обвинувачений, кримінальне провадження, суд, прокурор, захисник.

Summary

Kalinnikov O. V. Special court proceedings: praxeological aspect. – Article.

The article is devoted to the study of special court proceedings in the aspect of praxeology. The procedure of special court proceedings is considered as a praxeological activity of the following subjects: 1) the prosecutor who prepares the motion and submits it to the court, and also participates in the trial; 2) the defense counsel who defends the accused during the consideration of the issue of special court proceedings and further, depending on the results of the motion consideration; 3) the court which, upon consideration of the prosecutor's motion for special court proceedings, makes the relevant court decision and, if it is satisfied, conducts further trial in the special court proceedings. The current criminal procedural legislation of Ukraine in terms of legal regulation of special court proceedings actually deprives the accused of the opportunity to personally participate in special court proceedings and personally exercise his/her procedural rights. The praxeological activity of these subjects in special court proceedings is important and essential for achieving the principle of inevitability of punishment, ensuring a prompt, complete and impartial investigation with respect for the rights and legitimate interests of all participants to criminal proceedings. The studied praxeological activity of subjects in special court proceedings consists of the following stages: 1) drafting and submission by the prosecutor of a motion for special court proceedings;

2) consideration by the court of the motion for special court proceedings with the participation of the prosecutor and defense counsel; 3) adoption of a court decision based on the results of consideration of the motion; 4) conduct of special court proceedings by the court; 5) further court proceedings by the court under the general rules upon the appearance of the accused or his/her delivery to court; 6) adoption by the court of a verdict based on the results of special court proceedings. Based on the results of the study, the author comes to the conclusion that the legal provisions relating to special court proceedings are contained in various articles of the CPC of Ukraine, and this negatively affects their law enforcement, and therefore there is an urgent need to introduce a separate section in the CPC of Ukraine, the provisions of which will determine the specifics of special court proceedings.

Key words: in absentia, legal praxeology, accused, criminal proceedings, court, prosecutor, defense counsel.

УДК 347.12

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.15>*Н. В. Коробцова*

СФЕРА ВИКОРИСТАННЯ БІОМАТЕРІАЛУ ЯК КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВ НА НЬОГО

Постановка проблеми. Сучасний розвиток медицини, її окремих напрямків сприяє формуванню принципово нового погляду на біологічний матеріал людини, його правову природу, місце в системі об'єктів та прав на нього. Сучасна сфера використання біоматеріалу не дозволяє сприймати його в якості «єдиного цілого» об'єкта, а спрямовує науковців здійснювати пошук та виявляти особливості, специфічні риси окремих його видів.

На можливість використовувати людський матеріал завжди впливали норми моралі та релігії. Іншими словами, не завжди досягнення науки знаходили адекватну реакцію суспільства, що безумовно гальмувало її розвиток. Один із таких конфліктів існує з приводу необхідності використання людського матеріалу для розвитку науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правове регулювання біологічного матеріалу людини, окремих його видів було предметом досліджень таких науковців, як: Булеца С. Б., Гревцова Р. Ю., Заборовський В. В., Квіт Н. М., Левандовські К. М., Менджул М. В., Миронова Г. А., Островська Б. В., Пішта В. І., Стефанчук Р. О., Стойка А. В. та ін. Науковцями при цьому пропонувався єдиний загальний підхід до правової природи біологічного матеріалу людини без врахування особливостей сфери його використання.

Метою статті є визначення специфіки правового положення біологічного матеріалу людини в залежності від сфери його використання та визначення окремих прав на нього.

Виклад основного матеріалу. Суспільство завжди вимагало від науки результату (винайдення препаратів від невиліковних хвороб, розробку нових методів та методик лікування тощо), однак, коли поставало питання як, яким чином, за допомогою чого цей результат може бути досягнутий, суспільство надавало перевагу «традиційним цінностям», вимагаючи відповідного ставлення від законодавця. Результат – це повна нерегульованість окремих відносин або їх лише фрагментарне регулювання. Однак відповідне ставлення здатне лише гальмувати розвиток науки та не здатне його зупинити.

Одним із способів подолання «традиційного» підходу до людини, її органів, тканин, частин є розгляд біоматеріалу в залежності від сфери його використання та визначення прав на окремі його види.

Вивчення людини, її тіла заради розвитку науки має багатовікову історію. Науковими досягненнями XX – XXI століть можна вважати здійснення переливання крові, появу та проведення операцій по трансплантації, розвиток репродуктивних технологій та діяльності біобанків, можливість розшифрування геному. Всі

ці досягнення були б неможливі без використання біологічного матеріалу людини (крові, органів, тканин). Постають питання: чи є підстави розглядати в цих сферах матеріал людини в якості самостійного об'єкта? Якщо – так, то якого? Які права при цьому виникають на даний об'єкт і хто є суб'єктом цих прав? Одразу потрібно зазначити, що відносини в цих сферах хоча і врегульовані окремими нормативними актами (іноді на рівні законів), правовий статус задіяного біологічного матеріалу людини залишився поза увагою законодавця, що наражає на ризик права та інтереси учасників цих відносин.

Відповідаючи на питання можливості розгляду біоматеріалу в якості самостійного об'єкта, потрібно визначитися з природою його походження та можливістю існування окремо від оригінатора. Деякий біологічний матеріал створюється в лабораторних умовах, штучним шляхом, а тому цілком можливим є визнання його в якості самостійного об'єкта права. Отримані з крові та її компонентів препарати, клітинні лінії, створені поза межами людського тіла, хоча і вироблені з природного біоматеріалу людини, все ж таки є продуктами переробки, результатами людської праці, тобто такими, що не мають природнього походження та повинні визнаватися речами. Отже, відсутність природнього походження, можливість існування відокремлено від людини повинно «виводити» їх з-під заборони бути предметом правочинів (як оплатних, так і безоплатних) та вимагає від законодавця їхнього окремого правового регулювання.

Визначаючи суб'єкта, якому буде належати такий матеріал, та прав на нього, доречним буде розглянути справу *Moore v. Regents of the University of California* (1990) [1]. Головне питання, яке поставлено було на розгляд суду – чи може оригінатор клітин визнаватися співвласником створеної клітинної лінії та мати долю в прибутку від її використання. Претензії позивача зводилися до того, що йому була невідома мета використання видаленого хворого органу, результатом якого стало створення клітинної лінії із його Т-лімфоцитів та отримання патенту, в якому лікарі зазначалися як винахідники з подальшим укладенням угоди про комерційний розвиток клітинної лінії та продуктів, які будуть отримані з неї. Позивач в суді поставив питання про визнання за ним як за оригінатором права власності на відокремлені клітини та участь в прибутку від використання клітинної лінії [2, с. 99]. Суд відмовив йому на тій підставі, що діюче законодавство не визнавало біоматеріал, відокремлений від особи, власністю оригінатора та визнав його об'єктом *sui generis*, використання та розпорядження яким повинно відбуватися в інтересах публічної політики. Щодо можливості розподілу прибутку від використання клітинної лінії між оригінатором та медичним центром, то суд дійшов висновку, що клітинна лінія є винаходом, вона відокремлена від клітин позивача та створена виключно завдяки діяльності лікарів медичного центру, а отже, всі права на неї, включаючи право на отримання прибутку від використання, має виключно медичний центр [1]. Це рішення вважається одним із найбільш суперечливих в доктрині та викликало різку критику, яка зводилася до того, що суд визнав необхідність захисту соціально значущих інтересів медичних досліджень на шкоду пріоритетному захисту прав окремих осіб [3, с. 304].

Аналогічне рішення було прийнято Верховним судом США у справі *Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics* (2013) щодо правової природи компле-

ментарної ДНК, в якому суд визнав штучне походження винайдені комплементарної ДНК та визнав її здатною вважатися винаходом [4]. Ця позиція так само викликає критику та не сприймається науковцями, які вважають, що генетична інформація комплементарної ДНК нічим не відрізняється від ДНК природного походження.

Отже, в контексті дослідження саме штучно створеного біологічного матеріалу, тобто створеного завдяки праці інших осіб (не оригінатора): дослідників, лікарів, медичних закладів, наукових центрів, оригінатор, на нашу думку, не повинен мати жодних прав на нього, незважаючи на те, що цей об'єкт створений з його матеріалу за умови наявності інформованої добровільної згоди на його вилучення. В іншому випадку, під загрозу ставляться інтереси та розвиток науки.

Певну складність становить визначення правової природи біологічного матеріалу людини (органів, тканин, клітин) та прав на нього, який використовуються для трансплантацій. Враховуючи природне походження цього матеріалу, про існування його в якості самостійного об'єкта можна вести мову лише при відокремленні його від тіла людини, оскільки в іншому випадку, він є складовою людського організму завдяки якому здійснюється його життєдіяльність. Відокремлені органи, тканини, мають матеріальну форму, вимірюються вагою, зростом, об'ємом, а наявність «дистанції» між матеріалом та тілом людини свідчить про його можливість існувати окремо від людини хоча і недовгий проміжок часу. Саме з моменту відокремлення від донора і безпосередньо до моменту пересадження в організм реципієнта існує можливість розглядати біологічний матеріал людини в якості самостійного об'єкта матеріального світу, який за своєю правовою природою тяжіє до категорії речей. До такого висновку можна дійти дослідивши відповідність біологічного матеріалу людини ознакам речей. А саме, біоматеріалу властива матеріальна складова, відособленість (з моменту вилучення), можливість розпорядження шляхом вчинення певних дій (в тому числі правочинів) за допомогою інформованої добровільної згоди, бути корисним як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Навіть обмежена сфера використання не стає перешкодою для визнання біоматеріалів речами, оскільки цивільному законодавству вже давно відомі такі види речей, які обмежені в обороті та вилучені з нього, окрім цього, такі обмеження, стосуються, як правило, окремих категорій біоматеріалів [5, с. 258]. Однак а ні міжнародне [6], а ні національне [7] законодавство на сьогодні не визначилося з місцем цього об'єкта в системі прав, зосереджуючи увагу лише на тих діях, які дозволяється вчиняти з ним, та на заборонах.

З'ясувавши речово-правову природу біологічного матеріалу людини, потрібно визначити суб'єкта та право, на якому він буде належати. Первинним суб'єктом повинен визнаватися оригінатор, але право власності у нього на відокремлені анатомічні матеріали виникає лише тоді, коли він виражає намір їх подальшого використання заради мети, яка виходить за межі природного існування [5, с. 260]. Цей намір, як правило, відображений в інформованій добровільній згоді і свідчить про зацікавленість оригінатора у подальшій долі свого біоматеріалу.

На практиці доволі часто постає питання: а чи повинна мета подальшого використання матеріалу бути обов'язковою складовою згоди на медичне втручання?

Відповідь на нього залежить від доцільності подальшого використання матеріалу після відокремлення та користі від такого використання. Не весь біологічний матеріал має користь для оригінатора та суспільства. Це стосується так званих «медичних відходів» або «медичного сміття», які отримані в ході медичного втручання та які відторгаються самим організмом людини протягом життя (молочні зуби, слина). Постає питання: яка правова природа цих об'єктів? Більшість таких біоматеріалів не становлять цінність, користь для оригінатора та науки, тому визнавати їх об'єктами цивільних прав недоцільно. Відсутність можливості подальшого використання такого матеріалу, не вимагає встановлення прав на нього та необхідності оформлення подальшої його долі. В іншому випадку, визнання права власності оригінатора на цей матеріал вимагало б необхідності отримання кожного разу від нього згоди на подальші дії медичного персоналу з ним, зокрема, утилізацію. Але деякий біоматеріал, віднесений до цієї групи, може становити цінність лише для науки, а не оригінатора. Так, слина, видалений хворий орган є носіями генетичної інформації про людину та можуть використовуватися в наукових дослідженнях. Деякий біоматеріал, віднесений до «відходів», в подальшому може набувати цінності, як-то, створення перуки з остриженого волосся. Цінність такого матеріалу для оригінатора не втрачається і є всі підстави вважати його річчю.

Вирішуючи питання щодо визначення суб'єкта – власника такої речі, потрібно виходити з того, що оригінатор в результаті певних дій (наприклад, втрати біоматеріалу) позбавляється лише безпосереднього (фізичного) зв'язку із матеріалом, а генетичний (біологічний) зв'язок залишається, тому за можливості встановлення особи – оригінатора та користі від подальшого використання об'єкта, його власником повинен визнаватися оригінатор.

Висновки. Тіло людини, окремі органи, тканини давно стали предметом досліджень. Відокремлені біоматеріали сьогодні є самостійним об'єктом наукових досліджень, матеріалом для трансплантацій, репродуктивних технологій, сировиною для виробництва лікарських засобів тощо. Сфера використання даних об'єктів є настільки широкою, що вимагає диференційованого підходу до сутності біологічного матеріалу, правової природи окремих його видів та прав на нього, що, безумовно, повинно бути відображено в законодавстві.

Література

1. Moore v. Regents of the University of California. URL: <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/3d/51/120.html> (дата звернення: 17.01.2025).
2. Коробцова Н. В. Проблеми захисту права на біоматеріал людини (справа «Moore v. Regents of the University of California»). *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах в Україні* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 12 січ. 2024 р.). Харків : Право, 2024. С. 98–100.
3. Коробцова Н. В. Захист права власності на біологічний матеріал людини. *Право власності: способи захисту крізь призму судової практики* : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. С. 298–320.
4. Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics, Inc., 569 U.S. 576 (2013). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/569/576/> (дата звернення: 17.01.2025).
5. Коробцова Н. В. Органи, тканини та інші анатомічні матеріали людини як об'єкти цивільних прав. *Нетипові об'єкти* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. С. 242–261.

6. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини : Конвенція про права людини та біомедицину : Конвенція від 04.04.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_334 (дата звернення: 18.01.2025).

7. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 р. № 2427-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2427-19> (дата звернення: 18.01.2025).

Анотація

Коробцова Н. В. Сфера використання біоматеріалу як критерій визначення прав на нього. – Стаття.

Наукові досягнення медицини, окремих її напрямків вимагають від науковців та законодавця поновому подивитися на правову природу людського тіла. Зміни, які відбуваються в науці, відкриття можливостей, яких не було раніше (трансплантація органів, клонування, штучне запліднення тощо), призводять до того, що ані суспільство, ані законодавець вчасно не встигають зрозуміти їхню сутність та правову природу. Розвиток трансплантології, генетики, фармакології вимагають сприйняття біологічного матеріалу людини в якості матеріалу, сировини. Таке ставлення неоднозначно сприймається суспільством, а іноді сприяє виникненню конфлікту між науковими відкриттями, досягненнями та моральними засадами, що гальмує розвиток науки.

Сьогодні біологічний матеріал людини сприймається не тільки як об'єкт наукових досліджень, а і як матеріал, річ, він може бути предметом багатьох цивільно-правових правочинів (купівлі-продажу, міни, дарування, зберігання, перевезення тощо), отже, сфера його використання є доволі широкою та вирішальною для розуміння людського матеріалу в якості самостійного об'єкта цивільного права, визначення правової природи та прав на нього, що і стало предметом даного дослідження. Ставлення до біоматеріалу людини залежить від його можливості існувати окремо від особи в якості самостійного об'єкта. Так, доки орган, тканина є частиною тіла людини, вони не мають самостійного значення і розглядаються в якості складової організму щодо яких існують особисті немайнові права (право на особисту недоторканність, право на охорону здоров'я, право на недоторканність особистого життя тощо). Факт відокремлення біоматеріалу та можливість існування окремо від людини свідчать про розширення сфери його використання, що дозволяє подивитися на нього не тільки як на частину людського тіла, а і як на матеріал, речовину, тобто як на самостійний об'єкт права. А наявність матеріальної складової, відособленості, можливості розпоряджатися ним та користі як для окремої людини так і для суспільства в цілому, свідчать про тяжіння цього об'єкту до речей. Використання біоматеріалу в сфері генетики та біомедицини призводять до необхідності дослідження їх як патентоздатних об'єктів. Однак відсутність користі від використання біологічного матеріалу людини або втрата її, свідчать про недоцільність його використання в тій чи іншій сфері, а отже, й неможливість розгляду його в якості об'єкта цивільного права.

Ключові слова: біологічний матеріал людини, об'єкт права, річ, винахід, особисті немайнові права.

Summary

Korobtsova N. V. The scope of use of biomaterial as a criterion for determining rights to it. – Article.

Scientific achievements of medicine, its individual areas require scientists and legislators to take a new look at the legal nature of the human body. Changes occurring in science, the discovery of opportunities that did not exist before (organ transplantation, cloning, artificial insemination, etc.), lead to the fact that neither society nor the legislator has time to understand their essence and legal nature in time. The development of transplantology, genetics, pharmacology requires the perception of human biological material as material, raw material. Such an attitude is ambiguously perceived by society, and sometimes contributes to the emergence of a conflict between scientific discoveries, achievements and moral principles, which slows down the development of science.

Today, human biological material is perceived not only as an object of scientific research, but also as material, however, it can be the subject of many civil legal transactions (purchase and sale, exchange, donation, storage, transportation, etc.), therefore, the scope of its use is quite broad and decisive for understanding human material as an independent object of civil law, determining the legal nature and rights to it, which became the subject of this study. The attitude towards human biomaterial depends on its ability to exist separately from the person as an independent object. Thus, as long as an organ or tissue is part of the human body, they do not have independent meaning and are considered as a component of the organism in relation to which there are personal non-property rights (the right to personal integrity, the right to health protection, the right to privacy, etc.). The fact of separation of biomaterial and the

possibility of its existence separately from a person indicate the expansion of the scope of its use, which allows us to look at it not only as a part of the human body, but also as a material, substance, that is, as an independent object of law. And the presence of a material component, isolation, the ability to dispose of it and the benefit for both an individual person and society as a whole indicate the attraction of this object to things. The use of biomaterial in the field of genetics and biomedicine leads to the need to study them as patentable objects. However, the lack of benefit from the use of human biological material or its loss indicates the inexpediency of its use in a particular area, and therefore the impossibility of considering it as an object of civil law.

Key words: human biological material, object of law, thing, invention, personal non-property rights.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.16>*Г. Л. Крушельницька*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЖЕРТВИ БІОМАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Розвиток біомедичних технологій зумовив виникнення нових об'єктів цивільних прав, щодо яких фізичні та юридичні особи вступають у правовідносини. Одним із таких об'єктів є біоматеріал, вилучений із організму людини, оскільки в сучасних умовах він може використовуватися не лише для персоналізованого лікування пацієнтів, але і у науково-дослідній діяльності, клінічній медицині, ембріології, фармакології, тканинній інженерії тощо. Можливість перебування біоматеріалу людини в обмеженому цивільному обороті породжує нові договірні конструкції, пов'язані із переходом права власності на такі біооб'єкти. Зокрема, поруч із договором про донорство, спрямованим на реалізацію особистих немайнових прав фізичної особи, можна говорити також про формування договірних відносин пожертви біоматеріалу людини, що є підставою для виникнення, зміни та припинення речових та зобов'язальних прав на біоматеріал. Водночас, зважаючи на те, що цивільні правовідносини у сфері біомедичної діяльності взагалі є малодослідженою темою, їх договірне регулювання досі знаходилося поза увагою науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Між тим, загальна характеристика договорів дарування та пожертви, незалежно від їх предмету, досліджувалася у працях вітчизняних цивілістів, серед яких В. М. Коссак, Є. М. Ключева, М. С. Долинська, В. В. Заборовський, Р. В. Карпенко та інші. Окремим питанням правової природи договорів про донорство були присвячені наукові праці С. О. Сліпченка, С. Б. Булеци, І. Я. Сенюти, А. А. Герц, М. С. Брюховецької, К. О. Ільющенкової, А. П. Головащук та інших. Однак договірна конструкція пожертви біоматеріалів людини взагалі не досліджувалася у вітчизняній юридичній науці, що й обумовлює актуальність обраної проблематики статті.

У зв'язку із викладеним, **метою наукової статті** є дослідження поняття, характерних ознак, предмету та суб'єктного складу договору пожертви біоматеріалу людини, а також розмежування договірних конструкцій пожертви та донорства людського біоматеріалу.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що пожертва біоматеріалу людини належить до непоіменованих договорів, на неї поширюються загальні цивілістичні положення про правочин і договір, а також норми Глави 55 ЦК України «Дарування», оскільки, як відомо, жертва є різновидом дарування.

Так, згідно частини 1 статті 729 ЦК України жертвою є дарування нерухомих та рухомих речей, зокрема грошей та цінних паперів. У свою чергу, відповідно до статті 717 ЦК України, за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровува-

ному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Таким чином, пожертва передбачає безоплатне відчуження власником певного належного йому майна на користь іншої особи. При цьому предметом договору пожертви можуть бути лише нерухомі та рухомі речі, серед яких законодавцем окремо виділено гроші та цінні папери, однак це можуть бути й інші рухомі речі, зокрема біоматеріали, відділені від організму людини.

На нормативно-правовому рівні визначення поняття «біологічний матеріал» міститься у затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 р. № 286 Ліцензійних умовах провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я, і охоплює собою тканини, клітини, біологічні рідини, секрети і продукти життєдіяльності, фізіологічні виділення, мазки, зіскоби, змиви, біопсійний матеріал, що отримані від людини, а також матеріал ембріофетального походження, які можна переробляти, маркувати, консервувати, тестувати, зберігати, використовувати для клінічного застосування. При цьому згідно Порядку проведення клінічних випробувань тканинних і клітинних трансплантатів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, затвердженого Наказом МОЗ України №630 від 10.10.2007 року, термін «анатомічні матеріали ембріофетального походження», означає тканини та клітини мертвого ембріона (плода) людини. Однак зважаючи, що на сьогоднішній день біобанки пропонують послугу зберігання також позазародкових матеріалів (пуповина, плацента, плідні оболонки) народженої дитини, до біоматеріалів людини належать і ці позафетальні матеріали. Крім того, у пункті 11.1 Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) в Україні, затвердженому Наказом Міністерства охорони здоров'я №787 від 09 вересня 2013 року, який регулює правовідносини у сфері штучної репродукції, зазначено, що гамети пацієнтів (сперматозоїди або яйцеклітини), тканина яєчка або його придатків, тканина яєчника та ембріони є біологічним матеріалом пацієнта/пацієнтів. Тобто, біоматеріалом є також життєздатні ембріони людини *in vitro*, створені поза людським організмом з метою лікування безпліддя.

Оскільки відділений від тіла біоматеріал становить окрему фізичну субстанцію, доступну для певних маніпуляцій, його речова природа не викликає сумнівів. Тому з огляду на можливість переміщення у просторі біоматеріалу людини, що зазвичай міститься у спеціальному лабораторному посуді чи герметичних контейнерах із необхідними контрольованими умовами, що запобігають його біологічному чи фізичному руйнуванню, можна стверджувати, що біоматеріали людини є рухомими речами, які можуть становити предмет договору пожертви.

Особливою ознакою договору пожертви, що дозволяє відмежувати його від договору дарування, є передача речі для досягнення певної, наперед обумовленої мети. Це передбачає накладання на одаровуваного разом з прийняттям пожертви обов'язку, який спрямований на використання предмету договору лише для досягнення ним певної мети, або мети, яка була заздалегідь визначена сторонами [1, с. 56]. Враховуючи те, що біоматеріал людини є обмеженим в обороті, його пожертва має здійснюватися із конкретною метою, що не порушує принцип

поваги до гідності людини як біологічного виду. Зокрема може йтися про використання пожертвованого біоматеріалу у практичній медицині для діагностики, профілактики та лікування захворювань і покращення стану здоров'я пацієнта, у біомедичній діяльності для виготовлення клітинних продуктів або біочорнил, що використовуються у тривимірному біодруці органів і тканин, у науково-дослідній діяльності (ембріології, генній інженерії тощо).

Згідно статті 730 ЦК України жертвувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви відповідно до мети, встановленої договором про пожертву. У разі, якщо жертва використовується не за призначенням, жертвувач або його правонаступники мають право вимагати розірвання договору про пожертву. У випадку пожертви біоматеріалу людини, видається, що жертвувач також має право контролювати цільове використання предмету договору. Однак реалізація цього права далеко не завжди є можливою з огляду на те, що біоматеріал є споживною річчю і має індивідуально-визначені ознаки виключно в частині генетичної та геномної інформації, носієм якої він є. Тобто достеменно встановити, чи використовується у науково-дослідній чи медичній діяльності конкретний жертвуваний біоматеріал, можна виключно на підставі генетичного тестування.

Відповідно до положень статті 730 ЦК України якщо використання пожертви за призначенням виявилось неможливим, використання її за іншим призначенням можливе лише за згодою жертвувача, а в разі його смерті чи ліквідації юридичної особи – за рішенням суду. Так, якщо жертвувані репродуктивні клітини або ембріони *in vitro* неможливо використати у програмах ДРТ через втрату ними своїх біологічних властивостей, застосувати їх у наукових дослідженнях можливо виключно за згодою жертвувача. У випадку, якщо ним є фізична особа, від якої походить біоматеріал, це цілком виправдано, з огляду на тісний особистісний зв'язок між особою і предметом договору. Якщо ж жертвувачем є юридична особа, видається, що можна допустити використання пожертви за іншим призначенням і без її згоди.

Що стосується суб'єктного складу правовідносин пожертви біоматеріалу людини, то жертвувачем можуть бути фізичні та юридичні особи, яким біоматеріал належить на праві власності. До кола таких осіб в першу чергу відносяться фізичні особи, із тіла яких вилучено чи відділено біоматеріал. Не зважаючи на те, що ним часто неможливо володіти фізично через необхідність створення спеціальних умов консервації та зберігання з метою недопущення втрати біологічних властивостей, у фізичних осіб залишається право юридичного володіння, а також розпорядження власним біоматеріалом. З огляду на те, що власниками такого біоматеріалу, як ембріони *in vitro*, можуть бути дві особи – пацієнти програми ДРТ, що є подружжям або жінкою і чоловіком, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, на стороні жертвувача можлива множинність осіб. Так само множинність осіб за договором пожертви біоматеріалу може виникати і на стороні одаровуваного, якщо предметом договору є репродуктивні клітини чи ембріони *in vitro*, що передаються безплідній парі для лікування безпліддя.

Крім того, жертвувачами можуть бути також юридичні особи – заклади охорони здоров'я, науково-дослідні установи, біобанки. Ці суб'єкти можуть набу-

вати право власності на біоматеріали людини за цивільно-правовими договорами, зокрема про донорство, а також у випадку відмови фізичної особи від права власності на них (наприклад, у разі відмови від продовження подальшого зберігання біоматеріалу у біобанку).

Ще одне питання, яке потребує дослідження, це момент укладення договору пожертви біоматеріалу людини. За загальним правилом договір пожертви є реальним і вважається укладеним з моменту прийняття пожертви, що зазвичай виражається у врученні обдаровуваному самої речі або її символів. Однак, як уже було зазначено вище, особливість біоматеріалу полягає у тому, що він зберігається у спеціальних умовах і можливість його використання за призначенням, обумовленим у договорі пожертви, залежить від дотримання умов зберігання, яких дотримуються спеціальні суб'єкти господарювання, що мають відповідну ліцензію на провадження діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини чи медичної діяльності. У зв'язку із цим, фізична передача біоматеріалу жертвувачем обдаровуваному видається неможливою. Зазначене вказує на те, що договір пожертви біоматеріалу людини є консенсуальним і він вважається укладеним з моменту досягнення згоди сторін щодо істотних умов договору (предмету та мети його використання). Однак зважаючи на той факт, що біоматеріал зазвичай зберігається у біобанку чи закладі охорони здоров'я, договір про пожертву пропонується визнавати укладеним з моменту надання жертвувачем письмової добровільної інформованої згоди жертвувача на передачу пожертви обдаровуваному.

З огляду на предмет договору пожертви біоматеріалу людини, важливо відмежувати його від договору про донорство, що має іншу правову природу.

Досліджуючи правовідносини донорства, К. О. Ільющенкова визначила особливості, що відрізняють їх від інших схожих правовідносин, виділивши серед них такі: 1) особливий об'єкт правовідносин – частини людського організму; 2) особливий суб'єктний склад; 3) особливий процес здійснення прав і виконання обов'язків донором, що супроводжується медичним обслуговуванням з допомогою медичного працівника; 4) донорство анонімне (відповідно до законодавства); 5) вилучений донорський матеріал повинен зберігатися у відповідних умовах, забезпечити які може лише відповідний державним стандартам лікувальний заклад; 6) нормативно-правові вимоги до осіб, які можуть бути донорами; 7) відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю внаслідок виконання донорської функції [2, с. 24].

Між тим, основною характерною метою донорства є мета вилучення донорського матеріалу, що полягає у вживленні його в організм реципієнта з лікувальною метою. Так, згідно статті 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» донорством є надання донором анатомічних матеріалів іншій людині за життя (прижиттєве донорство) або вилучення анатомічних матеріалів людини у донора-трупа (посмертне донорство) для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів. При цьому трансплантація визначається як спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини. У свою чергу мета пожертви біоматеріалу людини не обмежується його використанням у процесі надання медичної допомоги чи медичної послуги. Біоматеріал може бути

пожертвуваний також для науково-дослідних цілей, для виготовлення медичних та фармацевтичних виробів, для використання у тканинній та генетичній інженерії тощо.

Статтею 290 ЦК України передбачено, що повнолітня дієздатна фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин. Особа віком до 18 років може бути живим донором гемопоетичних стовбурових клітин відповідно до закону. Фізична особа може дати письмову згоду на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті або заборонити його.

При цьому, згідно частини 4 статті 14 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» анатомічні матеріали може бути вилучено у донора лише за наявності його (або його законних представників у випадках, визначених законом) добровільної та усвідомленої згоди на донорство анатомічних матеріалів, наданої у письмовому вигляді. Згода на вилучення анатомічних матеріалів надається після надання особі лікарем об'єктивної та доступної інформації про можливість виникнення ускладнень для її здоров'я, а також про її права у зв'язку з донорством. Вилучення анатомічного матеріалу у живого донора дозволяється за наявності висновку консилиуму лікарів про можливість такого вилучення після повного медичного обстеження донора та за умови, що завдана його здоров'ю шкода буде меншою, ніж небезпека, що загрожує життю реципієнта. Вилучення анатомічних матеріалів (крім тих, що здатні до регенерації) у живого донора можливе лише у разі родинного або перехресного донорства. У випадку донорства репродуктивних клітин, Порядком застосування ДРТ в Україні також визначено алгоритм здійснення програми донації ооцитів та сперми, який передбачає їх вилучення (відділення) від організму донора.

Вказане свідчить про те, що на момент укладення договору про донорство біоматеріалів, вони ще не відділені від тіла донора і є його складовою. Відповідно, у випадку донорства матеріальний предмет договору з'являється лише у процесі його виконання. У свою чергу, договір пожертви укладається щодо біоматеріалів, які вже знаходяться поза організмом людини, оскільки вони були вилучені з нього та збережені для певних потреб пацієнта чи закладу охорони здоров'я, зокрема під час оперативних втручань, пологів, абортів, лікування методами ДРТ тощо.

Наступне, на що необхідно звернути увагу – це анонімність донорства. Згідно статті 290 ЦК України особа донора не повинна бути відомою реципієнту, а особа реципієнта – родині донора, крім випадків, коли реципієнт і донор перебувають у шлюбі або є близькими родичами. Ця ознака є важливою, оскільки впливає на суб'єктний склад досліджуваних правовідносин. Зокрема, у разі анонімного донорства сторонами договору є донор та заклад охорони здоров'я, який здійснюватиме вилучення біоматеріалу та його пересадку реципієнту. Якщо ж донорство не є анонімним (за наявності шлюбного чи родинного зв'язку), то сторонами договору є донор, заклад охорони здоров'я та реципієнт. У цьому випадку К. О. Ільющенкова вказує, що третій суб'єкт договору – заклад охорони здоров'я здійснює лише посередницьку функцію у реалізації права на донорство (суб'єкт – донор) і права на медичну допомогу (суб'єкт – реципієнт) [2, с. 25]. Відповідно, виникає питання,

чи укладається при цьому багатосторонній правочин, все ж ідеться про множинність осіб у зобов'язанні, що може зумовити особливий порядок його виконання. Так, якщо у двосторонньому зобов'язанні бере участь двоє і більше осіб на одній стороні, то вони виражають єдину волю, яка продиктована взаємним інтересом, у свою чергу, учасник зобов'язання у багатосторонньому правочині виступає самостійною стороною і висловлює індивідуальну волю, переслідуючи індивідуальні цілі і реалізуючи індивідуальний інтерес [с. 297]. На перший погляд, у відносинах донорства заклад охорони здоров'я та реципієнт об'єднані однією метою – покращити стан здоров'я останнього. Однак при детальнішому розгляді прав та обов'язків зазначених суб'єктів можна дійти висновку, що заклад охорони здоров'я зацікавлений у наданні платної медичної послуги, а реципієнт – у відновленні чи покращенні стану свого здоров'я. У зв'язку із цим видається, що договір про анонімне донорство є багатостороннім. Натомість договір пожертви біоматеріалів завжди є двостороннім і не може бути анонімним з огляду на право жертвувача контролювати використання біоматеріалу відповідно до мети, визначеної у договорі.

На додаток варто відзначити, що у договорі пожертви біоматеріалу людини до жертвувача не встановлюються жодні вимоги щодо його фізіологічного стану чи біологічних характеристик, оскільки біоматеріал вже знаходиться поза його тілом. У свою чергу донором може бути далеко не кожна фізична особа. Наприклад у разі донорства репродуктивних клітин донори мають відповідати низці вимог: бути жінкою віком від 18 до 36 років чи чоловіком віком від 20 до 40 років, мати народжену здорову дитину та задовільне соматичне здоров'я, а також не мати негативних фенотипічних проявів, протипоказань для участі в програмі донації ооцитів, спадкових захворювань, шкідливих звичок: наркоманії, алкоголізму, токсикоманії. Якщо йдеться про донорство анатомічних матеріалів для трансплантації, то донор повинен мати такий стан здоров'я, який дозволить йому надати для трансплантації власні клітини, органи чи тканини, а також мати імунологічну сумісність із реципієнтом.

Висновки. На підставі викладеного можна стверджувати, що біоматеріал людини може бути предметом договору пожертви і передаватися обдаровуваному із наперед погодженою із жертвувачем метою, зокрема для діагностики, профілактики та лікування захворювань і покращення стану здоров'я пацієнта, для виготовлення клітинних продуктів або біочорнил, що застосовуються у тривимірному біодруці органів і тканин, для використання у науково-дослідній діяльності (ембріології, генній інженерії тощо). При цьому до основних ознак, що дозволяють відмежувати договір пожертви біоматеріалу від договору про донорство можна віднести попередню відокремленість біоматеріалу від тіла людини, мету використання біоматеріалу (не лише для трансплантації), відсутність вимог щодо віку та стану здоров'я для фізичних осіб, від яких походить жертвуваний біоматеріал, а також відкритість пожертви незалежно від суб'єктного складу сторін договору.

Література

1. Карпенко Р. В., Братішко Н. А. Про правові аспекти укладання і здійснення договорів дарування і пожертви. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 51–57.

2. Льющенко К. О. Договір як підстава виникнення правовідносин донорства. *Медичне право*. 2018. №1(21). С. 22–31.

3. Чернілевська О. І. Поняття та ознаки множинності осіб у цивільних зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія ПРАВО. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 296–299.

Анотація

Крушельницька Г. Л. Загальна характеристика договірного регулювання пожертви біоматеріалів людини. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню правової природи та характерних ознак договору пожертви біоматеріалу людини, який доцільно відносити до рухомих, споживних, індивідуально визначених на генетичному рівні речей, обмежених у цивільному обороті. Встановлено, що особливістю договору пожертви біоматеріалу є конкретна мета його використання, що не порушує принцип поваги до гідності людини як біологічного виду. Зокрема пожертвований біоматеріал може використовуватися у практичній медицині для діагностики, профілактики та лікування захворювань і покращення стану здоров'я пацієнта, у біомедичній діяльності та фармакології для виготовлення клітинних продуктів або біочорнил для тривимірного біодруку органів і тканин, у науково-дослідній діяльності (ембріології, генній інженерії тощо). Визначено, що пожертвуваєм за договором можуть бути фізичні особи, від яких походить біоматеріал, заклади охорони здоров'я, біобанки, а також науково-дослідні установи, які набули право власності на біоматеріал в установленому законом порядку. Обґрунтовано, що у зв'язку із неможливістю фізичної передачі біоматеріалу пожертвувачем обдаровуваному, договір пожертви біоматеріалу людини є консенсуальним і вважається укладеним з моменту надання пожертвувачем письмової добровільної інформованої згоди на передачу пожертви обдаровуваному. У статті розмежовано договір пожертви та договір про донорство біоматеріалу. Встановлено, що вказані договірні конструкції відрізняються метою використання біоматеріалу, оскільки донорство передбачає трансплантацію, тобто пересадку анатомічного матеріалу реципієнту з метою його лікування, а пожертвований біоматеріал може використовуватися також із біомедичною та науково-дослідною метою. Крім того, предметом договору пожертви є біоматеріал, попередньо відділений від тіла людини без донорської мети, у той час як договір про донорство укладається щодо анатомічного матеріалу, який є частиною організму донора. Обґрунтовано, що на відміну від донорства, пожертва не передбачає вимог щодо віку та стану здоров'я для фізичних осіб, від яких походить пожертвований біоматеріал. Також встановлено, що на відміну від донорства, яке за загальним правилом є анонімним, жертва є відкритою незалежно від суб'єктного складу сторін договору.

Ключові слова: біомедичні технології; біологічний матеріал; договір пожертви; донорство; право власності; суб'єкти права власності.

Summary

Krushelnitska H. L. General characteristics of contractual regulation of the donating of human biomaterials. – Article.

The article is devoted to the study of the legal nature and characteristic features of the contract for the donating of human biomaterial, which is expediently attributed to movable, consumable, individually determined at the genetic level things, limited in civil circulation. It is established that the peculiarity of the contract for the donating of biomaterial is the specific purpose of its use, which does not violate the principle of respect for the dignity of man as a biological species. In particular, the donated biomaterial can be used in practical medicine for the diagnosis, prevention and treatment of diseases and improvement of the patient's health, in biomedical activities and pharmacology for the manufacture of cell products or bioinks for three-dimensional bioprinting of organs and tissues, in scientific research activities (embryology, genetic engineering, etc.). It is determined that the giver under the contract can be individuals from whom the biomaterial originates, healthcare institutions, biobanks, as well as scientific research institutions that have acquired the property right of the biomaterial in accordance with the procedure established by law. It is substantiated that due to the impossibility of physical transfer of biomaterial by the giver to the donee, the contract of donating of human biomaterial is consensual and is considered concluded from the moment the giver provides written voluntary informed consent to transfer the donation to the donee. The article distinguishes between a donation contract and a contract on donating of biomaterial. It is established that the specified contractual structures differ in the purpose of using the biomaterial, since donation involves transplantation, i.e. transplantation of anatomical material to the recipient for the

purpose of his treatment, and the gifted biomaterial can also be used for biomedical and research purposes. In addition, the subject of the donating contract is biomaterial previously separated from the human body without a donor purpose, while the donation contract is concluded in relation to anatomical material that is part of the donor's body. It is substantiated that, unlike donation, donating does not impose age and health requirements on individuals from whom the gifted biomaterial originates. It is also established that, unlike donation, which is generally anonymous, donating is open regardless of the subject composition of the parties to the contract.

Key words: biomedical technologies; biological material; donating contract; donation; property rights; subjects of property rights.

УДК 343.5:355.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.17>*Р. П. Лаврьонов*

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА: НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

Постановка проблеми. Військове майно є ключовим елементом матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил України та інших суб'єктів сектору безпеки й оборони. Рациональне користування, зберігання та охорона цього ресурсу є основою боєздатності військових формувань, що особливо критично в умовах воєнного стану. Однак сучасна практика демонструє низку системних проблем у сфері правового регулювання відповідальності за правопорушення, пов'язані з військовим майном.

Однією з головних проблем є недосконалість чинного законодавства України, яке регулює порядок користування, зберігання та захисту військового майна. Прогалини в законодавчих актах, відсутність чіткої кваліфікації складів злочинів у цій сфері та недостатня адаптація міжнародного досвіду створюють умови для зловживань, неефективного управління та втрати ресурсів. Це значною мірою підриває обороноздатність держави та створює корупційні ризики.

Особливо актуальним є питання гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, зокрема стандартами країн НАТО, що забезпечують прозорість і ефективність процедур у військовій сфері. При цьому практика застосування правових норм в Україні свідчить про наявність суттєвих проблем із кваліфікацією злочинів, пов'язаних із військовим майном, та притягненням до кримінальної відповідальності винних осіб.

Таким чином, постає необхідність комплексного дослідження юридичного складу злочинів у сфері військового майна, виявлення проблем правозастосування та розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства в цій сфері. Це дозволить не лише посилити правовий захист військового майна, а й забезпечити ефективне використання стратегічних ресурсів держави.

Вступ. Сучасні виклики, зумовлені військовою агресією проти України, поставили на перший план проблему ефективного управління військовим майном, що є основою матеріально-технічного забезпечення сектору безпеки й оборони. Військове майно виконує стратегічну функцію, забезпечуючи боєздатність підрозділів, оперативність дій та захист національних інтересів. Проте поширення випадків зловживань, нецільового використання та втрати майна свідчить про необхідність удосконалення правового регулювання цієї сфери.

Значення військового майна як ресурсу, що впливає на обороноздатність держави, зумовлює актуальність дослідження його правового захисту, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз законодавства України вказує на низку суттєвих недоліків у регулюванні відповідальності за злочини, пов'язані з військовим майном. Відсутність

чіткого визначення складів таких злочинів, неузгодженість норм між різними законами та низька ефективність правозастосування ускладнюють притягнення винних осіб до відповідальності. Зокрема, проблемними залишаються питання кваліфікації злочинів, пов'язаних із розтратою, знищенням чи неналежним зберіганням військового майна.

Крім того, недосконалість правового регулювання створює передумови для корупційних ризиків та втрат ресурсів, що значно ускладнює виконання оборонних завдань [14].

Вибір теми зумовлений необхідністю аналізу юридичного складу злочинів, що стосуються військового майна, у контексті національного законодавства та практики його застосування. Окрім цього, важливим є вивчення досвіду країн НАТО, де стандарти управління військовим майном побудовані на прозорості та відповідальності.

Такий підхід дозволяє виявити ключові недоліки національного законодавства, визначити напрями його вдосконалення та сформулювати рекомендації щодо адаптації міжнародного досвіду до українських реалій.

Мета статті полягає у дослідженні юридичного складу злочинів у сфері військового майна відповідно до законодавства України, виявленні проблем правозастосування та розробці пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази.

Завдання дослідження. У межах статті визначено такі завдання:

1. Проаналізувати чинне законодавство України у сфері військового майна.
2. Визначити складові елементи злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України.
3. Розглянути досвід країн НАТО у регулюванні відповідальності за правопорушення у сфері військового майна.
4. Виявити основні проблеми правозастосування в Україні.
5. Запропонувати рекомендації щодо вдосконалення законодавства та адаптації міжнародного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правове регулювання порядку користування військовим майном є важливим елементом забезпечення національної безпеки, особливо в умовах воєнного стану. Ця проблематика активно досліджується у сучасній юридичній науці. Особливий внесок у розвиток теоретичних та практичних підходів до правового регулювання військового майна зробили такі вчені, як О. Мусієнко [1], В. Гриневич [2], І. Пашко [3], А. Коломієць [4], Ю. Токаренко [5], Т. Карпова [6], Л. Савченко [7], В. Мельничук [8], І. Задорожний [9] та інші. Їхні праці спрямовані на дослідження правових механізмів регулювання, удосконалення нормативно-правової бази та адаптацію міжнародних стандартів до умов національного законодавства.

Так, О. Мусієнко [1] наголошує, що відсутність єдиної цифрової платформи для обліку військового майна створює умови для корупційних ризиків і нецільового використання. Він пропонує впровадження автоматизованих систем моніторингу, які дозволять у режимі реального часу контролювати передачу та зберігання ресурсів.

В. Гриневич [2] зосереджував увагу на ефективності використання військового майна у період воєнного стану. Його дослідження доводять, що інтегра-

ція цифрових платформ у систему управління оборонними ресурсами дозволяє забезпечити швидке реагування на потреби підрозділів і підвищити прозорість процесів.

На питаннях кваліфікації злочинів, пов'язаних із порядком користування військовим майном, зосередився І. Пашко [3]. У своїх роботах він підкреслює важливість чіткого розмежування правопорушень залежно від об'єктивної сторони складу злочину, що сприяє правильній юридичній оцінці дій винних осіб.

А. Коломієць [4] акцентував увагу на важливості гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами STANAG, що дозволить забезпечити прозорість і підвищити ефективність процедур зберігання та передачі військового майна.

Ю. Токаренко [5] досліджував питання боротьби з корупцією у сфері військового майна. Він пропонує посилення контролю за процедурою розподілу ресурсів, а також удосконалення нормативно-правової бази з акцентом на підвищення відповідальності за порушення.

Т. Карпова [6] та Л. Савченко [7] зосереджують увагу на питаннях реформування нормативно-правової бази, вказуючи на необхідність запровадження електронних реєстрів для оптимізації процедур передачі й утилізації військового майна. Їхні пропозиції спрямовані на зниження бюрократичного навантаження та підвищення ефективності управління.

І. Задорожний [9] у своїх роботах аналізує взаємодію між різними відомствами у сфері управління військовим майном, підкреслюючи важливість міжвідомчої координації для забезпечення оперативності прийняття рішень і уникнення дублювання функцій.

Середзарубіжних досліджень слід відзначити роботи Е. Шмідта [10], М. Роджерса [11] та П. Вільямса [12]. Е. Шмідт акцентував увагу на ролі цифрових платформ у стандартизації процедур обліку військового майна. Він наголошує, що централізація інформаційних потоків сприяє оптимізації процесів управління. М. Роджерс проаналізував впровадження стандартів НАТО у сфері логістики, підкреслюючи важливість єдиної системи управління військовими ресурсами. П. Вільямс звернув увагу на необхідність адаптації міжнародного досвіду до локальних умов з урахуванням специфіки військових конфліктів.

Таким чином, сучасні дослідження підкреслюють важливість удосконалення правового регулювання порядку користування військовим майном, інтеграції цифрових платформ та адаптації міжнародного досвіду до умов національного законодавства. Ці аспекти залишаються актуальними в умовах воєнного стану і потребують подальшого наукового аналізу.

Матеріали та методи. У процесі дослідження використовувалася міждисциплінарна методологія, що поєднувала аналіз нормативно-правових актів, порівняльно-правове дослідження, а також методи статистичного аналізу. Основними джерелами дослідження стали нормативно-правові акти України, які регулюють порядок користування військовим майном, включаючи Конституцію України, Кримінальний кодекс України, закони «Про Збройні Сили України» та «Про обо-

рону України». Особливу увагу було приділено підзаконним актам, що регулюють облік, передачу та утилізацію військового майна.

Для забезпечення повноти аналізу залучено міжнародні стандарти, зокрема положення стандартів НАТО (STANAG), що встановлюють правила логістики та управління військовими ресурсами.

Це дозволило провести порівняння між національними та міжнародними підходами до правового регулювання зазначеної сфери. Крім того, дослідження спиралося на судову практику, яка включала аналіз кримінальних справ, пов'язаних зі злочинами у сфері військового майна, а також на наукові публікації провідних українських і зарубіжних авторів.

Юридичний аналіз став ключовим методом, що дозволив виявити прогалини та колізії у чинному законодавстві України, зокрема у питаннях правового регулювання порядку користування та зберігання військового майна. Порівняльно-правове дослідження забезпечило можливість зіставити підходи до правового регулювання в Україні та країнах-членах НАТО, що дало змогу визначити переваги міжнародного досвіду та шляхи його адаптації до національних реалій. Метод системного аналізу дозволив інтегрувати отримані дані в єдину концепцію, розглядаючи взаємодію правових норм та організаційних механізмів у сфері управління військовими ресурсами.

Для підтвердження емпіричної бази дослідження було проаналізовано офіційні статистичні дані, отримані з джерел Міністерства оборони України, Генеральної прокуратури України та судових реєстрів. Аналіз охоплював період із 2015 до 2024 року, що дозволило дослідити динаміку змін у правовому регулюванні порядку користування військовим майном у контексті сучасних викликів, зокрема воєнного стану. Це забезпечило можливість визначити ефективність нормативно-правових механізмів та сформулювати рекомендації щодо їх удосконалення.

Результати дослідження базуються на комплексному підході, що поєднує теоретичні й практичні аспекти правового регулювання військового майна, враховуючи специфіку сучасних умов та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Юридичний склад злочинів у сфері військового майна складається з чотирьох елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Об'єктом таких злочинів виступають суспільні відносини, що забезпечують збереження та належне використання військового майна, яке є стратегічним ресурсом держави. Об'єктивна сторона злочинів включає дії або бездіяльність, що призводять до порушення порядку користування або збереження військового майна, зокрема розтрату, знищення чи пошкодження. Суб'єктами злочинів є переважно військовослужбовці, які наділені обов'язком збереження і контролю над військовими ресурсами. Суб'єктивна сторона характеризується умислом або необережністю, що залежить від конкретного складу злочину.

Особливу увагу привертають склади злочинів, передбачені Кримінальним кодексом України. Наприклад, стаття 410 КК України визначає відповідальність за привласнення, розтрату чи викрадення військового майна, що передбачає конкретні умови кваліфікації залежно від масштабів злочину [13].

Таблиця 1

Основні елементи складу злочинів у сфері військового майна за законодавством України

Елемент складу злочину	Характеристика
Об’єкт	Суспільні відносини, що забезпечують належне використання та збереження військового майна
Об’єктивна сторона	Дії чи бездіяльність: привласнення, розтрата, знищення, пошкодження, неналежне збереження майна
Суб’єкт	Військовослужбовці, інші особи, які мають доступ або обов’язки щодо управління військовим майном
Суб’єктивна сторона	Умисел чи необережність залежно від обставин скоєння злочину

Джерело: створено автором

Таблиця демонструє чітку структуру юридичного складу злочинів, що дозволяє правильно кваліфікувати дії осіб. Аналіз цих елементів є важливим для визначення специфіки кожного злочину та вдосконалення правозастосування.

Правове регулювання у країнах НАТО демонструє високий рівень деталізації та адаптації до сучасних викликів, зокрема через впровадження стандартів STANAG. Особливістю підходу є централізоване управління військовими ресурсами, що базується на єдиних принципах прозорості, обліку та відповідальності. У країнах НАТО значна увага приділяється систематизації процедур зберігання, передачі та утилізації військового майна, що знижує корупційні ризики.

Рис. 1. Схема регулювання відповідальності за злочини у сфері військового майна у країнах НАТО та Україні

[створено автором на основі джерел 15–17]

Вплив стандартів STANAG на кримінальне право полягає у встановленні уніфікованих підходів до кваліфікації злочинів у військовій сфері, що сприяє забезпеченню прозорості та ефективності правозастосування. Україна може адаптувати ці стандарти, зокрема шляхом впровадження єдиних цифрових реєстрів для обліку майна.

Результати аналізу свідчать, що інтеграція міжнародних стандартів до національного законодавства дозволить Україні підвищити ефективність управління військовими ресурсами, забезпечуючи більшу прозорість процедур.

Практика застосування кримінального законодавства України у сфері військового майна виявляє низку проблем. Аналіз кримінальних справ за період 2020–2024 років свідчить про зростання кількості правопорушень, пов’язаних із привласненням та неналежним збереженням військового майна [16]. Найчастіше злочини здійснюються через недбалість військовослужбовців або умисні дії з метою особистого збагачення.

Таблиця 2
Статистика кримінальних справ у сфері військового майна (2020–2024 роки)

Рік	Кількість справ	Привласнення (%)	Неналежне збереження (%)
2020	35	60	40
2021	48	55	45
2022	72	50	50
2023	89	52	48
2024	104	58	42

Джерело: створено автором

Дані таблиці свідчать про поступове зростання кількості кримінальних справ, що може бути пов’язано як із збільшенням воєнних дій, так і з посиленням контролю над обліком майна, що вимагає вдосконалення законодавчих механізмів, спрямованих на попередження таких правопорушень.

Однією з основних проблем є недосконалість визначення складів злочинів у Кримінальному кодексі України. Відсутність чітких формулювань призводить до складнощів у кваліфікації дій осіб, що, своєю чергою, ускладнює доведення вини. Також існують проблеми притягнення військовослужбовців до відповідальності через недостатню ефективність слідчих дій.

На основі представленого рисунка чітко видно, що основні проблеми правозастосування у сфері військового майна в Україні обумовлені недосконалістю законодавства, відсутністю системного обліку та низьким рівнем відповідальності. Ці чинники створюють значні перешкоди на етапах кваліфікації злочинів та розслідування правопорушень, що ускладнює доведення вини та забезпечення правосуддя.

Відображені на рисунку проблеми також вказують на нагальну потребу в реформуванні законодавчої бази, яке передбачатиме чітке визначення складів злочинів у Кримінальному кодексі України. Крім того, необхідно впровадити цифровізацію

облікових процесів через створення єдиної електронної системи для управління військовим майном, що дозволить посилити контроль і знизити ризики зловживань. Ефективне розслідування вимагатиме підвищення кваліфікації слідчих і використання сучасних технологій для збору доказів.

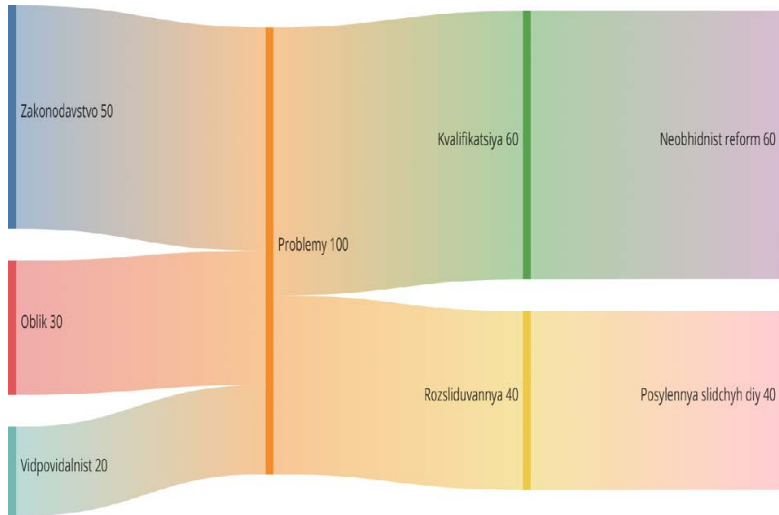

Рис. 2. Основні проблеми правозастосування у сфері військового майна
[створено автором на основі джерел 17; 18]

Таким чином, представлений рисунок демонструє, що подолання вказаних проблем є основою для забезпечення прозорості та відповідальності у сфері військового управління, що позитивно вплине на довіру громадян до правової системи та ефективність державного управління.

Результати дослідження дозволяють сформулювати конкретні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання у сфері військового майна. Основна увага зосереджується на удосконаленні законодавчої бази, адаптації міжнародного досвіду та запровадженні новітніх технологій для створення ефективної системи обліку та контролю.

Шляхи вдосконалення законодавства мають включати чітке формулювання складів злочинів у Кримінальному кодексі України.

Необхідно конкретизувати об'єкт злочинів, розмежувати їх об'єктивні сторони залежно від типу правопорушення (привласнення, розтрата, неналежне збереження, знищення), а також передбачити різні ступені відповідальності залежно від тяжкості наслідків.

Доцільно запровадити диференційований підхід до визначення відповідальності для військовослужбовців, враховуючи їхні функціональні обов'язки у сфері управління військовим майном.

Ключовим напрямом вдосконалення є адаптація міжнародного досвіду, зокрема впровадження стандартів НАТО (STANAG). Ці стандарти забезпечують уніфікова-

ний підхід до управління військовими ресурсами, зокрема до процедур зберігання, передачі та утилізації. Важливим аспектом є гармонізація нормативно-правових актів України з міжнародними нормами у сфері логістики, що дозволить інтегрувати національну систему обліку в ширший міжнародний контекст. Крім того, необхідно розробити спеціальні навчальні програми для військовослужбовців та посадових осіб, спрямовані на ознайомлення з міжнародними стандартами та їх практичне застосування.

Перспективи створення єдиної системи обліку та контролю мають вирішальне значення для підвищення прозорості та ефективності управління військовим майном. Запровадження інтегрованої цифрової платформи дозволить здійснювати повний контроль за всіма етапами використання військових ресурсів — від їхнього обліку до утилізації. Така система має включати модулі для моніторингу стану майна, автоматизації облікових процедур та забезпечення доступу до даних у режимі реального часу. Інформація у системі має бути захищена відповідно до стандартів кібербезпеки, що дозволить уникнути витоків даних та маніпуляцій.

Важливим елементом системи є забезпечення її доступності для відповідальних осіб у різних відомствах.

Це сприятиме підвищенню оперативності прийняття рішень, зменшенню бюрократичних бар'єрів та посиленню міжвідомчої координації.

Запропоновані рекомендації створюють основу для підвищення ефективності правозастосування та управління у сфері військового майна. Їхнє впровадження дозволить знизити рівень корупції, забезпечить раціональне використання ресурсів та зміцнить обороноздатність України в умовах сучасних викликів.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати комплексні висновки, які мають важливе теоретичне та практичне значення для вдосконалення кримінального права України у сфері військового майна. Виявлено, що недоліки правового регулювання, зокрема нечітке визначення складів злочинів у Кримінальному кодексі України, значно ускладнюють ефективне притягнення до відповідальності за правопорушення, пов'язані з військовими ресурсами. Аналіз основних елементів складу злочинів засвідчив необхідність уточнення об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони таких злочинів з урахуванням особливостей їх правозастосування у військових умовах.

Порівняльний аналіз із законодавством країн НАТО показав потенціал адаптації міжнародних стандартів, зокрема STANAG, які забезпечують уніфікований підхід до управління військовими ресурсами. Застосування цих стандартів дозволить гармонізувати національне законодавство з міжнародними нормами та створити більш прозору та ефективну систему управління військовим майном. Особливу увагу слід приділити розробці спеціальних навчальних програм для військовослужбовців, що сприятиме підвищенню їхньої компетентності у сфері правозастосування відповідно до міжнародних стандартів.

Практичне значення дослідження підтверджено аналізом реальних кримінальних справ у сфері військового майна за останні роки, які продемонстрували зростання кількості правопорушень. Це свідчить про нагальну необхідність реформування системи обліку та контролю за військовими ресурсами.

Запровадження єдиної електронної системи обліку, яка інтегрує цифрові технології та забезпечує автоматизоване управління, дозволить знизити рівень корупції, підвищити прозорість та створити ефективний механізм моніторингу стану військового майна.

Висновки дослідження мають значний внесок у розвиток теорії кримінального права, оскільки пропонують нові підходи до визначення складів злочинів, пов'язаних із військовими ресурсами. Практична реалізація запропонованих заходів забезпечить підвищення ефективності правозастосування, зокрема за рахунок інтеграції міжнародного досвіду, вдосконалення законодавства та впровадження сучасних технологій управління.

Подальші дослідження у цій сфері повинні бути спрямовані на глибше вивчення впливу цифровізації на правове регулювання військового майна, розробку методик адаптації міжнародних стандартів до національного контексту та аналіз ефективності реформ у контексті національної безпеки України. Отримані результати створюють міцну основу для забезпечення прозорості та відповідальності у сфері управління військовими ресурсами, сприяючи зміцненню обороноздатності держави та довіри до правової системи.

Література

1. Мусієнко О. Правові проблеми забезпечення військового майна: сучасні виклики. *Юридична наука*. 2022. № 3. С. 12–16.
2. Гриневич В. Ефективність використання військового майна у воєнний час. *Військове право України*. 2023. № 2. С. 34–38.
3. Пашко І. Кваліфікація злочинів у сфері військового майна: теоретико-практичний аналіз. *Юридичний часопис*. 2022. № 5. С. 19–24.
4. Коломієць А. Вплив стандартів STANAG на регулювання військового майна в Україні. *Міжнародне право і безпека*. 2023. № 1. С. 45–50.
5. Токаренко Ю. Боротьба з корупцією у сфері військового майна: правовий аспект. *Антикорупційна політика*. 2023. № 4. С. 27–33.
6. Карпова Т. Реформування нормативно-правової бази управління військовим майном. *Юридичний огляд*. 2022. № 4. С. 27–31.
7. Савченко Л. Виклики управління військовим майном у умовах війни: правовий аспект. *Право і безпека*. 2023. № 3. С. 29–33.
8. Мельничук В. Вдосконалення законодавства у сфері користування військовим майном. *Вісник права України*. 2023. № 2. С. 32–36.
9. Задорожний І. Міжвідомча координація у сфері збереження військового майна. *Оборонна наука України*. 2023. № 1. С. 15–20.
10. Schmidt E. Integrating Digital Platforms for Military Asset Management. *Global Defense Review*. 2022. Vol. 20. № 3. P. 31–36.
11. Rogers M. NATO Standards in Military Logistics. *Journal of Security Studies*. 2023. Vol. 18. № 2. P. 40–45.
12. Williams P. Standardization in Military Property Management. *European Security Journal*. 2022. Vol. 15. № 3. P. 24–29.
13. Кравець О. Цифровізація управління військовими ресурсами: перспективи для України. *Інформаційні технології та право*. 2023. № 5. С. 11–17.
14. Бондаренко М. Корупційні ризики у сфері управління військовим майном: аналітичний підхід. *Науковий вісник публічного права*. 2022. № 6. С. 28–34.
15. Сидоренко П. Військове право України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридична перспектива*. 2023. № 4. С. 21–27.
16. Ivanov I. Legal Aspects of Military Resource Management in Post-Conflict States. *Journal of International Defense Studies*. 2022. Vol. 19. № 1. P. 35–41.

17. Larsen T. The Role of NATO Standards in Military Asset Oversight. *Defense Policy Journal*. 2023. Vol. 16. № 2. P. 18–23.

18. Петренко О. Розвиток кримінального права у сфері військового майна. *Вісник кримінальної юстиції*. 2023. № 2. С. 30–36.

Анотація

Лаврьонов Р. П. Юридичний склад злочинів у сфері військового майна: національне законодавство України та практика застосування. – Стаття.

Дослідження присвячено актуальній проблематиці правового регулювання порядку користування військовим майном, яка є критичною для забезпечення національної безпеки України, особливо в умовах воєнного стану. У статті аналізується юридичний склад злочинів, пов'язаних із порушенням порядку користування, збереження та передачі військового майна, акцентується на об'єкті, об'єктивній стороні, суб'єкті та суб'єктивній стороні таких правопорушень. Виявлено ключові проблеми кваліфікації злочинів у цій сфері, зокрема нечіткість визначення складів злочинів у Кримінальному кодексі України, що ускладнює їх правозастосування.

Проведено порівняльний аналіз правового регулювання у країнах НАТО, що дозволило визначити потенційні переваги адаптації стандартів STANAG для гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами. Виявлено, що впровадження стандартів НАТО сприятиме підвищенню прозорості процедур, зокрема у сфері обліку, зберігання та утилізації військового майна. Особливу увагу приділено аналізу практики застосування національного законодавства. На основі статистичних даних за 2020–2024 роки простежено динаміку зростання кількості кримінальних справ, пов'язаних із військовим майном, що свідчить про необхідність реформування законодавства та вдосконалення механізмів контролю. Зазначено, що одним із перспективних напрямів є створення єдиної електронної системи обліку військового майна, яка забезпечить прозорість, оперативність та зниження корупційних ризиків.

У статті також запропоновано шляхи вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема уточнення складів злочинів та посилення відповідальності за порушення. Запропоновано впровадження програм підготовки військовослужбовців та посадових осіб, які працюють із військовими ресурсами, з метою підвищення професійної компетентності у правозастосуванні. Висновки дослідження спрямовані на вдосконалення правозастосовної практики, створення ефективної системи управління військовими ресурсами та інтеграцію міжнародного досвіду до правової системи України.

Ключові слова: військове майно, кримінальна відповідальність, юридичний склад злочину, Кримінальний кодекс України, STANAG, міжнародні стандарти, облік військового майна, правозастосування, корупційні ризики, національна безпека, цифровізація, реформа законодавства, адаптація міжнародного досвіду, кримінальне право.

Summary

Lavronov R. P. Legal structure of crimes in the field of military property: national legislation of Ukraine and practice of application. – Article.

The study addresses the pressing issue of legal regulation concerning the use of military property, a critical component in ensuring Ukraine's national security, especially during wartime. The article examines the legal composition of offenses related to violations of the rules governing the use, preservation, and transfer of military property, focusing on the object, objective aspect, subject, and subjective aspect of such offenses. Key issues in the qualification of crimes in this area are identified, including the vague definition of offenses in the Criminal Code of Ukraine, which complicates their legal application. A comparative analysis of legal regulation in NATO countries has revealed the potential advantages of adapting STANAG standards to harmonize national legislation with international norms. It is argued that implementing NATO standards will enhance procedural transparency, particularly in the accounting, storage, and disposal of military property. Particular attention is paid to the analysis of the application of national legislation. Based on statistical data from 2020 to 2024, the study traces the growing dynamics of criminal cases related to military property, highlighting the need for legislative reform and the improvement of control mechanisms. One of the promising directions is the creation of a unified electronic military property accounting system, which will ensure transparency, operational efficiency, and reduced corruption risks. The article also proposes ways to improve the regulatory framework, including clarifying the composition of offenses and strengthening accountability for violations. Additionally, it recommends implementing training programs for military personnel and officials working with military resources.

to enhance professional competence in legal enforcement. The study's conclusions aim to improve legal practice, establish an effective system for managing military resources, and integrate international experience into Ukraine's legal framework.

Key words: military property, criminal liability, legal composition of offenses, Criminal Code of Ukraine, STANAG, international standards, military property accounting, law enforcement, corruption risks, national security, digitalization, legislative reform, adaptation of global experience, criminal law.

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.18>*І. О. Леонова, Б. М. Криволапов*

ЕВОЛЮЦІЯ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві створює численні проблеми через складність міжнародно-правової бази та швидкий розвиток світової економіки. Захист прав промислової власності, включаючи патенти, товарні знаки, промислові зразки та географічні зазначення, має вирішальне значення для сприяння інноваціям і захисту комерційних інтересів. Однак неузгодженість національних законів, відмінні механізми забезпечення виконання та дедалі складніші порушення прав інтелектуальної власності перешкоджають ефективному захисту. Крім того, цифровізація та глобалізація загострюють ці виклики, сприяючи швидкому розповсюдженню контрафактних товарів і несанкціонованому використанню захищених активів. Це дослідження стосується потреби у всебічному розумінні міжнародно-правових інструментів і національної практики для покращення захисту промислової власності та правозастосування в глобальному контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці та юристи-практики широко досліджували різні аспекти регулювання промислової власності. Останні дослідження підкреслили роль ключових міжнародних угод, таких як Паризька конвенція та Угода ТРІПС, у гармонізації норм промислової власності. Дослідження також підкреслюють важливість правової бази Європейського Союзу та рішень Суду Європейського Союзу у формуванні регіональної та глобальної практики. Крім того, в літературі розглядаються нові проблеми, такі як вплив цифрових технологій на захист промислової власності та проблеми правозастосування, які виникають через глобальні ланцюги поставок. Проте залишається прогалина у порівняльному аналізі, який поєднує теоретичні, правові та практичні виміри регулювання промислової власності в різних юрисдикціях, особливо з акцентом на правовій базі та міжнародних зобов'язаннях України.

Метою статті є аналіз еволюції регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві з акцентом на його теоретичних засадах, нормативній основі та практичних проблемах. Дослідження має на меті вивчити ключові міжнародні договори та звичаєві норми, що регулюють промислову власність, оцінити механізми забезпечення виконання та визначити найкращі практики захисту прав промислової власності. Особлива увага приділяється нормативно-правовій базі Європейського Союзу та національній правовій системі України, щоб отримати уявлення про узгодження національної практики з міжнародними стандартами та запропонувати рекомендації щодо посилення захисту промислової власності в глобальному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення промислової власності кодифіковано в кількох ключових міжнародних документах, зокрема в Паризькій конвенції про охорону промислової власності 1883 року. Стаття 1(3) Конвенції визначає промислову власність широко, включаючи патенти на винаходи, корисні моделі, товарні знаки, знаки обслуговування, торгові назви, промислові зразки та вказівки на джерело або найменування місця походження. Це розширене визначення підкреслює інклюзивний характер промислової власності, яка охоплює не лише технологічні інновації, а й відмінні знаки та дизайн, які сприяють ідентифікації та конкурентоспроможності підприємств на світовому ринку. Всесвітня організація інтелектуальної власності додатково роз'яснює цю концепцію, підкреслюючи її економічну та соціальну важливість, зазначаючи, що права промислової власності сприяють інноваціям, залучають інвестиції та покращують міжнародну торгівлю шляхом створення передбачуваного та безпечного правового середовища [1, с. 15].

Товарні знаки являють собою ще один важливий елемент промислової власності, слугуючи розпізнавальними знаками, які ідентифікують і відрізняють товари чи послуги одного підприємства від товарів чи послуг інших. Захист товарних знаків є важливим для збереження ідентичності бренду та довіри споживачів на конкурентному ринку. Мадридська система міжнародної реєстрації знаків, яку адмініструє ВОІВ, полегшує реєстрацію та керування торговими марками в багатьох юрисдикціях, тим самим розширюючи сферу їх застосування та доступність. Тим не менш, такі питання, як суперечливі реєстрації торгових марок і зростання кількості контрафактних товарів, підкреслюють необхідність міцної міжнародної співпраці у сфері захисту прав торгових марок [2, с. 38].

Промислові зразки, які захищають естетичні аспекти продукції, відіграють важливу роль у галузях, де зовнішній вигляд значно впливає на споживчі вподобання. Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків передбачає спрощену процедуру отримання охорони зразків у багатьох країнах. На відміну від патентів, промислові зразки зосереджені на візуальній привабливості, а не на функціональності, що робить їх особливо актуальними для моди, автомобілів і споживчих товарів. Взаємодія між національними та міжнародними правилами щодо промислових зразків є прикладом ширших проблем узгодження різноманітних правових традицій у рамках міжнародного приватного права.

Географічні зазначення є ще одним невід'ємним компонентом промислової власності, що захищає назви або знаки, які ідентифікують продукцію, що походить із певного регіону з відмінною якістю, репутацією чи характеристиками. Географічні дані особливо важливі в сільськогосподарському та харчовому секторах, де вони слугують інструментом для просування регіональної ідентичності та економічного розвитку. Угода ТРІПС встановлює мінімальні стандарти захисту географічних зазначень, вимагаючи від держав-членів забезпечувати правові засоби для запобігання неправомірному використанню географічних зазначень. Проте обсяг захисту ГЗ дуже різниться: деякі країни приймають системи *sui generis*, а інші покладаються на підходи, що ґрунтуються на торгових марках. Ця розбіжність підкреслює складність узгодження захисту ГЗ у міжнародному приватному праві [3, с. 118–119].

У Сполучених Штатах закон про промислову власність базується на добре налагодженій системі, яка наголошує на інноваціях і ринкових рішеннях. Патентна система США, відповідно до Закону про патенти, забезпечує всебічний захист винаходів, надаючи виключні права на термін 20 років із спеціальними положеннями про продовження у випадках суспільного інтересу, таких як фармацевтичні патенти. Примітною особливістю режиму промислової власності США є надійна система захисту патентів із спеціалізованими судами, такими як Апеляційний суд федерального округу, який забезпечує узгодженість рішень щодо патентів. Торговельні марки в США регулюються Законом Ленгема, який забезпечує захист торговельних марок як на федеральному рівні, так і на рівні штатів, зосереджуючись на запобіганні введенню споживачів в оману та збереженні цінності визнаних брендів. У США також існує комплексний підхід до захисту комерційних таємниць, оскільки Уніфікований закон про комерційні таємниці забезпечує єдину основу для штатів разом із федеральним Законом про економічне шпигунство. Режим США приділяє значну увагу судовому розгляду як інструменту захисту прав промислової власності, а наявність значних збитків за порушення, включаючи штрафні санкції в деяких випадках, служить потужним стримуючим фактором проти порушень. Крім того, відомство патентів і торгових марок США відіграє центральну роль у видачі правостановлюючих документів і вирішенні спорів, маючи відносно спрощений процес оскарження або скасування виданих патентів за допомогою таких механізмів, як перегляд *inter partes*. Однак систему США критикували за її гадану тенденцію надавати перевагу власникам прав, іноді за рахунок ширших суспільних інтересів, особливо у випадках «патентного тролінгу» та надто широких прав, закладених у патентах [4, с. 72–74].

У Європейському Союзі законодавство про промислову власність характеризується поєднанням національних і наднаціональних нормативних актів, що забезпечує як гармонізацію, так і гнучкість. ЄС запровадив правові інструменти для узгодження законів держав-членів про інтелектуальну власність, такі як Європейська патентна конвенція, яка запровадила централізовану систему патентних заявок, і Регламент Співтовариства щодо товарних знаків, який встановив єдину уніфіковану систему торгових марок для всього ЄС. ЄС також сприяє захисту промислових зразків через Регламент Співтовариства щодо дизайну, який забезпечує права, які застосовуються в усіх державах-членах. Європейське патентне відомство, орган в межах ЄС, розташований в Мюнхені, обробляє патентні заявки в межах ЄС, тоді як Відомство інтелектуальної власності Європейського Союзу керує реєстрацією торгових марок і зразків. Слід зазначити, що ЄС зайняв рішучу позицію щодо захисту географічних зазначень, особливо в сільському господарстві та харчових продуктах, пропонуючи захист у країнах-членах таким продуктам, як наприклад Парміджано Реджано або Шампанське. Підхід ЄС до захисту промислової власності спрямований на підтримку балансу між інтересами прав власників і громадськості, приділяючи особливу увагу захисту споживачів, ринковій конкуренції та просуванню інновацій. ЄС також має відносно гнучку систему вирішення спорів щодо промислової власності, яка звертається як до національних судів, так і до Суду Європейського Союзу, який має останнє слово щодо тлумачення законодавства ЄС.

Система ЄС передбачає більш узгоджений підхід до захисту промислової власності, але все ще залишає місце для національних відмінностей у певних сферах, таких як обсяг охорони корисних моделей і національні процесуальні норми у випадку порушення [5, с. 209].

Навпаки, багато країн, що розвиваються, зіткнулися з проблемами впровадження та забезпечення дотримання надійних систем промислової власності. Правові системи таких країн, як Бразилія, Індія та Південна Африка, часто відображають баланс між дотриманням міжнародних стандартів і задоволенням потреб місцевого розвитку. Наприклад, патентна система Індії зазнала серйозних реформ, особливо щодо доступу до ліків. Після вступу до Світової організації торгівлі і імплементації Угоди ТРІПС Індія внесла зміни до свого патентного законодавства, щоб запровадити патенти на продукти для фармацевтичних препаратів, дозволивши при цьому певну гнучкість, як-от обов'язкове ліцензування у випадку надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я. Ці положення були найбільш помітно використані під час кризи ВІЛ/СНІДу, коли індійські генеричні фармацевтичні компанії змогли виробляти дешевші версії запатентованих ліків, тим самим покращуючи доступ до життєво важливих методів лікування на глобальному півдні. Подібним чином Бразилія запровадила гнучку систему патентного законодавства, яка враховує як пріоритети охорони здоров'я, так і інтереси власників патентів. Бразильське законодавство про промислову власність містить положення про обов'язкове ліцензування, що дозволяє уряду надавати мимовільні ліцензії на виробництво основних ліків під час криз у сфері охорони здоров'я [6, с. 12–13].

Тим часом такі країни, як Японія та Південна Корея, встановили режими промислової власності, які відображають як дотримання міжнародних договорів, так і національні пріоритети, зокрема в технологічних і промислових інноваціях. Японія, наприклад, є домом для однієї з найдосконаліших та найефективніших патентних систем у світі, яка зосереджується на швидкій видачі патентів на передові технології в таких галузях, як електроніка та автомобільна промисловість. Патентне відомство Японії відоме своєю ефективністю обробки патентних заявок, а його система відома як відносно зручна для користувача. Режим промислової власності Південної Кореї так само зосереджений на сприянні інноваціям і захисті інтересів високотехнологічних галузей. Патентна система Південної Кореї відома сильним захистом винаходів, з особливим наголосом на захист нових технологій і дизайнів. Корейське відомство інтелектуальної власності пропонує різноманітні механізми захисту патентів, включаючи прискорені процеси експертизи та складну систему вирішення спорів [7, с. 94].

У Латинській Америці такі країни, як Аргентина, Мексика та Чилі, зробили крок вперед у вдосконаленні свого законодавства про промислову власність відповідно до міжнародних стандартів, враховуючи при цьому місцевий економічний контекст і цілі розвитку. У латиноамериканському регіоні спостерігається зростаюча тенденція до гармонізації законів промислової власності з міжнародними нормами, особливо у відповідь на їх інтеграцію до глобальних торгових угод, таких як Угода ТРІПС. Однак ці країни все ще стикаються зі значними проблемами щодо механізмів захисту та практичної реалізації прав

інтелектуальної власності. Такі проблеми, як обмежені ресурси, бюрократичні затримки та високі витрати, пов'язані з судовими процесами щодо інтелектуальної власності, можуть ускладнити правовласникам ефективний захист своїх прав промислової власності. У той же час ці країни розробили механізми заохочення інновацій на своїх внутрішніх ринках, пропонуючи захист місцевим творцям і винахідникам, одночасно працюючи над тим, щоб збалансувати публічний доступ і приватні інтереси [8].

Правова охорона промислової власності в ЄС в основному регулюється двома ключовими інструментами: Європейською патентною конвенцією (далі – ЄПК) і Регламентом Співтовариства щодо товарних знаків, що призвело до створення Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу. ЄПК, яка була підписана у 1973 році та набула чинності в 1977 році, створила Європейське патентне відомство, дозволивши централізовану видачу патентів на винаходи в державах-членах ЄС. Єдину заявку на європейський патент можна подати до ЄПВ, яке потім видає патент, дійсний у будь-якій державі-члені, що ратифікувала конвенцію. Незважаючи на те, що ЄПК не є спеціальним інструментом ЄС, вона стала невід'ємною частиною режиму промислової власності ЄС, забезпечуючи ефективний і економічно ефективний засіб захисту патентів у багатьох юрисдикціях. Європейське патентне відомство стало ключовим гравцем у захисті прав промислової власності, тісно співпрацюючи з національними патентними відомствами та судами в ЄС, щоб забезпечити єдиний захист для власників патентів [9, с. 14].

На додаток до ЄПК, ЄС створив EUIPO, яка відповідає за реєстрацію та захист торгових марок і зразків у всьому Союзі. У 1993 році було введено Регламент про торговельну марку Співтовариства (тепер це торгова марка Європейського Союзу, або EUTM), яка дозволяла компаніям реєструвати єдину торгову марку, дійсну в усіх країнах-членах ЄС. Ця система значно зменшила складність і витрати для підприємств, які прагнуть захистити товарні знаки по всій Європі. EUIPO також відповідає за реєстрацію зразків відповідно до Регламенту про дизайн Співтовариства, який забезпечує охорону промислових зразків у всьому ЄС. EUIPO відіграє центральну роль в управлінні правами інтелектуальної власності та сприянні їх дотриманню в ЄС, забезпечуючи ефективний процес реєстрації та сприяючи співпраці між національними відомствами інтелектуальної власності [10, с. 4].

ЄС також запровадив різні директиви, спрямовані на гармонізацію законів своїх держав-членів щодо захисту промислової власності. Ці директиви охоплюють такі аспекти, як захист географічних зазначень, які використовуються для позначення товарів, які мають певне походження та якість, пов'язану з цим походженням. Захист географічних зазначень ЄС має вирішальне значення для захисту регіональних продуктів, таких як вина, сири та сільськогосподарська продукція, які часто є важливою частиною європейської економіки. Регламент про географічні зазначення та Регламент про сільськогосподарську продукцію забезпечують захист географічних зазначень у всьому ЄС, гарантуючи, що виробники зможуть захистити свої товари від неправильного використання або шахрайства заявлених походження [11, с. 192].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Правові рамки ЄС щодо захисту прав промислової власності та роль Суду Європейського Союзу у вирішенні спорів щодо промислової власності підкреслюють важливість як законодавства, так і судового тлумачення для забезпечення ефективного захисту та охорони прав інтелектуальної власності. Ці механізми забезпечують комплексну та надійну систему захисту промислової власності в ЄС, дозволяючи підприємствам працювати з упевненістю, усвідомлюючи, що їхні інтелектуальні активи захищені міцною правовою базою та ефективними процедурами примусового виконання. Оскільки світова економіка продовжує розвиватися та виникають нові виклики, ЄС повинен буде продовжувати адаптувати свою правову базу для вирішення нових проблем у законодавстві про промислову власність, забезпечуючи при цьому, щоб захист промислової власності залишався ключовим пріоритетом у правовому та економічному порядку денному Союзу.

Еволюція регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві є складним і динамічним процесом, сформованим історичними подіями, науковими досягненнями та зростанням значення інтелектуальної власності у світовій економіці. У цьому дослідженні розглянуто теоретичні основи, міжнародно-правову базу та практичні аспекти охорони промислової власності в різних юрисдикціях, підкреслюючи зростаючу важливість міжнародного співробітництва, правової гармонізації та механізмів забезпечення дотримання прав промислової власності. З дослідження стає зрозуміло, що промислова власність більше не обмежується національними кордонами, а все більше регулюється міжнародними нормами та договорами, які суттєво сформували ландшафт права інтелектуальної власності.

Література

1. Бабенко В. А., Хлівецька М. О. Національна інноваційна система та захист прав інтелектуальної власності України в контексті міжнародних рейтингів. Економічний простір: зб. наук. пр. 2018. № 136. С. 86–98.
2. Standing Committee on the Law of Patents: Report on Current Global Trends. Geneva: WIPO, 2022. 180 p.
3. Maskus K. E. Private Rights and Public Problems: The Global Economics of Intellectual Property in the 21st Century. Washington: Peterson Institute for International Economics, 2013. 256 p.
4. Шевченко О. В. Правове регулювання промислової власності в Україні: етапи розвитку. Дніпро: ДНУ, 2021. 225 с.
5. Gervais D. The TRIPS Agreement: Drafting History and Analysis. London: Sweet & Maxwell, 2021. 416 p.
6. Бондаренко І. М. Правові аспекти охорони промислової власності у світовій практиці. Полтава: ПНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2020. 198 с.
7. Васильців Т. Г., Лупак Р. Л., Городня Т. А. Економічні аспекти диверсифікації підприємства з використанням інноваційних інвестицій. Інтелект XXI. 2017. № 1. С. 52–57.
8. Pila J., Torremans P. European Intellectual Property Law. Oxford: Oxford University Press, 2019. 420 p.
9. Dusollier S. Intellectual Property and the Digital World. Oxford: Hart Publishing, 2020. 250 p.
10. Ricketson S., Ginsburg J. C. International Copyright and Neighboring Rights: The Berne Convention and Beyond. Oxford: Oxford University Press, 2021. 320 p.
11. Calboli I., Lee S. Research Handbook on Intellectual Property Exhaustion and Parallel Imports. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016. 400 p.

Анотація

Леонова І. О., Криволапов Б. М. Еволюція регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві. – Стаття.

Еволюція регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві стала важливим елементом розвитку глобальної торгівлі та інновацій. У статті розкриваються теоретичні, правові та практичні аспекти промислової власності, зосереджуючись на її об'єктах – патентах, товарних знаках, промислових зразках і географічних зазначеннях – і її суб'єктах, включаючи правовласників та інших зацікавлених сторін. У дослідження простежується історичний розвиток норм промислової власності, наголошуючи на ключових періодах, таких як Паризька конвенція про охорону промислової власності та Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності. Далі розглядаються звичаєві норми міжнародного права та їх взаємодія з договірними зобов'язаннями, проливаючи світло на баланс між формалізованими угодами та практикою держав.

Частина дослідження присвячена проблемам захисту промислової власності в сучасній глобалізованій економіці, аналізу транскордонних порушень, контрафактних товарів і перешкод у правовозастосуванні. У дослідженні оцінюється комплексна правова база Європейського Союзу щодо прав промислової власності та її наслідки для регіональних і глобальних зацікавлених сторін. Крім того, підкреслюється прогрес України в узгодженні норм промислової власності з міжнародними стандартами, враховуючи національні реалії та зобов'язання за глобальними угодами.

Поєднуючи теоретичні висновки, порівняльно-правовий аналіз і практичні приклади, це дослідження підкреслює необхідність міжнародного співробітництва у вирішенні нових проблем, таких як цифровий захист інтелектуальної власності, вплив глобалізації та збереження традиційних знань. Отримані результати сприяють глибшому розумінню складнощів регулювання промислової власності та пропонують рекомендації щодо посилення правової бази для сприяння інноваціям і захисту прав інтелектуальної власності в усьому світі.

Ключові слова: промислова власність; міжнародне приватне право; права інтелектуальної власності; Угода ТРІПС; Паризька конвенція.

Summary

Leonova I. O., Kryvolapov B. M. The evolution of industrial property regulation in private international law. – Article.

The evolution of industrial property regulation in international private law has become a cornerstone of global trade and innovation. This research explores the theoretical, legal, and practical dimensions of industrial property, focusing on its objects—patents, trademarks, industrial designs, and geographical indications—and its subjects, including rights holders and international stakeholders. The study traces the historical development of industrial property regulations, emphasizing pivotal milestones such as the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS). It further examines customary norms in international law and their interplay with treaty obligations, shedding light on the balance between formalized agreements and evolving state practices.

A significant portion of the research is dedicated to the challenges of protecting industrial property in the modern globalized economy, analyzing cross-border infringements, counterfeit goods, and enforcement obstacles. The study evaluates the European Union's comprehensive legal framework for industrial property rights and its implications for regional and global stakeholders. Additionally, it highlights Ukraine's progress in aligning its industrial property regulations with international standards, addressing its national realities and obligations under global agreements.

By combining theoretical insights, comparative legal analysis, and practical case studies, this research underscores the necessity of international cooperation in addressing emerging issues such as digital IP protection, the impact of globalization, and the safeguarding of traditional knowledge. The findings contribute to a deeper understanding of the complexities of industrial property regulation and offer recommendations for strengthening legal frameworks to foster innovation and protect intellectual property rights worldwide.

Key words: Industrial Property; International Private Law; Intellectual Property Rights; TRIPS Agreement; Paris Convention.

УДК 341.4:343.37:(336.743:004.4)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.19>*К. В. Мануїлова*

ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ВАЛЮТ НА СИСТЕМУ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВІДМИВАННЯМ ГРОШЕЙ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Швидке поширення цифрових валют, зокрема криптовалют, створило значні проблеми для міжнародної системи контролю за відмиванням грошей. Традиційні рамки фінансового регулювання, які призначені для нагляду та управління звичайними банківськими транзакціями, виявилися недостатніми для боротьби зі зростаючою складністю та масштабами незаконної діяльності, якій сприяють цифрові активи. Криптовалюти пропонують високий рівень анонімності, високу швидкість транзакцій і безмежний доступ, створюючи ідеальні умови для відмивання грошей, фінансування тероризму та іншої незаконної діяльності. Ці особливості перешкоджають ефективності фінансових регуляторів і правоохоронних органів у розкритті та попередженні таких злочинів. Незважаючи на зусилля адаптувати існуючі правила боротьби з відмиванням грошей (AML) та знай свого клієнта (KYC), децентралізований характер цифрових валют і використання технології блокчейн представляють унікальні труднощі з відстеженням незаконних транзакцій і дотриманням даних вимог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження щодо міжнародного регулювання відмивання коштів зверталися такі українські науковці як: Москаленко Н.В. [1], Орехов М.О, Орехова Т.В. [2], Перепелиця М.О. [3], Сербин Р.А. [4], Юзікова Н. С. [5] та інші.

Метою статті є дослідження впливу цифрових валют на систему міжнародного контролю за відмиванням грошей: міжнародно-правові аспекти.

Виклад основного матеріалу. У всьому світі відмивання грошей є ключовим фактором транснаціональної, серйозної та організованої злочинності. Щороку злочинці отримують величезні кошти від незаконної діяльності, включаючи, серед іншого, торгівлю наркотиками, ухилення від сплати податків, крадіжки, шахрайство та корупцію [6, р. 54].

Безготівкова економіка швидко розвивається завдяки новим формам грошей і новим цифровим платіжним системам. Цифрові валюти, зокрема криптовалют, а також електронні гаманці і мобільні платформи, створюють нові можливості для швидких і зручних фінансових операцій. Це дозволяє знизити витрати на обробку готівки, а також збільшити доступність фінансових послуг для широкого кола користувачів. Водночас цей процес супроводжується новими викликами, зокрема в сфері безпеки транзакцій, захисту особистих даних і регулювання фінансових потоків, що вимагає розробки нових правових норм і технологічних рішень для забезпечення надійності та прозорості цифрових фінансових систем.

Одним з прикладів є цифрова приватна валюта «Libra», яку у червні 2019 року анонсував Facebook, цифрову приватну валюту, що використовує технологію

блокчейн, і «Calibra», її цифровий гаманець. Набір Facebook полягає в тому, щоб зробити кошти легко доступними по всьому світу для будь-кого, хто має мобільний телефон або доступ до Інтернету. Libra вартість буде прив'язана до кошика основних світових державних валют, що робить його стейблкоїном і принципово відрізняється від цифрових валют, таких як біткойн.

Якщо розповсюдити на платформі Facebook (наразі її використовують 1,56 мільярда користувачів), потенційний вплив Libra є значним, і найбільш позитивний вплив, ймовірно, у нерозвинених країнах, де значна частина населення не має доступу до банківських послуг [7, р. 2].

Цифрова валюта Libra може значно змінити фінансову інфраструктуру в країнах, що розвиваються, де багато людей не мають доступу до традиційних банківських послуг. Завдяки глобальній популярності Facebook і його месенджера WhatsApp, ці користувачі отримають можливість здійснювати фінансові операції через свої мобільні телефони, без необхідності відкриття банківських рахунків. Це може значно знизити бар'єри для фінансової інклюзії, забезпечивши доступ до міжнародних платіжних систем, спрощуючи переведення грошей і здійснення покупок.

Проте, запуск Libra також викликав численні занепокоєння серед урядів і фінансових регуляторів. Однією з головних проблем є ризики, пов'язані з фінансовою стабільністю і безпекою, оскільки великі обсяги транзакцій у такій глобальній системі можуть стати вразливими до маніпуляцій або зловживань. Крім того, створення приватної валюти, яка не контролюється центральними банками, ставить питання щодо монетарної політики та здатності урядів контролювати грошовий обіг. Таким чином, хоча Libra має потенціал для змін у сфері глобальних фінансів, її впровадження вимагає ретельного регулювання і погодження на міжнародному рівні, щоб мінімізувати потенційні ризики для глобальної економічної стабільності.

Важливо, щоб банки та інші зобов'язані особи застосовували заходи щодо запобігання відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Відстеження фінансової інформації має важливий стримуючий ефект.

Європейська комісія проводить оцінку ризиків, щоб виявити та реагувати на ризики, що впливають на внутрішній ринок ЄС. Європейський Союз прийняв жорстке законодавство щодо боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму (ПВК). Першу Директиву про боротьбу з відмиванням грошей було прийнято в 1991 році з метою запобігання зловживанням фінансовою системою з метою відмивання грошей. Вона передбачає, що зобов'язані особи повинні застосовувати вимоги належної перевірки клієнта під час вступу в ділові відносини (тобто ідентифікувати та перевіряти особу клієнтів, контролювати транзакції та повідомляти про підозрілі транзакції) [8].

Закони ЄС постійно переглядалися з метою пом'якшення нових ризиків, пов'язаних з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму. Законодавча база не лише охоплює ряд сфер, що становлять такі ризики, включаючи віртуальні активи та краудфандинг, але й доповнює інші нормативні акти, такі як регулювання ринків криптовалют (MiCA). Новий Регламент про відстеження переказів

коштів (TFR) забезпечує відстеження переказів криптоактивів і автентифікацію користувачів відповідно до стандартів FATF. Цей регламент має стати важливим кроком у боротьбі з незаконними фінансовими потоками, особливо в умовах зростання популярності криптовалют та інших цифрових активів. Відстеження криптовалютних переказів дозволить розкривати більш точні дані про походження та призначення коштів, що дасть змогу знизити ризики фінансування тероризму та інших незаконних операцій. Однак впровадження таких ініціатив потребує адаптації інфраструктури, розвитку нових технологій моніторингу та тісної співпраці між країнами-членами ЄС, а також з міжнародними регуляторами.

Розвиток цифрових валют, як ми вже зазначали, ускладнив процес міжнародного регулювання та контролю за відмиванням коштів. Сучасний світ постав перед новими викликами та почав активну розробку механізмів, що можуть забезпечити функціонування регулювання за відмивання коштів. Одним із таких механізмів є введення глобальних стандартів для криптовалютних платформ, що дозволяє здійснювати належний моніторинг діяльності та ідентифікацію учасників операцій. Важливим етапом стало ухвалення міжнародними організаціями, такими як FATF (Фінансова група боротьби з відмиванням коштів), стандартів, які вимагають від криптовалютних бірж та інших платформ дотримання принципів «Знай свого клієнта» (KYC) і протидії відмиванню грошей (AML). Це два важливі процеси, які допомагають боротися з незаконними фінансовими операціями та захищають компанії від шахрайства. Ці терміни часто використовують у банках, фінансових організаціях та інших сферах, де проводяться грошові транзакції.

Правила AML передбачають виявлення і запобігання відмиванню грошей, що може включати переведення коштів через серію складних операцій з метою приховування їх незаконного походження. Вони включають в себе моніторинг фінансових транзакцій, перевірку джерела коштів та виявлення аномальних операцій. Організації, які здійснюють фінансові послуги, повинні забезпечити належний контроль за цією діяльністю та своєчасно повідомляти про підозрілі операції відповідним органам.

AML допомагає запобігти незаконному використанню фінансових послуг для відмивання грошей. Це означає, що компанії зобов'язанні вживати заходів для того, щоб їхні операції не сприяли фінансуванню злочинних дій. Наприклад, якщо клієнт намагається здійснити переказ великої суми коштів без чітких пояснень джерела цих грошей, фінансова організація, така як банк, може запросити додаткові документи або тимчасово призупинити операцію щодо перевірки на відповідність законам. Також банки та інші фінансові установи можуть встановити системи моніторингу для відстеження підозрілих транзакцій та своєчасно повідомляти про них відповідні органи, якщо вони вважають, що операція може бути пов'язана з відмиванням грошей або фінансуванням тероризму.

KYC – Know Your Customer, в свою чергу, полягає у верифікації особистості клієнтів, що дозволяє фінансовим установам перевіряти, хто стоїть за певними транзакціями. Метою цієї процедури є спосіб переконатися, що людина, яка користується послугами компанії, не пов'язана із шахрайством чи іншою незаконною діяльністю. Це включає перевірку документів, таких як паспорт або ідентифіка-

ційний код, а також оцінку фінансового стану клієнта для виявлення потенційних ризиків. Цей захід є важливим для запобігання використанню фінансових інструментів для незаконних цілей, таких як ухилення від податків або шахрайство. У результаті ці заходи сприяють зміцненню прозорості у фінансових операціях та створюють безпечніше середовище для чесних користувачів фінансових послуг.

Швидкий розвиток цифрових валют ставить світ перед складними викликами, для регулювання такої діяльності необхідно було запровадити ряд правил. Відсутність таких правил призвела до того, що власники цих криптоактивів піддаються ризикам, зокрема в сферах, на які не поширюються правила захисту прав споживачів. Це також може призвести до значних ризиків для цілісності ринку, включно з ринковими зловживаннями та фінансовими злочинами. Нарешті, відсутність загальної структури ЄС для ринків криптоактивів також означала відсутність довіри користувачів до цих активів (зокрема, для існуючих фінансових установ та інституційних інвесторів), що могло значно перешкодити розвитку ринку в цих активів і призводить до втрачених можливостей з точки зору інноваційних цифрових послуг, альтернативних платіжних інструментів або нових джерел фінансування для компаній ЄС.

Одним з найважливіших кроків стало прийняття Положення про ринки криптоактивів і Положення про переказ коштів. Положення про ринки криптовалютних активів встановлює комплексну та узгоджену основу для регулювання ринків криптовалютних активів у всьому ЄС. Він регулюватиме емітентів криптоактивів і постачальників послуг криптоактивів. Переглянуте Положення про переказ коштів вимагає від постачальників послуг криптоактивів супроводжувати перекази криптоактивів інформацією про ініціаторів і бенефіціарів.

Ці два нові європейські регламенти закладають основу для нової нормативної бази для криптоактивів у ЄС [9]. Вони не тільки покращують контроль за операціями з цифровими активами, а й формують правові рамки для подальшого розвитку індустрії, сприяючи інтеграції криптовалют у традиційну фінансову систему. Водночас, регламентування криптовалютних ринків має велике значення для захисту інвесторів, забезпечення безпеки фінансових операцій та запобігання використанню цифрових активів у незаконних схемах.

Особливу увагу приділено створенню більш прозорих умов для користувачів криптовалют, що дозволяє зменшити ризики, пов'язані з шахрайством та маніпуляціями на ринку. За допомогою цих регламентів можна створити чіткі механізми захисту прав інвесторів, що особливо важливо в умовах, коли ринок криптовалют залишається вразливим до різноманітних спекуляцій та високих волатильностей. Крім того, зміцнення законодавчої бази допомагає підвищити довіру до криптовалютних активів з боку традиційних фінансових інститутів, що є необхідним кроком для їх інтеграції в загальносвітову фінансову екосистему.

Роль регулювання також полягає в підтримці відповідальності учасників ринку, що сприятиме формуванню більш стабільного та ефективного середовища для розвитку криптовалютних технологій і фінансових інновацій. Прийняття таких регламентів дозволяє державам-членам ЄС створювати спільні стандарти для управління криптовалютами операціями та знижувати ймовірність використання

цифрових активів для відмивання грошей або фінансування тероризму. Проте ефективне виконання цих норм вимагає постійного вдосконалення законодавства, оскільки технології блокчейн і децентралізовані фінансові платформи швидко еволюціонують, що вимагає гнучкості та адаптації нормативної бази до нових реалій.

Таким чином, ці регламенти є важливим кроком у побудові стійкої та безпечної криптовалютної інфраструктури, яка зможе ефективно співіснувати з традиційною фінансовою системою, забезпечуючи при цьому відповідний рівень захисту для користувачів і запобігаючи незаконним фінансовим операціям.

Висновки. Отже, слід відзначити, що вплив цифрових валют на систему міжнародного контролю за відмиванням грошей є досить складним процесом, так як існує безліч факторів, які ускладнюють ефективне регулювання в цій сфері. Одним з таких факторів є децентралізована природа криптовалют, що ускладнює визначення та контролювання осіб, які здійснюють транзакції. У той час як традиційні фінансові системи мають чітко визначені суб'єкти, які несуть відповідальність за виконання вимог AML/KYC, у криптовалютних операціях часто важко встановити ідентичність учасників і контролювати рух коштів через численні транзакції, що відбуваються в межах різних платформ та мереж.

Крім того, анонімність і швидкість криптовалютних транзакцій можуть бути використані для ухилення від перевірок, що збільшує ризики для фінансової безпеки. Застосування традиційних методів моніторингу та перевірки інформації, таких як перевірка особистих даних клієнтів та відстеження операцій через банки, стає значно менш ефективним в умовах криптовалют, оскільки ці методи часто не підходять для специфіки цифрових активів. З іншого боку, криптовалюти можуть також допомогти у створенні нових інструментів для боротьби з відмиванням грошей, таких як покращені технології для відстеження блокчейн-транзакцій або використання алгоритмів на основі штучного інтелекту для автоматичного виявлення аномальних або підозрілих операцій. Це дозволяє організаціям і регуляторам ефективніше відстежувати фінансові потоки і виявляти злочинні схеми, навіть у таких складних і динамічних умовах.

Однак для того, щоб міжнародна система контролю за відмиванням грошей змогла ефективно реагувати на виклики, які ставлять цифрові валюти, необхідна тісна співпраця між національними та міжнародними регуляторами, а також розробка єдиного набору стандартів, які могли б враховувати специфіку роботи з криптовалютами та іншими цифровими активами. Це дозволить знизити ризики, пов'язані з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, а також створити більш стабільну та безпечну фінансову систему в умовах постійного розвитку цифрових технологій.

Література

1. Москаленко Н.В. Світовий досвід побудови системи запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансування тероризму. *Економіка та управління національним господарством. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Том 31 (70). № 2. С. 119–123.
2. Орехов М.О., Орехова Т.В., Цифрові валюти у світовій фінансовій системі. Переваги, недоліки, ризики, регулювання. *Економіка і організація управління*. 2020. № 4 (40). С. 27–42.

3. Перепелиця М. О. Проблеми правового регулювання структури національної системи фінансового моніторингу в контексті міжнародних правил та положень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 26–30.

4. Сербин Р. А. Окремі засади взаємодії між державною службою фінансового моніторингу України, суб'єктами державного фінансового моніторингу, правоохоронними, судовими та міжнародними органами під час запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 626–628.

5. Юзікова Н. С. Роль рішень ЄСПЛ щодо забезпечення дотримання міжнародних стандартів у протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 6. С. 306–310.

6. Anti-Money Laundering and Counter-Terrorism Financing and Other Legislation Amendment Bill. Explanatory Memorandum. 2019. P. 54.

7. Anti-money laundering in digital currencies. Analysis and recommendations. Transparency International Australia. 2020. 2 p.

8. Директива про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей (91/308/EEC). 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_148#Text.

9. MiCA & TFR: the two new pillars of the EU crypto-assets regulatory framework. URL: <https://www.dlapiper.com/en/insights/publications/2023/06/mica-tfr-the-two-new-pillars-of-the-eu-cryptoassets-regulatory-framework>.

Анотація

Мануйлова К. В. Вплив цифрових валют на систему міжнародного контролю за відмиванням грошей: міжнародно-правові аспекти. – Стаття.

У сучасному світі ми спостерігаємо стрімкий розвиток цифрових валют, зокрема криптовалют, що створює нові виклики для міжнародної системи контролю за відмиванням грошей. Традиційні фінансові механізми регулювання виявляються недостатньо ефективними для боротьби з незаконними операціями, оскільки цифрові активи забезпечують високу анонімність, швидкість транзакцій та глобальну доступність. Ці фактори ускладнюють діяльність фінансових регуляторів та правоохоронних органів.

В результаті активного розвитку цифрових валют виникає необхідність розробки нових стратегій регулювання та контролю за рухом цифрових активів. Одним із ключових напрямків є впровадження більш суворих правил ідентифікації користувачів (KYC – Know Your Customer) та процедур протидії відмиванню грошей (AML – Anti-Money Laundering). Багато країн уже вводять законодавчі норми, що зобов'язують криптовалютні біржі та інші платформи обміну дотримуватись вимог щодо перевірки особистості клієнтів та відстеження підозрілих транзакцій.

Зростання популярності криптовалют та децентралізованих фінансових платформ вимагає розробки нових міжнародних підходів до боротьби з фінансовими злочинами. На міжнародному рівні ведеться активна співпраця між державними органами, фінансовими організаціями та технологічними компаніями для створення глобальних стандартів регулювання, які зможуть запровадити регулювання для забезпечення дієвих механізмів контролю за відмивання грошей у цифровому світі. FATF, ЄС та національні уряди впроваджують механізми, що спрямовані на запобігання відмиванню грошей. Водночас технологічні компанії розробляють інструменти аналізу блокчейну для виявлення підозрілих операцій. Однак децентралізовані фінансові платформи (DeFi) та анонімні криптовалютні транзакції залишаються викликами, що потребують подальшої міжнародної координації та посилення регуляторних заходів.

Ключові слова: відмивання грошей, цифрові валюти, цифрові активи, криптовалюта, міжнародний контроль, міжнародна система, запобігання відмиванню грошей, міжнародне регулювання.

Summary

Manuilova K. V. The impact of digital currencies on the system of international money laundering control. – Article.

In today's world, we are witnessing the rapid development of digital currencies, including cryptocurrencies, which creates new challenges for the international system of money laundering control. Traditional financial regulatory mechanisms are proving to be insufficiently effective in combating illicit transactions, as digital assets provide high anonymity, transaction speed and global accessibility. These factors complicate the activities of financial regulators and law enforcement agencies.

As a result of the active development of digital currencies, there is a need to develop new strategies for regulating and controlling the movement of digital assets. One of the key areas is the introduction of stricter user identification rules (KYC – Know Your Customer) and anti-money laundering procedures (AML – Anti-Money Laundering). Many countries are already introducing legislation requiring cryptocurrency exchanges and other exchange platforms to comply with customer identity verification and suspicious transaction tracing requirements.

The growing popularity of cryptocurrencies and decentralised financial platforms requires the development of new international approaches to combating financial crime. At the international level, there is active cooperation between government agencies, financial institutions and technology companies to create global regulatory standards that will enable the introduction of regulations to ensure effective mechanisms for controlling money laundering in the digital world. The FATF, the EU and national governments are implementing mechanisms aimed at preventing money laundering. At the same time, tech companies are developing blockchain analysis tools to identify suspicious transactions. However, decentralised financial platforms (DeFi) and anonymous cryptocurrency transactions remain challenges that require further international coordination and stronger regulatory measures.

Key words: money laundering, digital currencies, digital assets, cryptocurrencies, international control, international system, money laundering prevention, international regulation.

УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.20>*О. П. Машевська, О. Ю. Радченко, К. О. Фещук*

ДО ПРОБЛЕМИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД СПЛАТИ СУДОВОГО ЗБОРУ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, існує критична необхідність у належному та ефективному функціонуванні військово-промислового комплексу держави, серед іншого, у своєчасному забезпеченні військових частин засобами захисту та ураження, засобами безперебійного живлення, харчовими продуктами, військовою амуніцією тощо.

Постановка проблеми. Однак все частіше трапляються випадки неналежного виконання контрагентами умов договорів щодо виготовлення або постачання необхідного конкретним військовим частинам, які сприяють захисту та обороні нашої держави в умовах війни.

Така бездіяльність з боку суб'єктів господарювання, які виконують державні контракти призводить до негативних наслідків: втрати особового складу, техніки, території України.

Для захисту своїх порушених прав, військові частини, як самостійні суб'єкти, звертаються до судів з відповідними позовами, розгляд яких досить часто затягується з причини несвоєчасної сплати судового збору або і взагалі відсутності фінансової можливості здійснити відповідний платіж через відсутність бюджетних асигнувань та довготривалого процесу їх проведення.

Військові частини мотивують неможливість сплати судового збору процедурними ускладненнями, які не дозволяють оперативно вирішувати питання зі сплатою.

Розгляд подібних справ має відбуватися оперативно, судові рішення мають виконуватися своєчасно, оскільки це впливає на обороноздатність України в цілому, та на ефективність окремих військових одиниць – зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити що наразі відсутні ґрунтовні теоретичні дослідження даної теми. Тому в статті буде наведено практичний аспект проблем стягнення судового збору з військових частин на основі актуальної судової практики.

Мета даної роботи: дослідження справляння судового збору з військових частин в умовах воєнного стану при зверненні до суду, визначення основних практичних проблем та внесення пропозицій щодо варіантів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що діяльність військових частин щодо представництва у суді регулюється Інструкцією з організації претензійної та позовної роботи, представництва інтересів у судах і виконання рішень судів у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 30.12.2016 року №744 (зі змінами) [1].

Так, при поданні рапорту на сплату судового збору в поточному місяці, відповідні суми можуть бути включені на фінансування до заявки на потребу в коштах

для сплати судового збору за КЕКВ 2800 «Інші поточні видатки» не раніше наступного місяця, а така заявка, у випадку її задоволення, може бути профінансована ще через місяць, тобто процедура отримання фінансування на сплату судового збору займає не менше ніж 2 місяці, і це за умови, що така сума взагалі буде погоджена у відповідній статті видатків за КЕКВ 2800 «Інші поточні видатки».

Досить часто військові частини не мають затверджених бюджетних асигнувань на сплату судового збору, а кожен раз мають проходити процедуру отримання погодження на такі асигнування, така процедура може тривати декілька місяців.

При цьому, питання сплати судового збору неодноразово порушувалося військовими частинами, зокрема, пропонувалося встановити іншій, окремий порядок невідкладного фінансування відповідних видатків, а не за загальною процедурою, або надати військовим частинам можливість мати певний постійний залишок коштів на рахунку в Держказначействі за КЕКВ 2800 «Інші поточні видатки», достатній на сплату судових зборів по певній кількості справ, однак, на сьогодні, питання залишається невирішеним та відкритим.

Неможливість сплати судового збору військовими частинами має процедурні перешкоди, які не можуть бути самостійно вирішені військовими частинами, а формальний підхід судів у цьому питанні ставить військові частини, як учасників судових процесів, в завідомо уразливе становище порівняно з іншими учасниками судових процесів, що порушує принцип рівності перед судом та законом. Особливе значення таке ураження в правах має під час війни.

Військові частини, які звертаються з позовами вважають, що норма: п.п. а) п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір», яка надає підставу для звільнення від сплати судового збору для військовослужбовців може бути застосована як аналогія закону до військової частини як платника судового збору [2].

Крім того, обґрунтовують свою позицію, що звільнення від сплати судового збору буде розумним з огляду на порушені у справі питання (тобто, відповідатиме вимогам пункту 11 Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи R(81)7) [3]; буде виправданим (тобто, відповідатиме вимогам пункту 90 Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2004)20) [4]; буде відповідати критеріям помірності (тобто, розумності, обґрунтованості, доцільності, як це витлумачив Конституційний Суд України у рішенні від 28.11.2013 №12-рп/2013) [5], адже розгляд цієї справи становить суспільний інтерес і суспільну зацікавленість в належному забезпеченні обороноздатності країни.

Наразі кількість позовів, де позивачами виступають військові частини значно збільшилася і це є обґрунтовано в умовах нашої реальності. З практики, у позовних заявах позивачі просять суд надати відстрочку/розстрочку щодо сплати судового збору або ж звільнити від сплати взагалі.

Для з'ясування можливості задоволення відповідних заяв розглянемо судову практику.

Із системного аналізу змісту норм статті 8 Закону України «Про судовий збір» Велика Палата ВС у постанові від 14.01.2021 у справі №0940/2276/18 [6] дійшла висновку, що положення пунктів 1 та 2 ч. 1 цієї статті Закону не поширюються на юридичних осіб, незалежно від наявності майнового критерію (майно-

вого стану учасника справи – юридичної особи), а положення п. 3 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір» можуть бути застосовані до юридичної особи за наявності майнового критерію, але тільки у справах, визначених цим пунктом, тобто предметом позову в яких є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров'ю.

Разом з тим, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 14.01.2021 у справі №0940/2276/18 [6] також висувала, що юридична особа не позбавлена права звернутися із клопотанням про відстрочення або розстрочення сплати судового збору, і суд за результатами розгляду цього клопотання не обмежений у праві на власний розсуд відстрочити або розстрочити таку сплату. Крім того, із наведеного убачається, що прийняти рішення про відстрочення або розстрочення сплати судового збору суд може і з власної ініціативи у тому разі, коли юридична особа звертається із клопотанням про звільнення від сплати судового збору.

Між тим, відповідно до пункту 37 вказаної постанови навіть за наявності умов для відстрочення сплати судового збору, таке відстрочення за змістом статті 8 Закону України «Про судовий збір» є правом, а не обов'язком суду.

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18.10.2023 у справі №910/10939/22 [7], зазначила, що у випадку відмови судом у задоволенні клопотання скаржника про звільнення/зменшення (відстрочення/розстрочення) сплати судового збору суд постановляє ухвалу, яку направляє скаржнику, отримавши яку, скаржник повинен виконати вимоги, наведені в ухвалі суду про залишення скарги без руху, а саме надати суду докази сплати судового збору у встановленому розмірі. У випадку якщо скаржник не виконає таких вимог ухвали до закінчення строку, наданого судом або встановленого законом на усунення недоліків, останній не позбавлений права звернутися до суду з клопотанням про поновлення зазначеного строку.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 28 квітня 2021 року у справі № 640/3393/19 [8] також зазначала, що особа, яка утримується за рахунок державного бюджету, має право в межах бюджетних асигнувань здійснити розподіл коштів з метою забезпечення сплати судового збору. Однак така правова позиція навряд чи є застосовною для військових частин як суб'єктів, що перебувають в адміністративному підпорядкуванні Генеральному штабу ЗСУ чи Міноборони України.

Чинна сьогодні редакція статті 5 Закону України «Про судовий збір» не відносить військові частини до числа юридичних осіб, звільнених від сплати судового збору. Тоді як законодавець звільнив від сплати судового збору центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб тощо.

Поділяємо думку про те, що сам лише факт запровадження воєнного стану не може бути підставою для безумовного відстрочення, розстрочення чи звільнення від сплати судового збору у всіх абсолютно випадках. Тому питання ж необхідності звільнення від сплати судового збору або відстрочення сплати судового збору

до закінчення режиму воєнного стану, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується судом у кожному конкретному випадку, виходячи з доводів, наведених у заяві/клопотанні.

Конституційний Суд України також вказав, що в державі, керованій правовладдям, реалізація права на доступ до суду має залежати насамперед від суті спору та інших значущих обставин, що пов'язані з питаннями права у цій справі, й не має залежати першочергово або винятково від фінансових можливостей сторони юридичного спору [9].

Та на нашу думку чинною редакцією спеціального закону та сталою судовою практикою, в тому числі Верховного Суду, яка склалася в Україні протягом дії воєнного стану, законодавець фактично позбавив військові частини на швидке та безоплатне звернення з позовами до суду та зобов'язав їх сплачувати судовий збір на загальних підставах, а також у встановлених законом розмірах.

Проте, резюмуюмо, що з метою забезпечення єдності та сталості судової практики причиною для відступу Великої Палати Верховного Суду від висловленого раніше висновку може бути зміна суспільного контексту, через який застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку суспільних відносин у певній сфері або їх правового регулювання (подібний правовий висновок викладено в постановках Великої Палати Верховного Суду від 09 квітня 2024 року у справі № 925/1440/22 [10], від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/21 [11]).

Відповідно до статті 1 Закону України «Про Збройні Сили України» [12], Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану тощо. Фінансування Збройних Сил України здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України (ст. 15 Закону).

За змістом статті 1 Закону «Про правовий режим воєнного стану» [13], воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

24.02.2022 у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» №64/2022 [14], затвер-

дженим Законом «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.04.2022 № 2102-IX [15], в Україні введено воєнний стан з 05 год. 30 хв. 24.02.2022, який, наразі, триває.

Військові частини – позивачі, посиляючись на ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір» [2] доводять, що немає іншого доходу, окрім бюджетного фінансування, яке спрямовується на виплату грошового забезпечення особового складу та, в межах казначейських асигнувань на закупівлю робіт, товарів та послуг, що мають ознаки оборонних закупівель.

Відповідно до пункту 4.9 розділу IV Інструкції з організації претензійної та позовної роботи, представництва інтересів у судах і виконання рішень судів у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 30 грудня 2016 року № 744 (із змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства оборони України від 19 лютого 2020 року N 53) юридична служба [...] за подання позовних заяв [...], здійснює розрахунок розміру ставки судового збору відповідно до Закону України «Про судовий збір» та подає рапорт з доданою заявкою на ім'я [...] командира (начальника, керівника) військової частини, [...] який у свою чергу невідкладно зобов'язує фінансову (фінансово-економічну) службу здійснити оплату судового збору. Крім цього, відповідна заявка про оплату судового збору надається до фінансової (фінансово-економічної) служби [1].

Заявка про оплату судового збору повинна містити: інформацію щодо необхідності оплати та розміру судового збору; реквізити, за якими слід сплатити судовий збір (рахунок, одержувач, код одержувача, банк одержувача, код банку одержувача, код бюджетної класифікації тощо); призначення платежу; термін, до якого необхідно сплатити судовий збір.

Посадові особи фінансової (фінансово-економічної) служби згідно з затвердженими у відповідних кошторисах асигнуваннями невідкладно забезпечують своєчасну оплату судового збору за подання позовних заяв [...], а також надають до юридичної служби відповідні документи, які підтверджують оплату судового збору.

У разі відсутності асигнувань на оплату судового збору та інших, пов'язаних з ними витрат, начальник фінансової (фінансово-економічної) служби в установленому порядку невідкладно запитує необхідні кошти від забезпечувального фінансового органу.

Отже, сплата військовими частинами судового збору здійснюється згідно з затвердженими у відповідних кошторисах асигнуваннями, а за їх відсутності – шляхом проходження процедури отримання погодження на такі асигнування у відповідній статті видатків за КЕКВ 2800 «Інші поточні видатки».

Військова частина не вправі самостійно здійснювати перерозподіл асигнувань за спеціальним фондом Державного бюджету України на поточний рік, у якому, серед них, не врахована потреба військових частин за КЕКВ 2800 «Інші поточні видатки» для сплати судового збору, як слідує із постанови КМУ від 23 січня 2024 р. № 69 «Деякі питання фінансування матеріально-технічного забезпечення військових частин Збройних Сил, інших військових формувань» [16], якою затвер-

джено Порядок спрямування коштів спеціального фонду державного бюджету [...] на матеріально-технічне забезпечення військових частин Збройних Сил, інших військових формувань.

Враховуючи ситуацію, яка склалася у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, зокрема у фінансової спроможності військових частин сплачувати судовий збір за позовами у справах, що виникли в процесі оборонних закупівель, висновок ВП ВС у постанові від 14.01.2021 у справі № 0940/2276/18 [6] про те, що звільнення юридичної особи від сплати судового збору за наявності майнового критерію, можливе виключно у випадку, якщо предметом позову у справі є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров'ю, не може бути релевантним до застосування за суб'єктом та характером спірних правовідносин у справах, зокрема, щодо поставки товару для державних потреб в оборонній закупівлі для забезпечення обороноздатності країни з метою надання можливості ефективного ведення бойових дій.

ВП ВС у постанові від 22.02.2024 у справі № 990/263/23[17] зазначила, що можливість особи розпоряджатися своїми коштами та майном повинна враховуватися судами при оцінці фінансового (майнового) стану цієї особи при вирішенні питань, пов'язаних зі сплатою судового збору. При цьому ВП ВС визнала обґрунтованими доводи Товариства, що внаслідок застосування санкцій позивач позбавлений можливості сплатити судовий збір за подання позовної заяви та, як наслідок, реалізувати своє право на оскарження в суді Указу № 279/2023, яким такі санкції й було застосовано. Тобто у зазначеній справі ВП ВС при вирішенні питання відстрочення сплати судового збору врахувала майновий критерій до юридичної особи, предметом позову якої не був захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав або ж відшкодування шкоди здоров'ю.

Суди при розгляді справи керуються принципом верховенства права. Суди розглядають справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Приписами статті 15 ГПК України [18] передбачено, що суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Важливо врахувати, що у період воєнного стану видатки державного бюджету першочергово спрямовуються на національну безпеку, оборону та на здійснення заходів, пов'язаних із запровадженням правового режиму воєнного стану на території України.

Як свідчить практика ЄСПЛ в багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість

звернутись до суду для отримання захисту своїх прав чи інтересів і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди щодо такої можливості.

Так, ЄСПЛ у пункті 52 рішення від 19.06.2001 у справі «Креуз проти Польщі» [19] зазначив: «Суд повторює, як він уже постановляв у багатьох випадках, що пункт 1 статті 6 Конвенції гарантує кожному право подавати до суду будь-який позов, що стосується його цивільних прав та обов'язків... Положення, яке містить у собі «право на суд», з якого випливає право доступу до суду, тобто право порушувати провадження у суді в цивільних справах, становить лише один аспект; однак це є той аспект, який дійсно робить можливим використання подальших гарантій, закладених у пункті 1 статті 6. Такі характеристики судового провадження, як справедливість, відкритість та невідкладність, насправді не мають жодної цінності, якщо таке провадження передусім не порушено... Навряд чи можна уявити верховенство права без можливості мати доступ до суду.

У рішення від 19.06.2001 у справі «Креуз проти Польщі» [19] ЄСПЛ акцентував увагу на тому, що розмір судових витрат за обставин конкретної справи слід оцінювати з урахуванням можливості заявника сплатити таку суму та зважаючи на стадію провадження у справі. Саме ці обставини є істотними при вирішенні питання про те, чи було порушено право особи на доступ до суду.

ЄСПЛ визначено, що право на доступ до суду має «застосовуватися на практиці і бути ефективним» (рішення від 04.12.1995 у справі «Белле проти Франції» [20]). Суворе трактування національним законодавством процесуального правила (надмірний формалізм) можуть позбавити заявників права звертатись до суду (рішення від 28.10.1998 у справі «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» [21]).

За висновками ЄСПЛ, необхідність сплачувати судовий збір по-різному впливає на можливість особи реалізувати право на доступ до суду залежно від стадії процесу, на якій воно виникає. Так, якщо сплата судового збору є умовою прийнятності позову (заяви) до розгляду й відповідно неможливість виконати зобов'язання перешкоджає особі звернутися до суду першої інстанції, наведене становить «потенційне обмеження» права на доступ до правосуддя. Отже, у разі подання обґрунтованого клопотання про звільнення від сплати судового збору, зменшення його розміру, відстрочення чи розстрочення його сплати, національним судам доцільно його задовольняти та порушувати провадження у справі (рішення від 19.06.2001 у справі «Креуз проти Польщі» [19], рішення від 24.05.2006 у справі «Вейсман та інші проти Румунії» [22]).

Застосувавши такий підхід ЄСПЛ, Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18.01.2023 у справі № 170/129/21 [23] зазначила, що співвідношення принципу доступу до правосуддя та обов'язку сплати судового збору під час звернення до суду вимагає від суду тлумачити будь-які обов'язки зі сплати судового збору так, щоб жодним чином не ускладнити їх виконання позивачем (заявником, скаржником).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Враховуючи практику ЄСПЛ, з метою забезпечення належного балансу між інтересами держави щодо отримання судового збору, з одного боку, і правом позивача (військової частини) на розгляд його справи у судовому порядку – з іншого, у світлі конкретних обставин, вва-

жаємо, що в інтересах правосуддя з точки зору необхідності забезпечення права на доступ до суду та справедливого судового розгляду слід звільнити військові частини від сплати судового збору на період дії воєнного стану.

З огляду на те, що наразі триває воєнний стан, характери спорів у господарському судочинстві стосуються належного забезпечення обороноздатності країни та неможливості сплати судового збору у зв'язку з труднощами щодо фінансового забезпечення з Державного бюджету на потреби сплати судового збору військових частин та ускладненими процедурами щодо перерозподілу бюджетних коштів, пропонуємо внести зміни у Закон України «Про судовий збір».

Зважаючи на ситуацію, що склалася, вважаємо за необхідне доповнити Закон України «Про судовий збір» пунктом 29 частину 1 статті 5 в такій редакції: «29) військові частини – за позовами, що пов'язані з обороноздатністю держави на період дії воєнного стану в Україні».

Отже, такі законодавчі зміни, на нашу думку, є необхідним і важливим кроком, що поверне реальну можливість для захисту порушених прав та інтересів військових частин в умовах швидкого забезпечення Збройних Сил України під час воєнного стану.

Література

1. ІНСТРУКЦІЯ з організації претензійної та позовної роботи, самопредставництва, представництва інтересів Міністерства оборони України та Збройних Сил України у судах та інших державних органах, виконання судових рішень: Інстр. від 30.12.2016 № 744: станом на 19 лют. 2020 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36725> (дата звернення: 21.01.2025).
2. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
3. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf> (дата звернення: 21.01.2025).
4. Рекомендація Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці: Рек. Ради Європи від 12.05.2004 № Rec(2004)4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_573#Text (дата звернення: 21.01.2025).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» : Рішення Конституц. Суду України від 28.11.2013 № 12-рп/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-13#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.01.2021 у справі № 0940/2276/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/94525431> (дата звернення: 21.01.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.10.2023 у справі № 910/10939/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/114685580?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01 (дата звернення: 21.01.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.04.2021 у справі № 640/3393/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96694993> (дата звернення: 21.01.2025).
9. Суд визнав неконституційним окремих припис Закону України «Про судовий збір», який обмежує доступ особи до Верховного Суду як суду касаційної інстанції у цивільних справах | Конституційний Суд України. Конституційний Суд України | Офіційний вебсайт. URL: <https://csu.gov.ua/novyna/sud-vyznav-nekonstytutsiynym-okremu-y-grupys-zakonu-ukrayiny-pro-sudovyy-zbir-yakyy-obmezhuye> (дата звернення: 21.01.2025).

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09.04.2024 у справі № 925/1440/22. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118465133> (дата звернення: 21.01.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.09.2024 у справі № 918/1043/21. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/121753942> (дата звернення: 21.01.2025).
12. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII: станом на 5 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 8 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
14. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022: станом на 7 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 21.01.2025)
15. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
16. Деякі питання фінансування матеріально-технічного забезпечення військових частин Збройних Сил, інших військових формувань: Постанова Каб. Міністрів України від 23.01.2024 № 69: станом на 30 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-2024-п#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.02.2024 у справі № 990/263/23. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/117555175> (дата звернення: 21.01.2025).
18. Господарський процесуальний кодекс України: Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
19. Рішення ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ від 19.06.2001 у справі № 28249/95. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/227756__227821 (дата звернення: 21.01.2025).
20. Рішення ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ від 04.12.1995 № 23805/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22%3A%22001-57952%22%7D> (date of access: 21.01.2025).
21. Рішення ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ від 28.10.1998 № 116/1997/900/1112. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58260%22%7D> (date of access: 21.01.2025).
22. Рішення ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ від 24.05.2006 № 63945/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-75511%22%7D> (date of access: 21.01.2025).
23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.01.2023 у справі № 170/129/21. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109046337&red=10000360948053982748e180ee4643f80cb4f0&d=5> (дата звернення: 21.01.2025).

Анотація

Машевська О. П., Радченко О. Ю., Фецул К. О. До проблеми звільнення від сплати судового збору військових частин в умовах воєнного стану. – Стаття.

У публікації приділена увага важливому на сьогодні питанню – звільненню військових частин від сплати судового збору. Наразі ключова сфера діяльності держави – це обороноздатність України, яка полягає у своєчасному забезпеченні військових одиниць за усіма потребами: від зброї до засобів гігієни особового складу, тощо.

Як свідчить судова практика, значно зросла кількість позовів військових частин до контрагентів, які не виконують умов укладених договорів, та в результаті вчасно або і взагалі не постачають необхідне. В даному випадку військова частина, як самостійний суб'єкт господарських правовідносин, звертається за захистом своїх порушених прав до судів.

Відповідно до діючого законодавства України про судовий збір, військові частини мають сплачувати судовий збір, однак через тривалу процедуру фінансування на дану статтю витрат або ж і взагалі через відсутність бюджетного асигнування, порушується право військових частин на своєчасне звернення за захистом свого порушеного права, але найголовніше – на практиці це призводить до негативних наслідків, адже вчасно не поставлені, до прикладу, безпilotні апарати, – це життя людей.

Судова практика намагається відповідати реаліям сьогодення, зокрема суди виносять ухвали про розстрочку/відстрочку сплати судового збору для військових частин, одна це не є рішенням даного питання.

Вважаємо, що проблема потребує нагального законодавчого врегулювання.

Сьогодні, до прикладу, законодавець звільнив від сплати судового збору центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції та інші.

Тому автори статті, вивчивши дане питання з практичної сторони, пропонують внести зміни до Закону України «Про судовий збір»: звільнити військові частини від сплати судового збору у справах, які пов'язані з обороноздатністю держави в умовах воєнного стану в Україні.

Ключові слова: Збройні Сили України, невиконання зобов'язань контрагентами, право на доступ до суду, обороноздатність, зміни законодавства.

Summary

Mashevska O. P., Radchenko O. Yu., Feshchuk K. O. On the problem of exemption from paying court fees for military units under martial law. – Article.

The publication pays attention to an important issue today – the exemption of military units from paying court fees. Currently, the key area of state activity is the defense capability of Ukraine, which consists in timely provision of military units with all their needs: from weapons to personnel hygiene products, etc.

As judicial practice shows, the number of claims by military units against contractors who do not fulfill the terms of the concluded contracts and, as a result, do not supply the necessary goods on time or at all has increased significantly. In this case, the military unit, as an independent subject of economic relations, applies to the courts for protection of its violated rights.

According to the current legislation of Ukraine on court fees, military units must pay court fees, however, due to the lengthy financing procedure for this expense item or generally due to the lack of budget allocation, the right of military units to timely apply for protection of their violated rights is violated, but most importantly, in practice this leads to negative consequences, because unmanned aerial vehicles that are not delivered on time, for example, are people's lives.

Judicial practice is trying to meet the realities of today, in particular, courts issue rulings on installments/postponement of payment of court fees for military units, but this alone is not a solution to this issue.

We believe that the problem requires urgent legislative regulation.

Today, for example, the legislator exempted from paying court fees the central executive body that ensures the implementation of state policy in the field of collecting assets of persons subject to sanctions and others.

Therefore, the authors of the article, having studied this issue from a practical perspective, propose to amend the Law of Ukraine “On Court Fees”: to exempt military units from paying court fees in cases related to the defense capability of the state under martial law in Ukraine.

Key words: Armed Forces of Ukraine, non-fulfillment of obligations by counterparties, right of access to court, defense capability, changes in legislation.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.21>*О. В. Мельниченко*

АКТУАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ІНІЦІАТИВ З РЕГУЛЮВАННЯ КРИПТО АКТИВІВ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку цифрової економіки та глобалізації цифрові (віртуальні) активи (ВА), крипто активи стають важливим елементом фінансових систем та інструментом для держави, бізнесу і громадян. Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров зазначив, що лише за два дні загальні пожертви на потреби Збройних сил України у крипто валюті склали 12,7 мільйонів доларів у 2022р.

Окрім макроекономічних, зовнішньо економічних цілей, таких як прагнення якомога більше, швидше та вдаліше інтегруватися у світову економіку, Україна націлена на досягнення мікроекономічних, внутрішньодержавних цілей. Тому постала багатоцільова необхідність врегулювання обігу ВА у державі, що потребує ухвалення відповідного законодавства. Голова Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики заявив, що до літа 2025 р. в Україні буде офіційно легалізована крипто валюта.

Мета статті полягає у встановленні та аналізі кола міжнародно-правових актів з регулювання крипто активів, їх впливу на законотворчі процеси ухвалення законодавства України про віртуальні активи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Було проаналізовано міжнародно-правові акти та публікації, що стосуються правового регулювання віртуальних активів, крипто активів у міжнародному правовому просторі та в Україні.

Виклад основного матеріалу. На теперішньому етапі розвитку України цифровізація стала супутнім елементом розвитку всіх сфер життєдіяльності. Навіть провідні країни світу відстають від України у впровадженні цифровізації. Багато з них сліднують за Україною у рейтингах обігу цифрових валют. Наших ІТ спеціалістів цінують і запрошують працювати у провідні країни світу. Все це свідчить про те, що наша держава стрімко розвивається у цифровому глобальному суспільстві. А ще більш знаковими є здивування провідних спеціалістів світу (політологів, економістів та ін.) нашої спроможності долати перешкоди на шляху впровадження реформ.

В ері сьогоdnішнього науково-технічного прогресу «Новий світ» відрізняється від «Старого світу», зокрема, цифрою, цифровим суспільством, цифровізацією, цифровими технологіями, цифровою індустрією, цифровими платформами, цифровими комунікаціями, цифровою економікою, цифровою валютою. Цифрова трансформація відчутно змінила якість життя суспільства.

Закон України «Про віртуальні активи» [3] (Закон про ВА) є ключовим кроком у створенні правової бази для функціонування ринку ВА в Україні. Однак, на шляху його ухвалення виникає низка викликів, які вимагають уваги з боку законодавців, науковців, бізнесу та суспільства.

По-перше, міжнародні стандарти завжди були взірцем для національного законодавства будь-якої держави. Україна у своїх кодексах, законах визнає примат міжнародних норм та принципів. При створенні нового законодавства традиційно орієнтується на них у всіх сферах з урахуванням стратегічних напрямів розвитку держави та права.

Однією з найвагоміших перешкод у створенні національної правової бази регулювання віртуальних активів для українських правотворців, у першу чергу, постає відсутність сформованої, усталеної, узгодженої, перевіреної практикою застосування міжнародної правової бази регулювання віртуальних активів в цілому, крипто валют, тощо, зокрема. Це створює складнощі для гармонізації українського законодавства з вимогами інших країн і міжнародних організацій. Особливо актуальною і проблемною виявилась ця перешкода для віртуальних активів з огляду на ознаки віртуальних активів та їх правову природу. Даються в знаки транснаціональний, глобальний та інноваційний характер віртуальних активів.

Звичайно, в галузі обігу віртуальних активів вже напрацьовані деякі міжнародно-визнані стандарти. Вони стають основою для подальшого правового регулювання. Найвідомішими з них є Рекомендації FATF (Financial Action Task Force) [4]. Вони містять чіткі вимоги до регулювання обігу віртуальних активів, особливо у сфері боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Окрім FATF, існують й інші важливі стандарти та ініціативи. Рекомендації FATF є основою для формування національного законодавства у сфері ВА.

Прорив у правовому режимі віртуальних активів зробило європейське законодавство з прийняттям країнами-членами ЄС у 2023 р. регуляторних рамок Регламенту 2023/114 від 31 05.2023 р. Markets in Crypto-Assets (MiCA) [5]. Його мета – створення уніфікованого регуляторного середовища для крипто активів у країнах-членах ЄС в цілому та ліцензування, захисту інвесторів, корпоративного управління та прозорості у сфері крипто активів зокрема.

По-третє, Міжнародна організація із стандартизації (ISO) – це світова найбільша міжнародна організація в галузі стандартизації з широкого кола питань. Спеціалізований комітет Міжнародної організації зі стандартизації розробляє стандарти для блокчейн-технологій і технологій розподілених реєстрів. Розподілені реєстри, блокчейн-технології – це технічна основа фінансових розрахунків у сфері віртуальних активів. У складі Спеціалізованого комітету Міжнародної організації зі стандартизації робочі групи з цифрових валют, токенизації активів та ін., які створюють саме технічні стандарти регулювання віртуальних активів щодо безпеки, управління ризиками, конфіденційності, інтероперабельності тощо. Тобто мова йде про міждержавне правове регулювання технічної організації і підтримки віртуальних активів, а саме – серію стандартів ISO/IEC 27000 [6].

По-четверте, у 2023 р. МВФ розробило свої політики (політичні рекомендації) та технічну допомогу країнам, які стосуються регулювання криптовалют та цифрових активів. На сайті МВФ було розміщено рекомендації від 7 вересня 2023 р. «Спільне керівництво МВФ та РФС: політичні рекомендації для крипто-активів» [7].

У ньому йдеться про застосування крипто-активів, регулювання фінансової стабільності та інших напрямків, план дій по впровадженню керівництва щодо

крипто-активів. Але запропоновані стандарти розроблені на політичному рівні рекомендацій.

По-п'яте, Базельський комітет з банківського нагляду (Basel Committee on Banking Supervision) встановлює вимоги до управління ризиками банків, які працюють із криптовалютами. У квітні 2024р. він оприлюднив «Основні принципи ефективного банківського нагляду» [8], які були схвалені органами банківського нагляду та керівниками центральних банків, що представляли понад 90 юрисдикцій, на 23-й Міжнародній конференції органів банківського нагляду. Таким чином його рекомендації впливають на регулювання обігу ВА через банки, фінансові установи. Тобто Банк міжнародних розрахунків, під егідою якого працює Базельський комітет з банківського нагляду, запропонував принципи правового регулювання ВА у конкретній сфері – у сфері діяльності банків, фінансових установ.

Ще дві глобальні організації працюють у цьому напрямку. IOSCO (Міжнародна організація комісій з цінних паперів) працює над регулюванням криптоактивів як фінансових інструментів та OECD (Організація економічного співробітництва та розвитку) активно досліджує питання оподаткування крипто активів.

23 травня 2023р. IOSCO видала для консультацій детальні рекомендації

для юрисдикцій по всьому світу щодо того як регулювати крипто активи «IOSCO набір стандартів для світових крипто регуляторів» [9]. У ньому IOSCO прирівнює крипто активи до фінансових активів, з чим не погоджуються інші. Тобто наразі положення «IOSCO набір стандартів для світових крипто регуляторів» – пропозиції, підходи правового бачення.

У серпні 2024 р. OECD оприлюднила документ «Система звітності по крипто активам: найпоширеніші запитання», у червні 2023 р. – «Міжнародні стандарти для автоматичного обміну інформацією з податкових питань» [10] та ін. Її документи хоча і вузько спеціалізовані, проте дуже важливі з точки зору проблем українського законодавства. Наразі констатовано у багатьох відкритих джерелах затримку введення в дію ЗУ «Про віртуальні активи» через відсутність змін у податковому законодавстві України.

Також активну участь у регуляторній діяльності щодо віртуальних активів беруть члени міжнародні організації G20. «Рада з фінансової стабільності G20 закликала посилити правила регулювання криптовалют для захисту клієнтів. Криптовалютні компанії мають дотримуватися узгоджених глобальних правил регулювання криптовалют, щоб захистити вкладників і запобігти діям, які були вчинені такими компаніями, як FTX та Celsius. FSB опублікувала остаточні рекомендації G20 щодо нагляду за компаніями, які торгують криптоактивами, такими як біткойн» [11].

У цих рекомендаціях узагальнено 9 правил [12].

1. Влада повинна мати адекватні ресурси для того, щоб регулювати, наглядати і передбачати діяльність, ринки у сфері крипто активів, ефективно впроваджувати відповідні ефективні закони та постанови як доцільні.

2. Влада запроваджує загальну регуляторну співпрацю на фінансовій основі, розподіляючи (пропорціонує) ризики фінансової стабільності, яка будується на принципі «відповідна діяльність, відповідний ризик, відповідне регулювання».

3. З метою виконання своїх повноважень влада підтримує на внутрішньодержавному та міжнародному рівні співпрацю, консультації, координацію і обмін інформацією для сприяння стабільності регуляторних та контрольних результатів.

4. Влада вимагає від провайдерів послуг та емітентів крипто активів доступ до комплексної системи управління з чіткими напрямками відповідальності і підзвітності за всі функції і види діяльності, які вони проводять.

5. Влада відповідно має вимагати від провайдерів послуг крипто активів ефективну систему ризик менеджменту. Співпраця має бути спів мірною (пропорційною) ризику, розміру, складності, системної важливості і ризику фінансової стабільності, які можуть бути представлені діяльністю або ринком, у яких вони беруть участь.

6. Влада має вимагати збір, запис та повідомлення даних, включаючи актуальні напрями діяльності, необхідні процеси та інфраструктуру. Влада має доступ до необхідних і відповідних даних.

7. Влада вимагає від провайдерів послуг та емітентів крипто активів доступ користувачам і актуальним стейкхолдерам до комплексної, чіткої, прозорої інформації.

8. Влада має відстежувати актуальні невідповідності як у межах екосистеми крипто валют так і між ними, а також поза фінансовою системою.

9. Влада гарантує підпорядкованість провайдерів послуг крипто активів та їх філій, які поєднують різноманітні функції і види діяльності, відповідному регулюванню, контролю та нагляду.

Тобто G20 17 липня 2023 р. представила результати глобальних підходів до регулювання крипто активів у формі заключних рекомендацій заключного звіту. З нього важливо акцентували увагу на необхідності міжнародної гармонізації стандартів. Але наразі ще не можна говорити про глобальне застосування та результати впровадження цих рекомендацій.

Хоча міжнародно визнаних стандартів ще недостатньо для повної гармонізації, важливі ініціативи, такі як акти FATF, MiCA, ISO та інші прокладають шлях до створення єдиної регуляторної бази. Це полегшує інтеграцію національного законодавства до міжнародних вимог, хоча процес гармонізації залишається складним через швидкий розвиток галузі та різноманітність підходів у різних країнах та міжнародних організаціях.

Необхідно наголосити на внесенні в ЗУ «Про віртуальні активи» правових норм, спрямованих на гармонізацію законодавства України з міжнародними правовими стандартами у сфері крипто активів. І законодавство України і міжнародні правові принципи та норми регулювання віртуальних активів, крипто активів ще перебувають на етапі активного формування. Тому важливо в ЗУ «Про віртуальні активи» внести основні засади регулювання у цій сфері, які визначатимуть мету, стратегічне спрямування ухвалення, змін та доповнень до законодавства. Ці засади будуть підставою для злагодженого правового регулювання внутрішньодержавного та міжнародного.

Це сприятиме уникненню ризиків вчинення фінансових злочинів та відмивання грошей. Як відомо, віртуальні активи можуть бути використані для прове-

дення фінансових операцій по фінансуванню протиправних дій, для уникнення оподаткування, не бажаного транскордонного переміщення активів, тощо. Про це йдеться у публікаціях преси.

На даному етапі міжнародних переговорів по питанню національної безпеки мова йде про видобуток рідкоземельних металів із представниками США, чії про-владні кола активно просувають популярність крипто активів. Швидко розвиваються міжнародні зв'язки. Наш ринок має бути максимально захищеним у всіх відношеннях.

Віртуальні активи розглядають як інструмент залучення інвестицій. Зокрема, як зазначалось, ЗМІ повідомляли, навіть, про інвестування крипто валюти на потреби ЗСУ. Для правового оформлення інвестицій важливе значення має прийняття ЗУ «Про стимулювання розвитку цифрової економіки України» [13]. Очікується, що ухвалення Закону «Про віртуальні активи» активізує інвесторів. Це стимулюватиме розвиток інноваційного бізнесу в Україні. У свою чергу інвестиції, інновації, збільшення стартапів сприятимуть зростанню економіки країни, створенню нових робочих місць. А захист прав працівників, споживачів, користувачів: громадян, бізнесу та держави, можливий лише при наявності чіткого встановлених правил використання ВА, зокрема у випадках шахрайства чи спірних ситуацій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цілий ряд міжнародних організацій оперативну у межах своїх компетенцій розвиває сферу правового регулювання крипто активів. Міжнародні рекомендації FATF містять чіткі вимоги до регулювання обігу віртуальних активів, особливо у сфері боротьби з відмиванням грошей (AML) і фінансуванням тероризму (CFT). Європейське законодавство з прийняттям країнами-членами ЄС у 2023 р. регуляторних рамок Markets in Crypto-Assets (MiCA) створило уніфіковане регуляторне середовище для ліцензування, захисту інвесторів, корпоративного управління та прозорості у сфері крипто активів. Міжнародна організація із стандартизації (ISO) забезпечує міждержавне правове регулювання технічної організації і підтримки віртуальних активів. МВФ розробило свої політичні рекомендації та технічну допомогу країнам, які стосуються регулювання крипто валют та цифрових активів у сфері своєї компетентності. Базельський комітет з банківського нагляду, запропонував принципи правового регулювання ВА у конкретній сфері – у сфері діяльності банків, фінансових установ. Міжнародна організація IOSCO видала для консультацій детальні рекомендації для юрисдикцій по всьому світу щодо того як регулювати крипто активи, а міжнародна організація OECD активно досліджує питання оподаткування крипто активів. G20 представила результати глобальних підходів до регулювання крипто активів з міжнародною гармонізацією стандартів у сфері крипто активів.

І законодавство України і міжнародні правові принципи та норми регулювання віртуальних активів, крипто активів ще перебувають на етапі активного формування. Тому важливо в ЗУ «Про віртуальні активи» внести основні засади регулювання у цій сфері, які визначатимуть мету, стратегічне спрямування ухвалення, змін та доповнень до законодавства. Ці засади будуть підставою для злагодженого правового регулювання внутрішньодержавного та міжнаціонального.

Література

1. Федоров М. Для ЗСУ вже пожертвували криптовалюти на майже 13 мільйонів доларів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zsu-pozhertvy-kryptovaliuty/31728374.html> (дата звернення: 11.02.2025).
2. Гетьманцев Д. В Україні криптовалюту планують легалізувати до літа 2025 року. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2025/02/07/144909245/> (дата звернення: 11.02.2025).
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
4. Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення: Рекомендації FATF. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf> (дата звернення: 11.02.2025).
5. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>
6. Серія стандартів ISO/IEC 27000. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/iso-iec-27000-family> (дата звернення: 11.02.2025).
7. IMF-FSB Synthesis Paper: Policies for Crypto-Assets. 07.09.2023. URL: <https://www.fsb.org/uploads/R070923-1.pdf>
8. Основні принципи ефективного банківського нагляду: Базельський комітет з банківського нагляду. Квітень 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7.
9. IOSCO Sets the Standard for Global Crypto Regulation: IOSCO/MR12/2023 Madrid, 23 May 2023. URL: <https://www.iosco.org/news/pdf/IOSCONEWS693.pdf>
10. Crypto-Asset Reporting Framework: Frequently Asked Questions (First release September 2024); OECD. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/faqs-crypto-asset-reporting-framework.pdf>
11. Тарасовський Ю. Рада з фінансової стабільності G20 закликала посилити правила регулювання криптовалют для захисту клієнтів. 17.07.2023. URL: <https://forbes.ua/news/rada-finan-sovoi-stabilnosti-g20-zaklikala-posiliti-pravila-regulyuvannya-kripto-valyut-dlya-zakhistu-klientiv-17072023-14833>
12. Consultative report on regulation, supervision and oversight of crypto-asset activities and markets, including a set of high-level recommendations URL: <https://www.fsb.org/2023/07/high-level-recommendations-for-the-regulation-supervision-and-oversight-of-crypto-asset-activities-and-markets-final-report/> (дата звернення: 11.02.2025).
13. Про стимулювання розвитку цифрової економіки України: Закон України від 01/01/2025 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

Анотація

Мельниченко О. В. Актуальність міжнародно-правових ініціатив з регулювання крипто активів для України. – Стаття.

Цілий ряд міжнародних організацій оперативнo у межах своїх компетенцій розвиває сферу правового регулювання крипто активів. Міжнародні рекомендації FATF містять чіткі вимоги до регулювання обігу віртуальних активів, особливо у сфері боротьби з відмиванням грошей (AML) і фінансуванням тероризму (CFT). Європейське законодавство з прийняттям країнами-членами ЄС у 2023 р. регуляторних рамок Markets in Crypto-Assets (MiCA) створило уніфіковане регуляторне середовище для ліцензування, захисту інвесторів, корпоративного управління та прозорості у сфері крипто активів. Міжнародна організація із стандартизації (ISO) забезпечує міждержавне правове регулювання технічної організації і підтримки віртуальних активів. МВФ розробило свої політичні рекомендації та технічну допомогу країнам, які стосуються регулювання крипто валют та цифрових активів у сфері своєї компетентності. Базельський комітет з банківського нагляду, запропонував принципи правового регулювання ВА у конкретній сфері – у сфері діяльності банків, фінансових установ. Міжнародна організація IOSCO видала для консультацій детальні рекомендації для юрисдикцій по всьому світу щодо того як регулювати крипто активи, а міжнародна організація OECD активно досліджує питання оподаткування крипто активів. G20 представила результати глобальних підходів до регулювання крипто активів з міжнародною гармонізацією стандартів у сфері крипто активів.

І законодавство України і міжнародні правові принципи та норми регулювання віртуальних активів, крипто активів ще перебувають на етапі активного формування. Тому важливо в ЗУ «Про віртуальні активи» внести основні засади регулювання у цій сфері, які визначатимуть мету, стратегічне спрямування ухвалення, змін та доповнень до законодавства. Ці засади будуть підставою для злагодженого правового регулювання внутрішньодержавного та міжнаціонального.

Ключові слова: віртуальні активи, крипто активи, податковий, відмивання грошей, міжнародна організація, цифровізація, правове регулювання, право, інвестиції, гармонізація.

Summary

Melnichenko O. V. Relevance of international legal initiatives for crypto asset regulation in Ukraine. – Article.

A number of international organizations are actively developing the legal framework for regulating crypto assets within their respective competencies. The international FATF recommendations set clear requirements for regulating virtual asset transactions, particularly in the areas of anti-money laundering (AML) and countering the financing of terrorism (CFT). With the adoption of the Markets in Crypto-Assets (MiCA) regulatory framework by EU member states in 2023, European legislation has established a unified regulatory environment for licensing, investor protection, corporate governance, and transparency in the crypto asset sector.

The International Organization for Standardization (ISO) facilitates interstate legal regulation of the technical organization and maintenance of virtual assets. The International Monetary Fund (IMF) has developed policy recommendations and technical assistance for countries within its competence regarding cryptocurrency and digital asset regulation. The Basel Committee on Banking Supervision has introduced principles for the legal regulation of virtual assets within a specific domain—the activities of banks and financial institutions.

The International Organization of Securities Commissions (IOSCO) has issued detailed recommendations for jurisdictions worldwide on how to regulate crypto assets, while the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) is actively researching the taxation of crypto assets. The G20 has presented results on global approaches to regulating crypto assets with a focus on international standard harmonization.

Both Ukrainian legislation and international legal principles and norms governing virtual and crypto assets are still in the process of active development. Therefore, it is essential to incorporate fundamental regulatory principles into the Law of Ukraine "On Virtual Assets", which will define the purpose and strategic direction for adopting, amending, and supplementing the legislation. These principles will serve as a foundation for coherent legal regulation at both the national and international levels.

Key words: virtual assets, crypto assets, taxation, money laundering, international organization, digitalization, legal regulation, law, investments, harmonization.

УДК 342.4:321.01(474)"1918/1940"

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.22>*О. П. Панасюк*

КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЛИТВИ, ЛАТВІЇ ТА ЕСТОНІЇ (1918–1940): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Постановка проблеми. Конституційний розвиток Литви, Латвії та Естонії у 1918–1940 рр. є важливим об'єктом дослідження в межах історико-правової науки, оскільки він відображає ключові політичні трансформації у країнах Балтії в міжвоєнний період. Формування національних держав після розпаду багатонаціональних імперій супроводжувалося суттєвими викликами, включаючи політичну нестабільність, загрози зовнішнього втручання та адаптацію демократичних інститутів до нових політичних реалій. Попри спільні передумови виникнення державності, кожна з трьох країн сформувала унікальну модель розподілу владних повноважень, що обумовило різні траєкторії їхнього політичного розвитку. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу конституційних змін у зазначений період, що дає змогу оцінити їхній вплив на становлення політичних режимів, стабільність державного управління та особливості правової системи країн Балтії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика конституційного розвитку Литви, Латвії та Естонії висвітлюється у працях багатьох дослідників, зокрема у сфері історії держави і права. Так, Л.О. Попсуєнко та Н.Б. Капустіна у своїй праці [1] розглядають історичний досвід формування конституційних засад державності країн Балтії, акцентуючи увагу на їхньому загальному правовому фундаменті. Б.Й. Тищик у навчальному посібнику [2] аналізує розвиток правових систем європейських держав у XX столітті, приділяючи увагу змінам у конституційному ладі країн Балтії. А.М. Петрик у своєму дослідженні [3] деталізує політичні та правові аспекти державного устрою Литовської Республіки у міжвоєнний період, наголошуючи на еволюції виконавчої влади.

Джерельну базу дослідження складають офіційні документи, зокрема Конституція Литовської Республіки 1922 р. [4], Конституція Латвійської Республіки 1922 р. [6] та Конституція Естонської Республіки 1920 р. [7], що дають змогу простежити основні положення конституційного ладу цих держав та їхні структурні особливості.

Попри значний масив наукових праць, питання порівняльного аналізу конституційних моделей Литви, Латвії та Естонії залишається недостатньо дослідженим. Окремі аспекти, такі як функціонування парламентських систем, трансформація виконавчої влади та механізм стримувань і противаг, вимагають подальшого наукового опрацювання в контексті загальних тенденцій європейського конституціоналізму міжвоєнного періоду.

Метою дослідження є здійснення порівняльного аналізу конституційного розвитку Литви, Латвії та Естонії у 1918–1940 рр., виокремлення спільних та відмін-

них рис їхніх політичних систем та оцінка впливу конституційних змін на формування державного ладу.

Виклад основного матеріалу. Формування національної державності країн Балтії відбувалося під впливом глибоких політичних змін, спричинених Першою світовою війною, революційними подіями 1917 р. в Росії та загальними тенденціями розпаду багатонаціональних імперій. Становлення державності Литви у першій половині XX ст. було складним процесом, що проходив у контексті міжнародних конфліктів, революційних змін та боротьби за незалежність. Важливим етапом у цьому процесі стало проголошення Акта незалежності Литовської Республіки 16 лютого 1918 р. у Вільнюсі, що закріпило прагнення литовського народу до відновлення власної державності. Цей документ, прийнятий Литовською Тарібою (Радою Литви), офіційно засвідчив суверенітет Литви та її намір створити незалежну державу [1, с. 57].

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні створила сприятливі умови для реалізації положень Акта 16 лютого. 11 липня 1918 р. було проголошено створення Литовського королівства, а на престол планувалося запросити німецького принца Вільгельма фон Ураха. Проте 2 листопада того ж р. рішення про монархічний устрій було скасоване, що свідчило про зміни у політичних орієнтаціях литовського керівництва [2].

Ситуація в країні ускладнилася після входу на її територію Червоної армії в листопаді 1918 р.. У грудні більшовицький Тимчасовий революційний робітничий уряд проголосив розпуск Литовської Таріби, встановлення влади рад та утворення Литовської Радянської Республіки. В січні 1919 р. радянські війська зайняли більшу частину території Литви, що супроводжувалося розпуском місцевих рад і створенням ревкомів, що діяли за радянським зразком. Військово-політична ситуація залишалася нестабільною, особливо в умовах громадянської війни в Росії, наступу армій Колчака, Денікіна, а також зростаючої загрози з боку польських військових формувань. У таких обставинах 27 лютого 1919 р. Литовська Радянська Республіка об'єдналася з Радянською Білоруссю, утворивши Литовсько-Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку (Літбел), яка проіснувала лише до серпня 1919 р. [3, с. 218].

Водночас у Литві розпочався процес формування державних інституцій. Протягом перших шести місяців війни за незалежність відбулося становлення владної вертикалі Першої республіки. 4 квітня 1919 р., до проведення виборів в Установчі збори, було ухвалено тимчасовий порядок управління, який передбачав створення посади президента, обраного Радою. Першим президентом Литви став Антанас Сметона. Виконавча влада зосереджувалася у руках Кабінету міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якому надавалися широкі повноваження [3, с. 15].

Влітку 1919 р. Червона армія була витіснена з території Литви, що дозволило розпочати подальші етапи державотворення. Незважаючи на це, частина території країни залишалася під контролем німецьких військ, що впливало на внутрішньополітичні процеси [2, с. 469]. Важливим кроком на шляху до конституційного оформлення державності стали вибори в Установчі збори 15 квітня 1920 р. На їх основі було закріплено статус Литви як демократичної республіки, а 2 червня

1920 р. ухвалено тимчасову Конституцію, що регламентувала основи політичної та правової системи країни.

Подальша міжнародна діяльність литовського керівництва була спрямована на досягнення дипломатичного визнання незалежності країни. У 1920-1922 рр. Литва отримала визнання з боку міжнародної спільноти, що закріпило її суверенітет [4]. Прийняття Конституції Литовської Держави у 1922 р. стало ключовим етапом у процесі розбудови незалежної держави, закріпивши її політичний устрій як парламентську республіку. Згідно з цим основним законом, законодавча влада належала Сейму, а виконавча – Президенту та Кабінету Міністрів. Парламент і Президент обиралися терміном на три роки, що забезпечувало періодичне оновлення влади та сприяло демократичному розвитку державного управління [2, с. 469].

Конституція закріпила за Сеймом статус основного інституту законодавчої влади Литовської Республіки, надавши йому центральне місце в системі державного управління. До його компетенції входило ухвалення законів, контроль за діяльністю виконавчої влади, затвердження державного бюджету, ратифікація міжнародних угод і прийняття рішень щодо оголошення війни та укладення миру. Вибори до парламенту здійснювалися на основі загального виборчого права, що відображало демократичні принципи, характерні для європейських республік того часу [5].

Виконавча влада в Литовській Республіці мала дуалістичну структуру. Президент, обраний Сеймом, виконував представницькі функції, а його повноваження у сфері державного управління були обмеженими. Основний обсяг виконавчих функцій покладался на Кабінет Міністрів, який очолював Прем'єр-міністр. Уряд здійснював безпосереднє управління державою, забезпечував реалізацію прийнятих парламентом законів і формував внутрішню та зовнішню політику країни. Ця модель політичної системи значною мірою ґрунтувалася на традиціях французького парламентаризму і відповідала загальноєвропейським тенденціям державотворення міжвоєнного періоду. Окреме місце в Конституції займали положення, що гарантували незалежність судової влади. Верховний Суд Литви визначався як головний судовий орган, відповідальний за розгляд справ найвищої юрисдикції. Крім того, адміністративні суди отримали повноваження контролювати законність актів виконавчої влади, що сприяло забезпеченню верховенства права та захисту прав громадян.

Особливу увагу в Конституції приділено механізму «стримувань і противаг», який запобігав узурпації влади однією з її гілок. Одним із ключових елементів цього механізму було право парламенту висловлювати вотум недовіри уряду, що могло спричинити його відставку. Водночас Президент мав право розпуску Сейму у випадку політичної кризи. Така система взаємодії державних інституцій забезпечувала політичний баланс і стабільність державного управління.

Таким чином, Конституція Литовської Держави 1922 р. закріпила парламентську модель управління, визначила розподіл владних повноважень і створила ефективний механізм взаємодії державних інституцій. Вона стала основою для подальшого розвитку правової системи Литви та забезпечення демократичного функціонування держави в міжвоєнний період. Проте стабільність цієї політичної

системи була недовгою. У 1926 р. внаслідок військового перевороту до влади прийшов Антанас Сметона, що призвело до встановлення авторитарного режиму [3]. Ця форма правління проіснувала до червня 1940 р., коли після висунення ультиматуму Радянським Союзом президент А. Сметона залишив країну.

Конституційний розвиток Литви продовжився у міжвоєнний період. 15 травня 1928 р. було прийнято другу Конституцію, яка закріплювала існуючу авторитарну систему. 12 травня 1938 р. було ухвалено третю Конституцію, яка мала на меті подальше зміцнення президентської влади. Однак процес конституційного розвитку Литви був перерваний у серпні 1940 р., коли після встановлення радянського контролю в країні набрала чинності Конституція Радянського Союзу, що означало повну зміну державного ладу [2].

Таким чином, формування литовської державності у період між двома світовими війнами було складним через боротьбу за незалежність, становлення демократичних інститутів та їх подальшу трансформацію в умовах авторитаризму. Конституційний розвиток Литви відображав загальні політичні тенденції регіону, де демократичні структури поступалися місцем сильній виконавчій владі, що призвело до втрати незалежності внаслідок міжнародних подій 1940 р. [4].

У 1915 р. Латвія опинилася в зоні бойових дій, що розділили її територію між російськими та німецькими військами. У вересні 1917 р. німецькі війська зайняли Ригу, а в лютому 1918 р. встановили контроль над усією територією Латвії [1, с. 57]. Ці події стимулювали активізацію боротьби між різними політичними силами, зокрема між буржуазно-демократичними та революційно-пролетарськими угрупованнями. У липні 1917 р. на Зборах представників латвійського народу було висунуто вимогу політичної автономії. У жовтні того ж р. було створено Латвійську Національну раду, яка об'єднала 39 представників політичних партій та громадських організацій, окрім комуністичних та німецьких груп. Результатом цих процесів стало проголошення 18 листопада 1918 р. незалежної Латвійської Республіки, що була визнана як суверенна держава. Латвійська Національна рада затвердила республікансько-демократичний устрій та сформувала тимчасовий уряд. Національна рада розробила Політичну Платформу, в якій було визначено ключові завдання: скликання Установчих зборів, закріплення демократичного устрою, гарантування прав національних меншин та стабільність соціально-економічної системи. Проте політична нестабільність призвела до загострення внутрішнього конфлікту. 17 грудня 1918 р. внаслідок революційних подій був утворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з П.І. Стучкою, який проголосив встановлення радянської влади [2, с. 428].

Наступним етапом стала конституційна реформа. 15 січня 1919 р. було ухвалено Латвійську радянську Конституцію, що базувалася на моделі Конституції РРФСР. У документі закріплювалися відносини між Латвією та радянською Росією, а також визначалася структура центральних і місцевих органів влади. Проте радянський режим виявився нетривалим. У травні 1919 р. він припинив своє існування, а у липні того ж р. влада перейшла до тимчасового уряду Карліса Улманіса [1, с. 57–58].

На початку 1920 р. розпочався новий етап політичної стабілізації. 31 грудня 1919 р. було відновлено дію дорадянських законів, а у квітні 1920 р. відбулися

вибори до Установчих зборів. 27 травня 1920 р. було ухвалено Декларацію незалежності Латвії, яка закріплювала її демократичний статус і визначала народ Латвії як єдине джерело суверенної влади. Наступним стратегічним завданням уряду стало досягнення міжнародного визнання. 26 січня 1921 р. Вища рада Антанти визнала Латвію та Естонію *de-jure* [1]. Пізніше, 22 вересня 1921 р., Латвія приєдналася до Ліги Націй, що сприяло її інтеграції у міжнародну політичну систему.

Конституційний процес продовжився прийняттям 1 червня 1920 р. тимчасової Конституції, що складалася з 12 статей. У ній були визначені відносини між Установчими зборами та Кабінетом міністрів, а також закріплювалися основні громадянські права [2]. Проте політична ситуація залишалася нестабільною, що позначилося на характері ухвалених правових актів.

Розробка повноцінної Конституції Латвії була покладена на Конституційні збори, до складу яких увійшли 150 депутатів, обраних шляхом загального голосування. Основний законопроект, розроблений Конституційним комітетом, мислив дві частини: перша регламентувала функціонування державних інституцій, а друга – права та обов'язки громадян. 15 лютого 1922 р. першу частину Конституції було ухвалено, тоді як друга частина була відхилена 5 квітня 1922 р. Остаточна Конституція набула чинності 7 листопада 1922 р. [6]. Конституція 1922 р. стала основоположним документом, який закріплював демократичний устрій Латвії. Вона відповідала принципам ліберально-демократичного конституціоналізму першої чверті XX століття, проте її дія була нетривалою. У 1934 р. внаслідок державного перевороту Карліса Улманіса функціонування Конституції було припинене. Новий політичний режим мав виразні авторитарні риси. Було розпущено парламент, а частину його депутатів заарештовано. Заборонено діяльність політичних партій, впроваджено політику етнічного націоналізму. Повноваження законодавчого органу були передані Кабінету міністрів, а проект нової Конституції так і не був реалізований. Встановлений правовий статус-кво зберігався до початку 1940-х років, коли Латвія втратила незалежність.

Формування та розвиток естонської державності визначалися як історичними правовими традиціями, так і національним рухом, що активізувався на початку XX століття. Важливими ідеологічними засадами цього процесу стали концепції «народної влади» та «суверенітету народу», що знайшли підтримку серед ліберальних інтелектуалів. До проголошення незалежності Естонія входила до складу Російської імперії як частина прибалтійських провінцій, зберігаючи обмежену адміністративну автономію. Згодом політика російського уряду спрямовувалася на скорочення цих прав, що викликало невдоволення серед місцевої еліти. Естонський національний рух довгий час обмежувався вимогами розширеного самоврядування, а питання незалежності стало актуальним лише в умовах Першої світової війни.

Першим кроком на шляху до незалежності стало прийняття Тимчасовим урядом Росії 30 березня 1917 р. «Постанови про тимчасовий порядок управління Естляндською губернією», що надавала певну автономію, хоча й не гарантувала повної політичної незалежності. Під час Національного конгресу, який відбувся в липні 1917 р., переважали ідеї федералізації з Росією, а не повного суверені-

тету. Однак уже 28 листопада 1917 р. Тимчасова Земська Рада (Маапяев) заявила про верховенство своєї влади в Естонії, хоча цей акт мав переважно символічне значення, оскільки реальний контроль над територією перейшов до більшовиків [1].

Остаточний розрив із Росією відбувся 24 лютого 1918 р., коли Естонський Комітет порятунку проголосив незалежність країни, ухваливши «Маніфест до всіх народів Естонії». У документі було закріплено основи демократичного ладу, визначено необхідність виборів до Установчих зборів на основі загального виборчого права, а також проголошено громадянські свободи, культурну автономію для національних меншин і плани проведення земельної реформи. Незважаючи на окупацію Естонії німецькими військами, цей маніфест став відправною точкою у процесі формування незалежної держави [2].

Важливим етапом становлення естонської державності стало ухвалення першої Конституції 15 червня 1920 р., яка набула чинності 21 грудня того ж року [7]. Основним принципом конституційного ладу було визнання народного суверенітету відповідно до ідей Ж.-Ж. Руссо. Державна влада поділялася на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову, однак із суттєвим домінуванням парламенту (Рійгікогу), що отримав практично необмежений контроль над іншими органами державної влади [2, с. 301]. Виконавча гілка влади була значною мірою підпорядкована парламенту, оскільки уряд не мав незалежних повноважень, а його діяльність визначалася рішеннями Рійгікогу. Судова влада також не була повністю незалежною, оскільки суддів призначав парламент, що ставило під сумнів принцип розподілу влади.

Через слабкість виконавчої влади уряди змінювалися надто часто, що спричиняло політичну нестабільність. Відсутність врівноваженого механізму стримувань і противаг призвела до значних проблем у державному управлінні. З огляду на ці недоліки в 1933 р. на референдумі була ухвалена нова Конституція, яка передбачала посилення виконавчої влади та створення посади глави держави з реальними повноваженнями. Нова Конституція набула чинності 24 січня 1934 р. і фактично започаткувала перехід до авторитарного режиму. Зміни у конституційному ладі супроводжувалися скороченням складу парламенту до 50 членів та встановленням домінуючої ролі глави держави, який отримав значні виконавчі повноваження, зокрема право видавати закони у формі декретів та призначати міністрів без згоди парламенту [7]. Використовуючи ці механізми, 12 березня 1934 р. Костянтин Пятс здійснив безкровний переворот, що призвів до фактичного припинення дії демократичних інститутів і встановлення авторитарного правління.

Наступний етап конституційного розвитку розпочався з ухвалення третьої Конституції 1 січня 1938 р.. Документ запроваджував двопалатний парламент, що складався з Державної думи (нижньої палати) та Державної ради (верхньої палати), члени якої призначалися главою держави та обиралися представниками професійних і територіальних самоврядувань. Виборча система передбачала перехід від загальних виборів до мажоритарної системи, що значно послабило вплив політичних партій. Главу держави тепер обирали не громадяни, а спеціально створені виборчі органи, що ще більше звужувало демократичний процес [2]. Незважаючи на формальне збереження парламентаризму, Конституція 1938 р. фактично

закріпила корпоративну державу, у якій головна роль належала главі держави. Президент отримав право призначати уряд, розпускати парламент та видавати закони без узгодження з законодавчою владою. Парламент втратив свої традиційні важелі впливу на виконавчу владу, а система безпосередньої народної участі, включаючи референдуми та ініціативи, була значно обмежена [1].

Остаточний крах демократичних реформ у країнах Балтії відбувся після підписання 23 серпня 1939 р. Пакту Молотова-Ріббентропа, за яким Естонія потрапила до сфери впливу Радянського Союзу. У червні 1940 р. радянські війська окупували територію країни, що призвело до ліквідації незалежності та включення Естонії до складу СРСР. Таким чином, процес становлення естонської державності, розпочатий у 1918 р., був перерваний майже на півстоліття, а конституційний лад, закріплений у 1920-1938 роках, припинив своє існування.

Тепер проаналізуємо спільні та відмінні риси конституційних основ державності Литви, Латвії та Естонії у 1918–1940 роках. Конституційний розвиток цих трьох країн був зумовлений схожими історичними обставинами, проте мав певні відмінності, що відображали специфіку їхньої внутрішньої політики та особливості державного управління.

По-перше, всі три країни здобули незалежність після розпаду Російської імперії та німецької окупації під час Першої світової війни. Проголошення незалежності Литви (16 лютого 1918 р.), Естонії (24 лютого 1918 р.) та Латвії (18 листопада 1918 р.) супроводжувалося необхідністю створення державних інституцій з нуля, оскільки до того часу національні уряди не існували. По-друге, початкові етапи конституційного процесу в усіх трьох країнах характеризувалися прийняттям тимчасових конституцій або установчих документів, що визначали основи державного устрою. У Литві першою такою конституцією стала тимчасова Конституція 1920 р., у Латвії аналогічну функцію виконувала тимчасова Конституція 1920 р., а в Естонії – Маніфест про незалежність 1918 р., що заклав фундамент для подальшого конституційного розвитку. По-третє, Литва, Латвія та Естонія у своїх конституціях 1920–1922 рр. закріпили принцип парламентської республіки. У всіх трьох країнах законодавча влада була зосереджена в руках однопалатного парламенту: у Литві – Сейму, у Латвії – Сейму, а в Естонії – Рійгікогу. Парламентські вибори проводилися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, що відповідало демократичним принципам того часу. По-четверте, виконавча влада в усіх трьох державах спочатку мала обмежені повноваження. Президент у Литві та Латвії обирався парламентом і мав здебільшого представницькі функції. В Естонії, за Конституцією 1920 р., інститут президента взагалі не передбачався, а роль глави держави виконував прем'єр-міністр, що робило естонську систему ще більш парламентською. По-п'яте, у конституціях усіх трьох країн були закріплені демократичні свободи, гарантії прав національних меншин, незалежність судової влади та принципи верховенства права.

Незважаючи на подібності, між конституційними моделями трьох країн існували суттєві відмінності. По-перше, різниця полягала в балансі між гілками влади. В Естонії за Конституцією 1920 р. парламент мав абсолютний контроль над урядом, що фактично позбавляло виконавчу владу незалежності та стабільності. Це

стало однією з причин частих політичних криз і згодом було змінено в Конституції 1933 р. Литва та Латвія мали більш збалансовану систему, хоча і тут парламент мав домінуючу роль.

По-друге, президентська влада в Латвії та Литві була слабшою, ніж у Литві після 1926 р. та в Естонії після конституційних змін 1933 р. Якщо у Конституції Латвії 1922 р. президент був майже церемоніальною фігурою [6], то в Литві після перевороту 1926 р. президент Антанас Сметона отримав широкі повноваження, а в Естонії після 1934 р. глава держави фактично став ключовою фігурою у політичній системі.

По-третє, у питанні судової влади Литва мала найбільш розвинену систему незалежного судочинства. Верховний Суд Литви мав значні повноваження, а адміністративні суди могли переглядати рішення виконавчої влади. У Латвії судова система також була незалежною, хоча парламент мав певний вплив на призначення суддів. В Естонії незалежність судової влади була найменш гарантованою, оскільки суддів призначав парламент, що викликало певні сумніви щодо їхньої об'єктивності.

По-четверте, механізм стримувань і противаг функціонував по-різному в трьох країнах. У Литві парламент мав можливість висловлювати недовіру уряду, що могло призвести до його відставки, проте президент не мав значних засобів впливу на парламент до 1926 р. У Латвії та Естонії парламент також мав значний вплив, але через відсутність сильного виконавчого органу державне управління часто зазнавало криз.

Усі три країни в середині 1930-х років зазнали відходу від парламентської демократії та встановлення авторитарного режиму. У Литві це сталося в 1926 р., коли після перевороту Антанас Сметона отримав всю повноту влади, а Конституція 1928 р. оформила новий політичний лад. У Латвії державний переворот Карліса Улманіса у 1934 р. поклав край парламентському правлінню, а країна перейшла під особисту диктатуру Улманіса без будь-яких конституційних змін. В Естонії конституційні реформи 1933 р. спочатку легітимізували посилення виконавчої влади, проте в 1934 р. Костянтин Пятс фактично скасував демократичні механізми і встановив авторитарний режим, який було закріплено Конституцією 1938 р.

Незважаючи на певні відмінності в розвитку державного ладу, усі три країни втратили незалежність у 1940 р. внаслідок радянської окупації. Пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р. поділив Східну Європу між Німеччиною та СРСР, після чого влітку 1940 р. Литва, Латвія та Естонія були включені до складу Радянського Союзу, а їхні конституції та державний лад ліквідовані.

Висновки. Таким чином, конституційний розвиток Литви, Латвії та Естонії у 1918–1940 роках відзначався як спільними рисами, так і суттєвими відмінностями. Всі три країни обрали парламентську республіку, але реалізація цього принципу виявилася неоднаковою. Литва та Латвія мали схожі політичні моделі з обмеженим президентом, тоді як Естонія спочатку запровадила крайній парламентаризм, що згодом було виправлено конституційною реформою. Відсутність стабільності та сильного виконавчого органу в усіх трьох країнах сприяла переходу до авторитарних режимів у 1930-х роках, що, однак, не змогло запобігти їхньому захопленню Радянським Союзом у 1940 р.

Література

1. Попсуєнко Л. О., Капустіна Н. Б. Історичний досвід конституційних засад становлення національної державності країн Балтії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 57–60. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/11>.
2. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – початок ХХІ ст.): навч. посібн. Львів: Світ, 2016. 720 с.
3. Петрик А. М. «Світло та тіні» Першої республіки: Литовська держава у 1918–1940 роках. Херсон: Гілея, 2018.
4. Панасюк О. Боротьба за незалежність та соборність Литви в 1918–1923 рр.: конфлікт міжнародних інтересів. Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1–2 листопада 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 89–91.
5. Конституція Литовської Республіки від 1.08.1922 р. Центральний Державний Архів Литви. Ф. 383. Оп. 7. Сп. 39. Арк. 150–157. URL: <https://eais.archyvai.lt/repo-ext/view/1247294>.
6. Конституція Латвійської Республіки. 15.02.1922. *Latvijas vstnesis*. № 43. 1993. С. 3–4. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/00id/57980-latvijas-republikas-satversme>.
7. Конституція Естонської Республіки: прийнята Установчими зборами 15 червня 1920 року, прийнята і доповнена референдумом 14, 15 і 16 жовтня 1933 р. Таллінн: J. O'Ploomruu, 1934. 16 с. URL: <https://www.digar.ee/arhiiv/ru/raamatud/50091>.

Анотація

Панасюк О. П. Конституційний розвиток Литви, Латвії та Естонії (1918–1940): порівняльний аналіз державного устрою та політичних трансформацій. – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз конституційного розвитку Литви, Латвії та Естонії у 1918–1940 рр. у контексті політичних трансформацій, що відбувалися після розпаду Російської імперії, завершення Першої світової війни та здобуття незалежності країнами Балтії. Досліджено правові засади становлення національних державних інституцій, їхню конституційну еволюцію, особливості розподілу владних повноважень та специфіку механізму стримувань і противаг у різних моделях державного устрою.

На основі аналізу конституцій Литви (1922), Латвії (1922) та Естонії (1920) визначено ключові особливості закріплення принципів парламентаризму, функціонування законодавчої, виконавчої та судової влади, а також встановлення демократичних інститутів у кожній із країн. Виокремлено спільні риси, зокрема проголошення парламентської республіки, загальне виборче право та гарантії демократичних свобод, а також відмінності, пов'язані з рівнем політичної стабільності, балансом між гілками влади та роллю президента у системі державного управління.

Особливу увагу приділено причинам і механізмам переходу країн Балтії до авторитарних форм правління у 1930-х рр. Проаналізовано процес концентрації влади у виконавчих органах, обмеження парламентських повноважень та скасування демократичних процедур, що стало наслідком як внутрішніх політичних криз, так і зовнішніх загроз. Окреслено взаємозв'язок між посиленням президентської влади в Литві та Естонії, відмовою від парламентаризму в Латвії та загальними тенденціями конституційного розвитку в європейських державах міжвоєнного періоду.

Розглянуто наслідки пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. та радянської окупації країн Балтії у 1940 р., що призвело до припинення дії національних конституцій та ліквідації незалежності держав. Визначено ключові фактори, що сприяли ослабленню суверенітету Литви, Латвії та Естонії, зокрема політичну нестабільність, незавершеність демократичних реформ, відсутність ефективних механізмів захисту державності.

Результати дослідження дозволяють оцінити еволюцію конституційного ладу країн Балтії в міжвоєнний період, виявити їхні особливості у порівнянні з іншими європейськими державами та простежити вплив історичних правових традицій на подальший розвиток національних правових систем. Отримані висновки можуть бути використані для розширення наукового дискурсу щодо історичних моделей парламентаризму, конституційного права та політичних трансформацій у Центрально-Східній Європі першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Конституція, суверенітет, законодавча влада, виконавча влада, парламент, правова система, демократичні інститути.

Summary

Panasiuk O. P. Constitutional development of Lithuania, Latvia, and Estonia (1918–1940): a comparative analysis of state structure and political transformations. – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the constitutional development of Lithuania, Latvia, and Estonia from 1918 to 1940 in the context of political transformations following the collapse of the Russian Empire, the end of World War I, and the Baltic states' attainment of independence. The study examines the legal foundations of national state institutions, their constitutional evolution, the distribution of governmental powers, and the specific features of checks and balances in different models of state governance.

Based on an analysis of the constitutions of Lithuania (1922), Latvia (1922), and Estonia (1920), the study identifies key features in the entrenchment of parliamentary principles, the functioning of legislative, executive, and judicial branches, as well as the establishment of democratic institutions in each country. Common elements are highlighted, including the proclamation of a parliamentary republic, universal suffrage, and guarantees of democratic freedoms, alongside differences related to political stability, the balance of power among government branches, and the role of the president within the system of governance.

Special attention is given to the causes and mechanisms of the Baltic states' transition to authoritarian rule in the 1930s. The article analyzes the process of power concentration within executive institutions, the limitation of parliamentary authority, and the abolition of democratic procedures, which resulted from both internal political crises and external threats. It outlines the correlation between the strengthening of presidential power in Lithuania and Estonia, the abandonment of parliamentarism in Latvia, and broader trends in constitutional development across European states during the interwar period.

The study also examines the consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact of 1939 and the Soviet occupation of the Baltic states in 1940, which led to the suspension of national constitutions and the loss of state independence. Key factors contributing to the weakening of Lithuanian, Latvian, and Estonian sovereignty are identified, including political instability, the incomplete implementation of democratic reforms, and the absence of effective mechanisms for safeguarding statehood.

The findings of this research contribute to the understanding of the evolution of the constitutional order in the Baltic states during the interwar period, highlighting their distinctive characteristics in comparison to other European nations. Moreover, the study traces the impact of historical legal traditions on the further development of national legal systems. The conclusions drawn can be utilized to expand scholarly discourse on historical models of parliamentarism, constitutional law, and political transformations in Central and Eastern Europe in the first half of the 20th century.

Key words: Constitution, sovereignty, legislative power, executive power, parliament, legal system, democratic institutions.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.23>*Г. В. Попов*

ЗАХИСТ ВІТЧИЗНИ, НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ВИКЛЮЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ

Постановка проблеми. У ст. 17 Конституції України визначено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності [1].

Разом з тим, заходи із захисту незалежності та територіальної цілісності можуть вживатися іншими суб'єктами (особами). За таких обставин, актуальним є питання про те чи поширюється бойовий імунітет та відповідні правові гарантії на діяння всіх осіб, які беруть участь у захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Мова, зокрема, йде про дії працівників міжнародних оборонних компаній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння були предметом наукових досліджень таких вчених, як: П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, Р.М. Мельник, В.О. Навроцький, Л.І. Скрекля, В.Я. Тацій та інших.

Проте, свого окремого дослідження потребує проблема виключення кримінальної протиправності діяння працівника міжнародної оборонної компанії, якщо таке діяння вчинене з метою захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Мета статті полягає у комплексному аналізі суб'єктного складу осіб діяння яких охоплюються поняттям «бойовий імунітет», а також визначенні можливості застосування відповідних правових гарантій до представників міжнародних оборонних компаній діяння яких пов'язані із захистом Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України» оборона – це система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [2].

Під час здійснення оборонних заходів може задаватися шкода життю, а також порушуватися окремі права та інтереси. Саме тому національне законодавство було

доповнено поняттям «бойовий імунітет» під яким розуміється звільнення військового командування, військовослужбовців, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівників правоохоронних органів, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України, осіб, визначених Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», від відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України») [2].

У ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначено, що військовослужбовці – це особи, які проходять військову службу.

Також цитований вище Закон України встановлює, що військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [3].

Крім того, у ч.ч. 1, 2 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» зазначено, що Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [4].

Відповідно до п.п. 1, 9, 10, 16 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про Національну гвардію України» основними функціями Національної гвардії України є: захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом; участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав; участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника), припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності; участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану.

У ч. 5 цитованої вище статті Закону зазначається, що Національна гвардія України виконує покладені на неї завдання у взаємодії з правоохоронними орга-

нами, Збройними Силами України, Управлінням державної охорони України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, органами місцевого самоврядування, органами прокуратури, органами державної влади, громадськими об'єднаннями та релігійними організаціями, а також спільно з адміністрацією та режимними органами об'єктів, що охороняються, та населенням [5].

Згідно з ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» доброволець Сил територіальної оборони Збройних Сил України – це громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні на законних підставах впродовж останніх п'яти років та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України [6].

Як зазначено вище, до виконання завдань з оборони також можуть залучатися працівники правоохоронних органів. Так, правоохоронними органами є: органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції (ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів») [7].

Крім того, ч. 3 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що в умовах воєнного стану особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не несе відповідальність, у тому числі кримінальну, за рішення, дії чи бездіяльність, негативні наслідки яких неможливо було передбачити або які охоплюються виправданим ризиком, за умови, що такі дії (бездіяльність) були необхідні для відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту [8].

Враховуючи вищезазначене, можливо зробити висновок про те, що перелік суб'єктів на яких поширюється бойовий імунітет є вичерпним. Між тим, за умови належного правового регулювання, до участі у захисті Батьківщини можуть залучатися міжнародні оборонні компанії. Так, наприклад, відповідно до ст. 10 проекту Закону України «Про міжнародні оборонні компанії» (далі – проект Закону № 11214) вказується: міжнародні оборонні компанії можуть бути залученні до участі в оборонних заходах шляхом спільної діяльності (взаємодії) із Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України, Збройними Силами України, Національною гвардією України, іншими військовими формуваннями України, а також Службою безпеки України та правоохоронними органами на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України.

Формами спільної діяльності (взаємодії) міжнародних оборонних компаній із суб'єктами, зазначеними у частині першій цієї статті, можуть бути:

1) виконання операторами міжнародних оборонних компаній окремих завдань, пов'язаних із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України;

- 2) проведення спільних нарад, консультацій, злагодження дій тощо;
- 3) спільне використання озброєння, військової техніки та спеціальних засобів під час виконання оборонних заходів [9]

Згідно з ч. 1 ст. 43-1 КК України не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [10].

Для комплексного аналізу правового механізму застосування ст. 43-1 КК України доцільно звернутися до судової практики. Так, в ухвалі Чернігівського апеляційного суду від 15 січня 2024 року (справа № 729/1550/23) вказується, що суд першої інстанції, закриваючи кримінальне провадження стосовно ОСОБА_6 не перевірив сукупності умов, визначених ст. 43-1 КК України, які потребують перевірки шляхом дослідження відповідних доказів, що можливо лише під час судового розгляду, а не на стадії підготовчого судового засідання.

Системний аналіз положень ч. 1 ст. 43-1 КК України свідчить про те, що законодавцем визначено критерії оцінки дій особи, які не є кримінальним правопорушенням. На думку прокурора, дії особи в такому випадку мають відбуватися одночасно та безпосередньо бути спрямованими на відсіч та стримування збройної агресії з метою усунення конкретної існуючої загрози.

Згідно з формулюванням обвинувачення ОСОБА_6, останній не діяв одноразово, його діяння носили систематичний характер, повторювані дії щодо протиправного вилучення майна в період з 24.02.2022 р. до 09.03.2022 р. , а також його дії не були спрямовані безпосередньо на відсіч збройної агресії. Обвинувачений мав достатньо часу для вчинення дій щодо вилучення транспортних засобів у визначеному законом порядку, проте не дотримався його [11].

У своїй ухвалі Київський апеляційний суд зауважив, що оцінивши досліджені докази, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про відсутність у діях ОСОБА_6 складу кримінального правопорушення, адже його дії вчинені в умовах воєнного стану та спрямовані виключно на відсіч та стримування збройної агресії РФ, а отже не є кримінальним правопорушенням і за правилами ст. 43-1 КК України, оскільки шкоди життю або здоров'ю будь-яких третіх осіб не заподіяли та не містили ознак катування, інших порушень законів та звичаїв війни, відповідали небезпечності агресії та обставини її відсічі, були очевидно необхідними для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та не створювали реальної загрози для життя інших людей чи настання інших надзвичайних подій [12].

Висновки. Враховуючи викладене, виключення кримінальної протиправності діянь працівника міжнародної оборонної компанії можливе якщо такі діяння: вчинені в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; спрямовані

на відсіч збройної агресії та усунення конкретної загрози; вчинені із застосуванням дозволених засобів ведення війни, не заборонених міжнародним правом; спрямовані на досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації (відсічі збройної агресії).

Крім того, слід констатувати, що положення чинної на сьогодні редакція ст. 43-1 КК України поширюється на діяння працівників міжнародних оборонних компаній, якщо такі діяння вчинені в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни.

Разом з тим, діяння працівників міжнародних оборонних компаній, що вчинені у зазначених вище умовах не охоплюються поняттям «бойовий імунітет», а тому у випадку схвалення Верховною Радою України проєкту Закону № 11214 абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» доцільно доповнити відповідним словосполученням.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
2. Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 року № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
3. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
4. Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 року № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
5. Закон України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 року № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
6. Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 року № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
7. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 року № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
8. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
9. Проєкт Закону України «Про міжнародні оборонні компанії» від 26.04.2024 року № 11214. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFilezip/2337654> (дата звернення: 03.01.2025).
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
11. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 15.01.2024 року (справа № 729/1550/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116379450> (дата звернення: 03.01.2025).
12. Ухвала Київського апеляційного суду від 05.06.2024 року (справа № 759/6084/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776957> (дата звернення: 03.01.2025).

Анотація

Попов Г. В. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння. – Стаття.

У статті досліджуються положення Законів України: «Про оборону України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про Збройні Сили України», «Про основи національного спротиву», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Окремо проаналізовано проєкт Закону України «Про міжнародні оборонні компанії», а також судову практику.

Автор зауважує, що свого окремого дослідження потребує проблема виключення кримінальної протиправності діяння працівника міжнародної оборонної компанії, якщо таке діяння вчинене з метою захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Мета статті полягає у комплексному аналізі суб'єктного складу осіб діяння яких охоплюються поняттям «бойовий імунітет», а також визначенні можливості застосування відповідних правових гарантій до представників міжнародних оборонних компаній діяння яких пов'язані із захистом Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Таким чином, зроблено висновок про те, що виключення кримінальної протиправності діянь працівника міжнародної оборонної компанії можливе якщо такі діяння: вчинені в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; спрямовані на відсіч збройної агресії та усунення конкретної загрози; вчинені із застосуванням дозволених засобів ведення війни, не заборонених міжнародним правом; спрямовані на досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації (відсічі збройної агресії).

Крім того, слід констатувати, що положення чинної на сьогодні редакція ст. 43-1 КК України поширюється на діяння працівників міжнародних оборонних компаній, якщо такі діяння вчинені в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни.

Разом з тим, діяння працівників міжнародних оборонних компаній, що вчинені у зазначених вище умовах не охоплюються поняттям «бойовий імунітет», а тому у випадку схвалення Верховною Радою України проєкту Закону №11214 абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» доцільно доповнити відповідним словосполученням.

Ключові слова: оборона, збройна агресія, бойовий імунітет, протиправне діяння, оборонна компанія.

Summary

Popov G. V. Defence of the Homeland, independence and territorial integrity of Ukraine as a circumstance excluding the criminal wrongfulness of an action. – Article.

The article researches the provisions of the Laws of Ukraine: “On the Defence of Ukraine”, “On Military Duty and Military Service”, “On the Armed Forces of Ukraine”, “On the Foundations of National Resistance”, “On State Protection of Court and Law Enforcement Officials”.

The draft Law of Ukraine “On International Defence Companies” and judicial practice are separately analysed.

The author notes that the issue of excluding the criminal wrongfulness of an act committed by an employee of an international defence company, if such an act is committed for protecting the Homeland, independence, and territorial integrity of Ukraine, requires separate investigation.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the subjects whose actions fall under the concept of “combat immunity” and to determine the possibility of applying relevant legal guarantees to representatives of international defence companies whose activities are related to the protection of the Homeland, independence and territorial integrity of Ukraine.

Thus, it is concluded that the exclusion of the criminal wrongfulness of acts by an employee of an international defence company is possible if such acts: are committed under conditions of martial law or during an armed conflict; are aimed at repelling armed aggression and eliminating a specific threat; are committed using permitted means of warfare not prohibited by international law; are aimed at achieving a significant socially beneficial goal in a specific situation (repelling armed aggression).

Furthermore, it should be noted that the current version of Article 43-1 of the Criminal Code of Ukraine applies to the actions of employees of international defence companies if such actions are committed under conditions of martial law or during an armed conflict and are aimed at repelling and deterring armed aggression by the Russian Federation or aggression by another country.

At the same time, the actions of employees of international defence companies, committed under the aforementioned conditions, are not covered by the concept of “combat immunity”. Therefore, if the Verkhovna Rada of Ukraine approves the draft Law No. 11214, it is advisable to supplement paragraph 3 of Article 1 of the Law of Ukraine “On Defence of Ukraine” with the corresponding phrase.

Key words: defence, armed aggression, combat immunity, wrongful action, defence company.

УДК 343.13/.14(489)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.24>*О. П. Провоторов*

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КОРОЛІВСТВА ШВЕЦІЇ

Постановка проблеми. В Україні, як і в більшості країн Світу, однією із основних складових протидії злочинності, зокрема в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови, є впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Сьогодні кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена в законодавстві більше, ніж 50 країн, серед яких: Австралія, Австрія Азербайджан, Албанія, Алжир, Афганістан, Бельгія, Ванауту, Великобританія, Грузія, Данія, Держава Ізраїль, Індія, Ірак, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Кенія, Китай, Корея, Ког д'Івуар, Куба, Латвія, Литва, Люксембург, Марокко, Мексика, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Пакистан, ПАР, Польща, Португалія, Румунія, Словенія, США, Того, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чилі, Швейцарія, Швеція, Естонія, Ефіопія та інші.

При цьому, вбачаємо за доцільне зазначити, що достатньо перспективним для зовнішньої та внутрішньої кримінально-правової політики України є вивчення досвіду законодавчого врегулювання та практики застосування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в зоні континентального Європейського права, а також прилеглої до неї – скандинавського права, де представлені такі країни, як: Франція, Німеччина, Іспанія, Чехія, Швеція та ін., а також на досвід Держави Ізраїль, як країни, що перебуває в умовах збройного ізраїльсько-палестинського конфлікту з 1948 року по теперішній час.

Вивчення спеціальної літератури дало можливість виокремити основні, характерні для більшості країн Світу, види кримінальних правопорушень, які вчиняються юридичними особами: 1) злочини терористичного характеру; 2) злочини в сфері економічної безпеки, в тому числі зовнішньоекономічної діяльності, 3) злочини в сфері оподаткування та фінансових ринків, 4) злочини в антимонопольній сфері, 5) корупційні злочини, 6) злочини в сфері екології та охорони праці, 7) злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, включаючи їх контрабанду [1, с. 67].

В Україні, перелік кримінальних правопорушень, за які до юридичної особи можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, є достатньо вузьким, та включає в себе переважно корупційні злочини. За розширення даного переліку виступають вітчизняні вчені [1, с. 89], а також автор даної статті [2, с. 108].

Загальними для більшості країн Світу, в тому числі і для України, підставами запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є прогресивний ріст кількості та масштабів кримінальних правопорушень (в тому числі транснаціональний рівень), які вчиняються від імені юридичних осіб або за їхній рахунок,

або в їхніх інтересах фізичними особами, а саме: 1) особами, які виконують управлінські функції, законними представниками, юридичних осіб; 2) іншими особами, які знаходяться в підпорядкуванні вищезазначених осіб та діють від імені та в інтересах юридичної особи, зокрема у випадку, якщо юридична особа не забезпечила належний ступінь контролю за їхніми діями з урахуванням конкретних обставин [3, с. 55].

При цьому, як вбачається в наявних зарубіжних дослідженнях, «роль окремої людини (фізичної особи) як злочинця стає другорядною, роль юридичної особи – висувається на перший план у виді реального злочинця, який незаконно отримав матеріальну або іншу вигоду від злочинної діяльності» [4, р. 37].

Враховуючи вищенаведене, констатуємо, що сьогодні за наявності широкого зарубіжного досвіду діє достатня нормативна база, врегульована нормами матеріального кримінального права, для визначення та вдосконалення правових підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб. Крім того, залежно від диференціації правових систем існує три базові світові моделі відповідальності юридичних осіб у разі вчинення злочину: 1) модель традиційної кримінальної відповідальності юридичних осіб, відповідно до якої юридична особа, як і фізична, виступає самостійним суб'єктом злочину; 2) модель, за якої юридична особа не визнається суб'єктом злочину, а у разі вчинення від її імені та в інтересах злочину відповідною уповноваженою фізичною особою до юридичної особи застосовується кримінально-правовий вплив у виді інших заходів кримінально-правового характеру, відмінних від покарання; 3) модель квазікримінальної відповідальності юридичних осіб, тобто модель, яка передбачає не кримінальну, а іншу (адміністративну або цивільну) відповідальність юридичних осіб за вчинення (участь у вчиненні) злочину [2, с. 57].

Однак, на відміну від норм матеріального кримінального права, які регулюють правові підстави притягнення юридичних осіб до відповідальності за вчинення злочину в межах трьох основних світових моделей, недостатньо дослідженими як з точки зору теорії права, так і практики застосування, залишаються: процедура розслідування даної категорії кримінальних проваджень. Дана ситуація, на нашу думку, пов'язана з тим, що норми кримінального процесуального права мають менш універсальний характер, адаптуються до норм кримінального права, є більш «динамічними» у своєму розвитку, оскільки враховують реформи систем судових і правоохоронних органів, їхніх функцій та повноваження в кримінальному провадженні.

Аналогічний висновок робимо і щодо українського законодавства, яким в 2013 році впроваджено в КК України розділ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», однак станом на сьогодні не адаптовані положення діючого КПК України до кримінального законодавства, оскільки відсутні норми, які регулюють порядок (процедуру) кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб [5].

Враховуючи вищевикладене, метою даної статті є коротке дослідження зарубіжного досвіду процедури розслідування кримінальних правопорушень, вчинених юридичними особами, для удосконалення положень діючого КПК України

в частині регулювання порядку (процедури) кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Положеннями розділу XIV-1 Загальної частини КК України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» встановлено, що юридична особа не визнається суб'єктом злочину, а у разі вчинення її уповноваженою фізичною особою від імені та/або в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених ст. 96-3 Кодексу, суд може застосувати до юридичної особи не покарання, а заходи кримінально-правового характеру [6].

Досліджуючи правову природу заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, регламентованих КК України, більшість вітчизняних вчених констатують, що Україною обрано другу світову модель сучасного регулювання відповідальності юридичних осіб у разі вчинення злочину, відповідно до якої, як встановлено вище, юридична особа не визнається суб'єктом злочину, а у разі вчинення від її імені та в інтересах злочину відповідною уповноваженою фізичною особою до юридичної особи застосовується кримінально-правовий вплив у виді інших заходів кримінально-правового характеру, відмінних від покарання за допомогою заходів кримінально-правового характеру, відмінних від покарання [1, с. 67]. Зазначеної позиції дотримується і автор статті [2, с. 57].

Таким чином, подальше коротке дослідження процедури розслідування кримінальних правопорушень, вчинених юридичними особами, вбачається логічним побудувати саме на досвіді країн, які використовують аналогічну модель в кримінальному праві.

Як вбачається зі спеціалізованої літератури, в країнах Європи досудове та судове розслідування кримінальних проваджень у випадку вчинення юридичною особою злочину здійснюється в загальному порядку, тобто із застосуванням тих же самих процедур, які використовуються для притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб в межах одного кримінального провадження (спільного для фізичної та юридичної особи), по якому ухвалюється один (спільний) вирок. При цьому, встановлення фактичних обставин вчиненого кримінального правопорушення фізичною та юридичною особою здійснюється окремо та надається самостійна оцінка сформульованому обвинуваченню та його доведеності [4, р. 92].

Разом з тим, в деяких країнах законодавцем врегульована можливість окремого розгляду кримінальних проваджень відносно взаємопов'язаних суспільно небезпечних діянь фізичної та юридичної особи.

В Королівстві Швеції кримінальна відповідальність юридичних осіб вперше запроваджена шляхом внесення змін до Кримінального кодексу Швеції в 1986 році та передбачена у виді так званого «корпоративного штрафу» [7].

При цьому, на момент впровадження змін, законодавець не розглядав «корпоративний штраф» в межах кримінальної відповідальності, оскільки до відповідальності (як суб'єкт злочину) притягалася фізична особа - представник відповідної корпорації. Разом з тим, відповідно до статті 7 розділу 36 частини 3 КК Швеції, за злочин, вчинений фізичною особою при здійсненні підприємницької діяльності, за вимогою державного обвинувача на підприємця (юридичну особу) покладался обов'язок сплатити корпоративний штраф у випадку: 1) наслідком вчиненого зло-

чину стало тяжке (грубе) невиконання спеціальних обов'язків, пов'язаних з здійсненням підприємницької діяльності, або в інших випадках, визнано тяжким; 2) підприємець не вжив заходів, що були розумні та необхідні для попередження вчинення злочину [7].

Відповідно до статті 8 глави 36 частини 3 КК Швеції розмір корпоративного штрафу становить не менше десяти тисяч крон і не більше трьох мільйонів шведських крон. При цьому, відповідно до статті 9, при визначенні розміру корпоративного штрафу мають бути враховані характер та ступінь тяжкості злочину та його зв'язок з підприємницькою діяльністю [7].

Таким чином, юридична особа виступала не суб'єктом злочину, а суб'єктом покарання відповідно з кримінальним законом (суб'єктом для якого наступають особливі правові наслідки, санкції). При цьому корпоративний штраф застосовувався разом з індивідуальною відповідальністю фізичної особи, а не замість неї.

Згодом, 01 червня 2006 року набрали сили зміни до закону про корпоративний штраф, зміст яких зводиться до наступного:

- спрощено вимогу, що наслідком вчиненого злочину є тяжке (грубе) невиконання спеціальних обов'язків, пов'язаних з підприємницькою діяльністю, тощо;
- відповідальність господарюючого суб'єкта визнано первинною по відношенню до індивідуальної відповідальності фізичної особи, якщо мова йде про злочин в межах господарської діяльності, вчинений з необережності, та ступінь тяжкості якого передбачає покарання у виді штрафу, при чому розмір такого штрафу залежить від розміру доходу за день;
- введено правило перевірки обґрунтованості порушення кримінального провадження. Дане правило означає, що порушити кримінального провадження відносно злочину, склад якого може передбачати позов про накладання штрафу на господарюючий суб'єкт та який було вчинено з необережності, та імовірно не спричинить застосування іншого покарання, крім штрафу, прокурор може лише у випадку, якщо порушення провадження обґрунтовано захистом інтересів суспільства;
- запроваджено можливість накладання штрафу на господарюючий суб'єкт шляхом призначення покарання в сумарному порядку, якщо розмір штрафу не перевищує в сумі 500 000 крон [8].

Під господарюючим суб'єктом, який виступає суб'єктом кримінальної відповідальності, розуміється фізична або юридична особа, яка здійснює економічну діяльність, що має характер промислу, незалежно від того, направлена така діяльність на отримання прибутку чи ні [8].

Підставою для накладання штрафу на господарюючий суб'єкт є злочин, вчинений при здійсненні господарської діяльності. Збільшено і розміри штрафу – від 5 000 крон до 10 000 000 крон [8].

Для застосування штрафу до господарюючого суб'єкта законом встановлено вимогу щодо недопущення застосування господарюючим суб'єктом заходів, дотримання яких обґрунтовано вимагалось для попередження вчинення злочину. У випадку, якщо таким суб'єктом здійснювався необхідний контроль

при здійсненні господарської діяльності відповідно до закону, штраф - не застосовується [9].

Штраф на господарюючий суб'єкт може бути накладений у випадку, якщо злочин вчинено фізичною особою, яка займає керівну посаду, або яка є представником або уповноважено приймати рішення від імені господарюючого суб'єкта. Під даними особами розуміються фізичні особи, які входять до складу керівних органів підприємства, а також фізичні особи, які несуть відповідальність за те, щоб діяльність господарюючого суб'єкта здійснювалась відповідно до закону [9].

Запровадження інституту штрафу для господарюючого суб'єкта (корпоративного штрафу) до системи санкцій, передбаченої КК Швеції, за вчинення злочину, забезпечує підстави для розгляду питання про накладання штрафу на господарюючий суб'єкт в межах розслідування. Зокрема, прокурор на першій етапах досудового розслідування приймає рішення про імовірність застосування штрафу щодо господарюючого суб'єкта [9].

В межах розслідування господарюючому суб'єкту може бути призначений захисник [9].

Таким чином, згідно з кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством Королівства Швеції встановлено окремий порядок розслідування кримінальних проваджень у випадку вчинення взаємопов'язаних суспільно небезпечних діянь фізичної та юридичної осіб. При цьому, притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи починається паралельно з моменту порушення кримінального провадження відносно фізичної особи або фізичних осіб, що вчинили протиправне діяння в інтересах відповідної юридичної особи (для її вигоди) або від її імені. В процесі розслідування кримінального провадження збираються докази, що дають можливість надати окрему кримінально-правову оцінку діянням фізичних та юридичних осіб. Інтереси юридичної особи під час розслідування кримінального провадження може представляти захисник.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, резюмуюмо,

- відсутність в українському кримінальному процесуальному законодавстві норм, що регулюють порядок (процедуру) кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, обумовлює необхідність дослідження зарубіжного досвіду провідних країн світу;

- проведений короткий огляд досвіду законодавчого врегулювання та практики застосування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в зоні континентального Європейського права, а також прилеглої до неї – скандинавського права, дав можливість встановити існування двох видів порядків (процедур) розслідування кримінальних проваджень у випадку вчинення юридичною особою злочину: 1) загальний – а межах одного кримінального провадження, тобто із застосуванням тих же самих процедур, які використовуються для притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб; 2) окремий, при якому процесуальна процедура притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи починається паралельно з моменту порушення кримінального провадження відносно фізичної особи. Така процедура забезпечує можливість здійснити окрему кримінально-правову оцінку діянням фізичних та юридичних осіб.

– з метою нормативного врегулювання в КПК України особливостей кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, доцільно: а) обрати одну з двох процедур розслідування кримінальних проваджень у випадку вчинення юридичною особою злочину, що потребує обґрунтування на доктринальному рівні; б) на підставі обраної процедури (загальної чи окремої) розробити самостійну главу в КПК України «Кримінальне провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

Література

1. Гришук В. К., Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: міжнародний досвід та основні теоретичні підходи: наук.-практ. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 296 с.
2. Провоторов О.П. Юридичні особи в кримінальному праві України: монографія/ за наук. ред. к.ю.н. І.В. Шаповалової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 188 с.
3. Гришук В. К., Цюра А. М. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Вісник Львівського університету. Серія: «Міжнародні відносини»*. 2002. Вип. 7. С. 49–58.
4. Jescheck H. N. *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeine Teil*. Berlin, 1988. 204 p.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/prin>
7. Уголовный кодекс Швеции от 1 января 1965. По состоянию на 1 мая 1999 года. URL: http://www.sweden4rus.ru/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii
8. Swedish Criminal Code (SFS 1962:700 Brottsbalken). Updated As of 02 December 2022 (completed in December 2019). URL: <https://www.government.se/government-policy/judicial-system/the-swedish-criminal-code/The>
9. The Government of Sweden. Ministry of Justice. URL: <https://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-justice/>

Анотація

Провоторов О. П. Розслідування кримінальних проваджень щодо юридичних осіб за законодавством Королівства Швеції. – Стаття.

В статті здійснено короткий аналіз кримінального та кримінального процесуального законодавства Королівства Швеції, яким врегульовано відповідальність юридичних осіб у випадку вчинення злочину. На думку автора, достатньо перспективним для зовнішньої та внутрішньої кримінально-правової політики України є вивчення досвіду законодавчого врегулювання та практики застосування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в зоні континентального Європейського права, а також прилеглої до неї – скандинавського права, де представлені такі країни, як: Франція, Німеччина, Іспанія, Чехія, Швеція та ін. На відміну від норм матеріального кримінального права, які регулюють правові підстави притягнення юридичних осіб до відповідальності за вчинення злочину в межах трьох основних світових моделей, недостатньо дослідженими як з точки зору теорії права, так і практики застосування, залишаються: процедура розслідування даної категорії кримінальних проваджень. Дана ситуація, на нашу думку, пов'язана з тим, що норми кримінального процесуального права мають менш універсальний характер, адаптуються до норм кримінального права, є більш «динамічними» у своєму розвитку, оскільки враховують реформи систем судових і правоохоронних органів, їхніх функцій та повноваження в кримінальному провадженні. За результатами проведеного аналізу встановлено, що шведським законодавством врегульовано окремий порядок розслідування кримінальних проваджень у випадку вчинення взаємопов'язаних суспільно небезпечних діянь фізичної та юридичної осіб. При цьому, притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи починається з моменту початку (порушення) кримінального провадження відносно фізичної особи або фізичних осіб, що вчинили протиправне діяння в інтересах відповідної юридичної особи (для її вигоди) або від її імені. Доведено, що в процесі розслідування кримінального провадження збираються докази,

що дають можливість надати окрему кримінально-правову оцінку діям фізичних та юридичних осіб. Інтереси юридичної особи під час розслідування кримінального провадження може представляти захисник. Запропоновано впровадити в КПК України окрему главу з метою нормативного врегулювання особливостей кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, юридична особа, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, кримінальне провадження, розслідування кримінальних проваджень, зарубіжний досвід.

Summary

Provotorov O. P. Investigation of criminal proceedings against legal entities under the laws of the Kingdom of Sweden. – Article.

The article provides a brief analysis of the criminal and criminal procedural legislation of the Kingdom of Sweden, which regulates the liability of legal entities in the event of a crime. In the author's opinion, it is quite promising for the foreign and domestic criminal legal policy of Ukraine to study the experience of legislative regulation and practice of applying the institution of criminal liability of legal entities in the area of continental European law, as well as the adjacent one - Scandinavian law, where such countries as: France, Germany, Spain, the Czech Republic, Sweden, etc. are represented. In contrast to the norms of substantive criminal law, which regulate the legal grounds for holding legal entities liable for committing a crime within the framework of the three main world models, the following remain insufficiently studied both from the point of view of legal theory and application practice: the procedure for investigating this category of criminal proceedings. This situation, in our opinion, is due to the fact that the norms of criminal procedural law are less universal in nature, adapt to the norms of criminal law, are more "dynamic" in their development, as they take into account reforms of the judicial and law enforcement systems, their functions and powers in criminal proceedings. According to the results of the analysis, it was established that Swedish legislation regulates a separate procedure for investigating criminal proceedings in the case of the commission of interconnected socially dangerous acts by an individual and a legal entity. At the same time, criminal liability of a legal entity begins from the moment of the initiation (initiation) of criminal proceedings against an individual or individuals who committed an unlawful act in the interests of the relevant legal entity (for its benefit) or on its behalf. It has been proven that in the process of investigating criminal proceedings, evidence is collected that makes it possible to provide a separate criminal-legal assessment of the acts of individuals and legal entities. The interests of a legal entity during the investigation of criminal proceedings may be represented by a defense attorney. It is proposed to introduce a separate chapter into the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to regulate the specifics of criminal proceedings regarding the application of criminal-legal measures against legal entities.

Key words: criminal responsibility, legal entity, measures of a criminal legal nature against a legal entity, criminal proceedings, investigation of criminal proceedings, foreign experience.

УДК 342.9:347.961

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.25>

С. С. Розсоха

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Актуальність наукового аналізу міжнародного досвіду адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності полягає в інтеграції України в міжнародну правову спільноту. У контексті глобалізації транскордонних правовідносин та необхідності уніфікації правових стандартів, дослідження міжнародного досвіду у сфері нотаріальної діяльності сприяє забезпеченню правової безпеки громадян та спрощенню процедур спадкування й визнання документів.

Україна, як учасниця Гаазької конвенції 1961 року, вже впровадила процедуру апостилювання, що значно спростило обіг офіційних документів на міжнародному рівні. Однак, ратифікація Конвенції про уніфікований закон щодо форми міжнародного заповіту 1973 року та використання принципів нотаріату латинського зразка розширить можливості української нотаріальної системи, забезпечить міжнародне визнання заповітів, підвищить рівень правової захищеності громадян і сприятиме зменшенню адміністративних перешкод у транскордонних справах.

Також досвід Міжнародного союзу нотаріату, який спрямований на гармонізацію нотаріальної практики через стандартизацію, співпрацю та розвиток професійної етики, може бути використаний для вдосконалення української нотаріальної системи. Важливим є впровадження електронних технологій, таких як e-APP, що дозволяють оперативно вирішувати питання апостилювання й підвищують ефективність нотаріальної діяльності. Узагальнення світового досвіду дозволить Україні адаптувати найкращі міжнародні практики, удосконалити національне законодавство, забезпечити гармонійний розвиток правової системи та полегшити взаємодію українських громадян із правовими системами інших держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому аналізі адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності значний внесок зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Х. Аджі, М. Абдурашидова, А. Берлач, Я. Бень, Т. Білоус, Р. Брукс, В. Бусел, О. Буханевич, Д. Кові Браун, В. Галунько, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гуледза, Г. Гулевська, Л. Данюк, А. З. Джамілах, А. Дауті, А. Денисова, М. Долинська, К. Досінчук, Й. Дрендель, С. Діденко, Е. Женеську, Д. Журавльов, Р. Ігонін, А. Іванищук, Н. Ільєва, А. Іп, У. Кінаш, Н. Карнарук, С. Ковальчук, І. Когутич, О. Коротун, О. Костюченко, О. Косілова, О. Красногор, Т. Курило, Я. Лазур, К. Лізкано Чапета, П. А. Малавет, А. Маржина, О. Мартинюк, Г. Массе, Л. Міранда Чавес, С. Моріна, В. Мустафа, І. Нуроїні, О. Надьон, І. Орловська, У. Палієнко, Є. Пряхін, Л. Піньяс, А. Саптомо, О. Ситников, С. Стеценко, С. Супанджі, В. Тищенко, А. Вілдан Азізі, А. Сяра Нур Сілмі Судраджат, Б. Сіхомбінг, К. Федорова, М. Фролков, Е. Халіті-Мустафа, К. Янг, В. Черниш,

К. Чижмарь, О. Чудний, О. Яра та інші Цей перелік підкреслює багатогранність наукових підходів до аналізу до міжнародного досвіду адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності та важливість подальшого розвитку цієї тематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, доктринальних поглядів на цю проблематику вітчизняних та зарубіжних вчених та міжнародного законодавства розкрити міжнародний досвід адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний союз нотаріату (UINL) є міжнародною асоціацією, що об'єднує нотаріальні професійні організації, які функціонують за системою латинського нотаріату, з метою сприяння співпраці, стандартизації та розвитку нотаріальної діяльності у світі. Заснований 2 жовтня 1948 року під час Першого міжнародного конгресу в Буенос-Айресі, Союз отримав офіційний статут у Мадриді у 1950 році. Основними цілями UINL є поширення та підтримка нотаріальної системи латинського типу, яка є складовою континентального права, сприяння стандартизації нотаріального законодавства і процедур, забезпечення незалежності нотаріусів, зміцнення їхньої ролі у превентивному правосудді, підтримка співпраці між нотаріусами різних країн, організація міжнародних конференцій, круглих столів та досліджень, а також надання консультаційних послуг у сфері комерційних, сімейних, спадкових і майнових правовідносин [1;2].

Місії та завдання Міжнародного союзу нотаріату (UINL) спрямовані на розвиток і вдосконалення нотаріальної діяльності на глобальному рівні. Основними цілями є вирішення нотаріальних проблем юридичного та професійного характеру, поширення принципів нотаріату, організація навчальних заходів, співпраця з міжнародними організаціями у відповідних сферах компетенції та реалізація завдань, поставлених Генеральною радою або Радою директорів. Континентальні комісії, як частина структури UINL, надають підтримку нотаріатам своїх континентів для організації їхньої професійної діяльності, сприяють початковій і безперервній підготовці нотаріусів, вирішують конкретні проблеми нотаріатів-членів, поглиблюють знання та гармонізують національне законодавство, сприяють публікації результатів роботи, комунікації та обміну інформацією між нотаріатами [3].

Членами Союзу є національні нотаріати, представлені національними представницькими органами або єдиним представництвом, призначеним відповідними нотаріальними структурами. Членство може бути втрачено добровільно або за рішенням Асамблеї, якщо існують серйозні причини, пов'язані з порушенням мети, об'єкта чи статуту Союзу. Ресурси UINL формуються за рахунок внесків членів, доходів від діяльності, публікацій, пожертв, грантів та інших джерел фінансування. Публічне управління Союзом здійснюється через його органи, до яких належать Асамблея членів, Президент, Рада директорів, Генеральна рада та Рада фінансового нагляду. Асамблея є вищим органом UINL, що складається з представників усіх членів і збирається на регулярні сесії раз на рік, а також на позачергові сесії за рішенням Президента або на вимогу членів [4].

Не пересічним засадничим нормативно-правовим актом Міжнародного союзу нотаріусів є основні принципи нотаріату латинського зразка, які були затверджені

Асамблеєю нотаріатів-членів 8 листопада 2005 року в Римі. Згідно з якими нотаріус є професійним юристом і державною посадовою особою, призначеною державою для надання автентичності правовим актам і контрактам, що містяться в документах, які він складає, та для консультування осіб, які звертаються до нього. Нотаріус, володіючи публічною владою, виконує свої функції неупереджено та незалежно, поза межами державної ієрархії. Інститут нотаріату охоплює всю юридичну діяльність у позаспоровій сфері, забезпечуючи юридичну безпеку, запобігаючи спорам та сприяючи їх вирішенню через правове посередництво, що робить його ключовим елементом належного правосуддя. Нотаріальні акти, посвідчені нотаріусом, мають автентичність, що поширюється на підпис, зміст і дату документа, вони зберігаються у нотаріуса, а сторони мають право отримувати копії, які мають таку ж юридичну силу, як і оригінали [5].

Міжнародний союз нотаріату функціонує через комплексну систему органів публічного адміністрування, кожен з яких виконує специфічні завдання, спрямовані на досягнення цілей організації. Основними органами є Асамблея, Президент, Рада директорів та Генеральна рада, кожен із яких має визначені повноваження та відповідальність. Асамблея є вищим органом управління UINL, що має такі повноваження: ухвалення політичних і наукових ініціатив, визначення орієнтирів та затвердження програми діяльності Союзу, внесення змін до статуту, прийняття нових членів і виключення існуючих, надання статусу спостерігача, заснування комісій та робочих груп, обрання Президента, віце-президентів, секретаря, скарбника та інших членів керівних органів. Асамблея також затверджує річні звіти, бюджети, встановлює щорічні внески, ухвалює звіти фінансового нагляду, присвоює орден «За заслуги» та ухвалює інші рішення, пов'язані зі статутом [4].

Прикладом практичної діяльності є другий діалог між правовими системами, організований Міжнародним союзом нотаріату та Нотаріальною палатою Пуерто-Ріко, на тему «Нотаріус чи адвокат?», що відбулась 5 грудня 2024 року в Сан-Хуані, Пуерто-Ріко. Метою заходу було порівняння ролей нотаріуса та адвоката в неспірних справах у країнах загального та цивільного права, а також аналіз статусу нотаріуса. У першій частині заходу нотаріуси та юристи обговорили їхні ролі у справах про спадкування та операціях із нерухомістю, наголошуючи на внеску нотаріусів у правову безпеку та публічні реєстри. Професор Е. Рівера Круз підкреслила значення нотаріального втручання для підтвердження прав власності після стихійних лих, таких як урагани «Ірма» та «Марія» в Пуерто-Ріко. Відомі професори, зокрема П. Мюррей із Гарварду та Р. Стюрнер із Університету Фрайбурга, узагальнили додаткову цінність нотаріального втручання для держави, громадян та економіки [6].

Своєрідним виконавчим органом Міжнародного союзу нотаріату є Адміністративний секретаріат, штаб-квартира якого розташована в Римі. Функціонування цього органу забезпечується внесками нотаріатів за місцем головного офісу та асигнуваннями з боку UINL. Основними завданнями Адміністративного секретаріату є підготовка і моніторинг документів у координації з Президентом, Секретарем і відповідальним радником, ведення обліку рахунків та управління фінансами UINL. Він співпрацює із секретарем UINL у проведенні сесій Асамблеї, Генеральної ради

та Ради директорів, а також у складанні протоколів цих сесій. Повсякденне адміністрування справ UINL також входить до компетенції Адміністративного секретаріату, який виконує всі доручення Президента UINL, а для виконання інших завдань потребує прямого дозволу Президента або відповідального радника. Адміністративний секретаріат управляє архівами UINL, включаючи архіви колишніх постійних секретаріатів, делегуючи певні функції місцевому менеджеру. Рада директорів призначає одного зі своїх членів, який проживає в країні місцезнаходження штаб-квартири, відповідальним за керівництво Адміністративним секретаріатом, що здійснюється директором за участі кваліфікованого персоналу [7].

Прикладом виконавчі діяльності є інституційне засідання Міжнародного союзу нотаріату, організовані Орденом нотаріусів Португалії 3 6 по 9 листопада 2024 року в Лісабоні (Португалія). Що відбулися протягом чотирьох днів обговорювалися ключові питання під час засідань комісій, робочих груп, Ради директорів, Генеральної ради та Генеральної асамблеї нотаріусів-членів. У заході взяли участь понад 450 осіб, включаючи трьох міністрів юстиції з Португалії, Кабо-Верде та Гвінеї-Бісау. Однією з головних тем стало питання діловодства стосовно публічних документів у Спільноті португаломовних країн (CPLP). Круглий стіл з цієї теми об'єднав нотаріусів із Кабо-Верде, Мозамбіку, Анголи, Сан-Томе-Ет-Прінсіпі та Гвінеї-Бісау. Під час зустрічей UINL було прийнято нового члена – нотаріат Бурунді, який став 92-м членом Союзу. Це рішення було схвалено Генеральною асамблеєю нотаріусів-членів [8].

Отже, адміністративно-правове забезпечення Міжнародного союзу нотаріату полягає в створенні ефективної системи публічне адміністрування нотаріальної діяльності на міжнародному рівні, що сприяє гармонізації законодавства, захисту прав та інтересів громадян, а також забезпечує правову безпеку. UINL має на меті розвиток, вдосконалення та стандартизацію нотаріальної діяльності, сприяння співпраці між нотаріусами, вирішення юридичних та професійних питань, поширення принципів нотаріату, організацію навчальних заходів і співпрацю з міжнародними організаціями. Континентальні комісії підтримують професійний розвиток нотаріатів, вирішують локальні проблеми, гармонізують законодавство та сприяють науково-дослідній діяльності. Діяльність UINL регулюється Положенням, затвердженим 2 жовтня 2007 року в Мадриді та зміненим у 2015 році в Ріо-де-Жанейро і 2021 року під час віртуальної сесії. Також основу діяльності складають основні принципи нотаріату латинського зразка, затверджені в 2005 році в Римі.

Конвенція від 5 жовтня 1961 року про скасування вимоги легалізації іноземних офіційних документів (Конвенція про апостиль НССН 1961 року) спрощує процес використання офіційних документів за кордоном. Основною метою Конвенції є скасування вимоги дипломатичної або консульської легалізації документів, що замінюється процедурою отримання апостиля, виданого компетентним органом у країні походження документа. Такий підхід значно скорочує часові витрати та витрати на оформлення документів. У 2006 році було запроваджено електронну програму апостилювання (e-APP), яка спрямована на підтримку електронної видачі та перевірки апостилів. Ця програма дозволяє забезпечити доступність та ефективність процедури апостилювання, використовуючи сучасні техно-

логії. На сьогодні Конвенція має понад 125 договірних сторін і є одним із найбільш широко застосовуваних багатосторонніх міжнародних договорів у сфері правового співробітництва. Щороку в рамках Конвенції видаються мільйони апостилів, що забезпечує правову безпеку та сприяє міжнародному обміну документами [9].

Основною Конвенції є заміна складного процесу легалізації єдиною формальністю — апостилюванням. Апостиль підтверджує автентичність підпису, статус особи, яка підписала документ, та ідентичність печатки чи штампа. Конвенція охоплює документи, видані державними органами, нотаріусами, адміністративні акти та офіційні свідоцтва. Для нотаріусів це створює значні переваги у спрощенні роботи з міжнародними клієнтами. Апостиль гарантує, що документи, посвідчені нотаріусами, будуть прийняті за кордоном без додаткової легалізації. Нотаріуси можуть підготувати акти, які відповідають вимогам Конвенції, забезпечуючи їх юридичну силу. Вони відіграють ключову роль у підтвердженні автентичності документів, що надає їм міжнародне визнання. Завдяки цій Конвенції нотаріальні дії стають основою для транскордонних правовідносин. Програма електронного апостилювання (e-APP), запущена у 2006 році, полегшує оформлення електронних апостилів. Це дозволяє нотаріусам використовувати сучасні технології для підвищення зручності та оперативності своєї роботи [10].

Основним завданням Конвенції є усунення вимоги дипломатичної чи консульської легалізації таких документів, замінюючи її процедурою апостилювання. Конвенція поширюється на офіційні документи, складені на території однієї договірної держави, які повинні бути представлені на території іншої договірної держави. До таких документів належать акти державних органів, нотаріальні дії, офіційні свідоцтва, що підтверджують автентичність підписів, печаток або штампів. Водночас Конвенція не застосовується до документів, оформлених дипломатичними чи консульськими представниками, а також до адміністративних документів, пов'язаних із комерційними або митними операціями. Основною процедурою в рамках Конвенції є апостиль, що є спеціальним сертифікатом, який засвідчує автентичність підпису, статус особи, яка підписала документ, та ідентичність печатки чи штампа [11].

Гаазька конвенція від 5 жовтня 1961 року була ратифікована Україною 10 січня 2002 року шляхом прийняття Закону України №2933-III «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів». Цей закон набув чинності 22 грудня 2003 року [12]. Для офіційних документів, виданих в Україні та призначених для використання в інших державах-учасниках, достатньо проставлення апостिला без необхідності консульської легалізації. Апостиль підтверджує автентичність підпису, статус особи, яка підписала документ, та ідентичність печатки чи штампа. В Україні визначено кілька органів, уповноважених проставляти апостиль на різних видах документів. Міністерство юстиції України апостилює документи, видані судами, нотаріусами, органами юстиції та інші офіційні документи [13].

Посібник з апостилю, перше видання якого з'явилося у 2013 році, є ключовим документом для практичного впровадження та використання Гаазької конвенції від 5 жовтня 1961 року про скасування вимоги легалізації іноземних офіцій-

них документів (Конвенція про апостиль). Конвенція, що застосовується десятки мільйонів разів на рік, забезпечує спрощення міжнародного обігу документів, що є важливим як для окремих осіб, так і для організацій. Друге видання Посібника містить оновлену інформацію та практичні рекомендації щодо застосування Конвенції [14].

Провідним інструментом публічної міністрування аналізовані сфері є програма електронного апостилювання (e-APP). З метою належного його втілення у правозастосування 21-22 жовтня 2024 року в Астані (Казахстан) відбувся 13-й Міжнародний форум став значущою подією у контексті сучасного міжнародного правового співробітництва. Учасники форуму, серед яких були представники 70 держав-учасниць Гаазької конвенції про апостиль 1961 року, обговорювали актуальні питання впровадження електронних технологій у сферу визнання офіційних документів за кордоном. Під час форуму наголошувалося на зростаючому значенні цифровізації процесів апостилювання [15].

Разом з тим, треба підкреслити що Україна стикається зі значними труднощами у виконанні своїх зобов'язань за міжнародними конвенціями на територіях, тимчасово окупованих російською федерацією, включаючи Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької і Луганської областей. Ці труднощі пов'язані з триваючою збройною агресією росії та подальшою окупацією цих територій, що розпочалася у лютому 2014 року. Україна вважає недійсними всі документи чи запити, видані окупаційною владою чи посадовими особами росії на окупованих територіях. Такі документи не мають юридичної сили незалежно від способу їх подання, включаючи непряме представлення через органи росії. Україна має обмежені можливості для виконання своїх зобов'язань за конвенціями на окупованих територіях. Це обмеження діє до моменту повного відновлення конституційного порядку та ефективного контролю України над цими територіями [16].

Отже, Гаазька конвенція від 5 жовтня 1961 року про скасування вимоги легалізації іноземних офіційних документів має велике значення для міжнародного документообігу. Її основна мета полягає у спрощенні процесу визнання офіційних документів між країнами-учасницями шляхом заміни складної процедури легалізації єдиною формальністю — отриманням апостиля. Це значно знижує часові та фінансові витрати як для громадян, так і для організацій. В Україні реалізація Конвенції забезпечується через систему компетентних органів, таких як Міністерство юстиції, Міністерство освіти і науки, Міністерство внутрішніх справ, Державна міграційна служба, Державна податкова служба та Міністерство закордонних справ. Нотаріуси відіграють важливу роль у підготовці документів для апостилювання, перевіряючи їх відповідність законодавству, засвідчуючи підписи та печатки.

Незважаючи на ефективність реалізації Конвенції в Україні, існують обмеження через збройну агресію російської федерації та тимчасову окупацію частини території України. Документи, видані окупаційними органами влади, є юридично недійсними. Відповідно, виконання зобов'язань за Конвенцією на окупованих територіях не може бути гарантованим. Уся комунікація та реалізація положень Конвенції здійснюється через центральні органи влади, розташовані в Києві. Кон-

венція є важливим інструментом для забезпечення правової безпеки громадян України за кордоном. Її реалізація спрощує оформлення документів для використання за межами країни, забезпечуючи міжнародне визнання українських офіційних документів, зокрема завдяки нотаріусам, які є ключовими учасниками цього процесу.

Нотаріуси виконують ключову роль у забезпеченні дотримання всіх вимог Конвенції під час складання міжнародного заповіту. Вони контролюють процедуру складання документа, ідентифікують спадкодавця та свідків, а також засвідчують автентичність підписів. Нотаріуси видають сертифікати, які підтверджують відповідність заповіту вимогам Конвенції, та зберігають їх копії, забезпечуючи можливість перевірки та відновлення документа. Вони надають професійні консультації спадкодавцям, забезпечуючи їхній заповіт міжнародним визнанням. Участь нотаріусів сприяє гармонізації правових норм у сфері спадкування, спрощуючи вирішення спорів та адміністративних труднощів у міжнародному контексті. Нотаріуси підвищують довіру до процесу складання заповітів, забезпечуючи громадянам юридичну впевненість у визнанні їхнього волевиявлення на міжнародному рівні [17].

Заповіт повинен бути складений у письмовій формі, від руки або надрукований, і може бути написаний будь-якою мовою. Спадкодавець підтверджує перед двома свідками та уповноваженою особою, що документ є його заповітом, і засвідчує своє ознайомлення із його змістом. Заповіт має бути підписаний спадкодавцем у присутності свідків та уповноваженої особи. Якщо спадкодавець не може підписати документ, уповноважена особа зазначає це в сертифікаті. До заповіту додається сертифікат, виданий уповноваженою особою, який підтверджує відповідність документу вимогам Конвенції. Сертифікат визнається юридично дійсним у всіх державах-учасниках. Підписи на заповіті та сертифікаті не потребують легалізації. Зберігання заповіту регулюється законодавством держави, де працює уповноважена особа. Конвенція набуває чинності через шість місяців після здачі п'ятої ратифікаційної грамоти. Для нових учасників вона набуває чинності через шість місяців після ратифікації або приєднання. Конвенція не допускає жодних застережень щодо її положень. Нотаріуси як уповноважені особи забезпечують відповідність заповітів вимогам Конвенції. Вони перевіряють особу спадкодавця та свідків, контролюють процедуру складання заповіту і засвідчують його автентичність [18].

Висновки. Отже, Конвенція про уніфікований закон щодо форми міжнародного заповіту була укладена у Вашингтоні в 1973 році з метою забезпечення уніфікації правил складання заповітів у міжнародному правовому середовищі. Вона є юридичним інструментом, який встановлює єдині вимоги до форми міжнародного заповіту, спрощуючи процеси його визнання та виконання в різних державах. Конвенція визнає заповіт дійсним незалежно від місця його складання, національності чи місця проживання спадкодавця, за умови дотримання встановлених процедур. До заповіту додається сертифікат, виданий уповноваженою особою, який підтверджує відповідність документу вимогам Конвенції. Цей сертифікат визнається в усіх державах-учасниках і не потребує додаткової легалізації.

Література

1. International Union of Notaries. Bundesnotarkammer. 2024. URL: <https://www.bnotk.de/en/bundesnotarkammer/international/international-union-of-notaries>
2. Union Internationale du Notariat. 2024. URL: <https://www.uinl.org/>
3. Union Internationale du Notariat. Member of the Global. 2013. URL: <https://www.landcoalition.org/en/our-network/union-internationale-du-notariat/>
4. Règlement. Approved by the Assembly of Member Notariats on October 2, 2007, in Madrid, and amended in Rio de Janeiro on October 2, 2015, and during the virtual session on December 3, 2021. URL: <https://www.uinl.org/reglement>
5. Fundamental Principles of the Latin Notariat. Approved by the Assembly of Member Notariats of UINL, Rome, Italy, November 8, 2005. URL: <https://www.uinl.org/principio-fundamentales>
6. Dialogue Between Legal Systems: Puerto Rico on the Topic "Notary and/or Lawyer? Union Internationale du Notariat. 2024. URL: <https://www.uinl.org/news>
7. Administrative Secretariat of the International Union of Notaries. UINL. 2024. URL: <https://www.uinl.org/secretaria-administrativa>
8. Dialogue Between Legal Systems in Puerto Rico on the Theme "Notary and/or Attorney.". Union Internationale du Notariat. 2024. URL: https://www.uinl.org/-/dialogue-between-legal-systems-in-puerto-rico-on-the-theme-notary-and-or-attorney-#p_73_INSTANCE_g4QgRSEIbf0Q
9. Hague Conference on Private International Law. Apostille Convention - Specialised Sections. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/specialised-sections/apostille>.
10. Convention of 5 October 1961 Abolishing the Requirement of Legalisation for Foreign Public Documents (HCCH 1961 Apostille Convention). HCCH. 2024. URL: <https://assets.hcch.net/docs/80d0e86f-7da8-46f8-8164-df046285bccd.pdf>.
11. Convention of 5 October 1961 Abolishing the Requirement of Legalisation for Foreign Public Documents. 2024/ URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=41>.
12. Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів. Закон України від 10 січня 2002 року № 2933-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 23. ст. 153.
13. Hague Conference on Private International Law. Competent Authorities for Apostille - Ukraine. Last updated: January 18, 2023. URL: <https://www.hcch.net/en/states/authorities/details3/?aid=351>.
14. Publications and Studies. Second Edition of the Apostille Handbook. HCCH. 2024. URL: <https://www.hcch.net/en/publications-and-studies/details4/?pid=5888>.
15. 13th International Forum on the Electronic Apostille Programme (e-APP): Conclusions & Recommendations. HCCH. 2024. URL: <https://assets.hcch.net/docs/664c74fd-ea34-4b90-9f27-94cab6f78510.pdf>
16. Ukraine. Treaty Database of the Netherlands: Details of Notification Regarding Implementation Restrictions. URL: https://treatydatabase.overheid.nl/en/Verdrag/Details/009051_b.html
17. Convention Providing a Uniform Law on the Form of an International Will (Washington, D.C., 1973). Official UNIDROIT Website. 2024. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/international-will/>
18. Convention Providing a Uniform Law on the Form of an International Will, done at Washington on October 26, 1973. Entered into force on February 9, 1978. Depositary: *United States of America*. URL: <https://www.state.gov/wills-convention>
19. International Institute for the Unification of Private Law. *UNIDROIT. Official website*. 2024. URL: <https://www.unidroit.org>.

Анотація

Розсоха С. С. Міжнародний досвід адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності. – Стаття.

У статті актуалізовано міжнародний досвід адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності. Розглянуто ключові аспекти Конвенції про уніфікований закон про форму міжнародного заповіту, прийнятої у Вашингтоні в 1973 році. З'ясовано, що основною метою Конвенції є створення уніфікованих правил для забезпечення міжнародного визнання заповітів. Встановлено, що Конвенція передбачає спрощення процедур визнання заповітів між державами-учасницями шляхом засто-

сування єдиної форми документа, яка підлягає сертифікації уповноваженою особою, зокрема нотаріусом. Така сертифікація підтверджує відповідність заповіту встановленим вимогам і не потребує додаткової легалізації в інших країнах. Проаналізовано переваги ратифікації Конвенції для України. Це значно зменшить адміністративні та правові перешкоди для спадкоємців у міжнародних справах, забезпечуючи їхні права та законні інтереси. Сертифікація міжнародних заповітів сприятиме зміцненню адміністративно-правового статусу нотаріусів та підвищенню довіри громадян до нотаріальної системи. Також підкреслено, що участь у міжнародній системі уніфікованих заповітів стимулюватиме підвищення кваліфікації нотаріусів, удосконалення їхніх навичок і розширення компетенцій. Наголошено на важливості діяльності Міжнародного інституту уніфікації приватного права (UNIDROIT), який підготував текст Конвенції, а також на ролі Міжнародного союзу нотаріату у гармонізації нотаріальної практики. Це забезпечує підтримку професійного розвитку нотаріусів, сприяє обміну інформацією та запровадженню міжнародних стандартів нотаріальної діяльності. Вказано, що принципи нотаріату латинського зразка, затверджені Міжнародним союзом нотаріату, носять публічний характер, утверджуючи такі засади, як незалежність нотаріусів, автентичність нотаріальних актів і дотримання нотаріусами етичних норм.

Ключові слова: Міжнародний союз нотаріату, публічне адміністрування, гармонізація законодавства, незалежність нотаріусів, ратифікація, адміністративні перешкоди, автентичність документів, сертифікація, правова система України, спадкові справи, міжнародна співпраця, латинський нотаріат, інтеграція в міжнародну спільноту, захист, стандарти.

Summary

Rozsokha S. S. International experience in administrative and legal support of notarial activities. – Article.

The article actualizes the international experience of administrative and legal support for notarial activities. Key aspects of the Convention on the Uniform Law on the Form of an International Will, adopted in Washington in 1973, are examined. It is established that the main purpose of the Convention is to create unified rules for ensuring the international recognition of wills. The Convention provides for simplifying the procedures for recognizing wills among member states through the application of a uniform document form certified by an authorized person, including a notary. Such certification confirms the compliance of the will with established requirements and does not require additional legalization in other countries. The advantages of Ukraine's ratification of the Convention are analyzed. This will significantly reduce administrative and legal obstacles for heirs in international cases, ensuring their rights and legitimate interests. The certification of international wills will contribute to strengthening the administrative and legal status of notaries and increasing citizens' trust in the notarial system. It is also emphasized that participation in the international system of unified wills will stimulate the improvement of notaries' qualifications, the enhancement of their skills, and the expansion of competencies. The importance of the activities of the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), which prepared the text of the Convention, is highlighted, as well as the role of the International Union of Notaries in harmonizing notarial practices. This supports the professional development of notaries, promotes information exchange, and introduces international standards for notarial activities. It is noted that the principles of Latin-type notarial practices, approved by the International Union of Notaries, have a public character, affirming principles such as the independence of notaries, the authenticity of notarial acts, and adherence to ethical standards by notaries.

Key words: International Union of Notaries, public administration, harmonization of legislation, independence of notaries, ratification, administrative obstacles, authenticity of documents, certification, legal system of Ukraine, inheritance cases, international cooperation, Latin notarial practices, integration into the international community, protection, standards.

УДК 342.9(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.26>*М. В. Серебро*

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання обов'язково має включати аналіз історіографії та методології дослідження, адже без належної теоретико-методологічної основи неможливо сформулювати власну концепцію явища або процесу, що розглядається, виявити закономірності їх розвитку, а також сформулювати пропозиції щодо перспективних напрямів удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у вказаній сфері суспільних відносин.

Виникнення та активний розвиток інформаційних технологій пов'язують із появою комп'ютерної техніки, коли паралельно із об'єктивним матеріальним світом люди почали створювати його цифровий аналог, накопичуючи та обробляючи великі масиви інформації, забезпечуючи обмін інформацією між різними комп'ютерними системами. З появою Інтернет фактично розпочався новий етап цифровізації суспільних відносин, з'явилася електронна торгівля і згодом повноцінна цифрова економіка. Нові суспільні відносини потребували належного правового врегулювання, що призвело до виникнення окремої галузі – інформаційного законодавства. Крім того, у правовому полі виник цілий ряд нових правопорушень, пов'язаних із несанкціонованим втручанням в роботу автоматизованих систем, комп'ютерних мереж, поширенням шкідливого програмного забезпечення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій природно опинилися в центрі уваги науковців. Так, із останніх наукових праць слід виділити роботи В. Антонюка, М. Бабики, Д. Біленької, О. Берназюка, Д. Бондара, О. Гунбіної, Т. Ковальнової, О. Комарова, А. Краковської, Н. Литвин, І. Лопушинського, К. Оксютенка, А. Омельченка, Р. Стефанчука, І. Тищенкої.

Проте, історіографія та методологія дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Метою наукової публікації є аналіз та узагальнення історіографії та методології дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Методологія даної публікації включає філософські (закони та прийоми діалектики: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, прийом «заперечення заперечення», принципи об'єктивності та історизму), загальнонаукові (системний та структурно-функціональний методи, прийоми логіки: аналіз, синтез, дедукція та індукція) та спеціально-юридичні методи дослідження

(формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, метод юридичного моделювання, а також методологія порівняльного правознавства). Крім того, в процесі дослідження використовуються такі загальноновідомі наукові підходи як синергетичний, цивілізаційний, антропоцентричний та телеологічний.

Виклад основного матеріалу. Історіографію дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання умовно можна розділити на два основні періоди. Так, перший період пов'язаний із появою перших автоматизованих систем та комп'ютерних мереж у сфері публічного управління, розвитком національного сегменту Інтернет, загальною цифровізацією суспільних відносин. Вказані процеси відбувались в Україні в кінці 90-их – на початку 2000-их років.

Серед перших публікацій цього періоду слід виділити роботи Б. Кормича «Інформаційна безпека: організаційно-правові основи» [1], М. Швеця, Р. Калужного, В. Гавловського та В. Цимбалюка «Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування» [2], В. Лавриненка «Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади» [3], В. Гавловського, В. Гриценка та В. Цимбалюка «Організаційно-правові питання формування державної інформаційної політики в Україні» [4], С. Чукут «Сутність електронного уряду та принципи його організації» [5].

Таким чином, перший етап формування історіографії дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання пов'язаний із науково-технічною революцією (появою перших персональних комп'ютерів), виникненням та поширенням Інтернет, комп'ютеризацією (цифровізацією) системи публічного управління, наданням перших електронних адміністративних послуг тощо.

Другий умовний період історіографії дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання пов'язаний із відновленням євроінтеграційних процесів у 2014му році, що передбачало активізацію гармонізації та адаптації національного інформаційного законодавства до права ЄС (включаючи адміністративно-правове забезпечення використання та розвитку інформаційних технологій). Крім того, вказаний період пов'язаний із появою інноваційних інформаційних технологій, які потребують адміністративно-правового врегулювання, зокрема, технології штучного інтелекту.

Серед наукових праць цього періоду слід виділити монографію А. Барікової «Електронна держава: нова ефективність урядування» [6], дисертацію О. Берназюка «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку» [7], публікації В. Куйбіди, О. Карпенка та В. Наместнік «Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату» [8], М. Лахижі «Діджиталізація в Україні: поняття, проблеми, перспективи та завдання публічного управління» [9], Н. Литвин та Л. Крупної «Діджиталізація як засіб підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання електронних послуг» [10], І. Лопушинського «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства» [11].

Окремо слід виділити монографії та публікації, присвячені цифровій трансформації публічного управління в цілому [12] та цифровізації надання адміністративних послуг зокрема.

Так, правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій дослідили Т. Ковальова та О. Гунбіна [13], проблеми і перспективи розвитку цифровізації адміністративних послуг в Україні проаналізували А. Краковська та М. Бабики [14], оцінку діяльності центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації України провела Ю. Мохова [15], нормативно-правові аспекти цифровізації державних адміністративних послуг в Україні дослідили Н. Петренко та Л. Машковська [16], адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні проаналізувала І. Тищенко [17].

На окрему увагу заслуговують публікації, присвячені правовим аспектам захисту персональних даних. Так, трансформацію системи захисту персональних даних та приватності в контексті євроінтеграції України дослідили В. Пилипчук та В. Брижко [18].

Не менш важливе значення для дослідження адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій має публікація Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?» [19] та колективна монографія за його редакцією «Цифрова Україна»: конституційно-правова модель» [20].

Також заслуговує на увагу колективна монографія «Цифрове врядування» за редакцією О. Карпенка [21], присвячена питанням розвитку електронного урядування в Україні.

Інформаційні технології активно застосовуються для удосконалення системи національного судочинства, що також знаходить своє відображення у наукових працях, серед яких варто відзначити публікації В. Антонюка «Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України» [22], А. Заїкіна «Дігіталізація судової влади: теоретико-правовий аспект» [23], С. Обрусної, І. Іванової та В. Чубань «Проблеми адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії Covid-19» [24].

Розглядаючи адміністративно-правове забезпечення розвитку інформаційних технологій на регіональному рівні, слід відзначити наукову публікацію О. Комарова, присвячену адміністративно-правовому статусу суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону [25].

В рамках аналізу історіографії окрему увагу необхідно приділити одній із найбільш перспективних інформаційних технологій, якою зокрема є технологія штучного інтелекту. Із останніх досліджень присвячених даній тематиці слід виділити роботи В. Бойко «Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід» [26], О. Кожухар «Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи» [27], О. Кузьменко, В. Чорної та С. Островського на тему «Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту» [28], О. Куракіна та О. Скрябіна «Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні» [29], В. Місечка «Закон про штуч-

ний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям?» [30], Ю. Муравської та Т. Сліпченко «Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі» [31], Д. Позової «Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС» [32], О. Співака «Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі» [33].

Так, О. Кузьменко, В. Чорна та С. Островський зазначають, що впровадження правового регулювання штучного інтелекту є критично важливим для забезпечення його безпечного та етичного використання. Міжнародна співпраця та гармонізація нормативних рамок можуть сприяти створенню ефективної системи регулювання, що враховує інтереси всіх сторін і сприяє розвитку інновацій, одночасно захищаючи права та свободи людини [28, с. 177].

О. Кожухар слушно зауважує, що у зв'язку із впровадженням систем штучного інтелекту Україна зіткнулася з комплексними та міждисциплінарними викликами, які охоплюють багато питань. Йдеться не лише про регулювання використання систем штучного інтелекту, а й узгодження національної нормативно-правової бази суміжних сфер із сучасними вимогами та стандартами, зокрема зі стандартами ЄС (наприклад, у сфері захисту персональних даних) [27, с. 71].

Наведені вище наукові праці звичайно не відображають всієї палітри досліджень, присвячених різним аспектам використання та розвитку інформаційних технологій як об'єкту адміністративно-правового регулювання. Проте, навіть проаналізовані в даній публікації дослідження вітчизняних науковців дають право зробити висновок про суттєву активізацію наукових пошуків у сфері правового забезпечення розвитку та використання інформаційних технологій в сучасній системі публічного управління.

Аналізуючи методологію дослідження адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій, слід відзначити, що для повного та змістовного розкриття обраної теми необхідно використовувати всі відомі філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження.

Так, закон переходу кількісних змін у якісні, як один із основних законів діалектики, дозволяє простежити еволюцію адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій. Зокрема, прийняття великої кількості нормативно-правових актів, якими врегульовані різні аспекти використання інформаційних технологій, врешті решт призводить до якісних змін в національній правовій системі та у відповідних суспільних відносинах.

Закон єдності та боротьби протилежностей дозволяє показати фактичну боротьбу між застарілою бюрократичною моделлю публічного управління та сучасною інноваційною моделлю адміністрування суспільних відносин з використанням інформаційних технологій. Більшою мірою це проявляється у небажанні багатьох чиновників відмовитися від паперового документообігу, який створює значну частину корупційних факторів та призводить до затягування процесу розгляду заяв та звернень громадян, вирішення адміністративних справ з порушенням розумних строків тощо. Натомість повний перехід на електронний документообіг створює загрозу безповоротного знищення певної цифрової інформації, тому ряд документів бажано зберігати і в електронній, і в паперовій формі.

Прийом «заперечення заперечення» використовується в тих випадках, коли з початку дослідник заперечує переваги використання інформаційних технологій та необхідність їх адміністративно-правового врегулювання, але потім заперечує власне заперечення, аргументуючи очевидні переваги використання інноваційних технологій та необхідність адміністративно-правового забезпечення їх функціонування та розвитку.

Принцип об'єктивності вимагає від дослідника використовувати лише офіційну та перевірену інформацію, зокрема, офіційні тексти нормативно-правових актів, якими врегульовано певні аспекти використання інформаційних технологій. Також в процесі дослідження відповідно до принципу об'єктивності необхідно використовувати тільки результати репрезентативних соціологічних досліджень, які охоплюють значну частину населення та різні вікові категорії та соціальні групи.

В свою чергу дотримання принципу історизму вимагає від науковців урахування тих історичних чинників, які вплинули або могли вплинути на розробку та прийняття нормативно-правових актів у сфері регулювання використання та розвитку інформаційних технологій. Зокрема, з появою Інтернет у багатьох користувачів склалося хибне уявлення про відсутність необхідності правового регулювання його використання. Інтернет розглядався як царина абсолютної свободи, що впливало на зміст відповідного інформаційного законодавства. Проте згодом конкретні історичні події, а саме, використання Інтернет для пропаганди, дезінформації, інформаційних атак, підтримки терористичної діяльності, призвели до усвідомлення необхідності законодавчого обмеження використання певних можливостей та сегментів Інтернет. Як приклад – блокування в Україні російського сегменту Інтернет. Аналогічна ситуація наразі складається із правовим регулюванням використання технології штучного інтелекту.

Серед загальнонаукових методів більшою мірою використовуються системний та структурно-функціональний методи дослідження (наприклад, для систематизації нормативно-правових актів, якими врегульовано різні аспекти використання та розвитку інформаційних технологій), прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція та індукція), а також прийоми соціології (анкетування, опитування). Зокрема, загальнонаціональні опитування громадян та суб'єктів владних повноважень дозволяють виявити реальні потреби та побажання фізичних та юридичних осіб щодо перспективних напрямів та способів удосконалення адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій.

Серед спеціально-юридичних методів дослідження більшою мірою використовується формально-юридичний метод або метод юридичної догматики, який є похідним від аксіоматичного методу. Крім того, для дослідження сучасного стану адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій використовується метод юридичної статистики.

Для аналізу та виокремлення позитивного досвіду зарубіжних країн у сфері адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій використовується методологія порівняльного правознавства з обов'язковим нагадуванням про те, що сліпе запозичення зарубіжного досвіду без ураху-

вання особливостей правосвідомості та правової культури громадян України може завдати шкоди нормальному функціонуванню національної правової системи. Саме тому ключовим моментом використання методу компаративістики є визначення необхідності та доцільності імплементації позитивного зарубіжного досвіду в національне законодавство та юридичну практику.

З метою формулювання конкретних пропозицій щодо внесення змін та доповнень до чинних нормативно-правових актів, якими врегульовано різні аспекти використання та розвитку інформаційних технологій, використовується метод юридичного моделювання.

Враховуючи складність обраної теми дослідження в процесі наукового пошуку необхідно застосовувати провідні наукові підходи, зокрема: синергетичний, телеологічний, цивілізаційний, антропологічний тощо.

Так, метод синергетики дозволяє розглядати механізм адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій як самостійну організовану систему суспільних відносин, що прагне до самовдосконалення та розвитку. Таким чином, інформаційні технології є об'єктом адміністративно-правового регулювання з об'єктивної причини, в силу реальних потреб нормативного врегулювання різних аспектів функціонування цифрового середовища, надання цифрових послуг. Синергетика проявляється у багатофакторному впливі на суб'єкта нормотворчої діяльності, який приймає або змінює положення інформаційного законодавства у відповідності до вказаних реальних потреб регулювання суспільних відносин. І одним із факторів, що впливає на суб'єкта нормотворчої діяльності, є результати наукової роботи, тобто наукового обґрунтування необхідності розробки нових або внесення змін до чинних нормативно-правових актів у сфері адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій.

Телеологічний науковий підхід дозволяє досліднику чітко визначити цілі адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій – розвиток національного цифрового ринку та його інтеграція до європейського ринку цифрових товарів та послуг, розвиток національного сегменту Інтернет, багаторівневий захист інформаційних ресурсів в цілому та персональних даних громадян України зокрема, остаточний перехід на електронний документообіг у сфері публічного управління, ефективна протидія кіберзлочинності, оптимізація надання цифрових адміністративних послуг, пріоритетне використання технології штучного інтелекту для розвитку національної економіки тощо.

Антропологічний науковий підхід передбачає дослідження адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій із наданням пріоритету пошуку оптимального механізму захисту прав і свобод людини в процесі реформування інформаційного законодавства. Захист прав і свобод людини повинен бути в центрі уваги під час впровадження в практичну діяльність та правової регламентації використання будь-якої інноваційної інформаційної технології. Наприклад, будь-які переваги використання технології штучного інтелекту повинні узгоджуватися із основними вимогами до захисту персональних даних фізичних та юридичних осіб, стандартами захисту права людини на особисте життя тощо.

Цивілізаційний науковий підхід вимагає від дослідника виваженого та обережного підходу до запозичення навіть позитивного зарубіжного досвіду у сфері адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій. Україна має чітку мету інтегруватися до західної цивілізації, проте переймаючи європейські стандарти та принципи у сфері правового регулювання інформаційних відносин суб'єктам національної нормотворчості необхідно враховувати особливості національних правових традицій та звичаїв, а також особливості правосвідомості та правової культури громадян України.

Висновки. Проведений аналіз історіографії та методології дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання дозволяє сформулювати висновок про те, що в процесі наукового пошуку на даному напрямку можна умовно виділити два основні періоди. Перший період, який почався в кінці 90-их років XX століття і продовжувався до 2014 року, характеризувався стрімким розвитком інформаційних технологій, комп'ютеризацією всієї системи публічного управління, цифровізацією процедур надання адміністративних послуг, активним розвитком національного сегменту Інтернет, цифрової економіки тощо. Саме в цей період науковці приділяють особливу увагу питанням нормативного забезпечення інформаційної безпеки, захисту персональних даних користувачів інформаційних технологій, розвитку електронного врядування та електронної торгівлі, цифровізації судочинства, адміністративно-правовому забезпеченню надання електронних адміністративних послуг тощо.

Другий період, який розпочався в 2014 році і триває донині, пов'язаний із суттєвою активізацією євроінтеграційних процесів в умовах протидії збройній агресії російської федерації, яка включає й інформаційні атаки. В цей період значно активізувались дослідники адміністративно-правового регулювання використання та розвитку новітніх інформаційних технологій, приведення національного законодавства у даній сфері суспільних відносин у відповідність до права ЄС. Крім того, в цей період, особливо в останні роки, суттєво збільшився інтерес до актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту, яка є інноваційною інформаційною технологією і здатна забезпечити технологічний прорив України на ринку цифрових товарів та послуг, забезпечити на належному рівні національну безпеку та зробити національну економіку конкурентоздатною.

В цілому проведене дослідження дозволило виявити стійку тенденцію щодо активізації наукових досліджень адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій.

Систематизація та аналіз методології дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання дозволяє зробити висновок про необхідність використання всього комплексу філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження для визначення оптимальних напрямів удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у даній сфері суспільних відносин. Ключову роль в процесі даного дослідження відведено використанню провідних наукових підходів: синергетичного, телеологічного, цивілізаційного та антропологічного.

Перспективним напрямом удосконалення методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку інформаційних технологій є поєднання методології компаративістики (порівняльного правознавства) та цивілізаційного і синергетичного наукових підходів, що дозволить виокремити позитивний зарубіжний досвід у даній сфері суспільних відносин, а також визначити необхідність та доцільність його імплементації в національне законодавство та юридичну практику.

Література

1. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. К.: Кондор, 2004. 384 с.
2. Швець М., Каложний Р., Гавловський В., Цимбалюк В. Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування. *Право України*. 2001. № 7. С. 88–91.
3. Лаврінченко В. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. №1. С. 502–507.
4. Гавловський В., Гриценко В., Цимбалюк В. Організаційно-правові питання формування державної інформаційної політики в Україні. *Науковий вісник. Збірник наукових праць Академії державної податкової служби України*. 2002. № 3 (17). С. 177–182.
5. Чукут С. Сутність електронного уряду та принципи його організації. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. №2. С. 429–433.
6. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
7. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2021. 34 с.
8. Куйбіда В.С., Карпенко О.В., Карпенко О.В., Наместнік В.В. Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2018. № 1. С. 5–11.
9. Лахижа М.І. Діджиталізація в Україні: поняття, проблеми, перспективи та завдання публічного управління. *Науковий вісник: Державне управління*. 2020. № 2(4). С. 202–213.
10. Литвин Н.А., Крупнова Л.В. Діджиталізація як засіб підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання електронних послуг. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2020. Вип. 3. С. 69–76.
11. Лопушинський І.П. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf.
12. Цифрова трансформація публічного управління: колект. монографія / О.В. Карпенко та ін.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ, 2020. 254 с.
13. Ковальова Т.В., Гунбіна О.В. Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій. *Наукові перспективи. Серія «Право»*. 2021. № 9 (15). С. 260–271. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/483/486>.
14. Краковська А.Є., Бабик М.К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 70. С. 329–334.
15. Мохова Ю.Л. Оцінка діяльності центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 2 (29). С. 22–28. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2021/2/6.pdf>.
16. Петренко Н.О., Машковська Л.О. Цифровізація державних адміністративних послуг в Україні: нормативно-правові аспекти. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. 2020. № 2. С. 112–119. URL: http://pravosuspilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_1/20.pdf.
17. Тищенко І.О. Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні. *Форум права. Юридичний форум*. 2017. № 2. С. 124–129. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2017_2_21.pdf

18. Пилипчук В.Г., Брижко В.М. Трансформація системи захисту персональних даних та приватності в контексті євроінтеграції України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3(90). С. 36–50.
19. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50.
20. «Цифрова Україна»: конституційно-правова модель / Р.О. Стефанчук та ін.; заг. ред.: Р.О. Стефанчук та ін.; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2021. 687 с.
21. Цифрове врядування: монографія / О.В. Карпенко та ін.; за ред. д-ра наук з держ. упр., доц. Карпенка Олександра Валентиновича; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Каф. інформ. політики та цифр. технологій. Київ: Ідея Принт, 2020. 336 с.
22. Антонюк В.В. Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України. *Діджиталізація та права людини: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Хмельницький, 30 берез. 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 9–12.
23. Заїкін А.П. Діджиталізація судової влади: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. 197 с.
24. Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Чубань В.С. Проблеми адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії Covid-19. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 196–199.
25. Комаров О.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону. *Юридична наука*. 2020. 12 (114). С. 122–128. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-114-12.15>
26. Бойко В.В. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. Том 35 (74) № 2. С. 23–29.
27. Кожухар О.Г. Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2024. Том 13. С. 65–74.
28. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О. Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 173–177.
29. Куракін О.М., Скрябін О.М. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 36–42.
30. Місечко В. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. 14.06.2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/> (дата звернення: 02.09.2024).
31. Муравська Ю., Сліпченко Т. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 1 (37). С. 188–195.
32. Позова Д.Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 116–120.
33. Співак О.М. Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 815–817.

Анотація

Серебро М. В. Історіографія та методологія дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання. – Стаття.

Наукова публікація присвячена дослідженню історіографії та методології дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Зазначається, що в юридичній науці сформувалась тенденція щодо активізації наукових досліджень, присвячених адміністративно-правовому регулюванню використання та розвитку інформаційних технологій. В історії наукових пошуків на даному напрямку умовно виділено два основні періоди. Перший період, який тривав з кінця 90-их років XX століття до 2014 року, характеризувався процесами цифровізації суспільних відносин в цілому та комп'ютеризації системи публічного управління зокрема, активним розвитком національного сегменту Інтернет, розвитком електронної торгівлі тощо. Науковці, які досліджували питання адміністративно-правового регулювання розвитку інформаційних технологій в цей період значну увагу приділяли питанням інформаційної безпеки, захисту

персональних даних, розвитку електронного урядування. Другий період, який триває з 2014 року по теперішній час, характеризується активізацією євроінтеграційних процесів та появою нових інноваційних інформаційних технологій, зокрема, технології штучного інтелекту, що зумовило підвищений інтерес науковців до вказаних питань.

Аналіз методології дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання дозволив сформулювати висновок про необхідність комплексного використання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження вказаної тематики, а також доцільність використання провідних наукових підходів: синергетичного, телеологічного, цивілізаційного та антропологічного.

Зазначається, що актуальним напрямом удосконалення методології дослідження вказаних питань є поєднання методології порівняльного правознавства з синергетичним та цивілізаційним науковими підходами з метою виокремлення позитивного зарубіжного досвіду у вказаній сфері суспільних відносин, а також визначення необхідності та доцільності його імплементації в національне законодавство та юридичну практику.

Ключові слова: історіографія, методологія, наукові підходи, діалектика, синергетика, інформаційні технології, цифровий контент, правове регулювання, публічне управління, персональні дані.

Summary

Serebro M. V. Historiography and methodology of researching information technologies as an object of administrative and legal regulation. – Article.

The scientific publication is devoted to the study of the historiography and methodology of research into information technologies as an object of administrative and legal regulation.

It is noted that in legal science a tendency has been formed to intensify scientific research devoted to the administrative and legal regulation of the use and development of information technologies. In the history of scientific research in this area, two main periods have been conditionally distinguished. The first period, which lasted from the late 90s of the 20th century to 2014, was characterized by the processes of digitalization of social relations in general and computerization of the public administration system in particular, the active development of the national segment of the Internet, the development of electronic commerce, etc. Scientists who studied the issues of administrative and legal regulation of the development of information technologies during this period paid considerable attention to the issues of information security, personal data protection, and the development of electronic governance. The second period, which lasts from 2014 to the present, is characterized by the intensification of European integration processes and the emergence of new innovative information technologies, in particular, artificial intelligence technology, which has led to increased interest among scientists in these issues.

Analysis of the methodology for studying information technologies as an object of administrative and legal regulation allowed us to formulate a conclusion about the need for comprehensive use of philosophical, general scientific and special legal methods of studying the specified topic, as well as the expediency of using leading scientific approaches: synergistic, teleological, civilizational and anthropological.

It is noted that a relevant direction for improving the methodology for studying these issues is the combination of the methodology of comparative law with synergistic and civilizational scientific approaches in order to identify positive foreign experience in this area of public relations, as well as determine the need and expediency of its implementation in national legislation and legal practice.

Key words: historiography, methodology, scientific approaches, dialectics, synergetics, information technologies, digital content, legal regulation, public administration, personal data.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.27>

Є. В. Тирлич

АНАЛІЗ ПРАВОВИХ ЗАСАД ОТРИМАННЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЕКСПЕРТИЗ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі по тексту – КПК України), висновок експерта відноситься до окремого різновиду доказів та посідає важливе місце при розслідуванні кримінальних правопорушень, визначення окремих фактів і обставин, що мають значення [1]. При цьому призначення ідентифікаційних експертиз полягає у встановленні індивідуальної totoжності з особами та предметами, з'ясуванні особи правопорушника, знаряддя скоєння злочину, засобів, тощо.

Одним із етапів проведення експертизи (отримання висновку експерта) є збір зразків необхідних для проведення конкретної експертизи. Водночас, рівень дотримання правових норм при отриманні зразків для проведення ідентифікаційних експертиз є вирішальним при вирішенні питань допустимості висновку експерта, наданого за результатами дослідження даних зразків, як доказу в кримінальному процесі. Так, будь-яке нормативне порушення правил збору зразків може стати критичним для ефективного розслідування кримінального правопорушення.

Крім того, проблемним питанням є недостатня урегульованість законодавцем окремих аспектів процесу отримання зразків, що перешкоджає якісному здійсненню досудового розслідування та спричиняє формування неоднорідної практики та позицій під час кримінального процесу.

Відтак, залишається актуальною необхідність комплексного аналізу правових засад, що регулюють порядок отримання зразків для ідентифікаційних проведення експертиз, а також визначення недоліків чинного законодавства у цій сфері й встановлення шляхів їх вирішення з метою оптимізації останнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти процесу отримання зразків для проведення експертиз під час кримінального провадження у своїх працях досліджували такі науковці, як А.О. Антоцюк, Л.О. Басюк, В.В. Варава, О.В. Сачко, В.М. Тертишник та інші. Зокрема, В.П. Кушпін, А.І. Палюх, М.І. Смук значну увагу приділили дослідженню порядку отримання саме біологічних зразків [2], а А.М. Тимчишин у своїх працях аналізував застосування спеціальних знань експерта в кримінальному процесі загалом і лише дотично висвітлив питання процесу збору зразків для нього [3]. Разом з тим, залишається недостатньо дослідженим вплив окремого виду експертиз, а саме ідентифікаційних експертиз, на процес отримання зразків для них.

З урахуванням вищезазначеного, **метою статті** є: комплексний аналіз правових засад отримання зразків через призму ідентифікаційних експертиз, формулювання пропозицій щодо вдосконалення норм кримінального процесуального права

у досліджуваній сфері для забезпечення законності та ефективності процесу збору доказової бази в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Етимологічно термін «ідентифікація» походить від латинського слова «identifico» та перекладається як ототожнювати, встановлювати співпадіння [4, с. 6].

Так, сутність ідентифікаційної експертизи полягає у проведенні порівняльного дослідження щодо об'єктів з місця скоєння кримінального правопорушення та отриманих в ході досудового розслідування з метою встановлення причетності до скоєння злочинного діяння підозрюваних, конкретних знарядь вчинення правопорушення, засобів та інших об'єктів. Цими об'єктами можуть слугувати речові докази, документи, живі люди і трупи. Як слушно зазначають В.П. Кушпін, А.І. Палюх, М.І. Смух, значну частину зразків для проведення ідентифікаційних експертиз посідають біологічні зразки, а саме об'єкти крові, тканини та виділення, що відбираються в особи, крім того ними можуть слугувати відбитки пальців рук, зліпки зубів, зразки почерку [2, с. 142].

Для аналізу порядку отримання зразків для ідентифікаційних експертиз слід, в першу чергу, з'ясувати їх правовий статус. Так, згідно ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [5].

Як вбачається з положень ч. 2-3 ст. 245 КПК України, порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160-166 КПК України). Відбирання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України (Освідчування особи) [1].

Таким чином, законодавець нормативно не визначає конкретний перелік, що може відноситись до об'єктів експертизи (тобто зразками можуть слугувати будь-які об'єкти), проте розрізняє окремі порядки для отримання зразків з речей і документів та біологічних зразків.

Разом з тим, у наказі Мін'юсту від 08.10.98 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» наводиться перелік експертиз поділених за предметом дослідження та з методичними рекомендаціями з проведення для кожної з них [6]. Проте, в чинному законодавстві не розмежовуються види судових експертиз за їх завданням, на підставі чого можна зробити висновок, що для проведення ідентифікаційних експертиз необхідно слідувати загальному порядку збору зразків з урахуванням особливостей конкретної експертизи та положень ст. 245 КПК України.

При виборі порядку отримання зразків з речей і документів та біологічних зразків слід розуміти, які саме об'єкти підпадають під поняття «річ», «документ» і «біологічний зразок».

Відповідно до ст. 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомо-

гою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [1]. Так, законодавець надає досить вичерпне розуміння поняття «документ» та конкретизує його в ч. 2 вказаної статті.

При цьому, в КПК України не наводиться тлумачення поняття «річ», але надається розуміння об'єктів, що відносяться до речових доказів, а саме матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення [7, с. 207].

Відтак, на підставі ч. 3 ст. 3 КПК України для тлумачення поняття «річ» використовується положення ст. 1 Цивільного кодексу України, згідно якої річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [8].

Як зазначають А.О. Антощук та Л.О. Басюк, під правовий режим речі підпадають, в тому числі, і одяг людини або його окремі елементи [7, с. 207-208]. Одяг або його окремі елементи, взуття часто виступають об'єктами ідентифікаційних експертиз, наприклад трасологічної, під час проведення якої вирішуються питання, пов'язані з ідентифікацією (ототожненням) знаряддя за пошкодженнями, що є на даному одязі або установленням належності єдиному цілому частин одягу, що досліджується [6]. З урахуванням ч. 2 ст. 245 КПК України взяття даних об'єктів як зразків для проведення ідентифікаційної експертизи повинно відбуватись згідно порядку для отримання зразків з речей і документів, а саме у відповідності до положень щодо тимчасового доступу до речей і документів.

В свою чергу, згідно ч. 1 ст. 241 КПК України, дізнавач, слідчий, прокурор здійснює освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на його тілі, одязі, в якому він перебуває, слідів кримінального правопорушення та їх вилучення або виявлення особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу [1]. Тобто процес освідування також передбачає відбір (вилучення) одягу особи, його окремих елементів чи взуття для подальшого його використання в інтересах досудового розслідування, в тому числі під час проведення експертизи.

Таким чином, в кримінальному процесуальному законодавстві існує конкуренція правових норм щодо визначення конкретного порядку отримання зразків з одягу особи, його окремих елементів чи взуття, що часто використовуються при проведенні ідентифікаційних експертиз та мають вагомий вплив на хід як досудового розслідування так і кримінального процесу загалом. Враховуючи значимість цих об'єктів як зразків для проведення ідентифікаційних експертиз, така конкуренція в порядку їх отримання є критичною, прямо загрожує для визнання висновків експертів за наслідками таких експертиз недопустимими та сприяє перешкодженню розслідуванню кримінальних правопорушень.

Згідно положень ст. 242 КПК України, експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [1]. Крім того, в ч. 2 зазначеної статті передбачаються випадки, коли слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи.

Загальним для усіх експертиз є правило, яке полягає у накладенні обов'язку із отримання зразків для експертизи на сторону кримінального провадження, що звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза була призначена слідчим суддею [1].

Так, для отримання права на відібрання зразків з речей і документів, сторони кримінального провадження мають звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком зазначених у ст. 161 КПК України, а слідчий має звернутися із зазначеним клопотанням за погодженням з прокурором [1].

Після отримання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд здійснює судовий виклик особи, у володінні якої знаходяться такі речі і документи. Винятком є випадок, якщо заявник (сторона, що подала клопотання) доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, у такому разі клопотання розглядається без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться. Так, у повістці про судовий виклик особі, у володінні якої знаходяться необхідні речі та документи для проведення експертизи, зазначається про обов'язок збереження речей і документів у тому вигляді, який вони мають на момент отримання судового виклику. Крім того, якщо особа, у володінні якої знаходяться необхідні речі та документи не прибула до суду без поважних причин або не повідомила ці причини неприбуття, це не є перешкодою для розгляду клопотання [1].

Для надання тимчасового доступу до речей і документів, ініціатор клопотання повинен довести наявність достатніх підстав вважати, що витребувані речі або документи: 1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи; 2) самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні; 3) не становлять собою або не включають речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. Також, якщо сторона кримінального провадження, яка подала клопотання, доведе наявність достатніх підстав вважати, що без вилучення витребуваних речей і документів існує реальна загроза їх зміни або знищення, або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів, слідчий суддя, суд може дати розпорядження про надання можливості відповідного вилучення речей і документів [1].

Тимчасовий доступ до речей і документів надається на підставі ухвали, що постановляється за результатами розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів. Особа, яка зазначена в ухвалі як володілець речей

або документів, зобов'язана надати тимчасовий доступ до зазначених в ухвалі речей і документів заявнику. Як зазначалось раніше, сторона, що ініціювала процес отримання зразків для експертизи зобов'язана самостійно їх зібрати. Даний обов'язок виконується шляхом пред'явлення заявником оригіналу ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів та вручення її копії володільцю даних речей або документів. До обов'язків заявника також входить залишення володільцю опису речей і оригіналів або копій документів, які були вилучені на виконання ухвали слідчого судді, суду. На вимогу володільця заявник повинен залишити копії вилучених оригіналів документів через використання засобів володільця (за його згодою) або за рахунок власних ресурсів [1].

У разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей і документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку з метою відшукування та вилучення зазначених речей і документів. У разі якщо дозвіл на проведення обшуку надано за клопотанням сторони захисту, слідчий суддя, суд доручає забезпечення його проведення слідчому, прокурору або органу Національної поліції за місцем проведення цих дій. При цьому, проведення обшуку здійснюється за участю особи, за клопотанням якої надано дозвіл на його проведення [1].

Отримання тимчасового доступу до речей і документів та вилучення необхідних об'єктів як зразків для експертизи в якості самостійної слідчої дії повинна оформлюватись протоколом у відповідності до вимог передбачених ст. 104 КПК України. Порушення вимог зазначеної статті тягне за собою визнання отриманих зразків неправомірними та подальше визначення висновку експерта за результатами проведеної експертизи з використанням даних зразків – недопустимим доказом.

Детально проаналізувавши зазначений порядок з отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз шляхом отримання тимчасового доступу до речей і документів, можна виокремити низку недоліків, що негативно впливають на хід кримінального процесу та можуть перешкоджати розслідуванню кримінальних правопорушень.

По-перше, достатність підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, є досить оціночним судженням та законодавцем не наводиться тлумачення чи конкретизація меж реальності такої загрози. Даний недолік дозволяє створювати неоднорідну судову практику з визначення існування реальної загрози зміни або знищення речей чи документів та надає час особі, у володінні якої знаходяться необхідні речі або документи, вчасно їх знищити або зіпсувати.

По-друге, у КПК України не зазначаються часові рамки розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей та документів, що не лише знижує ефективність процесу в цілому, а й порушує загальні засади кримінального провадження в частині розумності строків.

Крім того, слід погодитись з А.О. Антощук, Л.О. Басюк, які зазначають, що додаткове отримання ухвали на проведення арешту при відмові добровільно надати тимчасовий доступ до речей або документів особою є нелогічним та створює додаткову мож-

ливість приховати або знищити необхідні речі або документи як зразки для експертизи [7, с. 209]. Так, повідомлення особи-володільця запитуваних речей або документів і надання їй можливості відмовитись від проведення процесуальної дії значно підвищує ризик незворотної втрати зразків для ідентифікаційних експертиз, що можуть мати визначне значення для ходу розслідування кримінального правопорушення.

Ще одним способом отримання зразків для ідентифікаційних експертиз є їх добровільне надання. Так, даний спосіб не є прямо передбаченим кримінальним процесуальним законодавством, проте і не суперечить його положенням. Оскільки зразки необхідні для проведення експертизи та подальшого отримання висновку експерта, що відноситься до категорії доказів, то отримання необхідних зразків за добровільною згодою особи-надавача узгоджуються з положеннями ст. 93 КПК України та принципом диспозитивності кримінального процесу.

Безпосередньо від сторони, що ініціювала проведення ідентифікаційної експертизи, залежить порядок оформлення фактичного моменту отримання необхідних для проведення таких експертиз зразків. У разі якщо експертиза проводиться стороною обвинувачення, добровільне отримання зразків необхідно зафіксувати в ході проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, шляхом складання протоколу, відповідно до вимог ст. 104 КПК України. Якщо ініціювала проведення експертизи сторона захисту, то зразки передаються самостійно безпосередньо до експерта (експертній установі).

На підставі вищезазначеного, можна підсумувати, що способи отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз за характером волевиявлення сторін кримінального процесу розрізняються на добровільні та такі, що вилучаються в ході проведення слідчих (розшукових) дій.

В.В. Варава, О.В. Сачко, В.М. Тертишник виділяють основні правові засади, відповідно до яких має здійснюватись вилучення зразків для проведення експертиз: забезпечення прав і свобод людини; отримання зразків належною особою у передбаченому порядку; забезпечення достовірності походження зразків від конкретного об'єкта; правильне документування ходу і результатів слідчої дії; отримання зразків належної якості; отримання їх у необхідній кількості [9, с. 40].

Забезпечення прав і свобод людини є основною засадою загального кримінального процесу та має на меті дотримання передбаченого Конституцією, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, іншими чинними нормативно-правовими актами доктрини верховенства права.

Принцип отримання зразків належною особою полягає в наявності у особи, що проводить відповідну слідчу (розшукову) дію, відповідних повноважень наданих на підставі відповідного юридично-значущого документу.

Забезпечення достовірності походження зразків від конкретного об'єкта досягається за рахунок повного процесуального оформлення дій відповідно до вимог чинного законодавства в сфері кримінального процесу, а також фіксування процесу отримання зразків за допомогою технічних засобів.

Правильне документування ходу і результатів слідчої дії передбачає виконання усіх вимог КПК України та інших нормативних актів, що забезпечує законність вилучених зразків та подальшого процесу проведення експертизи.

Отримання зразків належної якості та у необхідній кількості забезпечується дотриманням положень наказу Мін'юсту від 08.10.98 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», а також шляхом залучення спеціаліста. Допомога спеціаліста може знадобитись на будь-якому етапі отримання зразків, наприклад для планування шляхів й умов їх збору та кількості, безпосереднього відібрання, пакування, кваліфікованого фіксування процесу та консультування щодо складення запитань для експерта [3, с. 201].

Значною також є роль спеціаліста, особливо в таких ідентифікаційних експертизах як трасологічна, дактилоскопічна, почеркознавча, судово-медична, технічна експертизи матеріалів, речовин та виробів. У постанові від 07 вересня 2023 року справа № 686/24376/20 Верховний Суд встановив, що висновок експерта за результатами судово-почеркознавчої експертизи без дослідження вільних зразків підпису обвинуваченого, є недопустимим доказом [10]. Так, відсутність вільних зразків підпису особи при проведенні судово-почеркознавчої експертизи тягне визнання висновку, отриманого за результатами проведення такої експертизи недопустимим доказом через його неповноту та проведення з порушенням вимог п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз і експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз.

Висновки. Таким чином, отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз в кримінальному провадженні регулюється загальним порядком збору зразків у відповідності до Конституції, КПК України та наказом Мін'юсту від 08.10.98 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», з урахуванням особливостей конкретної експертизи та положень ст. 245 КПК України.

До способів збору зразків для проведення ідентифікаційних процедур відносяться отримання зразків з речей і документів шляхом тимчасового доступу до речей і документів, біологічних зразків під час освідування, добровільне надання зразків, отримання зразків під час слідчих (розшукових) або негласних слідчих дій. Разом з тим, при виборі способу отримання зразків існує конкуренція правових норм щодо визначення конкретного порядку вилучення зразків з одягу особи, його окремих елементів чи взяття між тимчасовим доступом до речей і документів та освідуванням, що може призвести до неоднорідної практики застосування норм і перешкоджання розгляду кримінального провадження, тому такий недолік потребує усунення та конкретизації законодавства з цього питання.

Крім того, правові вимоги щодо отримання зразків з речей і документів шляхом тимчасового доступу до речей і документів також містить ряд проблемних питань, а саме: достатність підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, є оціночним судженням; не зазначаються часові рамки розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей та докумен-

тів; необхідність додаткового отримання ухвали на проведення арешту при відмові добровільно надати тимчасовий доступ до речей або документів особою. Відтак, необхідним є законодавча конкретизація обставин, що можуть визнаватись достатніми для існування реальної загрози зміни або знищення речей чи документів, встановлення конкретного терміну розгляду клопотання та усунення необхідності отримання додаткової ухвали про обшук при проведенні тимчасового доступу до речей і документів.

Вважаємо, що усунення висвітлених протиріч в кримінальному процесуальному законодавстві України значно оптимізує роботу органів досудового розслідування, що вплине на повноту, оперативність та ефективність проведення досудового розслідування кримінальних проваджень, а також забезпечить дотримання основоположних прав і свобод людини та громадянина відповідно до положень міжнародно-правових актів та практики Європейського суду з прав людини.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 07.01.2025).
2. Кушніт В. П., Палюх А. І., Смук М. І. Порядок одержання зразків для проведення експертизи в рамках кримінального провадження. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2020. Vol 26. P. 141–146. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/319> (date of access: 06.11.2024).
3. Тимчишин А. М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.09. Кропивницький, 2023. 438 с.
4. Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2013. №5 (67). С. 4–13.
5. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 07.01.2025).
6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 07.01.2025).
7. Антошук А.О., Басюк Л.О. Порядок відібрання зразків з речей і документів для експертизи у кримінальному провадженні: критичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. №77 (2). С. 205–210. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.35> (дата звернення: 07.01.2025).
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.01.2025).
9. Тертишник В. М., Варавя В. В., Сачко О. В. Судова експертологія: курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 «Правоохоронна діяльність»; за заг. ред. д.ю.н, професора В. М. Тертишника. Дніпро. 2021. 155 с.
10. Постанова Верховного Суду від 07.09.2023 у справі № 686/24376/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396794> (дата звернення: 07.01.2025).

Анотація

Тирлич Є. В. Аналіз правових засад отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз в кримінальному провадженні. – Стаття.

У статті розглянуто правові засади отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз в кримінальному провадженні, визначено значимість дотримання правових норм при їх вилученні для визначення висновку експерта належним та допустимим доказом. В ході проведення дослідження

висвітлено порядок і правила отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз, що здійснюється відповідно до положень Конституції України, КПК України, наказу Міністерства юстиції від 08.10.98 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», а також до вимог ст. 245 КПК України, що безпосередньо впливає на якість, повноту та оперативність здійснення досудового розслідування в цілому.

Автором проаналізовано правове регулювання способів отримання слідчим органом досудового розслідування необхідних зразків з речей і документів шляхом тимчасового доступу до речей і документів, біологічних зразків під час освідування, добровільного надання стороною кримінального провадження зразків, а також отримання таких зразків під час проведення слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій.

Крім цього, в дослідженні зазначено наявні законодавчі недоліки щодо порядку отримання зразків для ідентифікаційних експертиз і наголошено на необхідності удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України в частині усунення конкуренції правових норм щодо визначення способу отримання зразків з одягу, його частин чи взуття та вирішення проблемних питань під час вилучення зразків з речей або документів через отримання тимчасового доступу до речей та документів. В той же час, наголошується на необхідності суворого дотримання основоположних прав і свобод людини та громадянина відповідно до положень міжнародно-правових актів та практики Європейського суду з прав людини в питаннях, що стосуються відібрання зразків для проведення експертизи.

Ключові слова: кримінальне провадження, експертиза, ідентифікаційна експертиза, зразки для експертизи, речі та документи.

Summary

Tyrlych Ye. V. Analysis of the legal basis for obtaining samples for identification examinations in criminal proceedings. – Article.

The article examines the legal basis for obtaining samples for identification examinations in criminal proceedings, and states the importance of compliance with legal norms when seizing them for determining whether an expert's opinion is admissible evidence. It is determined that obtaining samples for identification examinations is regulated by the general procedure for collecting samples in accordance with the Constitution, the CPC of Ukraine and the Order of the Ministry of Justice of 08.10.98 No. 53/5 "On Approval of the Instruction on the Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies", taking into account the specifics of a particular examination and the provisions of Art. 245 of the CPC of Ukraine. The article analyzes the legal regulation of the methods of obtaining samples from things and documents through temporary access to things and documents, biological samples during examination, voluntary provision of samples, obtaining samples during investigative (search) or covert investigative actions. The author emphasizes the existence of shortcomings in obtaining samples for identification examinations and emphasizes the need to improve the current criminal procedure legislation in terms of eliminating the competition of rules on determining the method of obtaining samples from clothing, its parts or footwear and resolving problematic issues when removing samples from things or documents by obtaining temporary access to things and documents. Ascertained the need for legislative specification of the circumstances that may be recognized as sufficient for the existence of a real threat of alteration or destruction of things or documents, setting a specific time limit for consideration of the petition and eliminating the need to obtain an additional search warrant for temporary access to things and documents was identified. Noted that the European Court of Human Rights has expanded the content of the human right not to incriminate oneself by prohibiting the use of coercion against a suspect in order to collect samples for examination, which will be considered evidence of his or her guilt in the future.

Key words: criminal proceedings, examination, identification examination, samples for examination, things and documents.

УДК 343.1:303.6(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.28>

О. О. Торбас

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ OSINT У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. «На сьогоднішній день в джерелах масової інформації, в повсякденному житті, в побуті набуває популярність дефініція OSINT» [1, с. 332]. Його можна розглядати як діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору [2]; діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел [3]; розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [4]; діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору, розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [5]. Однак відсутність єдності в позиціях не означає, що на практиці є реальні суперечки щодо сутності даного поняття. «Необхідно зробити уточнення, що термін «OSINT» є відносно уніфікованим у міжнародній спільноті, який розуміється всіма однаково» [6, с. 7].

На даний момент складно переоцінити значення інформації, отриманої з відкритих джерел, адже переважна більшість населення так чи інакше використовує мережу Інтернет, залишаючи там (інколи навіть не розуміючи цього) цифровий слід. Такі відомості можуть бути використані як в злочинних цілях, так і задля того, щоб викрити осіб, які вчиняють ті або інші правопорушення. Відповідно, детальне вивчення можливостей OSINT у кримінальному процесі на даний момент є вкрай важливою умовою здійснення ефективного досудового розслідування відповідно до сучасних тенденцій. Проте галузь кримінального процесу є однією з найбільш забюрократизованих, адже саме в процесі розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень можуть законно обмежуватися фундаментальні права та свободи людини і громадянина. Через наявність таких ризиків законодавець на рівні нормативного регулювання вводить низку запобіжників задля недопущення зловживання повноваженнями особами, які здійснюють розслідування, розгляд та вирішення кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим кримінальне процесуальне законодавство, на жаль, не може швидко пристосовуватися до змін, які відбуваються в суспільстві, в тому числі і щодо використання відомостей, отриманих за допомогою OSINT, в доказуванні. З точки зору нормативного регулювання, всі відомості, отримані з електронних відкритих джерел, в кримінальному процесі розглядаються як документи, отже на них поширюються вимоги, які передбачені ст. 99 КПК України. В той же час такого досить загально положення недостатньо для того, щоб якісно описати всю специфіку використання відомостей, отриманих за допомогою OSINT, в доказуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою OSINT переймалися такі вчені як А.В. Білобров, О.В. Дикий, В.В. Сидорчук, П.С. Клімушин та інші. В той же час ці роботи в більшій мірі стосуються специфіка застосування OSINT

в різних сферах, проте майже не стосуються доказування за допомогою даних з відкритих джерел в кримінальному процесі.

Метою статті є визначення недоліків правового регулювання в процесі кримінального процесуального доказування із застосуванням OSINT та формуванні позицій щодо подолання таких недоліків.

Виклад основного матеріалу. Існує досить обґрунтована позиція, що відомості, отримані за допомогою OSINT, подібні до відомостей, отриманих оперативним шляхом – вони самі по собі не мають суттєвого доказового значення, проте в сукупності можуть підтверджувати або спростовувати обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному процесі. Крім того, до них (на даний момент, виходячи з аналізу судової практики) не ставляться жорсткі вимоги щодо їх допустимості як щодо інших доказів, отриманих шляхом проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, особливо в частині способів їх збирання. Проте твердження про те, що всі такі відомості використовуються як орієнтуюча інформація, також буде помилковим. Так, судова практика свідчить, що відомості, отримані з відкритих електронних джерел, умовно можна поділити на три групи:

1) відомості, які використовуються комплексно з іншими даними, інколи як орієнтуюча інформація. Саме в цій групі найяскравіше проявляється цей зв'язок з оперативно-розшуковою діяльністю. Так, в одному з судових рішень зазначено: «з метою встановлення особи користувача облікового запису месенджера Telegram, а саме «ОСОБА_6», були проведені заходи з розвідки з відкритих джерел (OSINT) та отримано наступну інформацію щодо облікового запису «ІНФОРМАЦІЯ_2»: ID користувача НОМЕР_2, мобільний номер телефону на котрий зареєстрований обліковий запис «ОСОБА_6» НОМЕР_3. За сукупністю зібраних даних, а також відповідно до відомостей ПНП ОВС України отримано інформацію щодо ОСОБА_8, який причетний до скоєння правопорушення, який зареєстрований та фактично проживає за адресою: АДРЕСА_1» [7]. Відповідно до наданих відомостей слідчий суддя в даному випадку задовольнив клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів.

В іншому судовому рішенні зазначено: «за допомогою наявного програмного забезпечення для аналізу даних та інструментів OSINT «ІНФОРМАЦІЯ_20» встановлено, що з використанням електронної скриньки ІНФОРМАЦІЯ_8 було зареєстровано здійснено реєстрацію облікового запису месенджері Skype з іменем ОСОБА_5 та логіном live:.cid.6980f0c320107383. Оперативним шляхом встановлено, що поштові скриньки ІНФОРМАЦІЯ_12, та ІНФОРМАЦІЯ_13 належать особі ОСОБА_6» [8]. В даному випадку можна помітити, що слідчі обмежуються лише загальними вказівками про використання OSINT, при цьому поєднуючи його зі звичними оперативними методами збору інформацію. На даний момент суддям достатньо такої доказової бази для прийняття відповідних процесуальних рішень. Очевидно, що в більшості випадків мова йде про ті відомості, які відносно легко отримати та перевірити, тому, напевно, судді не ставлять суворі вимоги щодо способу збирання доказів за допомогою OSINT в таких ситуаціях.

2) відомості, що характеризують особу. Наприклад, в одному з рішень зазначається, що «призначаючи покарання обвинуваченій, суд відповідно до вимог

ст. 65 КК України враховує ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, яке відповідно до ст.12 КК України є особливо тяжким злочином (ч. 7 ст. 111-1 КК України), дані про особу винної, те, що вона є громадянкою України, її вік, сімейний та майновий стан, відсутність судимостей (довідка №1-27052024/26006 від 27.05.2024, а.с.147), стан здоров'я (відповідно до листа в.о. директора Департаменту охорони здоров'я Луганської ОВА, за медичною допомогою до закладів охорони здоров'я Луганської області не зверталась, відповідно до листа КНП ЛОР «Центр психічного здоров'я» №729 від 08.06.2024, по медичну допомогу до КНП «ЦПЗ» не зверталась, а.с.135, 136), відповідно до OSINT-аналізу матеріалів про фізичну особу №4/1-2350 від 29.09.2022, була курсанткою Луганського державного університету внутрішніх справ, працювала на посаді поліцейського сектору реагування патрульної поліції у АДРЕСА_2 (а.с.139)... [9]. Знову таки легкість, з якою можна перевірити цю інформацію, дозволила суду використати її як одну з обставин, що характеризує обвинувачену та може вплинути на призначення покарання.

3) відомості, які напряду стосуються предмету доказування. Власне до таких відомостей повинні ставитись найбільш суворі вимоги в процесі їх оцінки, адже за своїм доказовим значенням вони не будуть відрізнятися від будь-яких інших доказів.

Слід зазначити, що є досить багато прикладів, коли певне процесуальне рішення буде прийнято лише на підставі відомостей, отриманих з відкритих джерел. Так, розглядаючи клопотання прокурора про закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю обвинуваченого, було зазначено: «суд вважає, що у зв'язку з тимчасовою окупацією м. Сватово Луганської обл. неможливо зареєструвати смерть ОСОБА_3 в органах РАГС і в даному випадку можливо на підтвердження смерті ОСОБА_3 прийняти ті відомості, які зазначені прокурором за посиланням ІНФОРМАЦІЯ_5, як інформацію з відкритих джерел (OSINT)» [10]. В даному випадку слід звернути увагу, що доля всього кримінального провадження була вирішена виключно на відомостях, отриманих з відкритих джерел («в ході моніторингу мережі ІНТЕРНЕТ та зокрема, месенджеру TELEGRAM оглянуто телеграм канал під назвою «ІНФОРМАЦІЯ_3» (мовою оригіналу «ІНФОРМАЦІЯ_4» за посиланням ІНФОРМАЦІЯ_5. В ході огляду телеграм-каналу виявлена публікація за 18 березня 2024 року, згідно якої повідомляється про смерть депутата Адміністрації Сватівського муніципального округу ОСОБА_3»). Суд, розуміючи неможливість перевірити відомості у інший спосіб, прийняв рішення про закриття кримінального провадження.

В цілому можна помітити, що на даний момент судді все ще не ставлять суворих вимог щодо допустимості доказів, отриманих за допомогою OSINT. Проте, з урахуванням універсальності кримінального процесуального законодавства, а також через відсутність диференціації доказів, всі відомості мають оцінюватись з точки зору належності та допустимості. Дійсно, з урахування специфіки самої сутності таких доказів, легкість їх збирання та відносну простоту у перевірці їх достовірності неправильним буде твердження, що по відношенню до таких доказів не повинні застосовуватись певні особливі умови чи правила. Проте безумовним правилом

оцінки навіть тих доказів, які були отримані за допомогою OSINT, має бути законність їх отримання, адже, відповідно до принципу презумпції невинуватості, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом.

В цілому, оцінюючи специфіку доказування за допомогою OSINT у кримінальному провадженні, в першу чергу завжди необхідно звертати увагу на дотримання засад захисту персональних даних. Дійсно, OSINT-аналітики працюють з відомостями, які знаходяться у відкритому доступі, в той же час межа такого відкритого доступу інколи буває вкрай розмита. Відповідно, для того, щоб стверджувати, що відомості, отримані за допомогою OSINT, можна було використовувати в якості доказів у кримінальному провадженні, в першу чергу має бути доведено, що в процесі збирання таких доказів не було порушено засади ЗУ «Про доступ до публічної інформації» та інших суміжних нормативно-правових актів. Однак на практиці виникають і інші проблеми, які досі не мають вирішення з точки зору законності або незаконності отримання відомостей з відкритих джерел. В першу чергу це стосується офіційно заблокованих інтернет ресурсів.

Так, Указами Президента України №133/2017 від 15.05.2017 року та №227/2023 від 15.04.2023 року була введена низка обмежені відповідно до ЗУ «Про санкції», в тому числі заборона Інтернет-провайдерів надавати послуги з доступу користувачам мережі Інтернет до низки ресурсів (в тому числі і до окремих соціальних мереж). Очевидно, що такі санкції були запроваджені з метою мінімізації негативного впливу ворожої пропаганди на громадян та уникнення поширення неправдивої інформації у вітчизняному віртуальному просторі. Крім того, блокування сайтів також може відбуватися «в межах виконання розпоряджень НЦУ (Національного центру оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами України), який функціонує при Держспецзв'язку. Його повноваження визначає постанова Кабінету міністрів України № 812 «Деякі питання оперативно-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану» [11].

Проблема полягає в тому, що дуже часто для розслідування воєнних злочинів, які вчиняються на території України, а також з метою виявлення фактів державної зради, переходу на бік ворога або колабораціонізму необхідно використовувати відомості, які містяться у заборонених, але відкритих інтернет джерелах (в першу чергу мова йде саме про заборонені соціальні мережі). У зв'язку з цим і виникає питання – чи законним є збирання таких доказів з використанням інструментів OSINT стороною обвинувачення?

В першу чергу необхідно зазначити, що рішення про блокування відповідних Інтернет-ресурсів покладається лише на провайдерів таких послуг. З юридичної точки зору такі обов'язки не покладаються на кінцевого користувача. Відповідно, цей самий кінцевий користувач (слідчий, прокурор або будь-яка інша фізична особа) може використати, наприклад, VPN (virtual private network – віртуальна приватна мережа) для того, щоб обійти таке блокування. Саме так і збираються відомості з відкритих джерел відносно осіб, які зареєстровані в соціальних мережах, які підпадають під санкції, і існує безліч прикладів, коли зібрані в такий спосіб докази вже активно використовуються у кримінальних провадженнях.

Інтернет-провайдер може лише виконати блокування онлайн ресурсу (що від нього вимагається), але технічно не може перешкоджати кінцевому користувачу використовувати VPN.

В такому випадку виникає інше питання: чи законним є використання VPN та чи передбачена відповідальність за відвідування заблокованих Інтернет-ресурсів? Прямої заборони на використання VPN в нормативно-правових актах наразі немає. Навіть якщо проаналізувати судові рішення, то там VPN сервіси розглядаються лише як інструмент доступу, але сам факт його використання склад кримінального чи іншого правопорушення не створює. Так, в одному з відносно типових вироків зазначено наступне: «у період з 01.08.2022 року по 13.05.2023 року ОСОБА_3, діючи в у мовах воєнного стану, у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації проти України, перебуваючи за адресою проживання по АДРЕСА_1, із використанням власного мобільного термінала марки «Redmi Note 11», s/n НОМЕР_1, з власного акаунта (ІНФОРМАЦІЯ_2 «ІНФОРМАЦІЯ_3» в соціально орієнтованому ресурсі мережі Інтернет «Однокласники», який є відкритий і до якого мають доступ всі користувачі зазначеного ресурсу мережі Інтернет, за умови використання сервісу VPN, із використанням спеціалізованого програмного забезпечення «VPN Master», здійснила обхід блокування, встановленого Указами Президента України №133/2017 від 15.05.2017 року та №227/2023 від 15.04.2023 року, Інтернет ресурсу «Однокласники» та поширила матеріали, у яких міститься виправдовування, визнання правомірною збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 році» [12]. Тобто суд розглядає VPN виключно як один із інструментів, який було використано для вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 436-2 КК України, але не визначає це як порушення саме по собі. Крім того, не є незаконним (з точки зору суду) в даному випадку і використання Інтернет ресурсу, на який було накладено санкції, адже кримінальна відповідальність настає саме за вчинення незаконних дій на такому ресурсі.

Проблема може полягати в тому, що Інтернет-провайдер, укладаючи договір з кінцевим користувачем, може передбачити обов'язок останніх утримуватися від відвідування таких сайтів (навіть з використанням спеціального програмного забезпечення), що може ставити під сумнів законність отримання доказів за допомогою VPN з використанням інструментів OSINT. Це, звичайно, буде залежати від самого Інтернет-провайдера. В той же час маловірогідним є те, що провайдер буде вказувати такі деталі у договорі, адже фактичного контролю за виконанням такого зобов'язання він не має. Якщо переглянути типові договори надання електронних комунікаційних послуг, то найближчим в даному аспекті обов'язок, який покладається провайдером на користувача, є обов'язок «не допускати використання кінцевого обладнання та абонентських ліній для вчинення протиправних дій або дій, що загрожують інтересам національної безпеки, оборони та охорони правопорядку» [13; 14]. Дане положення є вкрай загальним і більше стосується вже дій особи на Інтернет-ресурсах, а не на особливостях доступу до них.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином можна зробити висновок, що хоча сервіси VPN і допомагають обійти заборони та від-

відувати ресурси, які потрапили під санкції, власне факт використання таких сервісів не є порушенням з точки зору чинного нормативного регулювання. Відповідно, оперативний працівник, слідчий або прокурор в момент збирання інформації з відкритих джерел в першу чергу виступає як звичайний користувач мережі Інтернет, а тому на нього поширюються загальні умови та правила користування, про які йшла мова вище. Дійсно, в подальшому такі відомості можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні, що власне і відрізняє звичайного користувача від OSINT аналітика в межах кримінального провадження, в той же час, як вже було неодноразово зазначено, використовуючи загальнодоступні інструменти та відвідуючи загальнодоступні Інтернет джерела, працівники правоохоронних органів діють не як представники держави, а як звичайні абоненти. У зв'язку з цим можна стверджувати, що використання в кримінальному процесуальному доказуванні відомостей, отриманих з заборонених сайтів з використанням VPN не може вважатися підставою для визнання таких доказів недопустимими, адже вони були зібрані без порушень норм чинного законодавства.

Література

1. Дикий О.В., Сидорчук В.В. Поняття OSINT та суміжні категорії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 332–335.
2. Білобров А.В., Клімушин П.С. Використання технологій OSINT для отримання інформації. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 27 травня 2020 року). С. 135–137.
3. Яровой Т.С. OSINT як перспективний інструмент контролю за лобістською діяльністю в контексті державної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 4(6). С. 201–208.
4. Мартинюк С.О. Характеристика принципів функціонування OSINT у сфері національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 9. С. 332–334.
5. Минько О.В., Іохов О.Ю., Оленченко В.Т., Власов К.В. Використання технологій OSINT для отримання розвідувальної інформації. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 4(6). С. 201–208.
6. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 180 с.
7. Ухвала слідчого судді Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 29.07.2024, справа № 202/1636/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120649976>
8. Ухвала слідчого судді Заводського районного суду міста Миколаєва від 30.10.2024, справа № 487/2085/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122674217>
9. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 05.12.2024, справа № 344/19008/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123535737>
10. Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 19.06.2024, справа № 185/2082/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120171416>
11. Беловолченко Г. «Надійно заблокувати щось в інтернеті неможливо». Як в Україні блокуються російські ресурси й чому це зачіпає легальні сайти. *DOU: вебсайт*. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/blocking-websites/>
12. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 23.06.2024, справа № 404/4646/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111797018>
13. Умови надання електронних комунікаційних послуг приватного акціонерного товариства «Київстар». *Київстар: вебсайт*. URL: https://cdn.kyivstar.ua/sites/default/files/about/umovi_nadannya_telecom_poslug.pdf
14. Умови і порядок надання телекомунікаційних послуг ТОВ «лайвселл». *Lifecell: вебсайт*. URL: www.lifecell.ua

Анотація

Торбас О. О. Особливості доказування за допомогою OSINT у кримінальному процесі. – Стаття.

В статті автор аналізує специфіку здійснення кримінального процесуального доказування за допомогою відомостей, отриманих з відкритих джерел. Автор зазначає, що оцінюючи специфіку доказування за допомогою OSINT у кримінальному провадженні, в першу чергу завжди необхідно звертати увагу на дотримання засад захисту персональних даних. Дійсно, OSINT-аналітики працюють з відомостями, які знаходяться у відкритому доступі, в той же час межа такого відкритого доступу інколи буває вкрай розмита. Відповідно, для того, щоб стверджувати, що відомості, отримані за допомогою OSINT, можна було використовувати в якості доказів у кримінальному провадженні, в першу чергу має бути доведено, що в процесі збирання таких доказів не було порушено засади ЗУ «Про доступ до публічної інформації» та інших суміжних нормативно-правових актів. Однак на практиці виникають і інші проблеми, які досі не мають вирішення з точки зору законності або незаконності отримання відомостей з відкритих джерел. В першу чергу це стосується офіційно заблокованих інтернет ресурсів.

Автор робить висновок, що хоча сервіси VPN і допомагають обійти заборони та відвідувати ресурси, які потрапили під санкції, власне факт використання таких сервісів не є порушенням з точки зору чинного нормативного регулювання. Відповідно, оперативний працівник, слідчий або прокурор в момент збирання інформації з відкритих джерел в першу чергу виступає як звичайний користувач мережі Інтернет, а тому на нього поширюються загальні умови та правила користування, про які йшла мова вище. Дійсно, в подальшому такі відомості можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні, що власне і відрізняє звичайного користувача від OSINT аналітика в межах кримінального провадження, в той же час, як вже було неодноразово зазначено, використовуючи загальнодоступні інструменти та відвідуючи загальнодоступні Інтернет джерела, працівники правоохоронних органів діють не як представники держави, а як звичайні абоненти. У зв'язку з цим можна стверджувати, що використання в кримінальному процесуальному доказуванні відомостей, отриманих з заборонених сайтів з використанням VPN не може вважатися підставою для визнання таких доказів недопустимими, адже вони були зібрані без порушень норм чинного законодавства.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, процесуальна діяльність, OSINT, докази, доказування, властивості доказів.

Summary

Torbis O. O. Peculiarities of proving using OSINT in criminal proceedings. – Article.

In the article, the author analyzes the specifics of criminal procedural evidence using information obtained from open sources. The author notes that when assessing the specifics of evidence using OSINT in criminal proceedings, it is first of all necessary to pay attention to compliance with the principles of personal data protection. Indeed, OSINT analysts work with information that is in the public domain, at the same time the boundary of such open access is sometimes extremely blurred. Accordingly, in order to argue that information obtained using OSINT could be used as evidence in criminal proceedings, it must first be proven that in the process of collecting such evidence, the principles of the Law of Ukraine "On Access to Public Information" and other related regulatory legal acts were not violated. However, in practice, other problems arise that still have no solution from the point of view of the legality or illegality of obtaining information from open sources. First of all, this applies to officially blocked Internet resources.

The author concludes that although VPN services help to bypass the safeguards and visit resources that have fallen under sanctions, the very fact of using such services is not a violation from the point of view of current regulatory regulations. Accordingly, an operational officer, investigator or prosecutor at the time of collecting information from open sources primarily acts as an ordinary Internet user, and therefore the general terms and conditions of use, which were discussed above, apply to him. Indeed, in the future, such information can be used as evidence in criminal proceedings, which actually distinguishes an ordinary user from an OSINT analyst within the framework of criminal proceedings, at the same time, as has been repeatedly noted, using publicly available tools and visiting publicly available Internet sources, law enforcement officers act not as representatives of the state, but as ordinary subscribers. In this regard, it can be argued that the use of information obtained from prohibited sites using VPN in criminal procedural evidence cannot be considered a basis for recognizing such evidence as inadmissible, since it was collected without violating the norms of current legislation.

Key words: criminal process, criminal proceedings, procedural activities, OSINT, evidence, proving, properties of evidence.

УДК 341.217

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.29>*Д. В. Тробюк*

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ДОТРИМАННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС НЕСЕННЯ СЛУЖБИ НА БЛОКПОСТАХ
ПРЕДСТАВНИКАМИ СИЛ СЕКТОРА БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ
В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ**

Постановка проблеми. Сучасні глобальні виклики, зокрема збройні конфлікти, агресія з боку російської федерації, терористична діяльність та інші загрози національній безпеці, ставлять перед Україною низку завдань щодо забезпечення безпеки та оборони на всіх рівнях. Питання правових засад службової діяльності та дотримання прав людини під час несення служби на блокпостах представниками сил сектора безпеки та оборони в умовах правового режиму воєнного стану, набуло своєї пікової актуальності та є одним із основних інструментів, який дозволяє державі в рамках правового поля оперативно реагувати на надзвичайні загрози та координувати їх діяльність. Україна, що перебуває з 2014 року в умовах війни з росією, потребує не тільки фортифікованого захисту кордонів і територіальної цілісності, а й зміцнення та вдосконалення правової системи та чіткої регламентації засад діяльності силовиків на блокпостах.

Одним із важливих елементів, що забезпечують стабільність та безпеку в умовах воєнного стану, є несення служби на блокпостах об'єктах, на яких здійснюється контроль за переміщенням осіб, транспорту, а також перевірка наявності відповідних дозволів. Вони є важливим елементом інфраструктури оборонної системи країни, оскільки виконують функції не лише з безпеки, але й з охорони державного кордону, контролю за переміщенням осіб, вантажу, а також упередження незаконних дій на території країни.

Службова діяльність на блокпостах в умовах воєнного стану потребує чіткого правового регулювання, що гарантує правильне застосування законів і норм, а також забезпечує баланс між необхідністю забезпечення безпеки в глобальному аспекті та правами людини. Складовою цього процесу є взаємодія силових структур України, зокрема Збройних Сил, Національної поліції, Національної гвардії, Служби безпеки, інших органів безпеки та місцевих органів влади, з метою належної організації виконання завдань на блокпостах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питання правових засад службової діяльності сил сектора безпеки та оборони на блокпостах займається багато правників, науковців та дослідників сучасності, зокрема: С.А. Комісаров, Ю.М. Великий, Л.О. Махова, В.Я. Покайчук, В.Д. Поливанюк, О.О. Мислива, С.А. Миронюк, В.В. Фурса; В.В. Біліченко, Є.С. Гіденко, А.Д. Наточій, Д.Г. Тінін та інші.

Метою наукової публікації є аналіз міжнародного досвіду, фактичного стану та змісту нормативно-правових актів, які регулюють питання засад службової

діяльності сил сектору безпеки та оборони на блокпостах в умовах воєнного стану в Україні, визначення проблем та викликів, що виникають в ході організації роботи блокпостів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст.1 Конституції, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, а територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. У ст. 17 зазначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їхній діяльності. Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. На території України забороняється створення і функціонування будь яких збройних формувань, не передбачених законом, не допускається розташування іноземних військових баз. У ст. 65 зазначено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Вказані положення у своїй сукупності виступають основою нормативно-правових актів, що регламентують діяльність, пов'язану із несенням служби на блокпостах [1].

Через повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну задля припинення незаконного обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин, наркотичних засобів та психотропних речовин, контрабанди, протидії диверсійній та терористичній діяльності ворожих спецслужб, виявлення та затримання осіб, які перебувають у розшуку, а також для охорони публічного порядку та безпеки країни постало питання обладнання блокпостів.

Блокпост – це дорожній укріплений контрольно-пропускний пункт із озброєною охороною, здатний самостійно тримати кругову оборону. Блокпост встановлюється на в'їзді/виїзді (вході/виході) на територію/з території, де введено воєнний стан та запроваджено комендантську годину. Там облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки, місця для відпочинку та забезпечення життєдіяльності особового складу, що виконує завдання на блокпосту. Серед блокпостів виділяють: постійні (стаціонарні), тимчасові та рухомі (мобільні). Вони відрізняються рівнем огляду, враховуючи службово-бойове завдання та району виконання завдань додатково можуть розміщатися приховані та спровоковані блокпости. Блокпост встановлюється для підтримання особливого періоду, режиму в'їзду та виїзду; перевірки, огляду та реєстрації всього руху людей, майна та транспортних засобів до і від контрольованої зони, а також у зоні відповідальності; заборони поставок зброї, боєприпасів

та вибухівок, а також вільному пересуванню екстремістів, терористів, диверсійно розвідувальних груп, осіб, оголошених у розшук у зоні відповідальності; ведення розвідки, зовнішньої ізоляції району дій ворога, незаконних збройних формувань, своєчасного виявлення їх пересування, шляхів можливого виходу бойовиків із районів їх зосередження, ізоляції й позбавлення доступу до джерел постачання, блокування дороги. Мережа блокпостів ускладнює діяльність диверсійних, терористичних груп [2].

Організація несення служби на блокпостах регламентується: Конституцією України, ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про правовий режим воєнного стану», «Про національну поліцію», Тимчасовим порядком контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей, Порядком встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, тощо.

Воєнний стан є особливим правовим режимом, вводиться державою у випадку загрози національній безпеці або в разі агресії з боку іншої держави. В Україні воєнний стан регулюється кількома основними нормативно-правовими актами, серед яких найважливішими є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та інші законодавчі та підзаконні акти, що забезпечують правову основу для введення воєнного стану та регулювання діяльності органів влади та силових структур під час його дії.

Конституційні засади введення воєнного стану регламентуються ст.106 Конституції України. Введення воєнного стану є компетенцією Президента України, який за поданням Ради національної безпеки і оборони має право запропонувати Верховній Раді введення воєнного стану на певній території країни або в усій державі. Процедура введення воєнного стану передбачає, що Президент подає указ до ВРУ, яка має затвердити цей указ. Після ухвалення Указу, він стає обов'язковим для виконання усіма органами державної влади та іншими організаціями. Конституція України визначає також основні обмеження, що можуть бути застосовані в умовах воєнного стану, зокрема обмеження прав і свобод громадян, використання військових формувань для забезпечення правопорядку та інших заходів з оборони держави.

Важливим джерелом, що здійснює нормативно-правове регулювання діяльності щодо несення служби на блокпостах, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який встановлює порядок введення та скасування воєнного стану, визначає основні засоби його реалізації, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. У ст. 8 Закону закріплені заходи правового режиму воєнного стану, зокрема: встановлення у порядку, визначеному КМУ, особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; перевірка у порядку, визначеному КМУ, документів у осіб,

проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу/вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України, тощо.

У ст. 16 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» вказано, що за рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію в установленому порядку указом Президента України, утворені відповідно до законів України військові формування залучаються разом із правоохоронними органами до вирішення завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, згідно з їхнім призначенням та специфікою діяльності. Фактично безпосередньо регламентує діяльність щодо несення служби на блокпостах не лише поліцейськими, а і будь-якими правоохоронними органами. Ст.18 Закону зазначає, що порядок взаємодії військового командування та військових адміністрацій із міністерствами, центральними органами виконавчої влади щодо забезпечення додержання правового режиму воєнного стану, захисту безпеки громадян, інтересів держави, а також підпорядкування їм інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів або їх з'єднань, військових частин, установ та організацій визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України [3].

Джерелом, що регламентує несення поліцейськими служби на блокпосту, є ЗУ «Про Національну поліцію», що визначає правові засади організації та діяльності Національної поліції України, статус поліцейських, а також порядок проходження служби в Національній поліції України, регламентує заходи, що можуть застосовуватися поліцейськими під час несення служби на блокпосту. Ст.32 зазначає випадки, коли поліцейські можуть перевірити документи у особи. Ст.33 дозволяє опитати особу, ст. 34 провести поверхневу перевірку та огляд, у ст.37 містяться обмеження пересування особи чи транспорту, ст. 40 дає можливість застосувати технічні засоби, у ст.ст.42–46-1 вказана правомірність застосування заходів примусу [4].

Ще одним нормативним актом, що регламентує несення служби на блокпостах, є Порядок встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан. Цей Порядок визначає процедуру встановлення заходів особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або її окремих місцевостях, де введено воєнний стан, що здійснюються військовим командуванням разом із військовими адміністраціями самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів АРК, органів місцевого самоврядування. Цей Порядок також містить визначення поняття «блокпост» – як посилений контрольно-пропускний пункт, що за рішенням військового командування тимчасово встановлюється на вході/виході (в'їзді/виїзді) на територію/з території, де введено воєнний стан і встановлено особливий режим (за винятком державного кордону), на якому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки, місця для відпочинку та забезпе-

чення життєдіяльності особового складу, що виконує завдання на такому пункті, до складу якого можуть входити службові особи військових формувань та правоохоронних органів, що відповідно до закону залучені до здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Порядок визначає права та обов'язки службовців на блокпосту, та алгоритми їхньої діяльності [5].

Ефективність служби на блокпостах багато в чому залежить від налагодженої взаємодії між різними державними органами, зокрема між Збройними Силами України, Національною поліцією, Службою безпеки України та органами місцевого самоврядування. Ці органи мають спільно визначати завдання та координувати свою діяльність на територіях, де діють блокпости. Особливо важливою є взаємодія під час евакуації цивільного населення з районів бойових дій або в разі надзвичайних ситуацій. Також необхідно співпрацювати з органами місцевого самоврядування для забезпечення безпеки на територіях, що перебувають під контролем держави.

Організація служби на блокпостах вимагає дотримання чітких процедур і стандартів. Зазвичай, блокпости оснащуються необхідним технічним обладнанням, таким як метало детектори, рентгенівські сканери, мобільні засоби для перевірки документів та інші засоби контролю.

Особливу увагу необхідно приділяти питанням безпеки, адже під час перевірки транспортних засобів або осіб можуть виникати ситуації, що потребують застосування сили. Для цього важливо, щоб персонал блокпостів мав належну підготовку та розумів межі дозволеного використання сили, зокрема у випадках самооборони або захисту території.

Крім того, актуальним аспектом є психологічна підготовка військовослужбовців та правоохоронців, що несуть службу на блокпостах. Вони повинні мати навички ефективної комунікації з цивільним населенням, особливо у стресових ситуаціях, що можуть виникати під час перевірок.

Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей, – розглянемо як наступне джерело, що здійснює нормативно правове регулювання діяльності несення служби на блокпостах. Документ визначає окремі питання здійснення контролю за переміщенням через лінію зіткнення та/або в її межах в районі проведення воєнної операції на території Донецької та Луганської областей осіб, у тому числі транспортних засобів, за допомогою яких вони переміщуються, а також види блокпостів, контрольних пунктів в'їзду-виїзду, порядок їхнього функціонування, правила їх перетинання. Незважаючи на те, що зазначений Тимчасовий порядок переважно спрямований та направлений на регулювання несення служби на блокпостах у зоні антитерористичних операцій та операцій об'єднаних сил, його положення безпосередньо використовуються і під час несення служби на блокпостах в умовах воєнного стану. Документ містить ряд термінів та визначень, у тому числі термін «блокпост», як загороджувальний пункт у визначеному місці (на ділянці місцевості, у споруді або їх комплексі) в районі проведення антитерористичної операції (далі – АТО), призначений для контролю за рухом людей, транспортних засобів, перевірки в осіб документів, що посвідчують особу, особистого огляду осіб і огляду

речей, що при них знаходяться, огляду транспортних засобів та речей, що ними перевозяться, з метою запобігання несанкціонованому проникненню осіб на тимчасово неконтрольовану територію, проникненню з тимчасово неконтрольованої території учасників не передбачених законом збройних (воєнізованих) формувань, а також ввезення (вивезення) до/з району проведення АТО предметів і речовин, вилучених із цивільного обігу або обмежених в обігу; оборони сил та засобів, залучених до проведення АТО, від протиправних посягань із боку не передбачених законом збройних (воєнізованих) формувань. Тимчасовий порядок складається із 10 розділів, один із яких присвячений безпосередньо блокпостам. Так, у Розділі II Тимчасового порядку вказано, що блокпости за своїм місцезнаходженням, рівнем контролю за пересуванням осіб, вантажообігу, транспортних засобів поділяються на блокпости першого та другого рубежів з особливостями функціоналу перевірки: під час прямування з тимчасово неконтрольованої території та під час прямування до тимчасово неконтрольованої території [6].

На рівні підзаконних актів, зокрема, важливою є Інструкція з організації служби на блокпостах, яка визначає процедури перевірки осіб, автомобілів та вантажів, порядок огляду транспорту та осіб, а також вимоги до поведінки персоналу блокпостів. Це забезпечує дотримання законодавчих вимог і прав людини під час виконання службових обов'язків на блокпостах.

Правовий статус військовослужбовців та правоохоронців, які виконують обов'язки на блокпостах, визначається через взаємодію між різними органами влади та безпеки, зокрема між Збройними Силами України, Національною поліцією та Службою безпеки України. Діяльність сил сектору безпеки та оборони на блокпостах є складною і багатоаспектною, оскільки потребує не лише фізичної присутності сил, але й чіткої організації та координації між різними державними структурами. Важливим є також норма, яка регулює можливість тимчасового обмеження на права і свободи громадян, зокрема, право на вільне пересування. Ці обмеження є необхідними для забезпечення національної безпеки, але повинні бути чітко визначені в законодавстві і застосовуватися з дотриманням принципів пропорційності та необхідності. Важливою проблемою залишається забезпечення балансування між національною безпекою та правами людини. Необхідно враховувати, що незаконні або надмірні обмеження прав громадян можуть призвести до порушень основоположних прав, таких як право на недоторканність особи або право на захист від незаконних дій з боку держави. Для попередження таких порушень важливо визначити чітку відповідальність за дії, які суперечать законам, міжнародним стандартам та моральним нормам.

Адміністративна відповідальність: якщо порушення прав громадян під час перевірки на блокпостах носить менш серйозний характер, але все ж порушує законодавство, силовики можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності (штрафи, попередження чи дисциплінарні стягнення, такі як позбавлення премій або переведення на менш відповідальну роботу).

Кримінальна відповідальність: серйозні порушення прав людини (застосування незаконної сили, тортури, незаконне затримання чи обшук, крадіжки або інші злочини), винні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності

(може включати позбавлення волі, значні штрафи та інші покарання, передбачені Кримінальним кодексом України).

Дисциплінарна відповідальність: військовослужбовці та правоохоронці, які порушують дисципліну на блокпостах, притягуються до відповідальності (попередження, догани, пониження в посаді або звільнення).

Міжнародна відповідальність: у випадках серйозних порушень прав людини, які можуть бути класифіковані як військові злочини (наприклад, навмисні вбивства, знущання чи використання тортур), особи, що порушують міжнародні норми, можуть бути притягнуті до міжнародної відповідальності в межах міжнародних судів, зокрема Міжнародного кримінального суду.

Цивільні особи, що потрапляють на блокпости, можуть бути перевірені на відповідність вимогам, визначеним у законодавстві воєнного стану. Водночас вони мають певні права, які повинні бути захищені під час проходження через блокпости. В умовах воєнного стану особи, які проходять через блокпости, мають право: на інформацію щодо причин та порядку перевірки; на повагу до своєї гідності і недоторканності, навіть у разі перевірок або обшуків; на захист своїх прав, у разі порушення прав або незаконних дій з боку службовців, через звернення до керівництва або судові органи; на надання правової допомоги у разі потреби [7].

Водночас громадяни, які потрапляють на блокпости, мають виконувати певні обов'язки: пройти перевірку документів і транспортних засобів за запитом службовців; виконувати вказівки службовців, якщо це не суперечить їхнім правам; не створювати перешкоди для виконання службових обов'язків правоохоронними органами і військовослужбовцями; підкорятися вимогам безпеки на блокпостах, таким як зупинка на вимогу, надання документів, дотримання дистанції. Проте, незважаючи на обов'язки цивільних осіб, важливо враховувати, що в умовах воєнного стану державні органи повинні забезпечити баланс між безпекою та захистом основних прав людини. Наприклад, перевірки не повинні порушувати право на недоторканність особи або призводити до необґрунтованих обмежень свободи.

Оскільки діяльність на блокпостах в умовах правового режиму воєнного стану пов'язана з можливими порушеннями прав людини, важливо створити механізми контролю за дотриманням прав громадян та військовослужбовців. Це може включати: *встановлення незалежних спостерігачів* (оскільки блокпости можуть бути джерелом порушень прав, залучення представників правозахисних організацій або міжнародних спостерігачів може допомогти забезпечити прозорість дій силових структур); *покращення механізмів реагування на скарги* (створення системи скарг і звернень, де громадяни можуть подати заяву у випадку порушення їхніх прав під час проходження блокпостів); *навчання з міжнародних та національних стандартів прав людини, особливо в умовах правового режиму воєнного стану*.

В умовах воєнного стану міжнародно-правові норми відіграють важливу роль у регулюванні діяльності блокпостів. Вони допомагають забезпечити баланс між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів прав людини, а також зберігають законність дій державних органів в умовах збройного конфлікту.

Під час воєнного стану Україна зобов'язана дотримуватися низки міжнародних договорів, що мають вплив на діяльність сил сектору безпеки та оборони, зокрема в контексті функціонування блокпостів, серед яких:

Женевські конвенції 1949 року та їх додаткові протоколи, що встановлюють норми, що захищають осіб, які не беруть участь у бойових діях, зокрема цивільних осіб, поранених, хворих та військовополонених. Гарантують недоторканність та забороняють жорстоке поводження з людьми, що потрапили в ситуацію конфлікту, зокрема при перевірці на блокпостах.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966). Цей документ закріплює основні права людини, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу пересування, а також право на захист від незаконних арештів та затримань. Порушення цих прав може мати міжнародні наслідки для держави.

Європейська конвенція з прав людини. Згідно угоди, особи, що потрапляють під контроль правоохоронних органів або військових, повинні мати право на справедливе судове розгляд і можливість оскаржити будь-яке незаконне затримання чи обшук.

Конвенція ООН проти тортур і інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання – встановлює заборону на застосування тортур, знущань та жорстокого поводження з цивільними, що важливо для дотримання прав під час служби на блокпостах.

Міжнародне гуманітарне право (МГП) є одним з основних механізмів, що регулює поведінку держав в умовах збройного конфлікту. Воно включає правила, які повинні дотримуватися всі сторони конфлікту, щоб мінімізувати страждання цивільного населення та військових осіб.

Принципи гуманності та пропорційності. Діяльність на блокпостах повинна бути в межах гуманності та пропорційності, що означає, що обмеження прав і свобод осіб на блокпостах має бути мінімальним і лише в тих випадках, коли це необхідно для забезпечення національної безпеки.

Заборона на насильницькі методи допиту. МГП також забороняє застосування насильства та тортур до осіб, що потрапляють в зону конфлікту. Це означає, що військові та правоохоронці на блокпостах не мають права застосовувати будь-які жорстокі чи принижуючі методи контролю при перевірці осіб чи транспортних засобів.

Незалежні спостерігачі. МГП передбачає наявність незалежних органів спостереження за ситуацією в зонах конфлікту. Це дозволяє забезпечити прозорість діяльності військових та правоохоронців на блокпостах, а також попередити можливі порушення прав людини.

Під час воєнного стану діяльність блокпостів може потрапити під контроль міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ або Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), які мають мандат для спостереження за дотриманням гуманітарного права в умовах війни.

Організація Об'єднаних Націй здійснює моніторинг ситуації в зонах збройних конфліктів і може втручатися в разі порушення міжнародних стандартів, зокрема

у випадках масових порушень прав людини, таких як незаконні затримання чи порушення прав на свободу пересування.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі займається спостереженням за ситуацією в країнах, де є загроза безпеці або конфлікти. Вона також має механізми для моніторингу дотримання прав людини на блокпостах і може виступати посередником у випадках порушень.

Міжнародний комітет Червоного Хреста забезпечує гуманітарну допомогу і надає допомогу особам, що потрапили в зону конфлікту; здійснює моніторинг за дотриманням стандартів гуманітарного права, зокрема в контексті поводження з військовополоненими та цивільними.

В умовах воєнного стану на блокпостах можуть виникати проблеми, що стосуються дотримання міжнародних стандартів прав людини. Однією з головних проблем є необхідність забезпечення балансу між безпекою та дотриманням прав людини. Протягом бойових дій порушення прав можуть бути не тільки результатом недбалості, а й свідомим порушенням законодавства. Крім того, виклики можуть виникати через:

- невідповідність між національними і міжнародними стандартами;
- відсутність чіткої процедури моніторингу прав людини;
- політичні та соціальні фактори [8].

Правове регулювання діяльності сил сектору безпеки на блокпостах є одним із ключових аспектів забезпечення національної безпеки та дотримання прав людини в умовах воєнного стану. Незважаючи на існуючі нормативно-правові акти та процедури, що регулюють таку діяльність, є низка аспектів, які потребують вдосконалення для більш ефективного і справедливого виконання службових обов'язків. Однією з основних проблем є деяка невідповідність між національними нормативно-правовими актами та міжнародними стандартами, зокрема в контексті обмеження прав та свобод громадян у період воєнного стану. Для вдосконалення правового регулювання необхідно:

розробити детальні інструкції щодо поведінки на блокпостах, які повинні містити конкретні рекомендації щодо застосування сили, перевірки документів, обшуку транспорту та пасажирів. Це дозволить запобігти різноманітним правопорушенням і неузгодженості в діяльності силових структур;

у разі введення воєнного стану особливо ретельно переглянути законодавство про обмеження прав громадян, яке повинно чітко визначати межі застосування обмежень прав, зокрема на свободу пересування, особисту недоторканність, права на конфіденційність та інші права, передбачені міжнародними угодами;

розробити конкретні правові норми, що стосуються діяльності блокпостів, не тільки визначення процедур контролю за особами та транспортом, а й захисту прав громадян, встановлення чітких критеріїв для застосування заходів примусу та превентивних заходів;

забезпечити якісну підготовку та навчання персоналу, який залучається до виконання завдань на блокпостах, зокрема з основ прав людини, міжнародного гуманітарного права, а також з етики та психології поведінки під час виконання службових обов'язків. Це дозволить зменшити кількість випадків неправомірного застосування сили та інших порушень прав громадян;

при підготовці особового складу приділити особливу увагу реальними сценаріям, що виникають на блокпостах, ситуаціям, що можуть призвести до порушень прав, таких як агресія з боку цивільних осіб, застосування сили в умовах стресу та обмежених ресурсів;

проводити навчання з особливостей надання першої допомоги та медичних процедур;

залучити громадські організації до моніторингу діяльності блокпостів, розширити участь правозахисних та громадських організацій у спостереженні за дотриманням прав людини на блокпостах. Реалізація через створення незалежних груп спостереження, які мали б доступ до блокпостів і могли б зафіксувати порушення прав громадян;

створити механізми для анонімного подання скарг на порушення прав, що стосуються діяльності блокпостів. Це може бути реалізовано через спеціальні онлайн-платформи або гарячі лінії, де громадяни можуть повідомляти про будь-які порушення без побоювання за свою безпеку;

використовувати безконтактні способи перевірки документів, зокрема через електронні бази даних, що дозволяє знижувати час, витрачений на перевірку, та зменшувати ризик зловживань, а також системи автоматичного моніторингу, засобів відеофіксації, систем автоматичного розпізнавання номерних знаків та технологій для ідентифікації осіб, що дозволить значно зменшити ймовірність порушень при перевірці транспортних засобів та осіб;

створити спеціальні цифрові платформи для миттєвого обміну інформацією між різними правоохоронними органами та службами безпеки, що дозволить оперативніше реагувати на ситуації та запобігати порушенням під час перевірки;

чітко визначити систему відповідальності за порушення прав громадян та за неналежне виконання службових обов'язків, створити механізм правової захищеності представників сил сектора безпеки та оборони, які виконують завдання на блокпостах. Розробити стандарти/процедури для притягнення до відповідальності силовиків, що порушують права громадян;

надати доступ до правової допомоги військовослужбовцям та правоохоронцям, якщо вони стали об'єктом неправомірних звинувачень чи порушень їхніх прав, що сприяє ефективності роботи на блокпостах і підвищує довіру до правоохоронних органів

Висновки. Під час введення воєнного стану діяльність сил сектору безпеки, зокрема на блокпостах, набуває особливої значущості для забезпечення національної безпеки та правопорядку в країні. Правові засади, які регулюють діяльність блокпостів, повинні забезпечувати належний баланс між безпекою та дотриманням прав людини, враховуючи специфіку воєнного стану. Аналіз правових норм, що стосуються діяльності на блокпостах, показує, що існують певні проблеми, пов'язані з недостатньо чіткими і детальними регламентами, які б чітко визначали межі дії службовців і гарантували дотримання прав громадян. Водночас практична реалізація правових норм виявляє необхідність покращення підготовки персоналу, вдосконалення організаційних процесів на блокпостах, а також розширення можливостей для незалежного моніторингу діяльності сил сектору безпеки.

Враховуючи викладене, можна стверджувати, що для забезпечення належної роботи блокпостів під час воєнного стану важливо проводити комплексні заходи, що охоплюють правову, організаційну та технологічну складову. Удосконалення цих аспектів дозволить значно підвищити ефективність і правомірність дій сил сектору безпеки, забезпечити захист прав громадян та створити умови для стабільності і безпеки в країні.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Порядок здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020р. №573 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-p#Text>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>.
5. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1455. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>.
6. Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: наказ першого заступника керівника антитерористичного центру при Службі безпеки України (керівника антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 14.04.2017 № 222ог. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v222_950-17#Text.
7. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
8. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Аналіз законодавства у сфері обмежень права на приватність в умовах воєнного стану – 2024. – URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Preview_Limit_privacy_A4.pdf

Анотація

Тробюк Д. В. Правові засади службової діяльності та дотримання прав людини під час несення служби на блокпостах представниками сил сектору безпеки та оборони в умовах правового режиму воєнного стану. – Стаття.

У статті розглянуто правові засади службової діяльності та дотримання прав людини під час несення служби на блокпостах представниками сил сектору безпеки та оборони в умовах правового режиму воєнного стану. Проведений аналіз міжнародного досвіду, фактичного стану та змісту нормативно-правових актів, що регулюють питання засад службової діяльності сил сектору безпеки та оборони на блокпостах в умовах воєнного стану в Україні. Особливу увагу приділено аспекту дотримання прав людини при здійсненні контролю силами сектору безпеки та оборони.

Актуальність проблеми полягає у тому, що в умовах воєнного стану забезпечення безпеки на блокпостах потребує особливої уваги з огляду на ризики порушень прав громадян, корупційні прояви, а також недостатній рівень правової обізнаності та професіоналізму осіб, що несуть службу. Особливо важливою є роль правових засад, які повинні бути чітко визначені та адаптовані до умов сучасних загроз.

Запропоновані пропозиції щодо забезпечення належної роботи блокпостів під час воєнного стану через проведення комплексних заходів, що охоплюють правову, організаційну та технологічну складову. Врахування цих вимог дозволить значно підвищити ефективність і правомірність дій сил сектору безпеки та оборони в забезпеченні захисту прав громадян та створенні умов для стабільності і безпеки в країні.

В результаті дослідження підняті проблеми, що стосуються дотримання міжнародних стандартів прав людини; покращення співпраці та взаємодії державних та міждержавних органів; за відсутності

чіткої структурної визначеності, зроблено висновок про необхідність вдосконалення правових норм і процедур, які регулюють діяльність на блокпостах, з метою забезпечення ефективного контролю та захисту прав громадян в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правовий режим воєнного стану, блокпост, сили сектору безпеки та оборони, службова діяльність, права людини.

Summary

Trobyuk D. V. Legal principles of service and observance of human rights during service at checkpoints by representatives of the security and defense sector forces under the legal regime of martial law. – Article.

The article examines the legal principles of service and observance of human rights during service at checkpoints by representatives of the security and defense sector forces under the legal regime of martial law. An analysis of international experience, the actual state and the content of regulatory and legal acts regulating the issues of the principles of service of the security and defense sector forces at checkpoints under martial law in Ukraine was conducted. Special attention is paid to the aspect of observance of human rights when exercising control by the security and defense sector forces.

The relevance of the problem lies in the fact that under martial law, ensuring security at checkpoints requires special attention due to the risks of violations of citizens' rights, corruption, as well as the insufficient level of legal awareness and professionalism of persons serving. The role of legal principles is particularly important, which must be clearly defined and adapted to the conditions of modern threats.

Proposals are made to ensure the proper operation of checkpoints during martial law through comprehensive measures covering the legal, organizational and technological components. Taking these requirements into account will significantly increase the effectiveness and legitimacy of the actions of the security and defense sector forces in ensuring the protection of citizens' rights and creating conditions for stability and security in the country.

As a result, problems were raised regarding compliance with international human rights standards; improving cooperation and interaction between state and intergovernmental bodies; in the absence of clear structural certainty, a conclusion was drawn about the need to improve legal norms and procedures that regulate activities at checkpoints in order to ensure effective control and protection of citizens' rights under martial law.

Key words: legal regime of martial law, checkpoint, security and defense sector forces, service, human rights.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.30>

Ю. І. Тюря

РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: ВИКЛИКИ, РИЗИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ¹

Постановка проблеми. Сучасний світ соціальних медіа активно інтегрує технології штучного інтелекту (далі – ШІ) для оптимізації контенту, розширення його охоплення та впровадження інноваційних форматів. Автоматичний переклад тексту, синтез голосу, персоналізовані рекомендації – це тільки деякі приклади застосування ШІ, що спрямовані на покращення користувацького досвіду та забезпечення доступу до якісної інформації. Саме генеративний ШІ, зокрема, має значний потенціал трансформації медіавиробництва, дистрибуції та взаємодії з аудиторією.

Швидкість, з якою ШІ революціонізує медіаіндустрію, перевершує темпи попередніх технологічних інновацій. Сучасні редакційні інструменти на основі ШІ пропонують широкі можливості для оптимізації робочих процесів, генерації контенту та прогнозування уподобань аудиторії. Проте ця еволюція супроводжується появою складних етичних, юридичних та безпекових викликів, які постають перед усіма учасниками медіапростору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці зарубіжних науковців, серед яких варто відзначити роботу Хуррама Баїга (Khurram Baig), Амайка Алтафа (Amaïqa Altaf) та Мухаммада Азама (Muhammad Azam), що аналізували вплив ШІ на трансформацію медіапростору. Вагомий внесок у розуміння проблематики використання ШІ у сфері медіа зробили також Каміль Веласко Лім (Camille Velasco Lim), Ю-Пен Чжу (Yu-Peng Zhu), Мухаммад Омар (Muhammad Omar) та Хан-У Пак (Han-Woo Park), чий дослідження зосереджувалися на питаннях регулювання ШІ у соціальних медіа та аналізі потенційних ризиків його застосування.

Особливу цінність для дослідження становить аналіз позиції Європейської мовної спілки (The European Broadcasting Union, EBU) – провідного світового альянсу суспільних медіа – щодо використання генеративного ШІ у медіапросторі.

У контексті національного регулювання проаналізовано ключові документи, що визначають підходи до використання ШІ в українському медіапросторі: «Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту у сфері медіа» та «Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри».

¹ Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту у сфері освіти «Безпечний штучний інтелект: Європейський правовий вимір» [101176092, спільний проєкт НТУ «Дніпровська політехніка», Еразмус+ Фонду Жана Моне і Європейського виконавчого агентства з питань освіти й культури (EACEA)]. Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення її змісту, який відображає виключно погляди та думки автора, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Мета статті дослідити вплив технологій штучного інтелекту на функціонування соціальних медіа, проаналізувати основні виклики та ризики використання ШІ в медіапросторі, а також визначити ефективні підходи до регулювання застосування цих технологій.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток ШІ всебічно трансформував різноманітні сфери людської діяльності, а соціальні медіа стали не лише відображенням цих змін, але й потужним каталізатором та платформою їхньої реалізації. Інтеграція складних технологій ШІ у платформи соціальних медіа призвела до радикального переосмислення принципів міжособистісної комунікації та групової динаміки, які раніше важко було передбачити. Алгоритмічні системи, що базуються на машинному навчанні, створили багатовимірний простір взаємодії, де технологічні можливості синергійно поєднуються з людськими потребами у спілкуванні та самовираженні.

Феномен генеративного ШІ, зокрема, знаменує собою початок нової ери, що характеризується фундаментальними змінами у сприйнятті й взаємодії з реальністю, де межі між людським та машинним інтелектом стають все більш розмитими.

Одним з найбільш помітних наслідків впровадження ШІ у соціальні медіа є оптимізація комунікаційних процесів. Алгоритми, які ґрунтуються на ШІ, здійснюють модерацію контенту та персоналізацію користувацького досвіду, що, своєю чергою, призводить до формування більш цілеспрямованого та релевантного інформаційного простору для кожного окремого користувача.

Зокрема, системи рекомендацій, що використовують методи машинного навчання, аналізують вподобання й поведінку користувачів з метою пропонування контенту, який відповідає їхнім інтересам, стимулюючи таким чином користувачів до більш активної та персоналізованої взаємодії з платформою. Крім того, чат-боти й віртуальні асистенти, що використовують технології обробки природної мови, здатні імітувати людську розмову, надаючи користувачам миттєву підтримку і доступ до необхідної інформації. Зазначені досягнення не тільки спрощують комунікацію, але й сприяють подоланню мовних бар'єрів і покращенню порозуміння завдяки можливостям перекладу та контекстуальних підказок, що створює умови для інклюзивного й глобального спілкування у цифровому просторі.

Втім, вплив ШІ на соціальні медіа виходить далеко за межі окремих користувацьких досвідів через системну трансформацію самих основ соціальної взаємодії у цифровому просторі. Наприклад, алгоритмічні системи, інтегровані у соціальні платформи, здійснюють багаторівневий аналіз соціальної комунікації, виявляючи приховані закономірності та тенденції у поведінці користувачів і, як наслідок, визначають динаміку формування мережевих спільнот.

Такі пропозиції як-от додавання в друзі, рекомендації груп за інтересами та персоналізовані стрічки новин, є яскравими прикладами того, як ШІ допомагає користувачам знаходити однодумців і формувати спільноти. Алгоритми ШІ аналізують профіль користувача, його активність, уподобання та взаємодію з іншими користувачами, щоб запропонувати потенційно цікаві контакти та групи, сприяючи розширенню соціального кола користувачів і поглибленню існуючих зв'язків.

Окрім сприяння встановленню нових зв'язків, ІІІ також відіграє важливу роль у покращенні якості вже існуючих онлайн-стосунків. Завдяки можливостям фільтрації шкідливого контенту, виявлення фейкових акаунтів і неавтентичної поведінки, ІІІ створює безпечне та надійне онлайн-середовище. Відповідно це дозволяє користувачам значно зменшити ризики щодо таких онлайн-загроз, як: кібербулінг, шахрайство та дезінформація, хоча слід пам'ятати, що абсолютна безпека в цифровому просторі наразі недосяжна.

Однак, парадоксально, що ті самі технології ІІІ, які покликані покращити досвід користувачів у соціальних медіа, водночас створюють нові проблеми та етичні виклики. Персоналізація контенту може обернутися формуванням так званих «ехокамер» (інформаційна бульбашка), де панують одноманітні погляди. ІІІ-боти та дипфейки стають інструментами маніпуляції й дезінформації, підриваючи довіру суспільства до цифрового світу. Постійний моніторинг даних користувачів, необхідний для роботи ІІІ, ставить під сумнів дотримання принципів конфіденційності та захисту персональної інформації.

Ехокамера як соціально-психологічний феномен являє собою особливий інформаційний простір, де людина переважно стикається з інформацією й думками, що підтверджують її вже існуючі переконання. Це замкнена система, яка зміцнює власні погляди, одночасно виключаючи або маргіналізуючи альтернативні точки зору. У такому середовищі інформація циркулює всередині групи, підсилюючись та набуваючи вигляду незаперечної істини, навіть якщо вона є упередженою або неправдивою [1].

Історично формування ехокамер було характерним для фізичних зустрічей, таких як: світські чи релігійні зібрання, політичні мітинги та інші. Однак з появою соціальних мереж й алгоритмів персоналізації контенту, ехокамери стали серйозною проблемою цифрового простору. Сучасні цифрові ехокамери формуються автоматично, базуючись на складних алгоритмах машинного навчання, які аналізують поведінку користувачів [2, с. 285].

Алгоритми відстежують кожну людську реакцію – лайки, репости, коментарі, час перегляду, – формуючи все більш точну модель уподобань користувача. Механізм формування цифрових ехокамер посилюється через природну схильність користувачів підписуватися на джерела інформації, що відповідають їхнім поглядам. Тривале перебування в інформаційній ехокамері має серйозні когнітивні наслідки. Відсутність взаємодії з альтернативними точками зору призводить до атрофії навичок критичного мислення та здатності до раціональної оцінки протилежних аргументів. Користувачі поступово втрачають здатність до конструктивного діалогу з носіями інших поглядів, що призводить до поглиблення соціальної поляризації. Інтернет, що мав би об'єднувати людей та надавати доступ до різноманітних джерел інформації, несподівано стає середовищем для формування ізольованих «інформаційних бульбашок».

Наслідком функціонування ехокамер є поглиблення розриву між різними соціальними групами. Люди, занурені у власні інформаційні бульбашки, стають все більш категоричними у своїх переконаннях та менш схильними до діалогу з опонентами. Своєю чергою, посилення поляризації суспільства ускладнює пошук

компромісів і руйнує комунікацію між різними групами, створюючи перешкоди для порозуміння та співпраці.

Сучасні технології ІІІ досягли такого рівня розвитку, що здатні створювати надзвичайно правдоподібний синтетичний контент – від текстових матеріалів до відеозаписів, коли навіть досвідчені користувачі медіа стикаються зі складнощами верифікації достовірності контенту.

Особливої гостроти проблема набуває в контексті виборчих процесів. Технології дипфейків, зокрема продукують безпрецедентні можливості для політичних маніпуляцій через створення фальшивих відеоматеріалів за участю політичних діячів. Перетин тонкої межі між об'єктивним висвітленням подій та участю в маніпулятивних схемах може мати далекосяжні негативні наслідки для демократичних інститутів і суспільної стабільності, особливо в контексті електоральних процесів [3].

Водночас стрімкий розвиток генеративного ІІІ породжує низку складних питань, пов'язаних з авторським правом. Традиційно, авторське право захищає оригінальні твори, створені людиною. Однак, коли ІІІ генерує текст, зображення, музику або інший контент, виникає невизначеність щодо того, хто є справжнім автором і кому належать права на цей твір. Наразі все більше контенту, який раніше створювався виключно людьми, тепер генерується алгоритмами [3].

Втім проблема авторського права на контент, створений ІІІ, залишається складною та невирішеною. Наразі такий контент, як правило, не відповідає вимозі щодо оригінальності, необхідної для отримання захисту авторського права. Проте, з розвитком технологій ІІІ, ситуація може змінитися. Якщо системи ІІІ досягнуть рівня, коли вони зможуть генерувати справді оригінальний та непередбачуваний контент, що відображає власну «творчість», питання про захист авторських прав на такі твори стане ще більш актуальним.

Поряд з цим, упередженість і справедливість у роботі ІІІ залишаються одними з ключових викликів сучасності. Якість контенту, створеного з застосуванням ІІІ, безпосередньо залежить від якості даних, на яких він навчався. Якщо навчальні дані містять упередження, то й контент, згенерований ІІІ, неминуче відображатиме ці упередження, що призведе до посилення несправедливості та дискримінації. Ця проблема не обмежується лише сферою медіа, вона також актуальна для таких галузей, як охорона здоров'я, фінанси та працевлаштування. Проте саме медіа, як джерела інформації, що претендують на об'єктивність та формують громадську думку, несуть особливу відповідальність у цьому питанні. Упереджений контент, поширений через медіа, суттєво впливає на формування стереотипів і упереджень у суспільстві [3].

З огляду на масштаб та серйозність цієї проблеми, для суб'єктів у сфері медіа критично важливим завданням стає впровадження системних заходів протидії цим загрозам. Зокрема, має бути передбачено проведення регулярних аудитів інструментів ІІІ з детальним аналізом алгоритмів, оцінкою якості наборів даних і перевіркою процесів впровадження технологій ІІІ.

Отже, разом з численними перевагами використання технологій ІІІ у соціальних медіа, зростають і ризики, зокрема дезінформація, поширення шкідливого

контенту чи маніпуляція поведінкою користувачів, що вимагає впровадження ефективних регуляторних підходів для мінімізації негативних наслідків.

Аналіз наявних практик правового регулювання дозволяє виділити три основні моделі регулювання ІІІ у сфері медіа: саморегулювання, законодавче регулювання та спільне регулювання, кожна з яких має свої переваги та обмеження [4].

Саморегулювання є найбільш гнучким підходом, завдяки якому медіаіндустрія самостійно розробляє і впроваджує правила й етичні кодекси використання ІІІ, що дозволяє їй швидко адаптуватися до технологічних змін і враховувати специфіку різних соціальних платформ.

Показовим прикладом формування практики саморегулювання стала реакція професійної медійної спільноти на інцидент з використанням неперевіреної інформації, згенерованої ІІІ, яка була поширена через соціальні медіа «Нового каналу».

3 квітня 2023 року в Instagram-акаунті «Нового каналу» з'явився допис, присвячений 105-річчю з дня народження відомого українського письменника Олеся Гончара. У дописі було наведено кілька «маловідомих фактів» з життя митця, проте читачі швидко з'ясували, що ці факти не тільки не були маловідомими, а й виявилися хибними. Публікація недостовірних «маловідомих фактів» про видатного українського письменника викликала обґрунтоване обурення аудиторії та спровокувала професійну дискусію щодо етичних стандартів використання ІІІ у журналістській практиці.

Команда «Нового каналу» визнала свою помилку та пояснила її використанням чат-бота на основі ІІІ (ChatGPT) для підготовки допису, підкресливши, що ІІІ, хоч і є корисним інструментом, потребує ретельної перевірки інформації, яку він генерує [5].

Цей випадок підкреслює необхідність дотримання базових журналістських стандартів навіть при використанні новітніх технологій. Принцип «довіряй, але перевіряй» набуває особливої актуальності у контексті роботи з контентом, згенерованим ІІІ. Визнання того, що «людину ніщо не замінить» у процесі верифікації інформації, має стати важливим висновком для всієї медіаспільноти.

У відповідь на такі виклики Міністерство цифрової трансформації України разом із партнерами та профільними експертами розробило Рекомендації щодо відповідального використання штучного інтелекту в медіа.

У рекомендаціях наголошено, що «медіа та журналісти відіграють важливу роль у розробці та оновленні стандартів відповідального використання ІІІ у сфері медіа й повинні мати чітке та узгоджене між собою бачення. Рекомендується напрацьовувати галузеві кодекси та внутрішні рекомендації щодо безпечного, етичного використання ІІІ у сфері медіа, яке ґрунтується на принципах поваги до прав людини, демократії та верховенства права» [6].

На основі аналізу Рекомендацій з відповідального використання штучного інтелекту в медіа, можна сформулювати декілька ключових практичних порад для суб'єктів у сфері медіа.

Зокрема при підготовці інформаційних матеріалів, створених за допомогою ІІІ, має бути забезпечено належний редакційний контроль, щоб прийняття остаточного рішення щодо публікації такого контенту завжди залишалося за людиною-редактором.

Для забезпечення прозорості та уникнення введення аудиторії в оману, будь-який контент, створений з використанням ШІ, повинен бути чітко позначений. Рекомендується використовувати відповідне маркування, наприклад, «Матеріал, згенерований з використанням штучного інтелекту». При підготовці новинного контенту варто утримуватися від використання згенерованих ШІ зображень, які імітують реальні події, оскільки це може призвести до поширення дезінформації.

Незалежно від того, наскільки потужним є ШІ, кожен матеріал, створений за його допомогою, потребує ретельної перевірки. Важливо використовувати спеціальні інструменти для виявлення дипфейків та іншої неправдивої інформації.

Водночас успішне та відповідальне використання ШІ у медіа неможливе без належної підготовки персоналу. Навчання професійних кадрів має охоплювати як технічні аспекти роботи з системами ШІ, так і розуміння етичних принципів і можливих ризиків використання цих технологій.

При використанні систем ШІ необхідно забезпечити належний захист персональних даних і конфіденційної інформації. Важливо також дотримуватися прав інтелектуальної власності, що передбачає отримання дозволів у правовласників на використання тих матеріалів, на основі яких ШІ створює новий контент.

При використанні штучного інтелекту для генерації контенту необхідно дотримуватися прав інтелектуальної власності та отримувати дозволи від правовласників на використання тих матеріалів, на основі яких створюється новий контент.

Таким чином, інцидент з «Новим каналом» став своєрідним «тест-кейсом», який підтвердив необхідність регулювання використання ШІ у медіапросторі, зокрема шляхом саморегулювання та розробки відповідних рекомендацій.

Законодавче регулювання забезпечує більш жорсткий контроль за використанням ШІ у медіапросторі шляхом встановлення обов'язкових для виконання вимог на державному рівні, зокрема закріплення відповідальності за поширення неправдивої інформації та чітке маркування контенту, створеного ШІ. Однак для забезпечення належного моніторингу та контролю за дотриманням цих законодавчих норм, необхідно одночасно і створити спеціальні державні органи, які б мали повноваження з перевірки, виявлення порушень та застосування відповідних санкцій. Хоча такий підхід гарантує жорсткий контроль, проте обмежує гнучкість й автономію медіасередовища.

Спільне регулювання поєднує елементи саморегулювання й законодавчого контролю, передбачаючи співпрацю між медіаорганізаціями та державою. За таким підходом медійна спільнота сама встановлює базові стандарти роботи з ШІ, проте держава контролює їх дотримання у правовому полі. Наприклад, незалежні медійні ради створюють етичні кодекси для галузі, а державні органи слідкують за тим, щоб ці правила виконувалися у межах законодавства.

Проте оптимальний підхід до регулювання ШІ у соціальних медіа може відрізнятися залежно від країни та її правової системи. Важливо знайти баланс між стимулюванням інновацій та захистом суспільних інтересів.

В Україні наразі ключовим підходом до регулювання використання ШІ у медіа є саморегулювання. Цей вибір зумовлений складністю та новизною технологій ШІ, а також узгоджується з позицією Міністерства цифрової трансформації України,

відображеною у Білій книзі з регулювання ІІІ: бачення Мінцифри. На поточному етапі розвитку ІІІ Мінцифра вважає саморегулювання найдодільнішим підходом, оскільки він забезпечує гнучкість в умовах швидких технологічних змін і дозволяє уникати надмірної законодавчої зарегульованості.

Як зазначає Мінцифра «Штучний інтелект у тому вигляді, з яким ми маємо нагоду взаємодіяти останні декілька років, є абсолютно новим явищем для українського суспільства та людства загалом», тому на даний час розробка ефективного регулювання ІІІ є складним і комплексним завданням, навіть з урахуванням наявного експертного досвіду та потенціалу українського наукового, технічного та юридичного середовища [7].

Однак досвід «Нового каналу» та подальша реакція медіаспільноти демонструють, що галузь здатна самостійно виробляти механізми контролю та реагування на виклики, пов'язані з використанням ІІІ. Рекомендації Мінцифри щодо відповідального використання ІІІ в медіа закладають фундамент для формування галузевих стандартів щодо відповідального використання ІІІ.

Утім, для ефективної реалізації саморегулювання необхідно забезпечити прозорість процесів, регулярний аудит систем ІІІ, а також впровадження механізмів моніторингу й підзвітності.

Висновки. У підсумку можна зазначити, що інтеграція ІІІ у соціальні медіа створює як значні можливості для оптимізації контенту та покращення користувацького досвіду, так і серйозні виклики. Основними проблемами є формування ехокамер, поширення дезінформації через дипфейки, питання захисту авторських прав на контент, створений ІІІ, та упередженість алгоритмів.

Сучасне правове регулювання використання ІІІ для створення контенту в соціальних медіа знаходиться у перехідному стані та створює певну «сіру зону». На цей час використання ІІІ для генерації матеріалів у медіа загалом вважається прийнятним, проте відсутність судової практики та законодавчих норм залишає багато питань відкритими. Водночас технології ІІІ розвиваються значно швидше, аніж законодавство встигає реагувати на зміни й адаптуватися, що своєю чергою створює певну правову невизначеність.

Саморегулювання дозволяє медіаспільноті оперативно реагувати на нові виклики, розробляти та впроваджувати етичні норми використання ІІІ, враховуючи специфіку кожної платформи. При цьому держава може зосередитись на моніторингу ситуації та накопиченні досвіду для майбутнього формування збалансованої законодавчої бази.

Література

1. Бред Бартлетт. Що таке ехокамери? URL: <https://kidslox.com/ua/guide-to/echo-chamber/>.
2. Baig, K., Altaf, A., & Azam, M. (2024). Impact of AI on Communication Relationship and Social Dynamics: A qualitative Approach. Bulletin of Business and Economics (BBE), 13(2), 282 – 289. <https://doi.org/10.61506/01.00283>.
3. Navigating the Ethical, Legal and Security Aspects of AI Editorial Tools in Media : Ring Publishing. URL: <https://ringpublishing.com/blog/ai-tools-and-insights/the-ethical-and-legal-challenges-of-ai-in-media/4g2vh4b>.
4. Media law and regulation: Free Press Unlimited. URL: <https://kq.freepressunlimited.org/themes/enabling-environment/media-law-and-policy/media-law-and-regulation/>.

5. «Новий канал» через ChatGPT поширив фейкову біографію Олеса Гончара : MEDIASAPIENS. URL: <https://ms.detector.media/profstandarti/post/31588/2023-04-04-novyy-kanal-cherez-chatgpt-poshyryv-feykovu-biografiyu-olesya-gonchara/>.

6. Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту у сфері медіа. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%A8%D0%86_%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0.docx.pdf.

7. Біла книга з регулювання ІІІ в Україні: бачення Мінцифри. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf>.

Анотація

Тюрю Ю. І. Регулювання штучного інтелекту у соціальних медіа: виклики, ризики та можливості. – Стаття.

У статті досліджується вплив технологій штучного інтелекту (ІІІ) на функціонування соціальних медіа шляхом аналізу як потенційних можливостей, так і пов'язаних з цим викликів й ризиків. Особлива увага приділяється питанням регулювання використання ІІІ у медіа-просторі та пошуку оптимального балансу між технологічним розвитком і захистом суспільних інтересів.

У роботі детально аналізуються трансформаційні процеси, спричинені інтеграцією ІІІ у соціальні медіа, зокрема оптимізація комунікаційних процесів, персоналізація користувацького досвіду та формування нових моделей соціальної взаємодії. Водночас наголошено на проблемних аспектах, таких як формування інформаційних бульбашок («ехокамер»), поширення дезінформації через технології дипфейку та захист авторських прав на контент, створений за допомогою ІІІ.

У статті розглянуто три основні моделі регулювання ІІІ: саморегулювання, законодавче регулювання та спільне регулювання. На основі аналізу практичного кейсу, зокрема інциденту з використанням неперевіреної інформації, згенерованої ІІІ, у соціальних медіа «Нового каналу», досліджено саморегулювання ІІІ у медіасфері.

Розглянуто «Рекомендації щодо відповідального використання штучного інтелекту в медіа», розроблені Міністерством цифрової трансформації України, на основі яких сформульовано практичні поради для суб'єктів у сфері медіа, зокрема забезпечення редакційного контролю, маркування згенерованого контенту, проведення аудиту алгоритмів та підготовка фахівців-медійників.

Підкреслено, що ефективне регулювання ІІІ у сфері медіа має базуватися на принципах прозорості, регулярного аудиту систем ІІІ та впровадження механізмів моніторингу й підзвітності.

Ключові слова: штучний інтелект, соціальні медіа, ехокамера, саморегулювання, контент, згенерований ІІІ.

Summary

Tiuria Yu. I. Regulation of artificial intelligence in social media: challenges, risks and opportunities. – Article.

The article examines the impact of artificial intelligence technologies (AI) on the functioning of social media by analyzing both potential opportunities and associated challenges and risks. Special attention is given to the regulation of AI usage in the media space and the search for an optimal balance between technological development and the protection of societal interests.

The paper provides a detailed analysis of the transformational processes driven by the integration of AI into social media, including the optimization of communication processes, personalization of user experience, and the formation of new models of social interaction. At the same time, it highlights problematic aspects such as the creation of information bubbles («echo chambers»), the spread of disinformation through deepfake technologies, and the protection of copyright for AI-generated content.

The article examines three main models of AI regulation: self-regulation, legislative regulation, and co-regulation. Based on an analysis of a practical case, specifically an incident involving the use of unverified information generated by AI on the social media platform of «Novyi Kanal», the study explores AI self-regulation in the media sphere.

The «Recommendations for the Responsible Use of Artificial Intelligence in Media», developed by Ukraine's Ministry of Digital Transformation, are reviewed in the article. Based on these guidelines,

practical advice is formulated for media stakeholders, including ensuring editorial control, labeling AI-generated content, conducting algorithm audits, and training media professionals.

It is emphasized that effective AI regulation in the media sector should be based on principles of transparency, regular AI system audits, and the implementation of monitoring and accountability mechanisms.

Key words: artificial intelligence, social media, echo chamber, self-regulation, AI-generated content.

УДК 343.24.001.11

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.31>*А. С. Хильченко (Макаренко)*

ЗМІСТ ТА СКЛАДОВІ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ЯК ПРИНЦИПУ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Постановка проблеми. Для досягнення законодавчо визначеної мети покарання/інших заходів кримінально-правового впливу, підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням у суддівській діяльності є необхідним точне дотримання конкретних принципів. Реалії сьогоденних викликів зумовлюють необхідність переосмислення принципів та правил кримінального правозастосування. Звідси визначення системи принципів призначення покарання, розкриття їхнього актуального змісту є завжди актуальним.

Конституційний Суд України у Рішенні від 12 жовтня 2022 року No 8-р(І)/2022 КСУ наголосив на тому, що «законодавче унормування порядку притягнення особи до юридичної відповідальності обов'язково має ґрунтуватися на конституційному принципі індивідуалізації юридичної відповідальності» (абзац чотирнадцятий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [1]. Відповідно до ст. ст. 50 і 65 КК особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання необхідне й достатнє для її виправлення і попередження нових злочинів. Виходячи з указаної мети й принципів справедливості, співмірності та індивідуалізації, покарання повинно бути адекватним характеру вчинених дій, їх небезпечності та даним про особу винного [2].

Проблематика принципу індивідуалізації, конкретизація його змісту, співвідношення із суміжними категоріями (правила/критерії/вказівки щодо призначення покарання, методи кримінально-правової політики) є однією із дискусійних тем у доктрині кримінального права та викликає не завжди однозначне тлумачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активна наукова розробка принципів призначення покарання, як і у цілому принципів кримінального права (Р.Ш. Бабанли, В.М. Бережнюк, О.П. Горох, О.В. Євдокимова, Т.І. Іванюк, Ф.І. Іскендеров, Є.Ю. Полянський, Ю.А. Пономаренко, Т.В. Сахарук, О.В. Степаненко, Л.Ю. Тімофеева, В.О. Туляков та інші), стала традиційною. Проте, визначальною рисою є те, що зміст принципу індивідуалізації покарання зводиться чи то навіть ототожнюється зі змістом певних загальних засад призначення покарання, передбачених ст. 65 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Крім цього, характерним стало зменшення цінності індивідуалізації як принципу призначення покарання, заміною принципом пропорційності та намагання чітко вивчити «життєздатність» конкретного принципу призначення покарання без врахування взаємозв'язку з іншими принципами.

Метою цього дослідження є сформування нового бачення змісту принципу індивідуалізації як принципу призначення покарання, виділення його константних

та формування актуальних варіабельних критеріїв. Основою наукового пізнання індивідуалізації як принципу призначення покарання у цій статті є, зокрема, методологія темпорального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Принципи призначення покарання – це основні керівні ідеї, які визначають усю діяльність суду із застосування покарання. Кажучи про принципи призначення покарання, на нашу думку, необхідно вести мову про принцип законності, справедливості, пропорційності та індивідуалізації покарання. Це ті основні принципи, які є керівними ідеями у суддівській діяльності та які зумовлюють зміст правил призначення покарання, побудову системи покарань та формування кримінально-правових санкцій. КК України не містить прямої вказівки на застосування конкретних принципів, не розкриває їхнього змісту, але робити про них висновки є можливим, виходячи із тлумачення загальних засад та інших правил призначення покарання.

Кримінально-правовий аналіз покарання та його призначення дає змогу розробки теоретико-методологічних засад застосування покарання. Такі засади (основи) повинні стати парадигмою призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу. Видається, структурними елементами такої парадигми у першу чергу є принципи та критерії призначення покарання. Критерії призначення покарання вимагають значної доктринальної розробки та практичної апробації. Вони не є самими нормативними правилами призначення покарання, а є конкретною «розшифровкою» змісту таких правил. Принципи призначення покарання – це динамічне явище, тому освітлення актуального бачення змісту того або іншого принципу є раціональним та значимим для практики кримінального правозастосування.

Усталеним стало визначення індивідуалізації покарання як конкретизації судом виду і розміру міри державного примусу, який призначається особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, в залежності від особливостей даного правопорушення і його суб'єкту. А зміст цього принципу зводиться до врахування вимог, закріплених у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України. Але принцип індивідуалізації покарання закріплений у ряді норм КК. Так, індивідуалізацію покарання передбачають норми про відповідальність і покарання співучасників у вчиненні кримінального правопорушення (ст. ст. 29, 30 КК, ч. 5 ст. 68 КК). Для індивідуалізації важливим являється з'ясування питання про стадію вчинення кримінального правопорушення (ст. ст. 16, 68 КК). Інститут обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 66 та 67 КК), також являються засобом індивідуалізації покарання. Велике значення для індивідуалізації покарання має конструкція санкцій норм Особливої частини КК як альтернативних та відносно – визначених. З'ясування принципу індивідуалізації покарання прямо ув'язане з існуванням суддівського розсуду у праві. Нами у кандидатському дослідженні [3] було розроблене поняття суддівського розсуду, його підстав та причин існування. При цьому, неодноразово ці висновки були прийняті судовою практикою та наведені у відповідних рішеннях [4].

Індивідуалізація покарання – це принцип інституту призначення покарання, відповідно до якого суд, на основі оцінки ряду загальних і спеціальних крите-

ріїв, зазначених у законі, визначає особі, яка вчинила злочин, справедливу міру покарання, спрямовану на досягнення цілей виправлення засудженого і приватної превенції, а також сприяє досягненню інших цілей, поставлених перед покаранням [5, с. 127]. На нашу думку, при визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем: це не суто індивідуалістичний підхід до обрання міри покарання, це є метод кримінально-правової політики, на якому базується побудова кримінально-правових санкцій, це керівна ідея (принцип), що пронизує кримінальний закон та практику його застосування. У методології та методиці визначення покарання це є базисом, на якому формуються конкретні правила (норми) та критерії призначення покарання. Безсумнівно, повне вивчення поняття принципу індивідуалізації покарання є неможливим без розкриття співвідношення з іншими основними принципами призначення покарання, вірніше, без визнання факту їхнього (принципів) тісного взаємозв'язку та взаємовпливу.

Так, принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Справедливе покарання базується на врахуванні принципу гуманізму у пенологічній практиці та побудові кримінально-правових санкцій на засадах індивідуалізації. Зміст принципу пропорційності на правозастосовному рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу. З одного боку, взаємна реалізація принципів (законного, пропорційного та справедливого покарання) на етапі індивідуалізації покарання передбачає застосування такої міри кримінально-правового впливу, яке є співмірною тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі діяча, а також з врахуванням системи покарань і конструкції санкцій кримінального закону. А з іншого, ці принципи повинні сприяти досягненню цілей покарання чи цілей іншого заходу кримінально-правового впливу. Всі чотири принципи інституту призначення покарання – законності, індивідуалізації, справедливості та пропорційності – є самостійними, але перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємовпливі. Це є проявом такої властивості кримінального закону та кримінального права як системність.

Розробники проекту нового КК України пропонують нормативно закріпити принципи кримінального права, передбачивши наступні: законності, юридичної визначеності, рівності, пропорційності, індивідуальності, гуманізму, однократності застосування кримінально-правових засобів та принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Пропорційність визначається, у тому числі, через позицію, що кримінально-правові засоби встановлюються відповідно до ступеня тяжкості кримінального правопорушення та застосовуються з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й особи винного [6]. Звідси принципи пропорційності та індивідуалізації покарання ототожнюються.

Ми розмежовуємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але їхній зміст не зовсім ідентичний. Принцип пропорційності є вихідним від принципу індивідуалізації. Детальний зміст принципу пропорційності та його співвідношення з принципом індивідуалізації покарання нами

наведено у попередніх статтях [7]. Додаємо тільки, що ці два принципи у методології призначення покарання реалізуються за допомогою різних інструментів. Підтвердження самостійності цих принципів проявляється і в судовій практиці [8]. Зменшення цінності індивідуалізації покарання саме як принципу є необґрунтованим та дисонує з результатами багаторічної судової практики, у тому числі і Європейського суду з прав людини [до прикладу, справа «Murray v. the Netherlands» 26.04.2016].

Як нами було зазначено, необхідним є вивчення принципу індивідуалізації призначення покарання, як і будь-якого іншого принципу, не лише у статичному, але і в динамічному аспекті. Статична компонента – це є константа змісту принципу індивідуалізації, досліджена, вивчена та апробована на практиці. Це є проявом перманентності у всій теоретико-методологічній парадигмі призначення покарання. З метою унормування правозастосовної практики видається доцільним сформування чітких критеріїв врахування принципу індивідуалізації. Такі критерії можуть і повинні бути розроблені крізь призму засад (правил) призначення покарання як більш конкретні вказівки/ «інструкції» щодо того що потрібно розуміти під конкретним положенням закону. Крім цього, такі критерії, що можуть бути стандартизовані, є доцільним закріпити у самому кримінальному законі. Є вчені, які розуміння критеріїв індивідуалізації покарання зводять до врахування положень, закріплених у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України [9]. Ми вважаємо, що критеріями індивідуалізації призначення покарання повинні бути конкретніші та ширші обставини, багато з яких вироблені казуїстично.

Так, судова практика напружувала значну базу, яка дає змогу простежити особливості врахування принципу індивідуалізації покарання в динамічному аспекті. Наприклад, постанова ВС від 30 жовтня 2018 року у справі № 559/1037/16-к, провадження № 51-3612км18 щодо особливостей врахування обставин, що пом'якшують покарання [2], постанова ВС від 20 листопада 2018 року, справа № 234/10174/16-к щодо тривалої неправомірної поведінки потерпілого [10], постанова ВС від 20 червня 2018 року у справі № 566/606/15-к, (провадження № 51-1272зпв18) про визнання як обставини, що обтяжує покарання «настання тяжких наслідків» [11], постанова ККС ВС від 24.01.2024 у справі № 346/1286/23 (провадження № 51-6449км23) щодо вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій [12], постанова ККС ВС від 27.04.2023 у справі № 725/2953/22 щодо вчинення крадіжки в умовах воєнного стану в населеному пункті, в якому фактично не велися активні бойові дії як обставини, яка обтяжує покарання (ст. 67 КК) [13], ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 щодо критеріїв караності колабораційної діяльності, яка полягала в обійманні посади, що передбачає впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти у період воєнного стану [14] та інші. Розберемо більш детально ці правові позиції та обґрунтуємо власне бачення компонентів індивідуалізації як принципу призначення покарання.

Тяжкість злочину як критерій, який має враховуватися під час призначення покарання, має первинне значення для обрання конкретного виду та розміру покарання за вчинений злочин. Саме ознака тяжкості злочину є об'єктивною детер-

мінантою, яка повинна акумулювати в собі всі негативні наслідки, що настали через порушення кримінально-правової заборони; вона відображає ступінь суспільної небезпечності діяння та саме вона є базовою основою для визначення покарання, яке належить призначити особі для досягнення умовної співрозмірності між злочином та покаранням [15, с. 114]. Ми обґрунтували свого часу необхідність доповнення КК статтею 65-1 «Критерії оцінки ступеня тяжкості вчиненого злочину» такого змісту: «При призначенні покарання суд враховує ступінь тяжкості вчиненого злочину, виходячи з: 1) класифікації злочинів, закріпленої у статті 12 цього Кодексу; 2) особливостей конкретного злочину та обставин його вчинення: форма вини, час, місце, спосіб, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, поширеність злочину; 3) наявності, характеру і ступеня тяжкості наслідків, що спричинені потерпілому, державі та третім особам у результаті вчинення злочину; 4) характеру відносин винної особи з потерпілим» [2, с. 125]. Таку позицію, з урахуванням динамізму кримінального права та розумінням кримінального закону як формально-логічної системи, можна екстраполювати і на розробку сталих та варіабельних критеріїв індивідуалізації як принципу призначення покарання. Ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, у значенні ст. 414 КПК, означає з'ясуванням судом, насамперед, питання про те, до злочинів якої категорії тяжкості відносить закон (ст. 12 КК) вчинене у конкретному випадку злочинне діяння. Беручи до уваги те, що у ст. 12 КК дається лише видова характеристика ступеня тяжкості злочину, що знаходить своє відображення у санкції статті, встановленій за злочин цього виду, суд при призначенні покарання на основі всебічного, повного та неупередженого врахування обставин кримінального провадження в їх сукупності визначає тяжкість конкретного кримінального правопорушення, враховуючи його характер, цінність суспільних відносин, на які вчинено посягання, тяжкість наслідків, спосіб посягання, форму і ступінь вини, мотивацію кримінального правопорушення, наявність або відсутність кваліфікуючих ознак тощо [2].

У рішенні від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 (щодо критеріїв караності колабораційної діяльності) Верховний Суд вказав, що поза належною увагою апеляційного суду залишилося те, що засуджена вчинила злочин проти основ національної безпеки України, що становить значну суспільну небезпеку, а також вчиняла дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти в період воєнного стану. Тому призначене їй основне покарання у виді арешту не відповідає загальним засадам призначення покарання, принципам законності, справедливості, обґрунтованості й індивідуалізації покарання та не сприятиме виправленню засудженої і запобіганню вчиненню нових правопорушень. Така правова позиція дає змогу вести мову про такий критерій врахування принципу індивідуалізації як поширеність кримінального правопорушення, його вид та значна суспільна небезпека, зокрема, у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України. Такий критерій входить до поняття «ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення».

Запровадження в Україні інституту досудової пробації є необхідною умовою належного застосування в кримінальному судочинстві принципу індивідуаліза-

ції покарання під час його призначення. Інститут досудової доповіді є позитивною новелою, спрямованою на професійне інформування суду про особу обвинуваченого задля призначення йому більш справедливого й ефективного покарання [16, с. 67]. На нашу думку, при призначенні покарання характеристика особи винного у цілому може бути врахована, виходячи з: віку, стану фізичного та психічного здоров'я; поведінки до вчинення кримінального правопорушення, способу життя, характеристики за місцем роботи чи навчання, статусного положення винного у суспільстві; наявності не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень; наявності на утриманні дітей та осіб похилого віку; матеріального стану винної особи; мотивів та мети вчинення кримінального правопорушення.

Основною, а може і єдиною метою Кримінального кодексу має стати правове забезпечення охорони прав і свобод потерпілого від злочину [17, с. 350]. Хоча КК України не містить прямої вказівки на необхідність призначення саме справедливого покарання, однак такий висновок витікає із кримінально-правового змісту покарання та його мети, загальних засад та спеціальних правил призначення покарання, форм диференціації кримінальної відповідальності та видів індивідуалізації покарання. Обов'язково, справедливість призначення покарання повинна визначатися з точки зору врахування інтересів усіх суб'єктів кримінально-правових відносин (особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, держави, потерпілого, третіх осіб) і, таким чином, бути врахованою серед принципів призначення покарання [18; 19]. Тому ми вважаємо, що у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України поряд із вказівкою на врахування особи винного потрібно передбачити обов'язкове врахування особи потерпілого як ще одного із критеріїв призначення покарання. Критеріями врахування потерпілої особи можуть бути: особливості поведінки до та в момент вчинення кримінального правопорушення; спосіб життя потерпілого, його матеріальний стан. Особливої значимості у технологіях призначення покарання Верховний Суд відводить саме поведінці потерпілої особи до моменту вчинення кримінального правопорушення. Так, тривала протиправна поведінка потерпілого стосовно винної особи при вчиненні насильницького злочину має бути врахована при призначенні покарання (ВС/ККС № 234/10174/16-к від 20.11.2018). У цьому рішенні ККС ВС зазначив, що строк покарання суд першої інстанції призначив без врахування даних про особу засудженої, а також без врахування конкретних обставин, які стали причиною вчинення нею кримінального правопорушення, а саме те, що потерпілий постійно застосовував до неї насильство протягом тривалого часу, бив її, що підтверджується доказами по справі, зокрема, вироком суду, згідно якого потерпілий засуджений був за спричинення засудженим тілесних ушкоджень середньої тяжкості та відбував покарання у виді позбавлення волі реально.

Виходячи з наведеного, саме динамізм принципу індивідуалізації покарання повинен проявитися у розробці та апробації додаткових критеріїв, що відповідає концепту кримінально-правової політики на певний час. Це є проявом темпоральності у теоретико-методологічній парадигмі призначення покарання. І ця темпоральність повинна проявлятися у розробці варіабельних критеріїв. Тому такими, нині, можуть бути визнані поширеність кримінального правопорушення,

його вид та значна суспільна небезпека, зокрема, у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України; врахування судом досудової доповіді служби пробації; позиції потерпілого та у цілому особи потерпілого. Статична компонента (константа) індивідуалізації саме як принципу призначення покарання проявляється у врахуванні критеріїв пропорційного покарання (необхідності та достатності). Мета покарання як складова принципу пропорційності, зміст якого нами був розроблений, відноситься до динамічної компоненти.

Розробка критеріїв індивідуалізації як принципу призначення покарання не вичерпується обставинами, що входять до понять «ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення», «особа винного», «особа потерпілого». Як ми писали вище, принцип індивідуалізації покарання закріплений у ряді норм КК. Тому перспективним та таким, що потребує окремого дослідження, є вивчення актуальних критеріїв індивідуалізації крізь призму норм: про відповідальність і покарання співучасників у вчиненні кримінального правопорушення та про стадію вчинення кримінального правопорушення, інституту обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Зокрема, щодо останнього, актуальним є вивчення врахування такої обставини, як вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій. Ця обставина не має жодного відношення до поняття «вчинення злочину в умовах воєнного стану», що є кваліфікуючою ознакою кримінальних правопорушень (Постанова ККС ВС від 24.01.2024 у справі № 346/1286/23, провадження № 51-6449км23 [12]; може бути врахована судом лише в аспекті індивідуалізації кримінальної відповідальності (Постанова ОП ККС ВС від 15.01.2024 у справі № 722/594/22, провадження № 51-3186км22 [20]); вчинення крадіжки в умовах воєнного стану в населеному пункті, в якому фактично не велися активні бойові дії, є обставиною, яка обтяжує покарання (ст. 67 КК) (Постанова ККС ВС від 27.04.2023 у справі № 725/2953/22 [13]). Види індивідуалізації покарання закріплені і в інституту звільнення від покарання. Наскрізною проблемою у методології призначення покарання є врахування гендерних аспектів, що безпосередньо є відображенням особливостей впливу принципу індивідуалізації щодо конкретної міри кримінально-правового впливу.

Висновки. При визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем. Зміст принципу індивідуалізації, як і принципу справедливості та пропорційності, повинен розглядатися як у статичному, так і динамічному аспектах. Спостерігається тісна взаємодія та взаємовплив основних принципів призначення покарання (індивідуалізації, пропорційності, справедливості, законності). Будучи основними принципами, вони спрацьовують не самі по собі, а лише у тісному взаємозв'язку одне з одним. При цьому, будучи елементами теоретико-правової парадигми призначення покарання, чітке дотримання одного з принципів є запорукою виконання всіх інших. Принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Дина-

мізм принципу індивідуалізації покарання (варіабельність) повинен проявитися у розробці та апробації додаткових критеріїв, що відповідатиме концепту кримінально-правової політики на певний час. До таких критеріїв нині можна віднести поширеність кримінального правопорушення, його вид та значна суспільна небезпека, зокрема, у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України; врахування судом досудової доповіді служби пробації; позиції потерпілого та у цілому особи потерпілого. Статична компонента (константа) індивідуалізації саме як принципу призначення покарання проявляється у врахуванні критеріїв пропорційного покарання (необхідності та достатності). Саме розуміння компонентів індивідуалізації як принципу призначення покарання досягається крізь призму перманентності та темпоральності у кримінально-правовому регулюванні.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Унуковича Романа Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення абзацу другого частини першої статті 204³ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Справа № 3-144/2021(315/21). 12 жовтня 2022 року № 8-р(І)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-22#Text> (дата звернення: 20.01.2025)
2. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2018 року у справі № 559/1037/16-к, провадження № 51-3612км18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654034> (дата звернення: 20.01.2025)
3. Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 264 с.
4. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі № 207/5011/14-к, провадження № 51-1985 км 18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73001386> (дата звернення: 20.01.2025)
5. Іскендеров Ф. Дуалізм правового визначення ознак індивідуалізації покарання: компаративний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. № 7. 2017. С. 126–129.
6. Текст проекту нового Кримінального кодексу України/Draft of the new Criminal Code of Ukraine. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення: 20.01.2025)
7. Хильченко (Макаренко) А.С. Принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2024. с. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/90>
8. Постанова ККС ВС від 08.04.2021, справа № 748/963/20, провадження № 51-134км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281953> (дата звернення: 20.01.2025)
9. Бережнюк В. М. Поняття та загальні критерії індивідуалізації покарання при призначенні покарання за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. М. Бережнюк. Львів, 2021. 225 с.
10. Постанова ККС ВС від 20 листопада 2018 року у справі № 234/10174/16-к, провадження № 51-1345км18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78044732> (дата звернення: 20.01.2025)
11. Постанова ККС ВС від 20.06.2018 у справі № 566/606/15-к, провадження № 51-1272зпв18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842734> (дата звернення: 20.01.2025)
12. Постанова ККС ВС від 24.01.2024 у справі № 346/1286/23, провадження № 51-6449км23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116607237> (дата звернення: 20.01.2025)
13. Постанова ККС ВС від 27.04.2023 у справі. URL: № 725/2953/22 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110569387> (дата звернення: 20.01.2025)
14. Постанова ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23. провадження № 51-5942км23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116705036> (дата звернення: 20.01.2025)
15. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернівці: Десна Поліграф, 2019. 488 с.
16. Бережнюк В.М. Досудова доповідь служби пробації як передумова для індивідуалізації покарання під час його призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 41. Том 2. С. 65–68

17. Туляков В. О. Жерти правопорушень як суб'єкти кримінальних правовідносин. *Європейські орієнтири розвитку України*: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів: матеріали Між-нар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ «ОЮА»; за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса: Фенікс, 2024. С. 349–353. URL: <https://hdl.handle.net/11300/28623> (дата звернення: 20.01.2025)

18. Пеналізаційна практика у європейському кримінальному дискурсі: навчальний посібник / Туляков Вячеслав Олексійович, Іскендеров Фірдовсі Шопан-огли, Хильченко Анастасія Сергіївна. Одеса: Гельветика, 2020. 116 с.

19. Кримінальна політика у сфері покарань = Criminal Policy in the Sphere of Sentencing / Б. М. Головкін, В. О. Туляков, В. М. Бурдін, М. В. Романов, І. З. Сень, А. С. Хильченко (Макаренко); тех. ред. Ю. Д. Батан; за ред. Б. Головкіна, Г. Шмельцер. Одеса: Гельветика, 2022. 209 с. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.24889> (дата звернення: 20.01.2025)

20. Постанова ОП ККС ВС від 15.01.2024 у справі № 722/594/22, провадження № 51-3186кмо22. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/116446106> (дата звернення: 20.01.2025)

Анотація

Хильченко (Макаренко) А. С. Зміст та складові індивідуалізації як принципу призначення покарання. – Стаття.

Стаття присвячена вивченню принципу індивідуалізації у кримінальному правозастосуванні. Досліджується зміст цього принципу, його складові, критерії щодо інституту призначення покарання. Аналізується взаємозв'язок принципу індивідуалізації з принципом пропорційності та справедливості у призначенні покарання. Доведено, що принципи призначення покарання спрацьовують не самі по собі, а лише у тісному взаємозв'язку одне з одним. При цьому, будучи елементами теоретико-правової парадигми призначення покарання, чітко дотримання одного з принципів є запорукою виконання всіх інших. Принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Справедливе покарання базується на врахуванні принципу гуманізму у пеналогічній практиці. При визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем. Виділяється статична та динамічна компонента принципу індивідуалізації. Статична компонента – це є константа змісту принципу індивідуалізації, досліджена, вивчена та апробована на практиці. Це є проявом перманентності у всій теоретико-методологічній парадигмі призначення покарання. З метою унормування правозастосовної практики видається доцільним сформування чітких критеріїв врахування принципу індивідуалізації. Такі критерії можуть і повинні бути розроблені крізь призму засад (правил) призначення покарання як більш конкретні вказівки/ «інструкції» щодо того що потрібно розуміти під конкретним положенням закону. Крім цього, такі критерії, що можуть бути стандартизовані, є доцільним закріпити у самому кримінальному законі. Динамізм принципу індивідуалізації покарання повинен проявитися саме у розробці та апробації додаткових критеріїв, що відповідатиме концепту кримінально-правової політики на певний час. Це є проявом темпоральності у теоретико-методологічній парадигмі призначення покарання. І ця темпоральність повинна проявлятися у розробці варіабельних критеріїв.

Ключові слова: принципи кримінального права, критерії обрання міри кримінально-правового впливу, статична компонента, динамічна компонента, перманентність, темпоральність.

Summary

Khylichenko (Makarenko) A. S. The content and components of individualization as a principle of sentencing. – Article.

The article is devoted to the study of the principle of individualization in criminal law enforcement. The content of this principle, its components, criteria for the institution of sentencing are investigated. The author analyzes relationship between the principle of individualization and the principle of proportionality and justice in sentencing. It is proved that the principles of sentencing do not work on their own, but only in close relationship with each other. At the same time, being elements of the theoretical legal paradigm of sentencing, strict adherence to one of the principles is the key to the fulfillment of all others. The principle of proportionality of the appointment of a criminal law measure should be attributed to an independent principle of criminal law enforcement. The principle of individualization of punishment is ensured by taking into account the criteria of proportional and fair punishment. Fair punishment is

based on consideration of the principle of humanism in penological practice. In determining the legal nature of the individualization of punishment, it is necessary to be guided by a pluralistic method and to understand that individualization is a multidimensional phenomenon. The static and dynamic component of the individualization principle is distinguished. A static component is a constant of the individualization principle, which is investigated, studied and tested in practice. This is a manifestation of permanence in the entire theoretical and methodological paradigm of sentencing. In order to normalize law enforcement practice, it seems appropriate to form clear criteria for taking into account the principle of individualization. Such criteria can be and should be developed through the prism of the principles (rules) of sentencing as more specific instructions regarding what should be understood by a specific provision of the law. In addition, such criteria, which can be standardized, should be enshrined in the criminal law itself. The dynamism of the principle of individualization of punishment should manifest itself precisely in the development and testing of additional criteria that will correspond to the concept of criminal legal policy for a certain time. This is a manifestation of temporality in the theoretical and methodological paradigm of sentencing. And this temporality should manifest itself in the development of variable criteria.

Key words: principles of criminal law, criteria for measure of criminal legal influence, a static component, a dynamic component, permanence, temporality.

УДК 341.3:341.217

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.32>*М. В. Чернявський*

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ООН У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Миротворчі операції ООН традиційно відіграють важливу роль у врегулюванні конфліктів, стабілізації постконфліктних регіонів та захисті цивільного населення. Однак за умов трансформації глобальної системи безпеки ефективність миротворчої діяльності стикається із серйозними викликами. Сучасні конфлікти набувають гібридного характеру, що ускладнює виконання мандатів ООН та вимагає впровадження нових підходів задля підтримки миру. Миротворчі операції ООН традиційно відіграють важливу роль у врегулюванні конфліктів, стабілізації постконфліктних регіонів та захисті цивільного населення.

Однією з ключових проблем є політична поляризація, яка ускладнює прийняття рішень щодо розгортання та продовження миротворчих місій. Розбіжності між провідними державами призводять до блокування ініціатив, що знижує оперативність реагування на кризи, які виникають у сучасному світі. Крім того, брак фінансування та людських ресурсів обмежує можливості ООН у здійсненні ефективних операцій.

Ще однією серйозною проблемою є складність взаємодії з місцевими урядами, регіональними організаціями та цивільним населенням. У деяких випадках миротворчі сили стикаються з нестачею довіри з боку місцевого населення, що знижує ефективність їхньої роботи. Крім того, використання сучасних технологій, таких як безпілотні літальні апарати, кіберрозвідка та штучний інтелект, відкриває нові перспективи для підвищення ефективності миротворчих місій, але потребує чіткого міжнародного регулювання та дотримання етичних норм.

У сучасних умовах ООН змушена переглядати стратегії та механізми миротворчих операцій, щоб адаптуватись до нових викликів. Це потребує реформування існуючих структур, посилення взаємодії з регіональними партнерами та підвищення рівня підготовки миротворчих контингентів.

Метою статті є дослідження викликів та перспектив миротворчих операцій ООН у сучасній системі міжнародної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню миротворчих операцій ООН присвячені праці таких вітчизняних дослідників, як: Гаврилової Н.В., Кухалейшвілі Г.В. [1], Іващенко А.М. [2], Єремєєвої І.А. [3], Козюпи В. [4], Мельниченко Н.О. [5], Мещерякової О.В. [6] та ін.

Виклад основного матеріалу. Основною метою створення ООН стало підтримання міжнародного миру і безпеки, що реалізується через проведення миротворчих операцій. Будучи однією з найбільших міжнародних організацій, ООН залишається відповідальною за підтримку міжнародного миру та безпеки в цю нову еру.

Механізм миротворчих операцій дає змогу не тільки запобігати й усувати загрози глобальній стабільності, а й ефективно протидіяти сучасним викликам, сприяючи встановленню довгострокового миру в регіонах, які охоплені збройними конфліктами. Миротворчі місії допомагають знижувати рівень насильства, захищати цивільне населення, сприяти відновленню державних інститутів і створенню умов для сталого розвитку. У сучасних умовах, коли конфлікти стають дедалі складнішими і затяжнішими, роль миротворчих операцій набуває особливої значущості, вимагаючи адаптації до нових викликів і підвищення їхньої ефективності.

Миротворчі операції можуть бути успішними тільки в тому випадку, якщо всі учасники, включаючи Раду Безпеки, військові та поліцейські внески, регіональні організації та країни, що приймають, стануть і виконують свою роль. Характер миротворчих операцій ООН відрізняється. Деякі з основних видів діяльності, пов'язаних з миротворчістю ООН, включають допомогу та сприяння в договорах про припинення вогню, сприяння кризам для пошуку альтернатив, нагляд за постановами та невійськові елементи, такі як надання надзвичайної допомоги та політичне відновлення, наприклад, допомога у відновленні представницького уряду, захист та заохочення прав людини та верховенства [7, Р. 61].

Для забезпечення ефективності операцій ООН країни, що надають війська та поліцію, повинні аналізувати всі рівні викликів у своїх регіонах. Науковці, практики та звіти офіційних робочих груп ООН відзначають багато перешкод у цьому відношенні. Виклики можна класифікувати на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, і вони представлені наступним чином [8].

Миротворчі сили ООН все частіше зіштовхуються з новими, більш складними викликами, такими як напади на миротворців, складні та неоднозначні мандати, а також суперечливі політичні позиції, що ускладнюють виконання завдань. Враховуючи сучасні геополітичні реалії, миротворчі операції повинні адаптуватися до нових умов, де ефективне виконання місій вимагає не лише військових зусиль, але й тісної співпраці з політичними, гуманітарними та місцевими структурами. Крім того, зміна характеру конфліктів, зокрема їх гібридний характер, створює додаткові труднощі, які вимагають нових стратегій і підходів до миротворчої діяльності.

Миротворці тепер змушені діяти в умовах не тільки збройних конфліктів, а й у ситуаціях, де присутні організовані терористичні групи, партизанські війни або безконтрольні військові угруповання, що значно ускладнює забезпечення стабільності. Мандати миротворчих місій часто мають суперечливі завдання, які вимагають одночасного виконання різних функцій: від охорони гуманітарних коридорів до сприяння політичному процесу і підтримки прав людини. Це накладає великі труднощі на командування миротворчими силами, які мають балансувати між військовими та дипломатичними зусиллями.

Не менш важливим викликом є відсутність єдності серед міжнародних акторів, що веде до політичної непослідовності і часто блокує необхідні рішення в рамках ООН. Відсутність консенсусу між великими державами може призвести до затягування чи навіть зриву миротворчих місій, залишаючи постконфліктні регіони без належної підтримки. З іншого боку, миротворці стикаються з недовірою з боку

місцевого населення та урядів, що може значно ускладнити їх завдання по забезпеченню миру і стабільності.

На нашу думку слід більше детально зупинитись на викликах та перспективах вирішення даних питань та проблем, які стають перешкодою у успішному функціонуванні миротворчих операцій.

Однією з основних проблем є те, що поточна модель миротворчої діяльності вже не відповідає викликам сучасних конфліктів, що потребують швидких та скоординованих дій. У зв'язку з цим, важливо переглянути існуючі стратегії, підвищити ефективність управлінських структур, а також посилити взаємодію між усіма учасниками процесу – від міжнародних організацій до місцевих громад. Необхідно також здійснити реформи, які б забезпечили більшу прозорість, оперативність і гнучкість у виконанні миротворчих місій, зокрема через інтеграцію новітніх технологій, які допомагають у зборі розвідданих і моніторингу ситуації. Поряд з удосконаленням логістики та управління, важливо також акцентувати увагу на підвищенні кваліфікації миротворців, впроваджуючи нові методи підготовки, що враховують специфіку сучасних конфліктів і гуманітарних криз. В результаті таких змін миротворчі операції ООН зможуть стати більш ефективними, адекватно реагуючи на швидко змінювані ситуації і сприяючи більш стійкому та тривалому миру в постконфліктних регіонах.

Ще однією досить вагомою проблемою є непорозуміння та повільні робочі процеси між різними організаціями, які значно негативно вплинули на діяльність на стратегічному та оперативному рівнях [9]. Це створює додаткові труднощі для миротворчих сил, оскільки погана координація між міжнародними акторами, урядами та місцевими громадами ускладнює виконання їх завдань. В результаті, такі труднощі ще більше ускладнюють для миротворців виконання свого мандату на тактичному рівні безпосередньо в районах операцій, де швидка реакція та чітка взаємодія є критично важливими для стабільності та безпеки. Без належної координації та ефективного управління миротворці змушені працювати в умовах непередбачуваності, що знижує їхню здатність досягати бажаних результатів і забезпечувати стабільність у постконфліктних регіонах.

Нерідко через затримки у прийнятті рішень або суперечності в стратегіях між різними учасниками миротворчого процесу, виникає непотрібне зростання конфліктів, що може посилити напруженість у регіоні та призвести до зриву запланованих мирних ініціатив. Така ситуація не лише ускладнює досягнення короткострокових цілей, але й ставить під загрозу довгострокову стабільність, оскільки відновлення довіри між сторонами конфлікту, а також з міжнародними партнерами, стає набагато складнішим. Потрібна кардинальна реформа в організаційних і комунікаційних процесах, щоб усунути ці проблеми та забезпечити своєчасне і ефективне виконання миротворчих місій, які могли б стабілізувати ситуацію в кризових регіонах і сприяти їхньому відновленню.

Ще одним значним викликом миротворчих операцій є відмінність у законодавчих системах країн, залучених у конфлікт. Різні юридичні традиції та правові норми можуть створити серйозні перепони для миротворчих сил, особливо коли необхідно встановити порядок, дотримуватись прав людини або впроваджувати

реформи в постконфліктних суспільствах. Часто миротворцям доводиться працювати у країнах, де діють паралельні правові системи, включаючи місцеві звичаї чи неформальні правові механізми, які можуть збігатися з міжнародними стандартами. Це створює правову невизначеність, ускладнює прийняття рішень та збільшує ризик конфліктів із місцевим населенням чи владою.

У таких умовах миротворчим силам доводиться не лише забезпечувати безпеку, а й обережно керувати правовими аспектами, адаптуючи міжнародні стандарти до місцевих реалій. Це вимагає високої юридичної грамотності, дипломатичних зусиль та тісної взаємодії з місцевою владою, щоб мінімізувати правові та соціальні конфлікти, а також створити основу для стабілізації правопорядку у постконфліктних країнах.

Зі зміною характеру конфліктів, старі правила та підходи миротворчих операцій виявилися не готовими до нових викликів. Сучасні конфлікти все частіше набувають гібридного характеру, в яких участь регулярних армій поступається місцем дій терористичних груп, озброєних формувань та місцевих ополченців. Такі конфлікти часто не мають чітких ліній фронту і не піддаються традиційним методам врегулювання, що ускладнює завдання миротворців. В умовах зростаючої нестабільності військові дії можуть супроводжуватися не тільки бойовими зіткненнями, але й кібератаками, інформаційними війнами та економічними санкціями, що потребує нових, більш гнучких стратегій та методів втручання.

Крім того, у контексті змінних типів загроз миротворчим силам часто доводиться взаємодіяти з численними зацікавленими сторонами, включаючи міжнародні гуманітарні організації, приватні військові компанії, а також місцеві сили безпеки, що робить координацію та управління ще більш складними. Стара модель миротворчих операцій, яка будувалася на розгортанні миротворчих сил задля забезпечення «традиційного світу», більше не підходить для ефективної роботи в сучасних умовах. Це вимагає перегляду підходів до підготовки миротворців, покращення механізмів моніторингу та підвищення гнучкості мандатів миротворчих місій.

Сьогодні незаконна діяльність як державних, так і недержавних суб'єктів часто проявляється у вигляді внутрішніх бунтів, розпаду правових інститутів, криз та збройних конфліктів на рівні націй чи регіонів. Це свідчить про те, що традиційні методи миротворчих операцій, такі як моніторинг угод про припинення вогню та захист цивільного населення, не завжди дають бажаний результат. Для досягнення успіху в миротворчій діяльності необхідний комплексний підхід, що поєднує соціальні і військові заходи. Вони повинні здійснюватися в тісній співпраці з легітимними органами влади приймаючої країни, щоб підтримати або відновити стабільність урядів та соціальних інститутів, забезпечуючи їх незалежність і стійкість. Оскільки Організація Об'єднаних Націй не має власних постійних збройних сил чи поліції, швидке розгортання військових та поліцейських контингентів із багатонаціональних держав-членів для миротворчих місій є складним і тривалим процесом. Це питання стосується не лише військового співробітництва, а й управління цивільним персоналом ООН. У зв'язку з цим важливо, щоб миротворці проходили підготовку до сучасних гібридних і незбалансованих бойових дій через інтенсивні навчальні програми та тренінги, які дозволяють їм ефективно реагувати на нові загрози та мінливі умови [9].

На рівні виконання завдань проблеми виникають через необхідність узгодженого розуміння операції, ефективної співпраці, підтримки дисципліни та дотримання етичних стандартів поведінки. Спільне розуміння операцій є критично важливим для належного виконання завдань миротворчими силами ООН. Історія показує, що деякі миротворчі місії зазнали невдачі через бездіяльність або слабкість політичних і фінансових інститутів, недостатню матеріальну та нематеріальну підтримку з боку держав-членів ООН, відсутність ініціативи у важливих питаннях, різний потенціал учасників, брак ресурсів, а також відсутність консенсусу щодо співпраці при прийнятті рішень і виконанні місії.

В останні роки військовослужбовцям стало надзвичайно складно прогнозувати різні типи загроз і ефективно реагувати на них. Причина цього полягає у тому, що екстремісти активізують свою діяльність, розвивається нелегальна транскордонна торгівля і контрабанда, а терористичні групи здійснюють диверсії, які не обмежені часом, місцем чи способом. У зв'язку з цим особливо важливо створити єдине розуміння операцій на основі чітко визначеного мандату, що дозволить ефективно реагувати на нові виклики та забезпечити належну координацію між усіма учасниками миротворчої місії [10].

Висновки. Миротворчі операції ООН продовжують залишатися важливим інструментом у забезпеченні міжнародної безпеки, однак вони стикаються з низкою нових викликів, зумовлених змінами у характері конфліктів та глобальних загроз. Традиційні підходи, такі як спостереження за виконанням угод про припинення вогню та захист цивільного населення, часто виявляються недостатньо ефективними в умовах асиметричних воєн, нестабільності та гібридних загроз. Для успішного виконання миротворчих місій потрібен комплексний підхід, що включає як військові, так і соціальні заходи, тісне співробітництво з національною владою та міжнародними партнерами, а також постійне вдосконалення оперативних та організаційних процесів.

Крім того, виклики, такі як відсутність постійної армії ООН, складні політичні та правові контексти, відмінності в законодавчих системах, а також проблеми з координацією між різними учасниками миротворчих операцій наголошують на необхідності реформування існуючих механізмів. Для підвищення ефективності миротворчих операцій необхідно приділяти увагу підготовці особового складу, покращенню координації та адаптації миротворчих мандатів до нових реалій.

Таким чином, майбутнє миротворчих операцій ООН залежить від здатності організації гнучко реагувати на зміни у міжнародній обстановці, розвивати нові стратегії та підтримувати довгострокові зусилля щодо стабілізації постконфліктних регіонів. Успішна реалізація цих ініціатив дозволить зміцнити міжнародну безпеку та сприяти створенню сталого миру у найуразливіших країнах світу.

Література

1. Гаврилова Н.В. Кухалейшвілі Г.В. Превентивна дипломатія в сучасній теорії міжнародних відносин. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2011. В. 2. С. 84–89.

2. Іващенко А.М. Особливості міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки в умовах сучасних воєнних конфліктів. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*, Київ. 2020. № 3(70). С. 36–39.
3. Єремєєва І.А. Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів. *Науковий журнал «Політикус»*. 2016. В. 1. С. 204–209.
4. Козюпа, В. (2023). Проведення миротворчих операцій: виклики сучасної миротворчої діяльності. *Консенсус*. 2023. № 1. С. 163–177.
5. Мельниченко Н. О. Міжнародно-правове забезпечення постконфліктного врегулювання (на прикладі практики ООН). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія Право*. Випуск 69. 2022. С. 451–455.
6. Мещерякова О.В. Операції ООН з підтримання миру: усунення двозначностей. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 70–76.
7. Nordin H. Challenges in United Nations Peacekeeping Operations. *International Journal of Social Science Research*. Vol. 10, No. 1. 2021. P. 59–73.
8. Challenges of the United Nations Peacekeeping Operations. 2022. URL: https://dkiapcss.edu/nexus_articles/challenges-of-the-united-nations-peacekeeping-operations/
9. Gardiner Nile. The Decline and Fall of the United Nations: *Why the U.N. has Failed and How it Needs to be Reformed*. *Macalester International*. Vol. 19. 2007. P. 35–60.
10. UN peacekeepers refused to help as aid workers were raped in South Sudan – report. 2016. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/06/un-peacekeepers-refused-to-help-south-sudan-rebels-raped-aid-workers-report>

Анотація

Чернявський М. В. Виклики та перспективи миротворчих операцій ООН у сучасній системі міжнародної безпеки. – Стаття.

Трансформацією глобальної системи безпеки та зміна характеру збройних конфліктів у сучасному світі зумовлює актуальність теми миротворчих операцій ООН у сучасній системі міжнародної безпеки. Сучасні війни стають складнішими та все частіше набувають внутрішньодержавного, асиметричного та гібридного характеру, що потребує адаптації миротворчих механізмів ООН. Посилення геополітичної конкуренції між провідними світовими державами веде до кризи багатосторонньої дипломатії та ускладнює ухвалення рішень у Раді Безпеки ООН, що безпосередньо впливає на ефективність миротворчих місій. Миротворчі місії стикаються з новими викликами, такими як нестабільність у постконфліктних регіонах, зростання тероризму, втручання недержавних збройних груп та недостатнє фінансування.

Незважаючи на накопичений досвід, миротворча діяльність ООН стикається з проблемами фінансування, узгодження мандатів та взаємодії з регіональними організаціями. Крім того, захист цивільного населення стає дедалі актуальнішим, оскільки сучасні конфлікти супроводжуються масовими гуманітарними катастрофами. В умовах зростаючих гуманітарних криз, викликаних збройними конфліктами, кліматичними змінами та міграційними потоками, ООН змушена адаптувати свої миротворчі стратегії, інтегруючи нові технології та методи роботи. Це вимагає перегляду принципів миротворчої діяльності, покращення взаємодії з регіональними організаціями та підвищення оперативності реагування на кризи. Впровадження нових технологій, таких як дрони, штучний інтелект та цифрова розвідка, може підвищити ефективність миротворчих операцій, проте потребує чіткого міжнародного регулювання. У цьому контексті дослідження викликів та перспектив миротворчих операцій ООН є важливим кроком до пошуку стратегій підвищення їх ефективності та адаптації до сучасної системи міжнародної безпеки.

Ключові слова: міжнародна безпека, миротворчі операції, миротворча діяльність, миротворчі місії, Організація Об'єднаних Націй, збройні конфлікти, міжнародні конфлікти.

Summary

Cherniavsky M. V. Challenges and prospects of UN peacekeeping operations in the modern international security system. – Article.

The transformation of the global security system and the changing nature of armed conflicts in the modern world make the topic of UN peacekeeping operations in the contemporary international security system relevant. Modern wars are becoming more complex and are increasingly becoming intrastate,

asymmetric and hybrid, which requires adaptation of the UN peacekeeping mechanisms. Increasing geopolitical competition between the world's leading powers is leading to a crisis in multilateral diplomacy and complicating decision-making in the UN Security Council, which directly affects the effectiveness of peacekeeping missions. Peacekeeping missions are facing new challenges, such as instability in post-conflict regions, the rise of terrorism, interference by non-state armed groups, and insufficient funding.

Despite the experience gained, UN peacekeeping activities face problems of funding, coordination of mandates and interaction with regional organisations. In addition, the protection of civilians is becoming increasingly important as modern conflicts are accompanied by massive humanitarian disasters. In the context of growing humanitarian crises caused by armed conflict, climate change and migration flows, the UN is forced to adapt its peacekeeping strategies by integrating new technologies and methods of work. This requires revising the principles of peacekeeping, improving cooperation with regional organisations, and increasing the speed of crisis response. The introduction of new technologies, such as drones, artificial intelligence and digital intelligence, can increase the effectiveness of peacekeeping operations, but requires clear international regulation. In this context, researching the challenges and prospects of UN peacekeeping operations is an important step towards finding strategies to improve their effectiveness and adaptation to the modern international security system.

Key words: international security, peacekeeping operations, peacekeeping activities, peacekeeping missions, United Nations, armed conflicts, international conflicts.

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.33>*О. О. Шевченко*

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ВИМОГ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЗА ЇХ ЦІЛЬОВИМ ПРИЗНАЧЕННЯМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ПОЧИНАЮЧИ З 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Дві світові війни, повномасштабна російська агресія проти Української держави, загарбницький та імперіалістичний підхід до використання ресурсів нашої країни, вдосконалення форм і методів застосування сучасної зброї, її масовість, масштабність та руйнівний характер критично позначилися на екології, врожаях, продуктах харчування, атмосферному повітрі та питній воді. Адже відповідно до п. 2 Стратегії національної безпеки України: «Ми творимо Україну вільною, заможною, безпечною державою, де люди дихають чистим повітрям, п'ють чисту воду та з якою пов'яжуть долю наші діти й онуки» [1].

«Хто не знає і не шанує власної історії, той не має свого майбутнього» – цей вислів має бути відправною точкою та певним чином парадигмальною настановою для майбутніх поколінь науковців будь-якої галузі дослідження. Історичні аспекти та етапи розвитку проблематики є основою для формування сучасного законодавства, які були встановлені завдяки трансформаційним методам та заходам контролю за земельними ресурсами та довкіллям.

Крізь призму історичних процесів простежується формування відповідального ставлення українського народу, інституційної системи, органів місцевого самоврядування, а також землевласників і землекористувачів до ефективного та раціонального використання земельних ділянок (далі – РВЗД). Збереження принципів захисту національного багатства завжди було важливим елементом цього підходу. Історичний досвід свідчить, що українські підприємці, аграрії, а також, насамперед - державні органи, які відповідають за нагляд за дотриманням цільового призначення земельних ділянок (далі – ЦПЗД), повинні комплексно підходити до розроблення та впровадження інноваційних методів і механізмів для захисту земельного фонду країни.

Метою наукової статті є дослідження етапів та процесів виникнення та становлення інституту відповідальності за невиконання вимог щодо використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням (далі – ВЗДЦП) уможливило здійснити ретроспективний аналіз минулого, коли такі відносини мали мінімальний вплив на суспільну свідомість. Контроль із боку держави, відсутність приватної власності та інші чинники сформували у суспільства думку про безкарність використання ресурсів поза межами закону, а також про неефективність дій державних органів контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні праці, що спрямовані на дослідження питання охорони довкілля та відповідальності за порушення

земельного законодавства, відображають еволюцію підходів у правовій теорії та практиці, і досі залишаються актуальними як у вітчизняних, так і в зарубіжних дослідженнях. Особливий інтерес викликають роботи із земельного адміністративного, кримінального, цивільного та екологічного права, а також кримінології, які висвітлюють динаміку розвитку відповідальності за нецільове використання земельних ділянок (далі – НВЗД).

Дослідженням зазначених питань за різними напрямками у сфері ВЗДЦП в Україні здійснювали наступні науковці, В. І. Андрейцева, А. П. Гетьман, В. К. Матвійчук, М. І. Мельник, Б. Г. Розовський, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін.

У науковій літературі прийнято брати до уваги амбівалентність та суперечливість методологічних підходів і правових концептів щодо визначення історичних етапів розвитку інституту відповідальності за порушення вимог щодо ВЗДЦП. Зокрема, серед дослідників прийнято виділяти різні доктринальні концепції щодо встановлення відповідальності за порушення ЦПЗД, які застосовувалися у різні історичні періоди розвитку українського земельного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Історичне дослідження інституту встановлення відповідальності за невиконання вимог щодо ВЗЦП охоплює тривалий і складний процес розвитку, який проходив кілька етапів: зародження, становлення, стабілізацію та дестабілізацію. Важливим фактором у цьому процесі виступав вплив суспільно-політичного ладу та ставлення до природоохоронної діяльності, що визначало формування основних положень цієї категорії права.

Зародження інституту ВЗЦП в Українській Державі, починаючи з 20-х років ХХ століття, базувались на широкому застосуванні методів карального та репресивного апарату, передачі справ до Револьюційного воєнного трибуналу та застосування санкцій до будь-яких осіб, які мали іншу думку або становили загрозу для влади. У ці роки, адміністративні покарання майже були відсутні та державний примус здійснювався за принципом: «у кого зброя – той і правий». У зазначений історичний період на розвиток земельних правовідносин значний вплив мали ідеологічні та нормативні догми комуністичного режиму, зокрема щодо націоналізації засобів виробництва, земельних ресурсів та природних багатств. Ці доктрини передбачали ліквідацію експлуататорських класів і встановлення диктатури пролетаріату, яка, спираючись на підтримку найбіднішого селянства, мала на меті побудову нового соціалістичного суспільства.

Враховуючи відсутність консолідації законодавства у сфері захисту природних ресурсів, розподіл земель за цільовим призначенням, а також єдиної правової доктрини, прийняті нормативно-правові акти на той час були спрямовані на охорону найбільш важливих природних ресурсів, які мали пріоритетне значення для Української Держави. Фрагментарність та відсутність основних принципів і положень щодо використання природних ресурсів слугували головними ознаками відносин у цій сфері того часу.

Головною історичною подією у правовій сфері регулювання земельних відносин *наприкінці 20-х років ХХ ст.* став Декрет «Про землю» від 26 жовтня (8 листопада) 1917 року, в якому було визначено, що приватної власності на землю більше

не існує. Тобто, приватна власність на землю скасовувалась назавжди, і вся земля була перетворена у народне надбання та безоплатно передана трудящим особам у користування.

Згідно з п. 4 Декрету «Про Землю», земля не могла бути ані продана, ані придбана, чи здана в оренду чи заставу, або ж відчужена у будь-який інший спосіб. Уся земля: державна, удільна, кабінетська, монастирська, церковна, посесійна, майоратна, приватна, громадська та селянська й інша – підлягала безоплатному відчуженню та ставала всенародним надбанням і переходила у користування всіма трудящими. Тобто, встановлене ЦПЗД розподілялося з урахуванням суб'єктного складу, що призводило до визначення принципу використання земель відповідно до потреб та інтересів конкретних суб'єктів [2].

Також варто відзначити, що окремі провідні вчені Української Держави того часу, досліджували та стверджували, що окремо існує ще земельне, водне, лісове та гірниче право (як складові частини сучасного екологічного права) та їх існування виникає на основі Декрету «Про землю», яким було передбачено націоналізацію земель, вод, надр та лісів, а також питання, які стосувалися охорони навколишнього природного середовища. Головною особливістю було те, що водне, гірниче та лісове право вже почало розглядатися як складова частина земельного права та не враховувало їх специфічного використання.

Отже, на підставі викладеного висновуємо, що в 20-ті роки ХХ ст. існування Української Держави, у сфері земельного законодавства – ВЗЦП відбувалося у двох паралельних та відокремлених вимірах, що призводило до того, що наслідки використання землі не відповідали заявленим цілям, меті та межам захисту землі як основного багатства народу.

У період з 1922 по 1930 роки в межах державних утворень того періоду формувалися перші законодавчі акти, спрямовані на регулювання земельних відносин. Ці НПА ґрунтувалися на відносно більш демократичній правовій політиці порівняно з попередніми періодами, що стосувалася встановлення відповідальності за порушення вимог щодо використання земельних ресурсів відповідно до їх цільового призначення.

Прийнята Постанова ВЦВК від 30 жовтня 1922 р. «Про введення в дію Земельного кодексу» стала підтвердженням наукових досліджень українських вчених у галузі правового регулювання ВЗЦП, а також мала безпосередній вплив на становлення та розвиток земельного права в Українській Державі. За цим НПА зазначалося, що Лісовий кодекс, проект якого на той час ще розроблявся, необхідно було розглядати як продовження Земельного кодексу, що стало підґрунтям для встановлення особливого захисту земельних ділянок на яких розташовувалися ліси.

Так у своїх наукових працях, Гетьман А.П. зазначає, що під час становлення земельної галузі на території Української Держави, на першому етапі правовим регулюванням були охоплені відносини, що виникали у зв'язку з використанням деяких природних ресурсів. Це передусім були земельні, лісові та гірничі відносини. Лише в середині ХХ ст. внаслідок усвідомлення суспільством глобальних і національних проблем у сфері забруднення та деградації навколишнього середовища, підвищення негативного антропогенного впливу на здоров'я людини, став

формуватися інтегрований, екосистемний підхід, що об'єднав проблеми охорони довкілля і природокористування в єдину галузь права [3].

У період 1930–1953 рр. земельне право та його розвиток в Україні перебувало під впливом жорсткої тоталітарної моделі управління. Цей період характеризувався посиленням репресивного апарату та агресивним, а інколи й «хижацьким» використанням природних ресурсів, що підпорядковувалося побудові соціалістичної моделі суспільства.

Того часу ухвалювалися НПА загальнодержавного характеру, в яких ігнорувалися особливості природних умов окремих республік, зокрема України. Ці акти розроблялися центральними органами влади СРСР і формально ратифікувалися на місцях, у тому числі в Українській РСР. Політика у сфері земельних відносин і природокористування визначалася здебільшого одноосібними рішеннями керівництва радянської держави. Ці рішення охоплювали питання охорони довкілля, відповідальності за порушення земельного законодавства та НВЗД.

Прийняття таких рішень призводило до видання НПА і законів, що вважалися єдиним можливим шляхом, встановленим на державному рівні. Цей підхід обмежував можливості для ефективного управління земельними ресурсами та формування системи відповідальності, що вплинуло на подальший розвиток земельного права в Україні.

Історичний розвиток законодавства наступних років Української Держави у сфері НВЗД відзначався віднесенням цього питання до другорядних аспектів правового регулювання. Після встановлення тоталітарної влади на теренах УРСР, основний фокус було спрямовано на боротьбу з державними злочинами, такими як контрреволюційні дії, які загрожували підризом чи послабленням робітничо-селянської влади. Значну увагу приділяли також злочинам проти порядку управління, антирадянській пропаганді та агітації, а також поширенню чуток, що могли дискредитувати владу.

У цей період відбувалося звуження компетенції союзних республік стосовно самостійного правового регулювання використання і охорони природних ресурсів, що супроводжувалося посиленням ролі союзних нормативних актів. Це стало основою правового ладу, де централізоване управління диктувало єдині та уніфіковані правила для всієї території СРСР, залишаючи мінімальні можливості для самостійного регулювання на рівні республік. Прийняття Конституції СРСР 1936 року призвело до втрати чинності більшості республіканських законодавчих актів, перетворюючи їх на окремі положення в різних сферах діяльності.

У цей період також відбувалася криміналізація правових норм не лише у сфері земельного законодавства, а й у правовій системі загалом. Узурпація влади, утвердження імперіалістичної політики та відсутність будь-яких демократичних інститутів стали ключовими чинниками, які сформували істотні риси правового режиму тієї тоталітарної епохи. Такий підхід призвів до створення системи, що базувалася на принципах жорсткої централізації та тотального контролю, характерних для будь-якої імперії. Це мало тривалі наслідки, які відобразилися і на правових нормах, зокрема у сфері земельного права, де репресивні методи правового

регулювання, каральна політика, державний примус переважали над підходами, спрямованими на розвиток і захист прав землекористувачів.

На початку 1950 рр. серед провідних українських дослідників та правників сформувалася стала думка, що землі в межах території СРСР визнавалися виключно державною власністю, тобто належали нероздільно всьому народу, організованому в соціальну державу. А тому усі землі, незалежно від їх цільового призначення, входили до складу єдиного державного земельного фонду і становили єдиний об'єкт права державної соціалістичної власності. Цей висновок підтверджується численними теоретичними напрацюваннями науки земельного права на період до 1953 року.

Друга половина 1950-х – початок 1960-х років в історії правових наук, особливо у сфері земельного права та суміжних галузях, позначені періодом, відомим як «хрущовська відлига». Цей етап розпочався зі смерті Й. Сталіна, що дало поштовх до певних трансформаційних змін у політичному і правовому житті країни, і тривав до відсторонення М. Хрущова та приходу до влади Л. Брежнєва у 1964 році. У цей час спостерігалось послаблення репресивних підходів та певне оновлення правового регулювання, включно із земельним законодавством, що уможливило закласти основи для подальших реформ.

Фактично 1953–1991 рр. були доволі демократичним проміжком часу, що і позначилося на консолідації норм, якими передбачалась встановлення відповідальності у сфері кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, екологічного та земельного законодавства. Крім того розвиток земельного природоохоронного законодавства, відбувається через розширення кола об'єктів охорони (природних ресурсів), контролю та наглядом за сумлінним дотриманням положень суб'єктами уповноваженими на їх використання.

Основний розвиток доктринальної юридичної науки у сфері земельного права відбувся у період 1960–1980 років, коли здійснювалось об'єднання законодавства УРСР. Основним джерелом права на території Української РСР стали Укази Президії Верховної Ради СРСР, що стосувалися правового регулювання охорони земель, надр, лісових ресурсів, фауни та флори. Проте вони не завжди враховували специфічні природні особливості саме українських екосистем.

Процес реформування державної політики та перехід від сталінської тоталітарної моделі до більш демократичної системи відбувався також і у сфері захисту НВЗД. Як результат це уможливило розділити усі НПА профільного характеру на чотири основні групи:

- 1) кодифіковані та законодавчі акти;
- 2) укази Президії ВР СРСР та УРСР;
- 3) спільні постанови партійних та виконавчих органів державної влади;
- 4) постанови РМ СРСР та союзних республік.

На початку 1960-х років в Україні запроваджено комплексний підхід до використання земель, який враховував територіальні та географічні особливості ґрунтів, охорону навколишнього природного середовища та захист природних ресурсів відповідно до їх цільового призначення. Цей підхід був частково обумовлений активізацією наукових досліджень та виявленням прогалин у сферах земельного,

екологічного, адміністративного та кримінального права. Зокрема, значним досягненням у сфері екологічного права стало прийняття в усіх союзних республіках колишнього СРСР законів про охорону природи, що зародило основу подальшого розподілу земель за їх призначенням і впровадженням ефективних засобів охорони.

Закон «Про охорону природи Української РСР», прийнятий 30 червня 1960 року, був важливим етапом в історії правового регулювання в Україні. Це був перший НПА, що забезпечив комплексний підхід до охорони природи, розподілу земель за їх цільовим призначенням та боротьби з НВЗД. Закон також визначив засади відповідальності за порушення у цих сферах, що стало значним кроком у розвитку екологічного та земельного права в Україні [4].

Дефініцію «охорона природи» визначали як комплекс державних і громадських заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання, відтворення та розвиток природних ресурсів. Це включало охорону земельних ділянок, а також регулювання використання надр, водних ресурсів, лісів, полезахисних та лісоохоронних лісосмуг, зелених насаджень, типових ландшафтів, курортних зон, рідкісних природних об'єктів, заповідників і заказників. До об'єктів державної охорони належали також тваринний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства, як ті, що активно використовуються в господарському обігу, так і ті, що не підлягають експлуатації [5].

Новаторським у цьому законодавчому акті були розділи 3-8, які спеціально фокусувалися на охороні ґрунтів. Акцентувалося саме на відповідальному ставленні землекористувачів до особливостей цільового використання земель. Так, у ст. 5 цього закону був встановлений *«обов'язок використання землі землекористувачами, дотримуючись правил раціональної її експлуатації»*.

Далі у ст. 6 також визначено, що земельні ділянки необхідно використовувати так, аби запобігти шкідливим процесам водної і вітрової ерозії ґрунтів, добиваючись неухильного зростання їх родючості. Тобто, виходячи з того, що УРСР завжди була житницею і годувала себе та практично весь євразійський континент, напрямок захисту був спрямований саме на землі сільськогосподарського призначення. Це стало одним із елементів ставлення до майбутньої Української Держави саме як до сільськогосподарської країни, не здатної до входження до країн шостого технологічного укладу.

Проте, головним недоліком цього акта, залишалася його низька ефективність дій і впливу на землекористувачів, оскільки встановленими положеннями закріплювався режим охорони лише в загальній формі, але без визначення конкретних дієвих засобів впливу на таких суб'єктів [6].

Новаторським нормативним положенням у законодавчих актах того часу були норми, що регулювали правовідносини у сфері залучення громадськості до охорони природних ресурсів. Зокрема, у розділі 10 цього Закону встановлювався обов'язок кожного громадянина УРСР сприяти збереженню, раціональному використанню та відтворенню природних багатств, а також активно протидіяти будь-яким порушенням правил їх охорони. Це положення законодавця реалізовувалося через діяльність інспекторів з охорони природи, які були членами Українського

товариства охорони природи. Додатково, у розділі 11 було закріплено обов'язок уповноважених державних органів і громадських організацій спільно розробляти та здійснювати комплекс заходів з охорони природи.

Отже, прийняття цього Закону доктринально підтвердило розподіл земельних ділянок на категорії відповідно до їх цільового призначення. Це означало, що для кожної категорії земельних ділянок були визначені специфічні вимоги та відповідні правові режими щодо їх охорони, що відповідали особливостям конкретного типу земель.

У 1961 р. формуються нові положення, що стосуються охорони природи на теренах республіканських союзних держав. У своїй науковій роботі «Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля», А.П. Гетьман особливу увагу приділяє дослідженню прийнятих у союзних республіках законів «Про охорону природи». Під час його наукових пошуків, науковець визначає та наводить поняття «охорона природи» та «правове забезпечення охорони природи» [7].

На його думку, «охорона природи» – це сукупність заходів, спрямованих на організацію *раціонального використання сил природи, на захист, відновлення і примноження її багатств*. Правове забезпечення охорони природи розумілося як законодавче визначення підстав та умов користування природними благами з урахуванням їх збереження і відновлення, а також у встановленні юридичної відповідальності за порушення правопорядку, передбаченого з метою охорони природи.

У працях вчених того часу законодавство про охорону природи розглядалося як невід'ємна частина та логічне продовження земельного законодавства. Так, тогочасне земельне законодавство регулювало суспільні відносини у сфері використання земельних ділянок різного призначення, а також надр, водойм і лісів. Своєю чергою, законодавство про охорону природи доповнювало ці норми, зосереджуючи увагу на забезпеченні раціонального використання, збереженні, відновленні та примноженні природних ресурсів.

Були також визначені положення, що регулювали суспільні відносини у суміжних галузях права у сфері охорони природи. Зокрема, це стосувалося кримінального та адміністративного права, які регламентували контроль за охороною природних об'єктів і планування використання природних ресурсів. Окрім того, норми цивільного права передбачали притягнення до цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду довкіллю.

Провідні українські правники та науковці встановлювали, що *головними принципами правової охорони природи та раціонального використання земель* мають бути положення де: охороні підлягають всі природні багатства, які використовуються у господарському обігу, а також ті, які не експлуатуються; природні ресурси підлягають кількісному та якісному обліку; запроваджувалося планування у використанні природних ресурсів; встановлювалося інтенсивне охоплення природних ресурсів господарською експлуатацією за наявності контролю і раціонального їх використання та відтворення; визначалася відповідальність за порушення законів про раціональне використання природних ресурсів та їх охорону.

Відзначимо, що ці положення продовжують існувати в сучасному земельному законодавстві України. Проте негативним аспектом цих норм, як і в минулому, залишається декларативний характер, що ускладнює процеси правозастосування.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищевикладене можливо дійти висновку, що юридична відповідальність за НВЗД будь-якого призначення формувалися під впливом політичної комуністичної системи права і відповідним режиму джерелам: НПА союзного характеру; НПА окремих республік; видання та аналіз наукових статей та книг під час діяльності науковців у сфері права та екології.

Висновується, що на початковому етапі існування Української Держави 20-х років ХХ ст., земельні відносини регулювалися на основі традиційних норм права, звичаїв і локальних правил. Відповідальність за порушення земельних норм була обмеженою і не систематизованою. Основна увага приділялася забезпеченню ефективного використання земель для аграрних потреб, без чіткої системи контролю і відповідальності за нецільове використання.

Починаючи з 1960-х років, виявилось помітне підвищення уваги до правового регулювання земельних відносин. Квінтесенцією того періоду став Земельний кодекс Української РСР 1970 року, який визначав чіткі вимоги щодо цільового використання земель і відповідальність за їх порушення. Кодексом була передбачена адміністративна, кримінальна, дисциплінарна та цивільно-правова відповідальність за нецільове використання земель, а також санкції, такі як примусове вилучення земельної ділянки. Ці норми сприяли суворішому контролю за земельними ресурсами та їх ефективнішій охороні [8].

Історичний розвиток правового регулювання земельних відносин в Україні від періоду 20-х років ХХ ст. до сучасності – демонструє еволюцію в підходах до відповідальності за порушення вимог щодо ЦВЗД. Від первинних форм контролю до сучасних комплексних систем, які включають екологічні та соціальні аспекти, ця еволюція відображає перманентне ускладнення і значущість проблеми ефективного управління земельними ресурсами. Сучасні правові норми будуються на основі історичного досвіду, з урахуванням новітніх вимог і стандартів, що уможливує створити умови для ефективнішого захисту і використання земельних ресурсів в Україні.

Дослідження підґрунтя наукової та законодавчої бази того періоду упідставнює ретроспективно дослідити засоби та методи, на яких була побудована основа чинного земельного законодавства. Вивчення досвіду попередніх років є необхідним для формулювання релевантних сучасності і правовій реальності, національним інтересам науково-обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення земельно-правового регулювання, з урахуванням вже набутих історичних знань минулих поколінь.

Резюмуємо, що дослідження хронотопу РВЗД зумовлює рівень майбутнього правового регулювання у сфері контролю за еколого-економічним станом використання земельних ділянок в Україні [9]. Про майбутні та перспективні засоби, способи, методи та механізми, які можливо використовувати за дотриманням РВЗД детальні описані у нашій спільній статті із В.А. Ліпканом «Механізми контролю за зміною цільового призначення земельних ділянок» [10].

Література

1. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
2. Гуца К. О. Вплив Декрету про землю 1917 року на сучасні земельні правовідносини: міф чи реальність? *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_8_16.
3. Гетьман А. П. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у XX ст. *Правова доктрина України* : у 5 т. / НАПрН України ; редкол.: В. Я. Тацій та ін. Харків, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права, підрозд. 1.1. С. 10–96. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10313>.
4. Про охорону природи Української РСР: Закон УРСР від 30 червня 1969 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. Ст. 175.
5. Шемшученко Ю. С. Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» 1960 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. 672 с.
6. Булгаков А. О. Закон «Про охорону природи Української РСР» 1960 року – новий етап комплексного врегулювання раціонального використання та охорони земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: *Юридичні науки*. 2014. Вип. 5, т. 1. С. 16–19. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/9721>.
7. Гетьман А. П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля. *Право України*. 2011. № 2. С. 11–19. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Getman_11.pdf.
8. Земельний кодекс Української РСР Кодекс України; Кодекс, Закон від 08.07.1970 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07#Text>.
9. Ліпкан В. А. Стратегія державної інфраструктурної політики України: словник. Київ: В. А. Ліпкан, 2023. 252 с.
10. Ліпкан В. А., Шевченко О. О. Механізми контролю за зміною цільового призначення земельних ділянок. *Право і суспільство*. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/3_2024/74.pdf.
11. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#top>.

Анотація

Шевченко О. О. Історично-правові аспекти встановлення відповідальності за невиконання вимог щодо використання земель за їх цільовим призначенням на території української держави, починаючи з 20-х років XX століття. – Стаття.

У статті проаналізовано історико-правові аспекти встановлення відповідальності за невиконання вимог щодо використання земель за їх цільовим призначенням в Україні. Досліджуються різні історичні періоди розвитку земельного права та відповідальності за нерациональне використання земель на території Української держави, починаючи з 20-х років XX століття. Здійснено аналіз перших законодавчих актів того часу, а також праць науковців у сфері земельного та екологічного права. Текстом передбачено хронологічний огляд подій щодо становлення та розвитку юридичної відповідальності за нецільове використання земель, який уможливило встановити правові та соціальні проблеми землекористувачів, а також визначити стан захисту природних ресурсів на початку зародження інституту раціонального використання землі.

Досліджено історико-правові основи стосовно підходів щодо правового регулювання відповідальності суб'єктів землекористування за нецільове використання земель. Проведено аналіз норм права щодо юридичної відповідальності у межах раціонального використання земель з огляду на їх специфічне використання. Висновується про особливий захист земель з огляду на дослідження водного, гірничого та лісового права.

Встановлено, що у період, починаючи з 20-х років XX століття, нормативне регулювання земельних відносин було слабким і часто базувалося на локальних звичаях, що обмежувало ефективність юридичної відповідальності. Розкрито зміст поняття та сформульовано дефініції «охорона природи» та «охорона ґрунтів», які на законодавчому рівні визначалися, як комплекс державних і громадських заходів, що мали бути спрямовані на збереження, раціональне використання, відтворення та розвиток природних ресурсів.

Особливу увагу приділено періоду формування чіткого механізму правового регулювання, зокрема через дослідження положень закону УРСР «Про охорону природи Української РСР» від 1960 року

та Земельного кодексу Української РСР 1970 року. Він визначався ієрархічною структурою правового регулювання охорони земель, розвитком адміністративної та кримінальної правової науки, а також розквітом правових ідей науковців із земельного права того часу.

Констатовано що, незважаючи на еволюцію правових норм, питання відповідальності за цільове використання земель залишається складним і потребує подальшого вдосконалення на сучасному етапі державотворення.

Ключові слова: історико-правові аспекти, земельне право, раціональне використання земель, цільове призначення, юридична відповідальність, недотримання вимог, охорона природи, охорона ґрунтів, земельні ресурси, охорона земель, ефективне використання, правова політика.

Summary

Shevchenko O. O. Historical and legal aspects of establishing liability for failure to comply with the requirements for the use of land for its intended purpose on the territory of the Ukrainian state, starting from the 20s of the twentieth century. – Article.

The article analyzes the historical and legal aspects of establishing liability for failure to comply with the requirements for the use of land for its intended purpose in Ukraine. The author examines various historical periods of development of land law and liability for non-rational use of land in the territory of the Ukrainian State, starting from the 20s of the twentieth century. The author analyzes the first legislative acts of that time, as well as the works of scholars in the field of land and environmental law. The text provides a chronological overview of the events related to the formation and development of legal liability for misuse of land, which makes it possible to identify the legal and social problems of land users, as well as to determine the state of protection of natural resources at the beginning of the institution of rational use of land.

The author examines the historical and legal foundations of approaches to legal regulation of liability of land use entities for misuse of land. The author analyzes the legal provisions on legal liability within the framework of rational use of land with regard to its specific use. It is concluded that there is a special protection of land based on the study of water, mining and forestry law.

It is determined that in the period starting from the 20s of the twentieth century, the normative regulation of land relations was weak and often based on local customs, which limited the effectiveness of legal liability. The author reveals the content of the concept and formulates the definitions of “nature protection” and “soil protection”, which were defined at the legislative level as a set of state and public measures aimed at conservation, rational use, reproduction and development of natural resources.

Particular attention is focused on the period of formation of a clear mechanism of legal regulation, in particular, through the study of the provisions of the Ukrainian SSR Law “On Nature Protection of the Ukrainian SSR” of 1960 and the Land Code of the Ukrainian SSR of 1970. It was determined by the hierarchical structure of legal regulation of land protection, the development of administrative and criminal legal science, and the flourishing of legal ideas of land law scholars of that time.

The author states that despite the evolution of legal norms, the issue of liability for the intended use of land remains complex and requires further improvement at the current stage of state-building.

Key words: historical and legal aspects, land law, rational use of land, designated purpose, legal liability, non-compliance, nature protection, soil protection, land resources, land protection, efficient use, legal policy.

НАШІ АВТОРИ

Аракелян М. Р., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, проректор з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія»

Бібікова М. О., аспірант кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ

Бірюков Р. М., кандидат юридичних наук, докторант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Боровик А. В., кандидат юридичних наук, доцент, віце-президент з наукової роботи Науково-дослідного інституту публічного права

Вальчук І. О., аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Вдовічена Л. І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Воронкова О. І., аспірантка Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Гаврилюк О. О., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

Зайцев Є. О., аспірант кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету

Замула А. Ю., кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного та європейського права факультету міжнародних відносин Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Заянчуковський С. О., аспірант кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Іванцова З. А., доктор філософії, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Іванченко Е. П., кандидат юридичних наук, професор Української технологічної академії, докторант Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, радник Асоціації митних брокерів України

Калінніков О. В., доктор філософії, докторант Київського університету інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»

Коробцова Н. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Криволапов Б. М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного приватного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Крушельницька Г. Л., кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Лаврьонов Р. П., адвокат, аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Класичного приватного університету

Леонова І. О., студентка II курсу магістратури факультету міжнародного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Маїлуниц А. Е., аспірант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Мануїлова К. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Машевська О. П., доктор філософії права, старший викладач кафедри правознавства Поліського національного університету, суддя-спікер Господарського суду Житомирської області

Мельниченко О. В., кандидат юридичних наук, доцент, замісник завідувача кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін Київського університету права Національної академії наук України

Панасюк О. П., кандидат історичних наук, доцент кафедри права Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Попов Г. В., доктор юридичних наук, доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Провоторов О. П., кандидат юридичних наук

Радченко О. Ю., кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правознавства Поліського національного університету, помічник судді Господарського суду Житомирської області

Розсоха С. С., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту публічного права

Серебро М. В., кандидат юридичних наук, доцент, докторант Ужгородського національного університету

Тирлич Є. В., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Донецького державного університету внутрішніх справ, старший слідчий відділу розслідування особливо тяжких злочинів слідчого управління ГУНП в Кіровоградській області

Торбас О. О., доктор юридичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

Тробюк Д. В., викладач кафедри оперативно-тактичної підготовки навчально-наукового тренінгового центру оперативно-бойової підготовки Національної академії Служби безпеки України

Тюра Ю. І., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Федорук Н. С., кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Фешук К. О., головний спеціаліст із забезпечення зв'язків з засобами масової інформації Господарського суду Житомирської області

Хильченко (Макаренко) А. С., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія»

Чернявський М. В., аспірант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Шевченко О. О., аспірант Академії праці, соціальних відносин і туризму

ЗМІСТ

М. Р. Аракелян, Р. М. Бірюков Становлення та розвиток спроможностей Європола в боротьбі з кіберзагрозами.....	3
М. Р. Аракелян, А. Е. Майлуц Роль договірних норм та норм-принципів у тлумаченні міжнародного звичаєвого права міжнародними судами	11
М. О. Бібікова Функціональна спрямованість діяльності прокурора у кримінальному провадженні під час досудового розслідування.....	20
А. В. Боровик Кримінологічна характеристика факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби	29
І. О. Вальчук Кінематографічні твори як об'єкти авторського права за законодавством України.....	38
Л. І. Вдовічена, Н. С. Федорук Медіація як допоміжний інструмент адміністративної процедури: межі та підстави застосування	44
О. І. Воронкова Правове забезпечення публічного управління інформаційною сферою України: концепція та модель дослідження	53
О. О. Гаврилюк Проблема сучасних теоретичних та господарсько-правових підходів до розуміння ефективності права і правового регулювання.....	67
Є. О. Зайцев Концесія як форма державно-приватного партнерства: історико-правовий генезис нормативно-правового регулювання	79
А. Ю. Замула Роль держави у забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків.....	89
С. О. Заянчковський Особливості сучасного нормативного регулювання та його застосування на практиці у справах про забезпечення права на працю державних службовців в умовах воєнного стану	97
З. А. Іванцова Перспективи захисту конституційного права власності ЄСПЛ: кейсовий аналіз	106
Е. П. Іванченко Історико-правовий аналіз передумов виникнення і становлення митної брокерської діяльності.....	115

О. В. Калінніков Спеціальне судове провадження: праксеологічний аспект	131
Н. В. Коробцова Сфера використання біоматеріалу як критерій визначення прав на нього	139
Г. Л. Крушельницька Загальна характеристика договірного регулювання пожежтви біоматеріалів людини	145
Р. П. Лавренко Юридичний склад злочинів у сфері військового майна: національне законодавство України та практика застосування	153
І. О. Леонова, Б. М. Криволапов Еволюція регулювання промислової власності в міжнародному приватному праві	164
К. В. Мануїлова Вплив цифрових валют на систему міжнародного контролю за відмиванням грошей: міжнародно-правові аспекти	171
О. П. Машевська, О. Ю. Радченко, К. О. Фещук До проблеми звільнення від сплати судового збору військових частин в умовах воєнного стану	178
О. В. Мельниченко Актуальність міжнародно-правових ініціатив з регулювання крипто активів для України	188
О. П. Панасюк Конституційний розвиток Литви, Латвії та Естонії (1918–1940): порівняльний аналіз державного устрою та політичних трансформацій.....	195
Г. В. Попов Захист вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.....	205
О. П. Провоторов Розслідування кримінальних проваджень щодо юридичних осіб за законодавством королівства Швеції	211
С. С. Розсоха Міжнародний досвід адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності.....	218
М. В. Серебро Історіографія та методологія дослідження інформаційних технологій як об'єкта адміністративно-правового регулювання	227
Є. В. Турлич Аналіз правових засад отримання зразків для проведення ідентифікаційних експертиз в кримінальному провадженні.....	237
О. О. Торбас Особливості доказування за допомогою OSINT у кримінальному процесі	246

Д. В. Тробюк

Правові засади службової діяльності та дотримання прав людини
під час несення служби на блокпостах представниками сил
сектора безпеки та оборони в умовах правового режиму воєнного стану 253

Ю. І. Тюрю

Регулювання штучного інтелекту у соціальних медіа:
виклики, ризики та можливості 265

А. С. Хильченко (Макаренко)

Зміст та складові індивідуалізації як принципу призначення покарання..... 274

М. В. Чернявський

Виклики та перспективи миротворчих операцій ООН
у сучасній системі міжнародної безпеки..... 284

О. О. Шевченко

Історично-правові аспекти встановлення відповідальності
за невиконання вимог щодо використання земель
за їх цільовим призначенням на території української держави,
починаючи з 20-х років XX століття 291

CONTENTS

Arakelian M. R., Biriukov R. M.	
The development of the Europol capacities in combatting cyber threats	3
Arakelian M. R., Mailunts A. E.	
The legal basis of interpretation of customary international law by international courts	11
Bibikova M. O.	
Functional orientation of the prosecutor's activity in criminal proceedings during the pre-trial investigation	20
Borovyk A. V.	
Criminal characteristics of the factors of authorized leaving of a military unit or place of service	29
Valchuk I. O.	
Cinematographic works as copyright objects	38
Vdovichena L. I., Fedoruk N. S.	
Mediation as an auxiliary tool in administrative procedure: scope and grounds for application	44
Voronkova O. I.	
Legal support of public administration of the information sphere of Ukraine: concept and research model	53
Gavryliuk O. O.	
Problem of modern theoretical, economic and legal approaches for understanding the efficiency of law and legal regulation	67
Zaitsev E. O.	
Concession as a form of public-private partnership: historical and legal genesis of regulatory and legal regulation	79
Zamula A. Yu.	
The role of the state in ensuring equal rights and opportunities for women and men	89
Zaianchukovskiy S. O.	
Peculiarities of modern regulatory framework and its application in practice in cases of ensuring the right to work of civil servants under martial law	97
Ivantsova Z. A.	
Prospects for the protection of the constitutional right to property by the ECtHR: case analysis	106
Ivanchenko E. P.	
Historical and legal analysis of the prerequisites for the emergence and development of customs brokerage activities	115
Kalinnikov O. V.	
Special court proceedings: praxeological aspect	131
Korobtsova N. V.	
The scope of use of biomaterial as a criterion for determining rights to it	139

Krushelnytska H. L. General characteristics of contractual regulation of the donating of human biomaterials	145
Lavronov R. P. Legal structure of crimes in the field of military property: national legislation of Ukraine and practice of application	153
Leonova I. O., Kryvolapov B. M. The evolution of industrial property regulation in private international law	164
Manuilova K. V. The impact of digital currencies on the system of international money laundering control	171
Mashevskaya O. P., Radchenko O. Yu., Feshchuk K. O. On the problem of exemption from paying court fees for military units under martial law	178
Melnichenko O. V. Relevance of international legal initiatives for crypto asset regulation in Ukraine	188
Panasiuk O. P. Constitutional development of Lithuania, Latvia, and Estonia (1918–1940): a comparative analysis of state structure and political transformations	195
Popov G. V. Defence of the Homeland, independence and territorial integrity of Ukraine as a circumstance excluding the criminal wrongfulness of an action	205
Provotorov O. P. Investigation of criminal proceedings against legal entities under the laws of the Kingdom of Sweden	211
Rozsokha S. S. International experience in administrative and legal support of notarial activities	218
Serebro M. V. Historiography and methodology of researching information technologies as an object of administrative and legal regulation	227
Tyrlыch Ye. V. Analysis of the legal basis for obtaining samples for identification examinations in criminal proceedings	237
Torbasa O. O. Peculiarities of proving using OSINT in criminal proceedings	246
Trobyuk D. V. Legal principles of service and observance of human rights during service at checkpoints by representatives of the security and defense sector forces under the legal regime of martial law	253

Tiuria Yu. I.

- Regulation of artificial intelligence in social media:
challenges, risks and opportunities 265

Khylchenko (Makarenko) A. S.

- The content and components of individualization
as a principle of sentencing 274

Cherniavsky M. V.

- Challenges and prospects of UN peacekeeping operations
in the modern international security system 284

Shevchenko O. O.

- Historical and legal aspects of establishing liability for failure to comply
with the requirements for the use of land for its intended purpose
on the territory of the Ukrainian state,
starting from the 20s of the twentieth century 291

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 105

Українською та англійською мовами

Редактор-коректор І. Чудеснова
Технічний редактор А. Марєєва

Підписано до друку 11.02.2025. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25.19. Зам. № 0325/236
Наклад 100 прим. Вид. № 105

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.